

The War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

THE SECOND KARABAKH WAR AS A NEW GENERATION WARFARE

**THE PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE DEDICATED TO
THE ANNIVERSARY OF THE VICTORY ACHIEVED
IN THE 44 DAY PATRIOTIC WAR**

October 21–22, 2021

Baku, Azerbaijan

The War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

THE SECOND KARABAKH WAR AS A NEW GENERATION WARFARE

**THE PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE DEDICATED
TO THE ANNIVERSARY OF THE VICTORY ACHIEVED
IN THE 44 DAY PATRIOTIC WAR**

October 21–22, 2021

Baku, Azerbaijan

The second karabakh war as a new generation warfare

– Baku: Military Publishing House, 2022 – 416 page

Code 022

**Azərbaycan Respublikası
Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası**

**İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ
YENİ NƏSİL MÜHARİBƏ KİMİ**

**44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QAZANILAN
QƏLƏBƏNİN İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ
BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİK
KONFRANSIN MATERIALLARI**

21–22 oktyabr, 2021-ci il

Bakı, Azərbaycan

İkinci Qarabağ müharibəsi yeni nəsil müharibə kimi
– Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2022 – 416 səhifə

Kod 022

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chair: Lieutenant general, professor Heydar Piriye
Commandant of the War College of the Armed
Forces, Republic of Azerbaijan.

Members:

- Arif Hasanov Head of the Science department of the Ministry of Defence, colonel, PhD in national security and military sciences, associate professor;
- Rashad Tahirov Head of the Adjuncture and science department, colonel;
- Dimitar Tashkov Colonel, PhD, associate professor (Rakovski National Defence College, Bulgaria)
- Atamali Shahbazov Deputy head of the Adjuncture and science department, colonel;
- Khayal Iskandarov Head of Editorial branch, lieutenant colonel;
- Elshan Hashimov Doctor of sciences in national security and military sciences, professor;
- Nurulla Aliyev Doctor of sciences in history, professor;
- Elimkhan Jafarov Doctor of sciences in biology, professor;
- Bayram Ibrahimov Doctor of sciences in technical sciences, professor;
- Ibrahim Ethem Atnur Doctor of sciences in history, professor (National Defence University of Republic of Turkey);
- George Chiladze Doctor of sciences in law, professor (David Aghmashenebeli National Defense Academy, Georgia);
- Mehman Suleymanov Doctor of sciences in history, associate-professor;
- Fatali Abdullayev Doctor of sciences in political sciences, associate-professor;
- Alba Iulia Popescu PhD, professor (Carol I National Defence University of Romania);

- Aziz Talibov PhD in technical sciences, professor;
- Wojciech Guzewicz PhD in social sciences, professor (University of Warmia and Mazury, Poland);
- Piotr Gawlichek PhD in political sciences, associate professor (University of Warmia and Mazury, Poland);
- Miroslav Dimitrov PhD, associate professor (Rakovski National Defence College, Bulgaria);
- Sadi Sadiyev PhD in philology, associate professor;
- Andrzej Pieczywok PhD in pedagogical sciences, associate professor (University of Warmia and Mazury, Poland);
- Vedat Tekinoglu Colonel, PhD (National Defence University of Republic of Turkey);
- Arzuman Gasanov PhD in physics-mathematics, associate professor;
- Nikoloz Esitashvili PhD in international relations (David Aghmashenebeli National Defense Academy, Georgia);
- Vugar Mammadzada PhD in political sciences.

Editor: Mirzaliyeva Aytan Akif;

Technical editor: Huseyn Ilgar Huseyn;

Operator: Kalbiyeva Shahla Ibrahim.

© War College of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan

ISBN: 978-9952-8447-0-2

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr: general-leytenant, professor Heydər Piriyeu
Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin
Hərbi Akademiyasının rəisi.

Üzvlər:

- Arif Həsənov Hərb elmi şöbəsinin rəisi, polkovnik, milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
- Rəşad Tahirou Adyunktura və elm şöbəsinin rəisi, polkovnik;
- Dimitar Taşkov polkovnik, fəlsəfə doktoru, dosent (Bolqarıstanın Rakovski Milli Müdafiə Universiteti);
- Atamalı Şahbazov Adyunktura və elm şöbəsi rəisinin müavini, polkovnik;
- Xəyal İskəndərov Redaksiya bölməsinin rəisi, polkovnik-leytenant;
- Elşən Həşimov milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor;
- Nurulla Əliyev tarix elmləri doktoru, professor;
- Elimxan Cəfərov biologiya elmləri doktoru, professor;
- Bayram İbrahimov texnika elmləri doktoru, professor;
- İbrahim Ethem Atnur tarix elmləri doktoru, professor (Türkiyə Respublikası Milli Müdafiə Universiteti);
- Georgi Çiladze hüquq elmləri doktoru, professor (Gürcüstanın David Ağmaşenebeli Milli Müdafiə Akademiyası);
- Mehman Süleymanov tarix elmləri doktoru, dosent;
- Fətəli Abdullayev siyasi elmlər doktoru, dosent;
- Alba İulia Popescu fəlsəfə doktoru, professor (Rumıniyanın Karol I Milli Müdafiə Universiteti);
- Əziz Talıbov texnika üzrə fəlsəfə doktoru, professor;

- Wojciech Quzeviç sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor
(Polşanın Varmia və Mazuri Universiteti)
- Piotr Qavliçek siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Polşanın Varmia və Mazuri Universiteti)
- Miroslav Dimitrov fəlsəfə doktoru, dosent (Bolqarıstanın Rakovski
Milli Müdafiə Universiteti);
- Sədi Sadiyev filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
- Andrej Pieçivok sosial elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
(Polşanın Varmia və Mazuri Universiteti)
- Vedat Tekinoğlu polkovnik, fəlsəfə doktoru (Türkiyə Respublikası
Milli Müdafiə Universiteti);
- Arzuman Həsənov fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
- Nikoloz Esitaşvili beynəlxalq münasibətlər üzrə fəlsəfə doktoru
(Gürcüstanın David Ağmaşenebeli Milli Müdafiə
Akademiyası);
- Vüqar Məmməd zadə siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru.

Redaktor: Mirzəliyeva Aytən Akif qızı;

Texniki redaktor: Hüseyn İlqar Hüseyn oğlu;

Operator: Kəlbliyeva Şəhla İbrahim qızı.

© Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

ISBN: 978-9952-8447-0-2

CONTENTS / MÜNDƏRİCAT

MILITARY SCIENCES / HƏRBİ ELMLƏR	21
Piyada və tank əleyhinə minaların yerlərinin müəyyənəşdirilməsinin radiolokasiya üsulu <i>Elimxan Cəfərov</i>	21
İdarəetmə sisteminin texniki təminatında milli təhlükəsizlik məsələləri <i>Arif Həsənov</i>	24
PUA texnologiyalarının inkişafının bəzi məsələləri <i>Elşən Həşimov</i>	26
Hərbi aldatma (hərbi hiylə) səviyyəsinin müəyyən edilmə üsulu <i>Vüqar Məmmədov, Azad Bayramov</i>	29
Воздействие на системы управления противника по опыту войны за Нагорный Карабах <i>Александр Салий</i>	30
Роль и место плана обороны Украины в системе обороноспособности государства <i>Анатолий Павликовский, Владимир Ткаченко, Виктор Зубков, Юрий Пищанский</i>	34
Kiçikölçülü PUA-nın effektiv aşkar edilməsi metodları <i>Elşən Həşimov, Roman Məhərrəmov</i>	37
Pilotsuz uçuş aparatlarının inkişaf tendensiyası və müasir müharibələrdə tətbiqi məsələləri <i>Elşən Həşimov, Elnur Xudəynatov</i>	39
Exponential capacity of power and its impact on military alliance dynamics <i>Nikoloz Esitashvili</i>	41
İkinci Qarabağ müharibəsində tank əleyhinə vasitələrin rolunun qiymətləndirilməsi <i>Yaşar Kərimov</i>	43
The Second Karabakh war: Aspects and threats of the modern war <i>Kamil Aliyev</i>	45
Improved method of substantiation of the rational system of anti-aircraft missile cover in the defense operation of the operational group of troops (forces) <i>Serhii Bazilo</i>	48
Konfliktli situasiyalarda pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi <i>Mübariz Rəşidov, Haqverdi Haqverdiyev, Zakir Rəsulov</i>	50

Vətən Müharibəsində qətiyyətli qələbənin analizi <i>Nuran Mahmudov</i>	54
Pilotsuz uçuş aparatlarını hədəf alan kiberhücumlar <i>Orxan Vəlixanlı</i>	57
New scintillation detector for detecting hidden explosives and radioactive materials <i>Bahadur Ahmadov, Abdulla Həjiyev, Nurlan Abbaszadə, Nigar Sadıqova, Kenan İsayev</i>	60
Yandırıcı mərmilərin hərbi münafişələrdə tətbiqi <i>Nurlan Kərimov</i>	62
Противовоздушная оборона сухопутных войск в войнах нового поколения <i>Александр Склад</i>	64
Выбор закона распределения отказов для авиационных средств поражения <i>Валентин Дынтан, Павел Опенько, Петр Яблонский, Александр Пьявчук</i>	67
Analysis of command and control manned and unmanned aviation through combat missions in operations <i>Volodymyr Herasymenko, Ludmyla Rushchak, Orest Kovba</i>	70
Qarşılıqlı fəaliyyətin zəif olması səbəbindən verilən itkilər <i>Vüsal Katexliyev</i>	74
Means of imitation of objects and military equipment as an important component of improving the survival of the troops <i>Serhii Tsybulia, Yurii Nastishin, Cherniakhovskiy, Valerii Aborin</i>	77
Ведение РЭБ в войне за Нагорный Карабах <i>Руслан Сулейманов, Корба Виталий</i>	79
TECHNICAL SCIENCES / TEXNİKİ ELMLƏR	82
Fövqəladə halların idarə olunmasında simulyasiya yolu ilə riyazi-statistik modelləşdirmənin effektivliyi <i>Əminəğa Sadıqov, Mir Rəmin Yunusov</i>	82
Effective mineral additives of karabakh for cement production <i>Abbas Guvalov, Saida Abbasova, Jeyhun Huseynov</i>	85
Energy saving control system of combat drone <i>Azad Bayramov, Adalat Pashaev, Aminagha Sadıgov, Elkhan Sabzıev</i>	88
Yeni nəsil rabitə şəbəkələrinin effektivlik göstəricilərinin tədqiqi və təhlili <i>Bayram İbrahimov, Yalçın İsayev</i>	90

Radiotexniki müşahidə sistemlərində radiolokasiya stansiyaının parametrlərinin təkmilləşdirilməsi <i>Əsəd Rüstəmov</i>	93
Çoxxidmətli rabitə şəbəkələrində aparat-proqram komplekslərinin buraxma qabiliyyətinin təhlili <i>Bayram İbrahimov, Əhəd İsayev</i>	95
Методический подход к созданию автоматизированной системы выявления и оценивания негативного информационного влияния на личный состав войск (сил): Украинский аспект <i>Петр Снуцаренко, Юрий Сарычев, Виталий Грицюк</i>	99
İnteqral xidmətli rəqəm şəbəkələrində steqanoqrafiya üsullarının bəzi aspektlərinin təhlili <i>Bayram İbrahimov, Könül Təhirova</i>	102
Prospects for military application of graphene and polyethylene based materials <i>Arzuman Gasanov, Azad Bayramov</i>	105
Həkəri çaçı hövzəsində sel axınlarının riyazi modelləşdirilməsi <i>Bənövşə Mehdiyeva, Simuzər Şıxlarova</i>	108
Определение эффективности использования автомобильной техники при патрулировании освобождённого района <i>Владимир Табуненко, Юрий Кусакин</i>	111
Çoxoyunçulu təqib məsələsi haqqında <i>Ədalət Paşayev</i>	114
Portativ optik rabitə sistemində baş verən fiziki proseslərin eksperimental aprobeiası <i>Əşrəf Hüseynov</i>	117
Coğrafi informasiya sistemi mühitində hərbi bölmə və obyektlərin verilənlər bazasının hazırlanması <i>İlqar Musayev, Məqsəd Qocamanov, Rəşad Təhirov</i>	120
Перспективы развития войсковой энергетики <i>Геннадий Лагутин</i>	122
Разработка методических подходов к расчету количества запасных частей для обеспечения устранения боевых повреждений и восстановление работоспособности образцов вооружения и военной техники <i>Павел Опенько, Владимир Мирненко, Виталий Тюрин, Николай Миронюк, Александр Доска, Андрей Булай</i>	125

Müasir döyüş əməliyyatlarının xarakteristikası və onun effektivliyinin qiymətləndirilməsi məsələləri <i>Kamal Əsgərov, Rauf Rəhimov, Hikmət Əsədov</i>	128
Zəngilan rayonu ərazisindən keçən oxçuçayda ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi <i>Qumru Şükürlü</i>	131
Technological methods to increase the longevity of launchers <i>Sarvan Eziz</i>	133
Intelligent adaptive vibration technology for diagnostics of weapons and military equipment <i>Telman Aliev, Gambar Guluyev, Asif Rzayev, Fahrhad Pashayev</i>	137
İşğal dövründə Kəlbəcər rayonunun meşə sahələrində baş vermiş dəyişikliklərin kosmik məlumatlar əsasında qiymətləndirilməsi <i>Tofiq Süleymanov, Validə Məmmədəliyeva</i>	140
Pilotsuz uçuş aparatlarının komponentlərinin kibertəhlükəsizliyini təmin edən dayaq modelinin işlənməsi <i>Fərqanə Abdullayeva</i>	142
Improving the method of the effort coordination chart creation <i>Dmytro Rieznik, Mykhailo Levchenko, Valerii Patalakha, Vasyl Melnichenko, Bohdan Shkurat</i>	145
Pilotsuz uçuş aparatlarının görüntülərə əsaslanan avtonom naviqasiya imkanları haqqında <i>Ülviyyə Kadəşeva</i>	148
İşlənmiş motor yağlarından əldə edilmiş dizel yanacağıının tətbiqindən alınan iqtisadi səmərənin qiymətləndirilməsi <i>Yadigar Cəbiyev</i>	150
Hərbi təyinatlı sistemlərin tədqiqində ekspert qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi <i>Bəxtiyar Quliyev</i>	153
Aero-fotolarda baza nöqtələrinin koordinatları əsasında yeni aşkar olunan obyektin coğrafi koordinatlarının hesablanması <i>Elxan Səbzizyev, Əli Məhərrəmov</i>	156
Математическая модель фрикционного нагрева твердых тел <i>Аллахверди Гасанов, Шахнəз Гасанова</i>	159
İki müşahidə kamerasının tətbiq edilməsi ilə aşkarlanan uçuş aparatının koordinatlarının hesablanma sistemi <i>Lamiyə Nəbadova</i>	161

Elektrikdeşilmə qurğusunun sınaq gərginliyinin tənzimlənməsi <i>Rəfail İbrahimov, Nikolay Svixnuşin, Aygün Zeynalova</i>	164
Zəif mexaniki rəqslərin optik lokasiyasının bəzi aspektləri <i>İlqar Süleymanov</i>	166
Vətən müharibəsinin acı nəticələrinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikinti-bərpa işlərinə törədəcəyi çətinliklər <i>Qivami Abbasov</i>	168
NATIONAL SECURITY / MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK	170
44 günlük Vətən Müharibəsində haqq işimizi müdafiə edən dövlətlər <i>Anar İsgəndərov</i>	170
Абберрация сознания – это источник опасных иллюзий <i>Азизага Шахвердиев</i>	174
Azərbaycanın İkinci Qarabağ Müharibəsində qələbəsi: yeni geosiyasi reallıqlar kontekstində <i>Aygün Attar</i>	177
Ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsidir <i>Sakit Hüseynov</i>	179
Vətən Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda geoiqtisadi çağırışlar <i>Rasim Həsənov</i>	183
Некоторые правовые аспекты итогов Отечественной Войны <i>Намик Алиев</i>	186
İnformasiya müharibəsində qurumlararası əməkdaşlığın rolu <i>Rüstəm Gözəlov</i>	189
Azərbaycanın İkinci Qarabağ Müharibəsində zəfər qazanmasında izolyasiya siyasətinin rolu <i>Fətəli Abdullayev, Vüqar Məmmədzadə</i>	192
Demographic shift as a tool of hybrid warfare <i>Daniel H. McCauley, Khayal Iskandarov, Sadi Sadiyev</i>	195
Итоги Отечественной Войны и позиция Российской Федерации <i>Ляман Караева</i>	198
Azərbaycan diplomatiyasının zəfərə aparan yolu <i>Zümrüd Məlikova</i>	200
Vətən Müharibəsində Azərbaycan Respublikasının “yumşaq güc” resurslarının yeri və rolu <i>Məhəmməd Əkbərov</i>	203

İkinci Qarabağ Müharibəsində Azərbaycanın hərbi-siyasi qələbəsini şərtləndirən faktorlar <i>Ramid Hüseynov, Emin Nəsirov, Elçin Salmanov</i>	207
Müasir geosiyasi proseslərin gərginləşən təbiəti: dövlətlərin qarşısında duran vəzifələr <i>Ruslan Məmmədov</i>	209
Vətən Müharibəsi: qələbəni təmin edən iqtisadi amillər və yeni geoiqtisadi çağırışlar <i>Müşfiq Ramazanov</i>	212
Подход к определению уровня национальной безопасности <i>Александр Бондаренко, Юрий Бабков, Сергей Белай</i>	216
Армяно-азербайджанский и российско-украинский вооруженные конфликты – исторические параллели <i>Александр Нашивовичников</i>	219
Media as a part of a hybrid-warfare campaign <i>Khayal Iskandarov, Piotr Gawliczek</i>	221
Miqrasiya prosesləri dövlətlərin milli təhlükəsizlik siyasətində <i>Aqil Əhmədov</i>	224
«Замороженные» конфликты в геополитике Российской Федерации: исторические параллели <i>Владимир Клименко, Иван Козинец, Александр Дерикот</i>	227
Azərbaycan–Türkiyə hərbi əməkdaşlığının istiqamətləri <i>Mirsamir Seyidov</i>	231
Vətən Müharibəsi və yeni siyasi reallıqlar <i>Vüqar Məmmədzadə, Elcan İmamverdiyev</i>	234
Model of synthetic information system for national security <i>Vitaliy Katsalap</i>	237
Vətən Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda yaranmış təhdidlər <i>Cəfər Seyidov</i>	240
Postmünaqişə dövründə Azərbaycanın hərbi siyasətinin strateji vektorları <i>Zəfər Nəcəfov</i>	242
Порождение наших слабостей и комплексов, протекционизма и фаворитизма – коррупция <i>Шахин Халафов</i>	245

Azərbaycan Respublikasının qonşu dövlətlərlə hərbi əməkdaşlığı <i>Gülərə Bağirova</i>	250
Azərbaycan Respublikasının milli maraqları: formalaşması və inkişaf mərhələləri <i>Könül Şixiyeva</i>	254
Vətəni müdafiə vəzifəsinin konstitusion əsasları (Azərbaycan və Türkiyə konstitusiyalarına istinad edilməklə) <i>Nazlı Abbasova</i>	257
İkinci Qarabağ Müharibəsi zamanı Ermənistanın tətbiq etdiyi hibrid müharibə metodları <i>Ceyhun Əhmədli</i>	260
Təhdid anlayışı və onun milli təhlükəsizlik sahəsində rolu <i>Cəlil Həsənov</i>	263
Cyber front of the 44-day Patriotic War <i>Tural Mammadov</i>	265
Xarici ticarətdə qarşıya çıxan risklər və onların qarşısının alınması <i>Lalə Neymətova, Emil Hüseynli</i>	269
Исследование феномена информационной войны как научный объект (в контексте 44-дневной Отечественной Войны) <i>Эльвин Талышинский</i>	272
Demoqrafik təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi <i>Ülviyyə Haqverdi</i>	276
Информационная война как часть II Карабахского конфликта <i>Фидан Талыблы</i>	279
Vətən Müharibəsi Azərbaycan dövlətinin hərbi-siyasi strategiyasının nəticəsi kimi <i>Ramil Allahverdiyev</i>	281
Война нового поколения и некоторые аспекты регулирования военного положения, стратегии обороны и международного сотрудничества: правовые, политические и управленческие вопросы <i>Георгий Чиладзе</i>	284
HUMANITIES / HUMANİTAR ELMLƏR	287
Pəşəkar hərbi təhsilin təkamülü <i>Həydər Piriyyəv, Rəşad Təhirov, Xəyal İskəndərov, Təkmənə Cabbarova</i>	287
Вторая Карабахская война и его военно-политические аспекты <i>Нурулла Алиев</i>	291

Tərxis olunan hərbi qulluqçuların cəmiyyətə adaptasiyası sosial proses kimi <i>Rəşad İbrahimov</i>	297
Моделирование распространения информации в социальных сетях для оценки эффективности информационно-психологического влияния <i>Александр Войтко, Сергей Мыкусь, Юрий Прибылев</i>	300
Yuxarı Qarabağ bölgəsinə ermənilərin torpaq iddiası və İkinci Qarabağ müharibəsinin başlanması. Azərbaycan Ordusunun uğurlu qələbəsi <i>Havva Məmmədova</i>	303
Xüsusi təyinatlı tam orta təhsil müəssisələrində müəllim heyətinin peşə fəaliyyətinin reyting əsasında qiymətləndirilməsi sistemi <i>Haqverdi Haqverdiyev</i>	304
Azərbaycan Respublikasında Birinci və İkinci Vətən Müharibələrinə zəmin yaradan siyasi coğrafi və etnodemoqrafik proseslər <i>Etibar Bədəlov</i>	307
Tərbiyə işi hərbi pedaqoji prosesin elementi kimi <i>Telman Şahbazov</i>	312
Kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında pedaqoji texnologiyaların rolu <i>Rəşad Təhirov</i>	315
Cümhuriyyətin hərbi təhlükəsizliyi və Qarabağ məsələsi (1918–1920-ci illər) <i>Lətif Babayev</i>	318
Azərbaycanın müasir dövlətçiliyində İlham Əliyevin tarixi qələbəsi <i>Günel Məlikli</i>	321
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun yəhudi millətindən olan zabıt və hərbi məmurları <i>Atamalı Şahbazov</i>	323
44 günlük Vətən Müharibəsində qələbə və Ermənistanın tsəxakron-faşizm ideologiyasının iflası <i>Əyyub Kərimov</i>	326
Qarabağ müharibələrində Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin təzahürü <i>Şəhla Nuruzadə</i>	328

Vətən Müharibəsi dövründə Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığı: tarix və müasirlik	
<i>Aqil Şahmurov</i>	331
Xocalı soyqırımı bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayətdir	
<i>Ali Balayev</i>	334
Vətən Müharibəsi mövzusunda yazılmış əsərlərin dilindəki hərbi sözlərin bədii xüsusiyyətləri	
<i>Elnarə Cavadova</i>	336
Tarixi zəfərin regional əhəmiyyəti	
<i>Saleh Rüstəmov</i>	339
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində aqrar vəziyyət XX əsrin 40–60-cı illər tarixşünaslığında	
<i>Lamirə Sultanova</i>	341
Intercultural approach to teaching foreign languages at the high military school	
<i>Gulnur Ahmadova</i>	344
Vətən Müharibəsində bloqerlərin fəaliyyəti və kibermüharibənin psixoloji aspektləri	
<i>Aytən Mütəllibzadə</i>	347
XIX əsr Azərbaycan qaçaq hərəkatının bədii ədəbiyyatda inikası	
<i>Eyyvaz Eminəliyev</i>	350
44 günlük Vətən Müharibəsi dərslərinin gələcək zabidlərin vətənpərvər ruhda tərbiyə edilməsində rolu	
<i>Gülşən Bəşirova</i>	352
Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi vəziyyət haqqında	
<i>Əzizəğa Qəni-zadə</i>	355
The role of the english language in social media during the second Karabakh war	
<i>Nargiz Khalilova</i>	358
1918–1920-cu illərdə Ermənistan Qafqaz birliyi ideyasına təhdid kimi (tarixi-müqayisəli təhlil)	
<i>Seyidməmməd Məmmədzadə</i>	360
Activities of army fm military radio during the russian-ukrainian war in eastern Ukraine	
<i>Sergey Ivanenko</i>	363
XVI–XVII əsrlərdə Səfəvi ordusunda mövcud olan odlu silahlar	
<i>Rəna Nəcəfova</i>	365

Elektron təhsilin tərkib hissələri haqqında <i>Nübiyyə Arif qızı</i>	368
Azərbaycanlıların ilk milli hərbi hissələrinin təşəkkülü (1917-ci ilin fevralı – 1918-ci ilin mayı) <i>Rəşad Rüstəmov</i>	369
Vətən Müharibəsinin gənclərin hərbi vətənpərvərlik təربiyəsi işindəki əhəmiyyəti <i>Humay İsayeva</i>	371
Tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya üslubbiyyətinə dair daha bir baxış <i>Rəna İsmayilova</i>	373
Aşıq ələsgərin poetik dilində rənglərin üslub imkanları <i>Pərvin Abdullabəyova</i>	376
Təsviri sənətimizdə Azərbaycan–Yaponiya multikultural ənənələrinin əksi <i>Emil Ağayev</i>	377
MILITARY MEDICINE / HƏRBİ TƏBABƏT	379
Döyüş travmalarının strukturunda kəllə-beyin zədələnmələrinin yeri və əhəmiyyəti: diaqnostika və cərrahi müalicə taktikasının seçilməsi (2016-cı ilin aprel döyüşləri təcrübəsindən) <i>Çingiz Əlləzov</i>	379
Müxtəlif lokalizasiyalı və ağırlıq dərəcəli döyüş yaralanmaları zamanı inkişaf edən ürək-damar sistemi xəstəliklərinin kliniki gediş, erkən diaqnostik və müalicə xüsusiyyətləri <i>Vəli Qaziyev, Bəxtiyar Əliyev, Rəna Şirvanova</i>	381
Gənc hərbcı xəstələrdə arterial hipertenziyanın yayılması və qeyri-spesifik iltihab markerləri ilə əlaqəsinin tədqiqi <i>İlahə Abdurahmanova</i>	384
Vətən Müharibəsində hərbi qulluqçularda müşahidə olunan sümüklərin odlu silah sınıqları <i>Fariz Məmmədov</i>	385
Vərəm xəstəliyinin mövsümlüliyünün hərbi xidmət müddətlərində təzahürünün xüsusiyyətləri <i>Arif Atakişiyev, Ziya Vəliyev, Saleh Əhmədov</i>	389
Postconcussion symptoms and cognitive disorders among military personnel after concussion combined with acubarotrauma <i>Andrii Shvets, Yuriy Podolyan</i>	391

Influence of anesthesia type on formation of postoperative pain in patients with combat trauma of the limbs <i>Anastasiia Soroka, Olexandr Raboshchuk</i>	394
Modern principles of intensive care of massive blood loss under the protocol Damage Control Resuscitation (DCR) <i>Evgen Reshetilov, Volodymyr Moshkivskyi</i>	396
Ürəyin işemik xəstəliyinin risk amillərinin yayılması <i>Aysel Məsimova</i>	397
Aeromobile evacuation of the wounded from anti-terrorist operation zone <i>Eduard Levchenko</i>	400
Yuxarı ətrafın yaralanmasında vaxtında müdaxilə <i>Bəxtiyar Əliyev, Cavid İbrahimov</i>	402
Intensive therapy of polyorganic insufficiency in mine-explosive injury at the stage of qualified medical care <i>Dmytro Karnaukh, Olexandr Raboshchuk</i>	404
Analysis of the influence of participation in combat actions on the course of stomach erosive damages in servicemen <i>Yurii Kotyk</i>	406
Пациент-ориентированный подход как ключевой элемент качества работы военных врачей общей практики <i>Тарас Куц, Галина Мороз, Ирина Ткачук, Анастасия Соколюк</i>	408
Clinical significance of ultrasound examination of anterior neck tissues in prediction of difficult airways <i>Inna Timokhina, Volodymyr Moshkivskyi</i>	410
Clinical evaluation of the effectiveness of administered and combined treatment of non-penetrating corneal damages in military personnel after the mine blast-related injuries during the Patriotic War <i>Konul Rahimova, Gulnara Mammadova, Vusala Mammadova</i>	412
Особенности коморбидной патологии внутренних органов у военнослужащих – участников современных вооруженных конфликтов <i>Андрей Воронко, Ольга Селюк</i>	414

MILITARY SCIENCES / HƏRBİ ELMLƏR

PIYADA VƏ TANK ƏLEYHİNƏ MİNALARIN YERLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNİN RADILOKASIYA ÜSULU

biologiya elmləri doktoru, professor Elimxan Cəfərov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: elimkhan.jafarov@gmail.com

Açar sözlər: tank və piyada əleyhinə minalar, yeni aşkarlama üsulu, radiolokasiya üsulu.

İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticəsinin təhlili göstərir ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə yerləşdirilmiş partlayıcı qurğuların və minalanmış sahələrin aşkar edilməsi və müxtəlif üsullarla onların zərərsizləşdirilməsi bu gün çox vacib aktual olan problemlərdən biridir. Bu da bir faktdır ki, azad olunmuş torpaqlarımız işğalçı Ermənistan ordusu tərəfindən minalanmış sahələrə çevrilmişdir. Bu isə əhalinin öz yurd-yuvalarına qaytarılmasına problemlər yaradır.

Minaların təkcə partlayıcı maddə deyil, bəzi hallarda bioloji silah rolunu oynaması da məlumdur. Belə ki, onlar yalnız partlayıcı ilə yox, həm də əhali arasında sürətlə infeksiya yayan bioloji toksinlərlə doldurulur. Məsələnin ciddiliyi, həm də onunla bağlıdır ki, minalanmış sahələr hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra belə təhlükəli mənbə hesab edilir. Ona görə də partlayıcı maddələrin tapılması və onların zərərsizləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər həmişə aktual məsələ kimi mütəxəssisləri narahat edir [1].

Bu gün minalanmış sahələrin operativ şəkildə təmizlənməsi təhlükəli olmaqla yanaşı, həm də böyük zəhmət tələb edir. Məlum olduğu kimi, bu günə qədər əksər ölkələrdə sahələrin minalardan təmizlənməsi üçün, əsasən, əldə gəzdirilən metalxetərlərdən və minaaxtaran itlərdən istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, metalxetərlə cihəzlərlə yalnız metal tərkibli əşyaları aşkara çıxarmaq mümkündür və bu cihəzlərin kifayət qədər təkmilləşdirilməsinə baxmayaraq, onlar torpaqda hansısa partlayıcı maddənin olmasını ayırd edə bilmir. Əlavə olaraq, minaların köhnə nümunələrinin metal hissələri çoxluq təşkil etdiyindən, plastik minalar adlanan yeni minalarda metal çox az miqdarda olur, bəzən də ümumiyyətlə metal olmur [2]. Ona görə də sahələrin minalardan təmizlənməsinin əsas problemlərindən biri “həqiqi” və yaxud da “yalançı” minaları ayırd etməkdir. Düzdür, bu günə qədər xüsusi təlim keçmiş itlərdən uğurla istifadə edilir və onların ifrat iybilmə qabiliyyətinin olması partlayıcı maddənin çox cüzi miqdarda olması halında belə müsbət nəticə verə bilər. Lakin itlərdən bu məqsədlə istifadə onların, həm də təlimçilərinin uzun müddət məşq etdirilməsini şərtləndirir. Bundan başqa, itlərin diqqət cəmləşdirmə qabiliyyətinin məhdud olması, onların uzunmüddətli istifadəsini çətinləşdirir.

Məlum olduğu kimi, sahələrin minalardan təmizlənməsi işlərində, həm də itlərin hiss orqanlarını imitasiya edən elektrokimyəvi cihazlardan istifadə olunur. Bu cihazlar isə partlayıcı maddəni onun buxarlanmasına əsasən ayırd edə bilər. Lakin çox vaxt minalanmış sahələr partlayıcı maddələrin buxarı ilə dolduğundan bu cihazların da xətası çox böyük olur.

Bu gün təkcə piyada və tank əleyhinə minaların deyil, ümumiyyətlə partlayıcı maddələrin, maskalanmış döyüş texnikasının yerlərinin, maska altında döyüş texnikasının olub-olmamasının müəyyənəşdirilməsi zəruridir. Bu işlərin öhdəsindən isə yalnız yeni aşkarlama texnologiyalardan istifadə etməklə gəlmək mümkündür. Bu baxımdan, bu gün piyada və tank əleyhinə minalar basdırılmış sahələrin aşkar edilməsi üçün daha effektiv və operativ alternativ üsulun işlənməsinə zərurət yaranmışdır.

Qeyd edək ki, indiyə qədər radiolokasiya, infraqırmızı termografiya, sürətli və istilik neytronlardan istifadəyə əsaslanan üsullar kimi yeni minaaşkarlama üsulları işlənib hazırlanmışdır. Sürətli və istilik neytronlarından istifadəyə əsaslanan üsulun xüsusi maraq doğurmasına baxmayaraq, bəla başa gələn və təhlükəli olduğundan, həm də onun detalları gizli saxlanıldığından [3] minaların aşkarlanması üçün radiolokasiya və infraqırmızı termografiya üsullarına daha çox üstünlük verilir. Bu üsulların əsasını partlayıcı maddəni deyil, torpağın “anomalıyasının” qeydə alınması təşkil edir.

Radiolokasiya üsulu ilə minaların axtarışı müəyyən məsafədən həyata keçirilir. “Məsafədən zondlama” adlanan bu üsulla tədqiq edilən obyektin səthi uzaqdan araşdırılır. Bu halda məlumatı qəbul edən avadanlığın həssas elementləri (datçiklər, sensorlar) tədqiq edilən obyektin səthi ilə birbaşa təmasda olmur. Başqa sözlə, bu məqsədlə pilotsuz uçuş aparatlarından istifadə edilir.

Radiolokasiya üsulunun üstün cəhətlərindən biri də sahənin müəyyən məsafədən zondlanmasının təkcə şaquli müstəvidə deyil, həm də yerin səthi ilə müəyyən bucaq əmələ gətirməklə zondlanmasının mümkün olmasıdır. Bu isə qeyri-standart minaların (tələlənmiş, üst-üstə qoyulmuş və sürpriz minaların) tapılması üçün çox vacibdir [4].

Bu üsulun əsasında torpağın səthinin istiqamətlənmiş ifrat yüksək tezlikli dalğalarla şüalandırılması və torpaqdan fərqli elektromaqnit xassəli əşyalardan qayıdan siqnalın fiksə olunması dayanır ki, bu üsulla metala malik olmayan və yaxud da çox az miqdarda metala malik plastik minaları da aşkarlamaq mümkündür. Partlayıcı maddənin aşkar edilməsi, əsasən, tanınması elektromaqnit dalğalarının partlayıcı maddənin əhatə dairəsində olan obyektlərdən əks olunmasını özündə ehtiva edən radiolokasiya şəkillərinin müqayisəsinə əsaslandığından bu üsulla torpaq və yaxud da onun səthində olan istənilən partlayıcı maddənin (metal, plastik və s.) yerini, onun formasını, ölçülərini, materialını və s. müəyyənəşdirmək mümkündür. Aydın ki, radiolokasiya şəkilləri nə qədər çox olarsa, düzgün aşkarlanma ehtimalı da bir o qədər yüksək olar. Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, bu

işlərin uğurla aparılması üçün ilk növbədə partlayıcı maddələrin radiolokasiya şəkillərinin bazası yaradılmalıdır. Bunun üçün (yəni elektromaqnit şüalanmasının partlayıcı maddənin səthindən səpilməsi xüsusiyyətlərinə dair dəqiq məlumat əldə etmək üçün) riyazi modelləşdirmədən istifadə edilməlidir. Hesab olunur ki, elektromaqnit dalğalarının partlayıcı maddənin əhatə dairəsində olan obyektlərdən əks olunmasını göstərən radiolokasiya şəkillərindən, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından, siqnalların rəqəmsal emalı texnologiyasından, riyazi modelləşdirmədən və hərbi elminin imkanlarından istifadə edilməklə piyada və tank əleyhinə mina sahələrinin aşkarlanmasını və minaların identifikasiyasını uğurla həyata keçirmək mümkündür. Aydındır ki, bu üsulla əldə edilmiş nəticələr partlayıcı maddələrin yerlərinin dəqiq müəyyənəşdirilməsi ehtimalını artırmaqla yanaşı, həm də qeyri-metal partlayıcı maddələrin (plastik və ya korpusu olmayan, kontaktlı və kontaktsız minaların) aşkarlanması və hərbi xarakterli fəvqəladə halların qarşısının alınması effektivliyinin artırılması üçün çox vacibdir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər torpaqda olan müxtəlif obyektlərdən, o cümlədən də filiz və daş kömür yataqlarından, mərmər və qranit laylarından və s. əks olunan elektromaqnit şüalanmasının riyazi modelləşdirilməsində müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir. Bunlara integral tənliklər, diskret mənbələr zaman oblastında son fərqlər kimi metodlar aid edilir. Məlumatların təhlilindən də aydın olur ki, partlayıcı maddələrdən səpilən elektromaqnit şüalanmasının riyazi modelləşdirilməsi probleminin həlli üçün integral tənliklər metoduna üstünlük verilir. Bunun səbəbi integral tənliklər metodunun geniş tezlik diapazonunda istənilən formada və istənilən materialdan hazırlanmış partlayıcı maddədən səpilən elektromaqnit şüalanmasını modelləşdirməyə imkan verməsi, həm də modelləşdirmə zamanı müxtəlif tip torpaqların dispersiya xüsusiyyətlərini, torpağın nəmliyini və sıxlığını da nəzərə almağın mümkün olmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Щербак, Н. Обнаружение и обезвреживание мин // Новые системы США. Электроника: Наука, Технология, Бизнес, – 2000. №2, – с. 54-57.
2. Кравченко, Ю.П., Савельев, А.В. Устройства для поиска и идентификации пластиковых мин // Патент России, – 2003.
3. Розенгард, У., Долан, Т., Миклуш, Д. Ядерные методы могут помочь в обнаружении наземных мин // Бюллетень МАГАТЕ, – 2001, 43(2), – с. 16-19.
4. Бакуменко, А.В. Возможности применения СВЧ-энергии для поиска противопехотных мин / Бакуменко, А.В., Воскобойник, М.Ф., Киселев, А.Б. и др. // Электронная техника, – 2000, 2(476), – с. 57-59.
5. Фещенко, А.Б., Селеенко, Е.Е. Математическое моделирование электромагнитных откликов диэлектрических взрывоопасных предметов // Сб. трудов, – 2012. №16, – с. 120-124.

İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TEXNİKİ TƏMİNATINDA MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ

milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,

dosent, polkovnik Arif Həsənov

Hərbi Təhsil İdarəsi

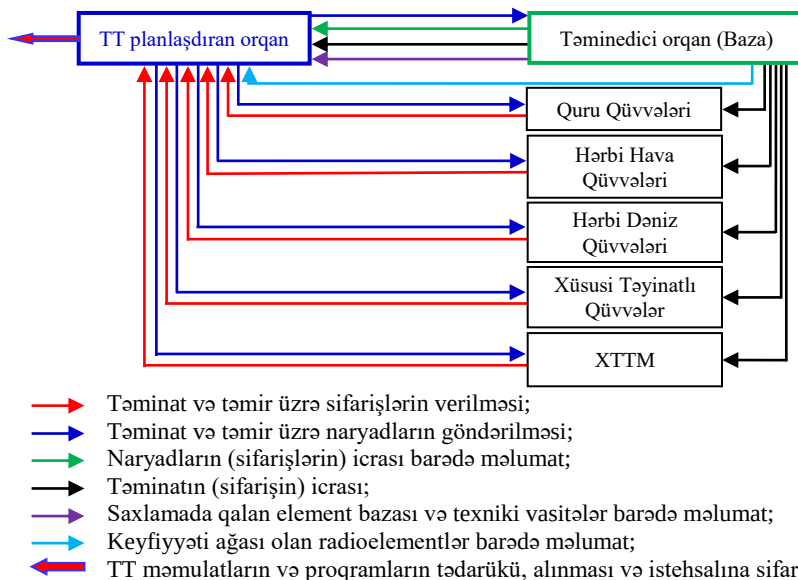
E-mail: arifhasan2828@yandex.ru

Açar sözlər: rabitə, avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri (AİS), texniki təminat, milli təhlükəsizlik.

Müasir kompüter və informasiya texnologiyalarının rabitə və AİS-in effektivliyinin yüksəldilməsi onun texniki təminatı (TT) kimi mühüm məsələlərin də milli təhlükəsizliyə (MT) qoyulan tələblər çərçivəsində optimallaşdırılmasını tələb edir [1; 2; 3].

Rabitə və AİS-in tərkibi, əsasən, elektronika və proqram təminatı üzərində qurulduğundan digər sistemlərdən fərqli olaraq daima sürətli texniki dəstəyə ehtiyac duyulur. Texniki təminat məsələlərinin optimal həlli isə mükəmməl planlaşdırma tələb edir. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, texniki təminatın təşkilinin şəkil 1-dəki sxem əsasında planlaşdırması daha effektiv ola bilər.

Müasir informasiya texnologiyaları əsasında rabitə və AİS-in texniki təminatının təşkilinin avtomatlaşdırılması sxemi aşağıda kimidir:

Şəkil 1. Rabitə və AİS-in texniki təminatının təşkilinin avtomatlaşdırılması sxemi

Texniki istismar, rabitə və AİS texnikasının qorunması, saz vəziyyətdə saxlanması, təyinatı üzrə istifadə olunması dövründə iş qabiliyyətinin və resursunun bərpa edilməsi, saxlama, daşınma, təyinatı üzrə istifadə üçün müəyyən olunmuş hazırlıq dərəcəsinə gətirilməsi və bu hazırlıq dərəcəsinə saxlanması üzrə işlərin kompleksini əhatə edir [3].

Rabitə və AİS-in texniki təminatı zamanı yerli istehsal və ya xaricdən tədarükün milli təhlükəsizlik baxımından əldə edilməsinin riyazi modeli aşağıdakı kimi olacaq.

Fərz edək ki, xarici ölkədən alınan məmulatın dəyəri D AZN qiymətinə başa gəlir. Yerli şəraitdə tələb olunan malın bu qiymətə əldə edilməsində xammal xərci XR , insan əməyinə sərf olunan xərc IX və istehsalçı müəssisənin əldə etdiyi qazancından $-FQ$ -dən ibarətdir.

$$D = XR + IX + FQ.$$

Şərti qəbul edilmiş məmulatın yerli şəraitdə istehsalına nəzər salaq. Bu zaman məmulatın istehsal modelində aşağıdakı kimi olacaq. Fərz edək ki, şərti məmulatın istehsalı üçün B miqdarda xammal tələb olunur:

$$b_1 + b_2 + \dots + b_m = B.$$

Burada, b_i i növ xammal. $x_j - D$ olan malda istifadə olunmuş j -ci malın miqdarı. a_{ij} j malın istehsalı zamanı i -ci xammalın istifadə miqdarı olsun. Onda aşağıdakı modeli almalıyıq:

$$\sum_j^n c_j \cdot x_j \rightarrow \max, \quad (1)$$

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot x_j \leq b_i, \quad (2)$$

$$x \geq 0. \quad (3)$$

Şərtə görə:

$$\sum_j^n c_j \cdot x_j \leq XR + IX + FQ. \quad (4)$$

Yeni x_{n+1} dəyişəni daxil etməklə (4) şərtini

$$\sum_j^n c_j \cdot x_j + x_{n+1} = XR + IX + FQ$$

kimi yazmaq olar. Onda məsələ aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$x_{n+1} \rightarrow \min, \quad (5)$$

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot x_j \leq b_i, \quad (6)$$

$$\sum_{j=1}^n c_j \cdot x_j + x_{n+1} = XR + IX + FQ, \quad (7)$$

$$x_j \geq 0, j = 1, 2, \dots, n, n + 1. \quad (8)$$

Nəticədə xarici ölkədən alınan məmulatın maddi dəyərinin yerli istehsal dəyərindən az olmasına baxmayaraq ümumilikdə ölkəmiz üçün daha ucuz başa

gəldiyini və milli təhlükəsizlik tələblərinə uyğun olaraq asılılığı da azaltmış olduğunu görürük.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimov, B.Q., Həsənov, A.H., Hərbi təyinatlı telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin yüksəldilməsi üsullarının analizi. // – Bakı: Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, – 2015. № 1(1), – s.133-139.

2. Ибрагимов, Б.Г., Исмаилова, С.Р., Гусейнов, Ф.И.. Исследование эффективности гибридных сетей связи с использованием протоколов сигнализации // – Москва: Вестник компьютерных и информационных технологий, – 2013. № 11, – с.50-54.

3. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində rabitənin və Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemlərinin texniki təminatı üzrə rəhbərlik (AR SQ R və AİS TTR) / – 2005. – 238 c.

PUA TEXNOLOGİYALARININ İNKİŞAFININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Elşən Həşimov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: hasimovel@gmail.com

Açar sözlər: PUA, Vətən müharibəsi, konfigurasiya, texnologiya, “Dəmir yumruq”.

2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan Ordusu tərəfindən pilotsuz uçuş aparatlarının (PUA) geniş tətbiqi hücum əməliyyatlarında şəxsi heyətin itkilərinin minimuma endirilməsinə, düşməne qarşı istifadə edilən texniki vasitələrin effektivliyinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan PUA-lar üçün görünməyən düşmən obyektlərinin (hədəflərin) aşkarlanması onların avtomatik tanınması və müşahidəsi edilməsi, nəticədə onun vurulması üçün avtonom qərar qəbul edilməsi perspektiv istiqamətlər hesab olunur.

Hərbi təyinatlı PUA kompleks və sistemlərinin yaradılması ən mühüm texnologiyaların özəyinin əsaslı işlənməsini tələb edir. Bu zaman hərbi təyinatlı PUA bir-biri ilə funksional əlaqəli aşağıdakı elementlər toplusu kimi təqdim edilə bilər:

1. Baza (əsas) daşıyıcısı – PUA-nın istənilən konfigurasiyalı korpusu və ya şassisi.

2. Faydalı yükü sökülən modullar şəklində olan, asılan (quraşdırılan) xüsusi avadanlıqları.

3. Hazırlıq zamanı və texniki istismar prosesində istifadə edilən təminat və xidmət vasitələri.

PUA-nın funksional təyinatından asılı olaraq aşağıdakı xüsusi avadanlıqlar quraşdırıla bilər [1]: kəşfiyyat və müşahidə vasitələri; silah vasitələri; naviqasiya qurğuları; xüsusi texnoloji avadanlıqlar; telekommunikasiya vasitələri; proqram təminatlı xüsusi hesablama qurğuları; radioelektron mübarizə (REM) vasitələri; qoruyucu vasitələr.

Bundan başqa, PUA komplekslərinin işə hazırlanması və texniki istismar prosesində təminat və xidmət məsələlərinin həlli üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir: informasiyanın işlənməsi, nəzarət və idarəetmə dispetçer məntəqəsi; çatdırma, daşıma və işəsalma (buraxma) vasitələri; yanacaqdoldurma vasitələri; mütəxəssis hazırlığı vasitələri; rəhbəredici sənədlər (toplusu və ya kompleksi) ehtiyat hissələr dəsti.

PUA texnologiyalarını “əsas” və “köməkçi” texnologiyalara bölmək olar. Belə ki, “əsas” texnologiyalar birbaşa hərbi təyinatlı PUA-lar, “köməkçi” texnologiyalar isə geniş nomenklaturalı uçuş aparatları nümunələri üçün yaradılır [2; 3]. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa, PUA sistemlərinin inkişafı üçün xüsusi müasir texnologiyaların, məsələn, PUA-ların gövdələri üçün transgen biopolimerlərin yaradılması texnologiyası, elektron sistemlərdə istifadə edilən karbon nanoboruqların hazırlanması texnologiyası və s. texnologiyaların da işlənməsi vacibdir [2; 4].

Göstərilən texnologiyaların əldə olunması müasir PUA-ların lazımi avtonomluğunun və süni intellektinin təmin edilməsində əsas məsələlərdəndir.

44 günlük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə dünya ölkələrinin pilotsuz texnikanın, xüsusilə PUA-ların inkişafına və təkmilləşdirilməsinə olan marağı daha da artmışdır. Bir çox spesifik xüsusiyyətləri ilə yadda qalan “Dəmir yumruq” əməliyyatı hərbi ekspertlər və təhlükəsizlik üzrə tədqiqatçılar tərəfindən yeni nəsil müharibənin elementlərinin (xüsusən, süni intellektli PUA sistemlərinin) tətbiq olunduğu müharibə kimi qəbul edilir və dünya miqyasında hərbi tarixinə düşmüş ən aparıcı əməliyyatlar sırasında göstərilir.

Müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ, Almaniya və bir çox digər NATO ölkələrinin hərbi təyinatlı strateji tədqiqat mərkəzləri tərəfindən Azərbaycan Ordusunun PUA-ların tətbiqi ilə keçirilən əməliyyatlarının araşdırılmasına başlanılmışdır. Hərbi ekspertlərin fikrincə, Avropanın əksər ölkələrinin orduları Ermənistanın düşdüyü acınacaqlı vəziyyətə düşməmək üçün bu müharibənin nəticələrindən dərs götürməlidirlər [5].

İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri ilə əlaqədar Azərbaycanın müvafiq qurumları da lazımi qiymətləndirmələr aparmalı, ölkənin müdafiə qüdrətinin daha da gücləndirilməsi istiqamətləri barədə ölkə rəhbərliyini məlumatlandırmalıdırlar. Belə ki, Azərbaycan Ordusunda silahlanmada olan və müharibənin ge-

dişində fərqlənən müasir PUA sistemləri Türkiyə və İsrail istehsalı olan sistemlərdir. Analoji sistemlərin Azərbaycan Respublikasında yaradılması və istehsalı üçün respublikanın bir sıra elmi-tədqiqat müəssisələrində və özəl təşkilatlarında müvafiq işlər aparılsa da, lazımi nəticələr əldə edilməmişdir.

Azərbaycanın bir sıra elmi-tədqiqat mərkəzlərinin, o cümlədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) elmi potensialı Azərbaycanın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsində vacib rol oynaya bilər. Lakin elmi təşkilatların tərkibində milli təhlükəsizlik və hərbi elminin inkişafı üçün müvafiq mərkəzin (institutun) olmaması bu istiqamətdə aparılan işləri koordinasiya etməyə imkan vermir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında müdafiə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üzrə işlərin koordinasiya edilməsi üçün müvafiq elmi-tədqiqat mərkəzinin (institutun) yaradılması süni intellekt əsaslı PUA komplekslərinin və bu komplekslərin yaradılması üçün müasir texnologiyaların işlənməsini tezləşdirə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həşimov, E.Q. Görünməyən hərbi obyektlərin aşkar edilməsi üçün CİS və seysmolokasiya üsullarının tətbiqi. Monoqrafiya / E.Q.Həşimov, A.A.Bayramov – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2017. – 246 s.

2. Макаренко, С.И. Робототехнические комплексы военного назначения – современное состояние и перспективы развития: [Электронный ресурс] / Системы управления, связи и безопасности. 2016. №2, – p.74-124. URL: <http://sccs.intelgr.com/archive/2016-02/04-Makarenko.pdf>

3. Буренок, В.М. Развитие военных технологий XXI века: проблемы планирование, реализация / В.М.Буренок, А.А.Ивлев, В.Ю.Корчак, – Тверь: Издательство ООО «КУПОЛ», – 2009. – 624 с.

4. Кондратьев, А.Е. Боевые роботы США – под водой, в небесах и на суше: [Электронный ресурс] / Независимое военное обозрение, – 2010. URL:http://nvo.ng.ru/armament/2010-05-14/8_robots.html.

5. Piriyeв, H., Tahirov, R., İsgəndərov, X.İ. 44 günlük Vətən müharibəsi. Hərbi-siyasi təhlil / – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2021. №1 (7), – s.7-25.

HƏRBİ ALDATMA (HƏRBİ HİYLƏ) SƏVİYYƏSİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏ ÜSULU

polkovnik Vüqar Məmmədov¹

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Azad Bayramov²

¹*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

²*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiyaları
İnstitutu*

E-mail: vuqar70mm@mail.ru

Açar sözlər: kəşfiyyat məlumatları, hərbi aldatma, hərbi hiylə.

Kəşfiyyat məlumatlarının emalı prosesində kəşfiyyat mənbəyindən alınan məlumatın doğruluğu qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə zamanı məlumatın doğruluğu, həmin sahə üzrə ekspert təsəvvürləri (rəyi) ilə uyğunluğu, mənbə etibarlılığı, informasiya qeyri-müəyyənliyi nəzərə alınmaqla müəyyən olunur [1]. Bununla yanaşı, məlumatın doğruluğunu müəyyənləşdirərkən, düşmənin hərbi aldatma (hərbi hiylə) səviyyəsinin də nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir və təklif olunur.

Hərbi aldatma (hərbi hiylə) ola bilər: fərdi; taktiki (birləşmə, hissə, bölmə və heyət (qrup) səviyyəsində); əməliyyat (operativ) (birlik və birləşmə səviyyəsində); strateji (beynəlxalq (dövlətlər-arası), dövlət səviyyəsində) [2; 3].

Hərbi aldatma (hərbi hiylə) xüsusiyyətlərinə obyektin hərbi aldatma imkanları, yaranmış şəraitdə mümkünlüyü, aldatmaya meyilliyi və əvvəlki təcrübəsini daxil etmək olar.

Hərbi aldatma (hərbi hiylə) xüsusiyyətlərinə (X_n) uyğun fərdin, bölmə, hissə, birləşmə və birliyin hərbi aldatma (hərbi hiylə) əmsalının müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur. Hesablamaların aparılması üçün obyektin hərbi aldatma imkanları, yaranmış şəraitdə mümkünlüyü, aldatmaya meyilliliyi və əvvəlki təcrübəsi nəzərə alınmalıdır. Göstərilən meyarların kəmiyyətə qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

– hərbi aldatma imkanları (X_1): mövcuddur (0,9); müəyyən deyil (0,5); mövcud deyil (0,1);

– hərbi aldatmanın mümkünlüyü (X_2): çox yüksəkdir (0,9); yüksəkdir (0,7); – ortadır və ya müəyyən etmək mümkün deyil (0,5); azdır (0,3); çox azdır (0,1);

– hərbi aldatmaya meyillik (X_3): meyillidir (0,9); müəyyən deyil (0,5); meyilli deyil (0,1);

– hərbi aldatmanın əvvəlki təcrübəsi (müvəffəqiyyəti) (X_4): aldatma fəaliyyətini daima müvəffəqiyyətlə həyata keçirir (0,9); aldatma fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi qeyd olunub (0,7); aldatmaya cəhd göstərib (0,5);

aldatma fəaliyyəti qeyd olunmayıb (0,3); heç vaxt aldatma fəaliyyətini həyata keçirmir və ya məlum deyil (0,1).

Hərbi aldatma (hərbi hiylə) əmsalının (A_k) müəyyən edilmə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların orta göstəricisinin hesablanması təklif olunur:

$$A_k = \sum_{n=1}^N X_n / N$$

Burada, N – hərbi aldatma (hərbi hiylə) xüsusiyyətlərinin sayıdır.

Alınan nəticələrə uyğun düşmənin hərbi aldatma (hərbi hiylə) səviyyəsinin müəyyən edilir. Hərbi aldatma (hərbi hiylə) səviyyəsi aşağıdakı kimi sinifləndirilməsi təklif olunur: çox yüksək (0,9–1); yüksək (0,7–0,9); orta (0,4–0,7); zəif (0,2–0,4); çox zəif (0–0,2).

Beləliklə, təklif olunan üsul düşmənin hərbi aldatma (hərbi hiylə) səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir və kəşfiyyat məlumatlarının emalı prosesində cəbhə zonasında alınan məlumatların doğruluğunun qiymətləndirməsində istifadə edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov, V.M., Bayramov, A.A. İnformasiyanın dəyəri və dəqiqliyin müəyyən edilməsi // ITT Innovative technologies in telecommunication. Intern. Conference Proc., – Bakı: – 4-6 December – 2019, – p. 239-241.
2. K.K.K. ST 20-1 Taktiki aldatma / – 1983. – 122 s.
3. FM 90-2 Tactical deception / – 1988. – 161 p.

ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОТИВНИКА ПО ОПЫТУ ВОЙНЫ ЗА НАГОРНЫЙ КАРАБАХ

полковник, кандидат военных наук Александр Салий
*Национальный университет обороны Украины имени Ивана
Черняховского E-mail: say16@emil.ua*

Ключевые слова: система управления, беспилотные летательные аппараты, радиоэлектронная борьба, огневое поражение, дезорганизационное воздействие.

Война за Нагорный Карабах должным образом изучается в специализированных аналитических центрах и учебных заведениях. По мнению военных экспертов, азербайджанская армия крайне эффективно применила перспективный вид вооружения – беспилотные летательные аппараты

(БПЛА) и продемонстрировала, что это может иметь перспективные направления развития для вооруженных сил других стран, и даже заставить пересмотреть принципы боевых действий с использованием традиционных систем вооружения.

На современном этапе развития информационных технологий происходит трансформация систем военного, государственного управления из иерархического в сетевый принцип построения. Сетевая система управления представляет собой распределенную систему, в которой ее основные элементы, такие как силы и средства наблюдения, пункты управления, а также управляемые силы и средства объединены в единое информационное пространство. Это объединение даёт возможность повысить возможности информационного взаимодействия всех компонентов системы. Что в свою очередь повышает эффективность по показателю оперативности управления за счет повышения скорости реализации цикла управления «сбор информации – анализ обстановки – принятие решений – действие». Кроме того, сетевые системы повышают непрерывность и стабильность управления, за счет увеличения направлений информации и команд от пунктов управления к подчиненным силам и средствам.

Сетевость – характерное свойство системы, которое включает в себя различные компоненты: инфраструктуру, платформы, подсистемы, процессы и людей с постоянным глобально взаимосвязанным информационно-сетевым взаимодействием при условии, что информация предоставляется компонентам системы своевременно и непрерывно.

В целом современная система управления может быть представлена следующими взаимосвязанными основными элементами, которые объединены в единое информационное пространство:

- силы и средства наблюдения, обеспечивающие сбор и получение непрерывного потока актуальной информации о ситуации, последствиях действий собственных сил и средств, а также сил и средств других сторон;
- пункты управления, в которых осуществляется накопление информации, поступающей от сил и средств наблюдения, ее обработка, разработка стратегии действий;
- управляемые силы и средства, которые реализуют разработанную стратегию действий.

Однако, чрезмерное использование современных информационных технологий может привести к появлению новых критических элементов, которые, в свою очередь, могут быть использованы для разработки новых способов дезорганизующего воздействия на системы управления.

Изучение и анализ использования сетевых систем управления войсками и вооружением в современных боевых действиях, выявили следующие критические элементы:

- чрезмерная информационная зависимость всех элементов системы;
- способность изменять среду функционирования в современных системах управления зависит от возможностей сил и средств наблюдения генерировать новую информацию, а также от скорости подсистемы обмена этой информацией;
- значительное ускорение цикла управления, скорость которого определяется возможностями обработки информации всеми элементами сетцентрической системы управления;
- несовершенство методов эффективной и быстрой автоматизированной обработки больших информационных массивов, а также информации о быстро меняющейся обстановке;
- переоценка способности человека адекватно обрабатывать большие объемы различной информации, а также принимать оптимальные решения в условиях информационной перегрузки;
- уязвимость технических средств системы управления преднамеренными дезорганизационными воздействиями, прежде всего средствами радиоэлектронного подавления и информационно-технического воздействия.

Таким образом, анализ процессов функционирования современных систем управления на примере систем управления войсками и оружием, используемых в локальных войнах, позволил выявить их уязвимые места. В основном эти уязвимые места связаны с процессами сбора, передачи и обработки информации, а также с процессами обеспечения информационной безопасности.

Следовательно, к наиболее критическим уязвимым местам современной системы управления относятся:

- высокая информационная взаимозависимость всех ее элементов;
- высокая степень использования в ней двойных информационных технологий.

Наличие этих критически уязвимых мест даёт возможность выбрать асимметричное воздействие на современные системы управления, нарушая процессы формирования, передачи, хранения, обработки и использования в них информации.

Как правило, средства огневого поражения применяются против элементов физической инфраструктуры системы управления, эффективность которых было продемонстрировано высокоточными боеприпасами в сочетании с БПЛА в войне за Нагорный Карабах. Воздействие на информационное пространство более эффективным будет за счет применения средств радиоэлектронной борьбы, которые могут обеспечить блокировку значительного информационно-пространственного сегмента системы управления, без существенного использования материальных ресурсов, это более целесообразно с точки зрения эффективности/стоимости.

Наиболее эффективными асимметричными воздействиями на системы управления являются информационно-технические воздействия, ориентированные на семантический слой (смысловое представление информации, которая генерируется, хранится, передается, обрабатывается). Для этого необходимо внедрение дезинформирующих воздействий в информационную среду системы управления. Эти воздействия могут быть направлены на подмену информационных ресурсов, критичных для проведения операции, введение дезинформации или предоставление доступа к ложной информации, что приведёт к формированию неправильного представления обстановки и навяжет системе управления противника неверную стратегию действий в операции (боевых действиях).

Для осуществления дезорганизационных воздействий могут использоваться существующие и перспективные средства радиоэлектронной борьбы, а в качестве мест воздействия – радиосети и радиоканалы системы связи, что является физической основой системы управления. Осуществляются эти воздействия могут как наземными средствами, так и с помощью воздушных платформ.

Активное и эффективное применение БПЛА в войне за Нагорный Карабах привлекает внимание к разработке и внедрению новых форм и способов современных боевых действий, организационных структур воинских частей вооруженных сил, использованию новых информационных и военных технологий как в применении, так и в противодействии БПЛА. Конфликт и его последствия фактически позволяют сделать ряд выводов на доктринальном, техническом и структурном уровнях, которые должны учитывать вооруженные силы других государств.

Список использованной литературы

1. Russia's Electronic Warfare Capabilities to 2025. Challenging NATO in the Electromagnetic Spectrum. N.Roger. McDermott, – 2017. September.
2. Joint Publication 3-09. Joint Fire Support, – 2019. April; 10.
3. Russian new generation warfare handbook Asymmetric Warfare Group.
4. Руководство по боевым действиям в России нового поколения: [Электронный ресурс] / – 2017 Режим доступа. URL: <https://publicintelligence.net/awg-russian-new-warfare-handbook/>.
5. Цифровые радиостанции шестого поколения «Азарт»: [Электронный ресурс] / URL: [http:// www.rusarmy.com/forum/topic10174-20.html](http://www.rusarmy.com/forum/topic10174-20.html).

РОЛЬ И МЕСТО ПЛАНА ОБОРОНЫ УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ ОБОРОНОСПОСОБНОСТИ ГОСУДАРСТВА

**кандидат военных наук, доцент Анатолий Павликовский,
кандидат военных наук Владимир Ткаченко,
Виктор Зубков, Юрий Пищанский**

*Национальный университет обороны Украины имени Ивана
Черняховского*

E-mail: periskop2010@ukr.net

Ключевые слова. Стратегия национальной безопасности Украины, план обороны Украины, Стратегия военной безопасности Украины, оборонное планирование.

Вооруженные конфликты XXI века характеризуются усилением роли политических, экономических, экологических и информационных средств при подготовке и в ходе военного противостояния, преобразованием сухопутного, морского, воздушного, космического и информационного пространства в единый театр военных действий. При этом военные действия могут распространяться сразу на всю территорию государства [1]. Опыт проведения боевых действий на Востоке Украины показывает, что при отражении вооруженной агрессии против Украины должны быть задействованы все сферы жизнедеятельности государства. Борьба за суверенитет, территориальную целостность государства является делом всего Украинского народа [2], поэтому определяет неотложную и крайнюю необходимость объединения по единому плану усилий всех государственных органов по противодействию угрозам Украине со стороны других стран, подготовки к обороне государства в мирное время и ее организации и ведения при отражении вооруженной агрессии.

Целью публикации есть определение места и роли плана обороны Украины в системе стратегических документов страны.

Анализ последних публикаций [1; 3-5] показывает, что на современном этапе в научном сообществе все чаще говорится о необходимости комплексного подхода к решению политических и военных проблем в сфере обороны государства, разработке целостного документа, который бы обеспечил синхронизацию национального законодательства, государственных программ, планов, а также эффективное использование средств государственного бюджета, быстрый переход от состояния мирного времени в состояние войны.

Современное развитие украинского государства и формирование гражданского общества происходят в условиях гибридной войны со стороны России против Украины, создания и развития новой архитектуры глобальной и региональной безопасности. В этих обстоятельствах не вызывает

сомнения то, что способность Украины защитить и отстоять (в том числе силовым способом) свой суверенитет является необходимым условием для ее независимости, территориальной целостности и неприкосновенности. Учитывая вышесказанное, внедрение в Украине оборонного планирования на основе возможностей и приближения его к принятым в НАТО стандартам планирования является задачами на ближайшую перспективу, определенными в Стратегии национальной безопасности Украины [6], которая является основой для подготовки других документов по планированию в сферах национальной безопасности и обороны. Основным документом долгосрочного планирования, которым определяются направления государственной политики в сфере национальной безопасности, является Стратегия национальной безопасности Украины. Она разрабатывается по поручению Президента Украины, одобряется решением Совета национальной безопасности и обороны Украины и утверждается указом Президента Украины. Стратегия национальной безопасности Украины является основой для подготовки других документов по планированию в сферах национальной безопасности и обороны и др. Среди них важное место занимает Стратегия военной безопасности Украины, которая является основой для разработки Стратегического оборонного бюллетеня Украины и других нормативно-правовых актов, определяющих государственную политику в сферах национальной безопасности и обороны. После внесения в 2019 году изменений в Закон Украины «Об обороне Украины» [7] возникла необходимость разработки плана обороны Украины с целью решения проблемы межведомственного взаимодействия, усиления координации их совместной деятельности, унификации планирования органами государственного военного управления, качественного выполнения мероприятий по обороне Украины, содействия, поддержки или обеспечения действий сил обороны. Этот документ должен органично сочетать военные и невоенные меры составляющих сил безопасности и обороны, всех органов государственной власти, других государственных органов по защите Украины от любой агрессии.

«План обороны Украины – составная часть оборонного планирования, содержащий совокупность документов, определяющих содержание, объемы, исполнителей, порядок и сроки осуществления политических, экономических, социальных, военных, научных, научно-технических, информационных, правовых, организационных и других мероприятий государства по подготовке к вооруженной защите и ее защита в случае вооруженной агрессии или вооруженного конфликта» [7]. Он разрабатывается для систематизации функционирования органов государственной власти, других государственных органов, всех составляющих сектора безопасности и обороны, органов местного самоуправления, руководства единой системой гражданской обороны и национальной экономики по противодействию вызовам

и угрозам, подготовки населения и территории государства к обороне в мирное время и организации управления системой обороны Украины в ходе отражения агрессии [8]. План обороны Украины в системе стратегических документов – документ, который направлен на реализацию положений законов Украины «Об обороне Украины», «О национальной безопасности Украины», Стратегии национальной безопасности Украины, Стратегии военной безопасности Украины, Стратегического оборонного бюллетеня Украины и других нормативных актов, определяющих государственную политику в сфере национальной безопасности и обороны. План обороны Украины является основанием для разработки субъектами планирования обороны государства документов применения ВС Украины, других составляющих сил обороны, планирования, в том числе невоенных мер, во время кризисной ситуации военного характера, вооруженного конфликта или вооруженной агрессии в соответствии с сценарием применения сил обороны.

Разработка и внедрение плана обороны Украины даст возможность создать эффективный механизм взаимодействия всех звеньев государственной власти по поддержанию обороноспособности государства и обеспечить действия его сил обороны по выполнению ними задач по целевому предназначению.

Список использованной литературы

1. Ільяшов, О.А. Тенденції розвитку збройної боротьби у війнах четвертого – шостого покоління // Наука і оборона, – 2009. – № 3.
2. Відомості Верховної Ради України (зі змінами) // Конституція України – 1996, – № 30.
3. Тимошенко, Р.І., Лобко, М.І. Проблеми вдосконалення планування оборони України // Журнал “Наука і оборона”, – 2018. №1, – с. 11-17.
4. Денежкін, М.М., Наливайко, А.Д., Поляєв, А.І. Особливості оборонного планування у державах-членах НАТО на основі спроможностей // Зб. наук. пр. ЦНДІ ЗСУ. – Киев, – 2017. – № 3 (77).
5. Денежкін, М.М. Стандарти НАТО та оборонне планування в Збройних Силах України // Зб. наук. пр. ЦНДІ ЗСУ. – Киев, – 2016. – № 3 (77).
6. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року “Про Стратегію національної безпеки України”» від 14 вересня 2020 року №382/2020.
7. Закон України “Про оборону України” (зі змінами) від 6 грудня 1991 року № 1932-ХІІ.
8. Указ Президента України “Про структуру плану оборони України” від 3 березня 2020 року № 61/2020.

KİÇİKÖLÇÜLÜ PUA-NIN EFFEKTİV AŞKAR EDİLMƏSİ METODLARI

milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Elşən Həşimov
mayor Roman Məhərrəmov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: hasimovel@gmail.com

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, pilotsuz uçuş aparatı, radar, infraqırmızı şüa, multisensor.

Son illərdəki baş verən lokal müharibə və hərbi münaqişələrin, eləcə də 2020-ci ildə baş verən Vətən müharibəsinin təhlilindən müəyyən olunmuşdur ki, PUA-ya qarşı mübarizədə ilk növbədə onun vaxtında aşkar edilməsi vacibdir. Vətən müharibəsində Aşkaretmə stansiyalarının köhnə və sayca az olması, eləcə də heyətlərin döyüş işi aparma səriştələrinin zəifliyi səbəbindən Ermənistan tərəfi Azərbaycan PUA-larının əksər hissəsini vaxtında aşkar edə bilməmişdir. Müharibənin ilk günlərində Azərbaycanın düzgün döyüş taktikası sayəsində Ermənistanın aşkaretmə stansiyaları və zenit-raket kompleksləri tez bir zamanda aşkar olunaraq zərərsizləşdirilmişdir. Nəticədə, Vətən müharibəsində Azərbaycan hava üstünlüyünü tam olaraq ələ keçirmişdir. Düşmənin ön xətdə olan bölmələri və dərinlikdə olan ehtiyatları PUA vasitəsilə aşkarlanaraq silahlı pilotsuz uçuş aparatları, artilleriya bölmələri, aviasiya bölmələri və digər bölmələr tərəfindən tez bir zamanda zərərsizləşdirilmişdir. Bununla yanaşı, Ermənistan silahlı qüvvələri silahlanmasında olan köhnəlmiş pilotsuz uçuş aparatlarından fəal şəkildə istifadə edə bilməmişdir. Belə ki, düşmən PUA-ları Azərbaycanın aşkaretmə stansiyaları tərəfindən dərhal aşkarlandı, hava hücumundan müdafiə bölmələri tərəfindən, eləcə də digər iriçaplı silahların istifadəsi ilə dərhal məhv edildi.

PUA-nın tez aşkar olunması vaxt qazanmağa və ona qarşı düzgün qərar qəbul etməyə kömək edir.

PUA-nın aşkarlanması üçün çoxlu fərqli metodlar mövcuddur. Hər bir metod üstünlükləri, çatışmazlıqları, istifadə şəraiti, dəqiqliyi və başqa parametrləri ilə bir-birindən fərqlənir. PUA-ların aşkar edilməsinin əsas üsulları aşağıdakılardır:

1. PUA-nın akustik metodla aşkarlanması. Bu metod PUA-nın mühərrik və pərlərinin səsinə müasir səs aşkarlama sensorları vasitəsilə aşkarlayır və onları əvvəlcədən yazılmış səslərlə müqayisə edir. Hazırda dünyada PUA-ları uzaqdan aşkar edə biləcək çox həssas sensorlar istehsal olunur [1].

2. PUA-nın elektro-optik metodla aşkarlanması. Elektro-optik metodla kiçik-ölçülü PUA-nı aşkar etmək mümkündür [2]. Pilotsuz uçuş aparatı yaxınlaşan zaman xüsusi proqram onları kiçik hava hədəfləri üçün tənzimləyir və PUA-nın obyektə yaxınlaşmasının videosunu qeyd edir [3].

3. PUA-nın radarlar vasitəsilə aşkarlanması. Radiolokasiya stansiyaları (RLS) hava məkanını nəzarətdə saxlamaq üçün aktiv vasitədir. Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan hava məkanının nəzarətdə saxlanılmasında RLS-lərin rolu çox böyük olmuşdur. Belə ki, RLS hava məkanımıza daxil olmuş PUA-nın aşkarlanması, kimliyinin təyin olunması və məhv edilməsi üçün zenit-raket komplekslərinə (ZRK) və yaxud digər qoşun növlərinə ötürülməsi tapşırıqlarını layiqincə yerinə yetirmişdir. RLS-in hava məkanına nəzarəti olduqca etibarlıdır, lakin kiçikölçülü PUA-ların aşkarlanması problemi onlar üçün həll olunmamış qalır [4].

4. PUA-nın radiotezliklər vasitəsilə aşkarlanması. Yaxınlıqda uçan PUA-lar radiotezlik siqnalları vasitəsilə stansiyalar tərəfindən aşkar edilir. Bu metodla PUA-nı aşkar etmək, yerini tapmaq və hətta analiz etmək mümkün olsa da, avtonom rejimdə bu mümkün deyil.

5. PUA-nın infraqırmızı şüalar vasitəsilə aşkarlanması. Bu metod PUA müəhərriklərinin yaydıqları istiliyi aşkar etməyə imkan verir.

6. PUA-nın multisensor aşkarlanması metodu eyni anda fərqli metodlardan istifadə edərək PUA-nı aşkarlamağın ən effektiv metodudur və onların dəqiqliklə aşkarlanmasına imkan verir [2].

Müxtəlif növ aşkar etmə metodlarının tətbiqinə baxmayaraq, kiçikölçülü PUA-ların aşkar edilməsi problem hələ də qalır. Bu problemin həlli müasir hərbi elm qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Finn, A., Franklin, S. Acoustic sense & avoid for UAV's // Proceedings of the 7th International Conference on Intelligent Sensors, Sensor Networks and Information Processing (ISSNIP). – Adelaide, 6–9 December, 2011.

2. Mutlu G.Y., Erciyes, E. İnsansız Hava Araçları (İHA) Tehditleri ve Güvenlik Yönetimi // Türkiye İnsansız Hava Araçları Dergisi, – 2020. 2(2), – s. 36–42.

3. Абидова, Н. Анализ способов противодействия агрессивным дронам: [Электронный ресурс]. URL: <https://ictnews.uz/wp-content/uploads/2020/01/2.pdf>.

4. Макаренко, С.И., Иванов, М.С. Сетевая война – принципы, технологии, примеры и перспективы / С.И.Макаренко, М.С.Иванов. – Санкт-Петербург: Научные технологии, – 2018. – 898 с.

PILOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ İNKİŞAF TENDENSİYASI VƏ MÜASİR MÜHARİBƏLƏRDƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

**milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər doktoru, professor Elşən Həşimov
mayor Elnur Xudeynatov**

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: hasimovel@gmail.com

Açar sözlər: İkinci Qarabağ müharibəsi, pilotsuz uçuş aparatı, radioelektron maneələr, “Pansir-C1”, “Osa”, “Strela-10”.

Son illərdə baş verən lokal münaqişə və müharibələrin təhlili, hava hücumundan müdafiə (HHM) sistemlərinin müasir PUA-lara qarşı döyüş tətbiqinin nəticələri bu sistemlərin müdafiə vasitələrindən tədricən “ov” obyektinə çevrilməsi qənaəti yaradır. Suriya, Liviya və İkinci Qarabağ müharibəsi təcrübəsi göstərdi ki, PUA-lar qrup tərkibində eyni zamanda həm kəşfiyyat, həm də zərbə tapşırıqlarının icrası məqsədilə istifadə edilir.

Hərbi əməliyyatların forma və metodlarının inkişaf istiqamətlərinin təhlili göstərir ki, yaxın gələcəkdə PUA-lar HHM vasitələrinin susdurulması və zərərsizləşdirilməsi, koordinatları əvvəlcədən bəlli olan və yüksək səviyyədə mühafizə edilən düşmən hədəflərinin məhv edilməsi, eləcə də kəşfiyyat zamanı aşkarlanmış obyektlərə raket və bomba zərbələrinin endirilməsinin əsas hissəsini öz üzərinə götürəcək.

Müasir dövrdə PUA-lar aşağıdakı əsas tapşırıqları yerinə yetirir:

- müşahidə və kəşfiyyatın real vaxt rejimində aparılması;
- hədəflərə özünün çırpılması və ya daşdığı məhvetmə vasitələri ilə zərbələrin endirilməsi;
- radioelektron maneələrin qoyulması;
- digər silah sistemlərinə hədəfgöstərmənin verilməsi, eləcə də onların tətbiqinə düzəlişlərin edilməsi;
- yalançı hava hədəfi kimi istifadə edilərək diqqətin və ya atəşin özünə cəlb edilməsi.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilərin məskunlaşdığı torpaqlarımızda terrorist fəaliyyətlərin mümkünlüyünü nəzərə alaraq, PUA-ların əlavə olaraq aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilməsi də mümkündür:

- qorunan obyektlərin sərhədləri daxilinə keçərək orada müşahidənin aparılması;
- əldə düzəltmə zərər vermə vasitələrinin havadan buraxılması;
- binalara, mədəniyyət abidələrinə, infrastruktur obyektlərinə zərərin yetirilməsi;
- qadağan edilmiş əşya və vasitələrin daşınması;
- aeroportların fəaliyyətinə məqsədli şəkildə maneçiliyin törədilməsi;

– yaxın gələcəkdə azad edilmiş torpaqlarda məskunlaşacaq əhalinin normal yaşayışına və fəaliyyətinə mane olmaq, qorxu altında saxlamaq və bu kimi digər psixoloji təsir vasitələri kimi istifadə etmək.

PUA-ların qısamüddətli, lakin kəskin inkişafı son müharibələrdə HHM sistemləri üçün “baş ağrısı” olmuş və həllini gözləyən bir çox suallar yaratmışdır. Başqa sözlə, “PUA zenit-raket kompleksi (ZRK)” qarşındurması anlayışı meydana çıxmış və HHM sisteminin qurulmasında yeni taktika və üsulların araşdırılmasını zəruri etmişdir. 2017–2020-ci illərdə baş verən Suriya, Liviya və İkinci Qarabağ müharibələri buna bariz nümunədir.

Suriya müharibəsində “Pansir-C1” ZRTK ilə “Bayraktar TB2” PUA-sı qarşındurmasını analiz etdikdə üstünlüyün “Pansir-C1”-in tərəfində olması aydındır. Lakin bu üstünlük yalnız kompleks “döyüş vəziyyəti”ndə olduqda, PUA müşayiətə götürüldükdə və raketin buraxılmasına hazır olduqda reallaşa bilər. Real vəziyyətdə isə ZRTK “marş” vəziyyətində olmuş və ya kompleksə bir neçə zərbə PUA-sı tərəfindən hücum edilmişdir. Nəticədə 10 ədəd “Bayraktar TB2” və “Anka” PUA-sı və 2 ədəd “Pansir-C1” vurulmuşdur [1]. Bu isə 5 ədəd PUA-ya 1 ədəd “Pansir-C1” düşməklə PUA-ların kütləvi tətbiqi zamanı ZRTK-nın döyüş davamlılığının adekvat olmayan aşağı səviyyədə olmasına dələlət edir.

Liviya müharibəsində 22–26 ədəd “Bayraktar TB2” PUA və 9–12 ədəd “Pansir-C1” ZRTK-nın məhv edilməsi şübhəsiz ki, Suriya ilə müqayisədə olduqca böyük saydır [2]. “Bayraktar TB2” PUA-nın çoxsaylı itki səbəbi Suriyadan fərqli olaraq Liviyada əksər hallarda hava və yerüstü radioelektron mübarizə (REM) vasitələri ilə dəstəklənməməsi hesab edilir. Ancaq “Bayraktar TB2”-nin Liviyada tətbiqində digər variantlar olmadığından bu cür risk gözə alınmış və onunla əsaslandırılmışdır ki, PUA qruplarının kütləvi tətbiqi say üstünlüyü yaradıb ZRK-ları vaxtından əvvəl öz döyüş dəstini sərf etməyə məcbur etməklə onları məhv edərək qrupun böyük hissəsinin HHM sistemini rəf etməsinə imkan verir [3]. Bununla belə, yuxarıda sadalanan itkilərə əsaslanaraq, təxminən 2,8 ədəd PUA-ya 1 ədəd “Pansir-C1” düşməsi HHM sisteminin məhv edilməsi üçün PUA-ların eyni zamanda kütləvi tətbiqinin yüksək effektivliyini təsdiq edir.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı döyüş fəaliyyətlərinin başlanması ilə Azərbaycan SQ zərbə PUA-larının kütləvi qrup tətbiqini həyata keçirdi. Müharibənin ilk günündə ZRK-ların mövqelərinə endirilən zərbələr, mütəxəssislərin fikrincə, Qarabağda HHM-ni təmin edən vasitələrin 80%-ə qədərini sıradan çıxarmış, 6 ədəd “Osa” və 3 ədəd “Strela-10” ZRK 4 ədəd PUA itirilməklə məhv edilmişdi [4]. Beləliklə, kütləvilik və qəfillik hesabına 2,25 ədəd ZRK-ya 1 ədəd PUA hesabı ilə Azərbaycan fasiləsiz olaraq hava üstünlüyünü təmin etmişdir.

Beləliklə, qoşunların müharibə və lokal konfliktlərdə döyüş tətbiqinin praktikası göstərir ki, PUA-larla aktiv mübarizə (onların zenit silahları ilə məhv edilməsi) olduqca ağır, çətin icra edilən tapşırıqdır və yalnız müəyyən şərtlər daxilində mümkündür.

PUA-larla mübarizənin çətinliyini şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır: olduqda kiçik effektiv əksətdirmə sahəsi ölçüləri və istilik kontrastı; HHM vasitələrinin atəş təsirinə məruz qalacaq kiçik konstruksiya; kifayət qədər geniş sürət diapazonu (10–30 m/san); HHM vasitələrini müstəqil olaraq susdura və ya məhv edəbilmə imkanlarının olması; HHM vasitələrinə təyyarə, vertolyot və artilleriyanı yönəltmə qabiliyyəti; ən aşağı hündürlüklərdə (200 m-ə qədər) uça bilmələri; HHM vasitələrinin atəş təsirinə psixoloji olaraq həssas olmaması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Владимир, О. «Байрактары» против «Пандирей». Почему наш ЗРПК может оказаться уязвимым и как этого избежать: [Электронный ресурс] / URL: <https://vpk-news.ru/articles/57318>.

2. Потери турецких БПЛА в Ливии: [Электронный ресурс] / URL: <https://colonelcassad.livejournal.com/5929471.html>.

3. Ударные БПЛА изменили ход боевых действий в Сирии и Ливии: [Электронный ресурс] / URL: <https://topwar.ru/172367-udarnye-bpla-izmenili-hod-boevyh-dejstvij-v-sirii-i-livii.html>.

4. Тучков, В. Воздушную фазу битвы за Карабах Ереван уже проиграл: [Электронный ресурс] / URL: <https://svpressa.ru/war21/article/277832/>.

EXPONENTIAL CAPACITY OF POWER AND ITS IMPACT ON MILITARY ALLIANCE DYNAMICS

PhD in international relations Nikoloz Esitashvili

David Agmashenebeli National Defense Academy, Gori, Georgia

E-mail: nesit001@fiu.edu

Keywords: Cold War, NATO, multinational cooperation, market imperfections, military alliance theory.

The Cold War ended in 1989, yet the North Atlantic Treaty Organization (NATO) endures despite the disappearance of the Soviet Union – the principal rival that prompted the military alliance's formation [1] and purportedly warranted its endurance for over four decades [2]. Moreover, the number of cooperative programs has steadily increased after the Cold War and currently, the US and its allies are cooperating in over 20 military programs [3]. The enduring capacity of NATO is, indeed, a puzzling political event and a counterintuitive development regarding the internal logic of military alliance theory.

The central goal of the study is to find out why the cooperation among NATO members has endured and even increased since the end of the Cold War. The

proposed study aims to advance an important theoretical contribution to the literature on military alliance theory. It will show that the political economy of military production, a variable generally omitted when explaining military alliance dynamics, might be among important causal factors influencing the alliance decisions of states.

The paper explains the concept of market imperfections. It analyzes a few NATO projects to show that gains and cost savings from multinational cooperation, given market imperfections and cost sharing, are sizeable and produce technological spill-over effects to other industrial areas of the national economies. NATO states are more likely to continue and strengthen military-technological cooperation in the presence of market imperfections – to save costs – even if they face a minimal external threat. The great European and North American powers appear to have benefited from joint projects. By taking advantage of market imperfections, they preserved and even increased power capabilities despite spending less.

A general review and analysis of the available data suggest that the political economy of military production is an essential causal variable in the alliance politics among great powers. The study elucidates why states continue to ally in the absence of external threats. Moreover, it suggests that Schweller's logic in the theory of balance-of-interests is generally valid, mainly when taking into consideration economic variables that can also explain military cooperation of great powers in times of peace.

On a larger scale, the study suggests that military power has a unique quality. It can increase exponentially in ratio to inputs. This finding is important because states might decide to cooperate in the amassing of this power by pulling their resources together. Following this multilateral approach, they can generate more power using fewer resources than by pursuing a single tactic. In closing, it appears from the above discussion that as long as the interests of states are compatible and economic calculations and incentives remain strong and viable, these will bind great powers together in internal and continued collaboration for the sake of obtaining and maximizing gains beyond political, ideological and national security objectives.

Bibliography

1. Reynolds, D. *The Origins of the Cold War in Europe: International Perspectives* / D. Reynolds. – New Haven: Yale University Press, – 1994, – 271 p.
2. Isby, D.C. *Armies of NATO's Central Front* / D.C.Isby, Ch.Jr. Kamps. – London: Jane's, – 1985. – 500 p.
3. *Military Expenditure: [Electronic resource]* / Stockholm International Peace Research Institute. – February 12, 2014. URL: <http://www.sipri.org/research/armaments/milex>.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ TANK ƏLEYHİNƏ VASİTƏLƏRİN ROLUNUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

polkovnik Yaşar Kərimov

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: yasarkerimov430@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan Ordusu, İkinci Qarabağ müharibəsi, tank əleyhinə vasitə, tank əleyhinə vasitələrin qiymətləndirilməsi, döyüş taktikası.

İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər Azərbaycan tərəfi ordu quruculuğu prosesinə xüsusi diqqət yetirmiş və müdafiə xərclərinə böyük maliyyə vəsaiti ayırmışdı. Ordunun silahlanmasında müasir tank əleyhinə vasitələrə, xüsusilə SPİEK tipli idarəolunan raket komplekslərinə üstünlük verilmişdi [1]. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, düşmən ərazi şərtlərinin yaratdığı üstünlüyə, ərazinin uzunmüddətli müdafiəyə hazırlanmasına, eləcə də özləri haqqında uydurduqları “qalib ordu” imicinə arxayın olub münafişənin sülh yolu ilə həllini istəmədi. Hələ 2016-cı ilin aprel döyüşləri zamanı düşməne Lələtəpə və Talış yüksəklikləri istiqamətində tank əleyhinə vasitələrin tətbiqi ilə endirilən sarsıdıcı zərbə gələcək zəfərin müjdəçisi oldu. O zaman düşmən tanklarını atəş həddinə çıxara bilmədi, onlar təmas xəttinə irəliləmə marşrutlarında və ya aşkar olunduqları yerdə tank əleyhinə vasitələrin daqiq atəşilə məhv edildi.

Nəticə çıxarmayan düşmən təmas xəttində bilərəkdən vəziyyəti gərginləşdirir, eləcə də mülki insanları və yaşayış məntəqələrini hədəfə alırdı. Hərbi yolunu seçən düşmən ötən ilin sentyabr ayının 27-də bütün cəbhəboyu atəşkəsi pozaraq iriçaplı silahlardan artilleriya da daxil olmaqla döyüş mövqelərimizi və cəbhə xəttinə yaxın yerləşən yaşayış məntəqələrimizi atəşə tutdu. Cəbhədə yaranmış vəziyyəti qiymətləndirən Azərbaycan Ordusu əks-hücum əməliyyatına qərar verdi və bununla da 44 gün davam edən Vətən müharibəsi başladı.

Elə döyüşlərin ilk günü Azərbaycan əsgəri düşmənin uzunmüddətli müdafiə səddini yardı, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarının altı yaşayış məntəqəsini, eləcə də strateji yüksəklikləri işğaldan azad etdi. Həmin əməliyyatlar zamanı tank əleyhinə vasitələr müsbət tərəfdən özünü göstərdi, düşmənin müdafiə sistemlərinin dayanıqlığını təmin edən tankları və zirehli döyüş texnikalarını məhv etdi, uzunmüddətli atəş nöqtələrini dağıtdı və kamera müşahidə sistemlərinin işini pozdu. Tank əleyhinə bölmələr qarışıq tərkibli vasitələrdən idarəolunan raketlərdən və tank əleyhinə artilleriyadan təşkil olundu və döyüşlərin gedişində özünü doğrultdu.

Müdafiənin yarılmış sahələrini gücləndirməyə və vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa çalışan düşmən böyük çətinliklərlə üzləşdi. Tank əleyhinə vasitələr düşmənin zirehli və mobil ehtiyatlarının təmas xəttinə yaxınlaşmasının qarşısını aldı.

Xüsusi əməliyyat nəticəsində havada üstünlüyü ələ keçirən Azərbaycan Ordusu düşmənin əməliyyat dərinliyinə zərbələr endirdi.

Hərb tarixində ilk dəfə olaraq Qarabağda aparılan əməliyyatlara cəlb olunan PUA “Bayraktar TB2” digər zərərvurma vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə düşmənin sarsıdıcı zərbələr endirdi. Düşmənin döyüş meydanında atəşin belə intensivliyini və dəqiqliyini, eləcə də bütün zərərvurma vasitələrinin koordinasiyalı şəkildə tətbiqini gözləməirdi. Yoxsa düşmənin ordusunun müdafiə naziri bir müddət əvvəl “yeni müharibələr, yeni torpaqlar” konsepsiyası ilə qərb ölkələrində cəfəng və sərsəm bəyanatlarla çıxış edərdimi?

Uzun illər sərvətlərimizi talayan, maddi və mənəvi irsimizi dağıdan, vandalizm aktı və soyqırımı törədən Xocalı qatilləri döyüş meydanında Azərbaycan əsgərinin qarşısında aciz və gücsüz qaldı, silah və sursatını atıb qaçdı.

Azərbaycan Ordusu düşmənin müdafiəsini yarandan və havada üstünlüyü ələ keçirdikdən sonra müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, onları sürətlə müdafiənin dərinliyinə sıxışdırmağa başladı. Çox keçmədi ki, Suqovuşan və Cəbrayıl işğaldan azad edildi. Düşmənin Füzuli-Horadiz istiqamətində əks-həmləyə cəhd etdi. Lakin elə ilk həmlədə və düşmənin tanklarının əsas hissəsi məhv edildi və təşvişə düşən digərləri tankları meydanda tərk edib qaçdı. Düşmənin əks-həmləsinin qarşısı qətiyyətlə alındı və artıq düşmənin cəbhədə aldığı ağır məğlubiyyətin acısını yaşayırdı.

Müharibənin ilk günlərində düşmənin tanklarının və zirehli döyüş texnikasının yarısından çoxunu itirmişdi. Bizim üçün o qədər də əlverişli olmayan dağlıq ərazidə, aşağıdan-yuxarıya doğru aparılan döyüş taktikası öz nəticəsini verdi və düşmənin məğlubiyyətdə uğradı Azərbaycan Ordusu hərbi tarixinə öz adını qızıl hərflərlə yazdırdı.

İkinci Qarabağ müharibəsinin hər günü ayrıca təhlil tələb edir. Hər döyüş günü əməliyyat aparılan əraziyə, əməliyyata cəlb olunan qüvvələrin tərkibinə və döyüş taktikasına görə fərqlənirdi.

Cəbhənin şimal hissəsi dağlıq, mərkəzi düzənlik və dağlıq, cənub hissəsi isə Arazboyu ərazi düzənliklərdən ibarət idi. Düşmənin ona görə tərtiblənmiş və qüvvələrini cəlb etmişdi. Döyüş meydanında məğlubiyyətin acısını yaşayan düşmənin bizim fərqli döyüş taktikası ilə döyüşdüyümüzü açıq etiraf edirdi. Cəbrayılın girişində düşmənin vurulmuş tanklarının qalıqları cəbhədə güclü döyüşlərin getdiyini göstərirdi.

Düşmənin İkinci Qarabağ müharibəsində 366 tankını və 500 çox zirehli döyüş texnikasını itirdi. Cəbhənin hansı istiqamətində olmasına, düşmənin qarşı dağlıq və düzən ərazidə yerləşməsinə baxmayaraq, tank əleyhinə vasitələr tətbiq olunmuş və döyüşlərin tələyinə həlledici təsir göstərmişdi [2].

Dəniz səviyyəsindən 1300 m yüksəklikdə yerləşən Şuşa şəhəri işğaldan azad edilən zaman belə SPIEK və Kornet tipli tank əleyhinə vasitələr tətbiq olunmuşdu. Şuşa şəhərində 6 və 7 noyabr tarixlərində şiddətli döyüşlər olmuş və

düşmən üç dəfə əks-həmləyə cəhd etmişdir. Sonuncu cəhd noyabrın 7-də axşam saatlarında tankların və PDM-lərin dəstəyi ilə baş verdi. Düşmən tankları və PDM-ləri tank əleyhinə vasitələrlə məhv edildi. Uğurlu Şuşa əməliyyatından sonra düşmən ordusu məənəvi və psixoloji baxımdan tamamilə çökdü.

Nəticədə zəfərin əldə olunmasında müasir tank əleyhinə vasitələrin İkinci Qarabağ müharibəsində rolu əvəzolunmazdır. Düşmən, demək olar ki, İkinci Qarabağ müharibəsində tanklarını planlı şəkildə tətbiq edə bilmədi. Müasir tank əleyhinə vasitələrin və PUA-ların tətbiqi ilə tanklar döyüş meydanında aciz qaldı. Hazırda tank əleyhinə vasitələrin imkanları tankların imkanlarını üstələyir və zəfərin əldə olunmasında onların tətbiqi yüksək qiymətləndirilir. Belə tendensiyanın inkişafı gələcəkdə piyadaların dəstəkçisi hesab olunan tankların tətbiqində yeni döyüş üsullarının işlənilməsini tələb edir.

İkinci Qarabağ müharibəsinin fəndlərindən hesab olunan PUA “Bayraktar TB2” müasir tank əleyhinə vasitələrlə qarşılıqlı fəaliyyətdə müasir müharibələrin döyüş modelini və onun inkişaf istiqamətlərini nümayiş etdirdi. İndi aparıcı ölkələrin hərbi elmi araşdırma mərkəzləri və təhsil ocaqları da bunu öyrənir və tətbiq edir. Demək olar ki, müasir tank əleyhinə vasitələr İkinci Qarabağ müharibəsində tanklara qarşı mübarizədə tarix yazdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kərimov, Y.Ş. Raket və artilleriya silahları haqqında məlumatlar toplusu / Y.Kərimov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2019. – 112 s.
2. Kərimov, Y.Ş. Qarabağ müharibəsində tank əleyhinə vasitələrin rolu // Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Azərbaycanındır, Göteborg, – 2021. – s. 439-442.

THE SECOND KARABAKH WAR: ASPECTS AND THREATS OF THE MODERN WAR

colonel Kamil Aliyev

War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

Keywords: administrative, technological and ideological factors of modern war, UAV-s, air and ground superiority, military professionalism, tsekhakron ideology.

The end of the long-running Armenian-Azerbaijani “Nagorno-Karabakh conflict” was resolved in the Second Karabakh War. On September 27, 2020, as a result of intensive provocative fire of the Armenian Armed Forces along the frontline, the Azerbaijani Armed Forces launched a rapid counter-offensive under the name “Iron Fist”, which soon ended with the destruction of the Armenian army.

The article examines the main factors that ensured the destruction of the Armenian army in 44 days, which has been strengthening the defense system in occupied territories for almost 30 years. What are the most important factors in the modern war, as well as the results of research to assess the aspects influencing these factors.

Modern warfare is the product of three different changes – administrative, technological and ideological [1]. Azerbaijan achieved a brilliant victory in the Second Karabakh War by making perfect use of all three factors.

The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict ended with the destruction of the Armenian Army within 44 (forty-four) days. On November 10, 2020, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Prime Minister of the Republic of Armenia Nicol Pashinyan and President of the Russian Federation Vladimir Putin signed a trilateral statement on the capitulation of Armenia. In the Second Karabakh War, Azerbaijan demonstrated a new approach and tactics to modern warfare. Although short-lived, the war clarified many tactical and technologically controversial issues in the planning of modern military operations, and demonstrated the future prospects of a 21st century war against an overly armed state (technological factor) and military professionalism (ideological factor – Azerbaijani special forces heroism over the “Battle of Shusha”) proved to be the most important factors of modern warfare.

Based on the correct results of the analysis of the 4 (four) day war in Nagorno-Karabakh in April 2016, Azerbaijan has taken effective preventive measures. An example of the measures taken from the political and administrative point of view is the statement of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev on July 16, 2020, when appointing Jeyhun Bayramov as the new Minister of Foreign Affairs, “Our diplomacy must be offensive diplomacy.” This very important political statement was a serious message to all political state institutions. An example of military administrative measures was the management of the Armed Forces under the leadership of the Supreme Commander-in-Chief on the basis of the “Centralized control – decentralized execution” which is not applied in Azerbaijani Armed Forces directives. The measures taken in terms of the technological factor consisted mainly of the work done to obtain the most modern high-precision strikes and long-range missile systems in order to achieve full advantage in the air and on the ground.

Armenia did not properly assess the capabilities of UAVs and did not pay attention to taking preventive countermeasures against them. Only in 2018, Armenia included in the armament of the local production strike drone HRESH, which has an incomparably weak effect with the UAVs in the arsenal of Azerbaijan based on the size and tactical-technical indicators. Azerbaijan, on the other hand, has been paying special attention to the acquisition of UAVs since 2016, and has included to the arsenal Hermes-900 medium-altitude, long-

endurance (MALE) reconnaissance UAVs and Orbiter-1K, Orbiter-3, SkyStriker and Bayraktar TB2 striker UAVs, which has gained to Azerbaijan the ability to deliver spectacular destructive and high-precision air strikes.

Azerbaijan use of unmanned aerial vehicles in the Second Karabakh War, as well as their interaction with fighter jets were unpredicted tactics for Armenia. These tactics have demonstrated the application of the principle of “military deception” in modern warfare. Michael Kofman, in his article on the Second Karabakh War, noted that “Azerbaijan's successful use of drones proved a tactical sensation, although it broadly confirmed long standing lessons on the devastating effect airpower can have on a large ground force with relatively poor air defenses. The use of unmanned aircraft systems in this conflict marks an evolution more so than a revolution in the applications of airpower [2].

The destruction of most of the Air Defense Forces of the Armenian army in the first days of the war by UAVs gave Azerbaijan a complete superiority in the air and had a decisive impact on the subsequent course of the war. The display of video footage of the UAV strikes on local television created a “deterrent” effect on enemy forces (in the Armenian army, soldiers operating armored vehicles and other equipment were chained in order to sent to combat zones). Information warfare is especially important during military operations, because it directly affects the ideological factor. A genius of the theory of war, Karl Von Clausewitz saw in his works the inevitability of victory not in technological and organizational matters, but in psychological (ideological) factors. A clear example of this was the statement of the president of the confederation of the American Civil War, Davis Jefferson, “we are fighting for our existence.” Under this slogan, Jefferson managed to establish the Northern states. This war was a psychological exhaustion struggle rather than a technological battle, and in this struggle the ideology of national solidarity, which the Southern states could not create, won [3]. President of the Republic of Azerbaijan and Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces Ilham Aliyev during the Second Karabakh War managed to mobilize all Azerbaijanis in the “iron fist” operation under the slogan “Karabakh is Azerbaijan!”.

In various pages of history, we have witnessed the Armenians pursuing a policy of terror in Azerbaijan under the anti-Turkish ideology. In the XX–XXI centuries, the propaganda of hostility against our state in Armenia became more widespread. The locomotive domination of Armenian society is based on the ideology of Tsekhakron, an Armenian racist doctrine. This is evidenced by the erection of a statue on May 28, 2016 in Yerevan in the presence of the President of Armenia to fascist Garegin Njde, who was arrested in 1944 and sentenced to 25 years in prison and died in prison. Tsekhakron is a racist doctrine developed by Garegin Njde based on the ideology of fascism. The Tsekhakron doctrine constructs the meaning of “I know my lineage (tsex), I trust my lineage, my

lineage is closer to God, it is a higher race, I carry Tsekharono in my body” [4]. Moreover Garegin Njde can be considered one of the founders of terrorism in the world. His words proving that in peacetime he was proud to kill people because of their race. Quote: “I kill Turks and Russians with such pleasure that like I destroy them in battle and in the skies”, Garegin Njde September 27, 1920 [4]. Like Garegin Njde, Armenia's orientation of society on the basis of the training on fascism increases the likelihood of new provocations in the region.

From the processes taking place in the region, it can be concluded that Azerbaijan must be ready for a modern war at any time to ensure national security. This means that we must take measures against all possible threats, not only in the military sphere, but in all areas of national power, which are information, diplomacy, financial resources, intelligence, economy, law and development [5].

Bibliography

1. Townshend, Ch. The oxford history of modern war / Ch.Townshend. – 2000, – 430 p.
2. Kofman, M. A Look at the Military Lessons of the Nagorno-Karabakh Conflict: [Electronic resource] / – December 14, 2020. URL: <https://www.russiamatters.org/analysis/look-military-lessons-nagorno-karabakh-conflict>.
3. Əliyev, K. Modern müharibənin milli təhlükəsizlik təhdidləri // “Milli təhlükəsizlik və elmi innovasiyalar” elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı, – 4 may, – 2020, – p. 66.
4. Çaxmaqlı, Q. Erməni faşizmi / Q.Çaxmaqlı. – Bakı: – 2017, – 192 p.
5. Aftergood, S. Strategy: Directing the Instruments of National Power: [Electronic resource]/–April 30,2018.URL: <https://fas.org/blogs/secrecy/2018/04/strategy-jcs/>.

IMPROVED METHOD OF SUBSTANTIATION OF THE RATIONAL SYSTEM OF ANTI-AIRCRAFT MISSILE COVER IN THE DEFENSE OPERATION OF THE OPERATIONAL GROUP OF TROOPS (FORCES)

Serhii Bazilo

National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

E-mail: baz.sergey84@gmail.com

Keywords: air enemy, anti-aircraft missile forces, anti-aircraft missile cover, anti-aircraft missile cover system, defense operation, segment of the affected area.

In the current context of the defense operation, issues related to improving the efficiency of the anti-aircraft missile cover system by building non-standard

combat formations of units and subdivisions of anti-aircraft missile forces and creating systems of their anti-aircraft missile fire are becoming increasingly important. The choice of the combat order option takes place in conditions of considerable uncertainty of the initial data, first of all data on the capabilities and intentions of the air enemy, which has priority in choosing directions and options of strikes on elements of operative construction of operational group of troops (forces) in defense operation. The enemy will always seek to identify the basic parameters of the fighting order, and consequently the possible gaps in the area of fire of the military unit of anti-aircraft missile forces and use its weakest sides to solve their problems. Thus, in conditions of uncertainty of the directions of air strikes of the enemy, there is a need to create a boundary of continuous cover with equal opportunities for the number of shots to increase the effectiveness of repulse of air strikes of the enemy. In order to comply with one of the basic principles of combat use of military units of anti-aircraft missile forces, to destroy the enemy to the limits of its tasks, it is necessary to build a combat order so that it was possible to destroy air attack within segments of anti-aircraft missile units with mandatory taking into account the peculiarities of the configurations of the zones of destruction of anti-aircraft missile systems [1]. Such a segment is formed when the task of the zone of destruction of the anti-aircraft missile unit is taken abroad while covering a certain element of the operational construction in the defense operation.

To maximize the implementation of fire and cover the military unit of anti-aircraft missile forces, it is necessary to build a combat order in such a way as to ensure maximum participation in repelling enemy air strikes and guaranteed firing by each anti-aircraft missile unit to the task line. Given the configurations of the zones of destruction of anti-aircraft missile systems, the value of the number of firings it can conduct can be considered constant up to some parameter of the movement of the target [2]. Then the depth of removal of the affected area outside the task decreases and at the appropriate parameter the number of shots is equal to half the number of shots at the target parameter equal to zero. In the future, the depth of removal of the affected area beyond the task continues to decrease, and begins to be zero. Accordingly, the capabilities of the anti-aircraft missile system to fire at targets correspond to such a change in the depth of removal of the zone of destruction beyond the execution of the enemy's task. With this in mind, to create a boundary of continuous cover with equal opportunities for the number of firings, it is necessary to limit the segment of the area of the anti-aircraft missile unit to half the number of firings and reduce the mutual distances between combat positions of neighboring anti-aircraft missile units by the required length. Units, which is formed after the overlap of their affected areas at a certain level. Thus, within the specified area on the means of air attack, which moves with a parameter in which neighboring anti-aircraft

missile units can conduct the same number of firings as one anti-aircraft missile unit when flying a target relative to it with a parameter equal to zero. Due to this, the boundary of a continuous cover with equal opportunities for the number of shots is formed [3]. However, the battlefield positions of anti-aircraft missile units chosen in this way will not always have the required degree of realization of their zones of impact at low and extremely low altitudes, due to the terrain, so the battlefields are adjusted to the terrain.

Thus, the advanced complex takes into account the specifics of the defense operation, the degree of implementation of segments of anti-aircraft missile units, the degree of their preservation, the degree of implementation of anti-aircraft missile units at low and extremely low altitudes and the configuration of their zones. Calculations carried out according to the improved method will allow to substantiate the recommendations for creating a rational system of anti-aircraft missile cover in the defense operation of an operational group of troops (forces) while covering various elements of operational construction during their operational tasks of the defense operation.

Bibliography

1. Торопчин, А.Я. Довідник з протиповітряної оборони / А.Я. Торопчин, І.О. Романенко, Ю.Г. Даник, Р.Е. Пашенко та ін. – Київ: МО України, Харків: ХВУ, – 2003. – 368 с.

2. Неупокоев, Ф.К. Противовоздушный бой / Ф.К.Неупокоев. – Москва: Воениздат, – 1989. – 262 с.

3. Торопчин, А.Я. Синтез адаптивних структур системи зенітного ракетно-артилерійського прикриття об'єктів і військ та оцінка їх ефективності. / А.Я.Торопчин, О.І.Кириченко, О.Є.Єрмошин та ін. – Харків: ХУПС, – 2006. – 431 с.

KONFLİKTLİ SİTUASİYALARDA PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ TƏTBİQİ

professor Mübariz Rəşidov¹

polkovnik Haqverdi Haqverdiyev²

1-ci dərəcəli kapitan Zakir Rəsulov¹

¹*Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi*

²*Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi*

E-mail: mubarizrashidov@gmail.com

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatı, dron, asimmetrik müharibə üsulu, multi-kopter, rotorlu pərvanələr, kəşfiyyat və müşahidə, axtarış və xilasetmə, sensor texnologiyası.

Məruzədə son illər müasir döyüş səhnələrində ən səmərəli döyüş vasitələrinə birinə çevrilmiş pilotsuz uçuş aparatlarının yaranma tarixi, döyüş qabiliyyəti və yaxın gələcəkdə onların inkişaf dinamikası ilə bağlı mövcud texniki və iqtisadi göstəricilər təhlil edilir.

Məlumdur ki, dünyada və xüsusilə də yaşadığımız regionda yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət döyüş səhnəsində asimmetrik müharibə üsullarından istifadəni zəruri etmişdir. Bu mənada, böyük dövlətlər XXI əsrin yeni silah növü olan PUA müharibələrinin aparılmasında yeni üsul və vasitələrin hazırlanması üçün böyük yatırımlar etməyə başlamışlar. Münaqişələrin həllinə belə yanaşma yeni silah növlərinin yaradılması və onların istifadəsi üçün həyata keçirilən strategiyalarla əlaqələndirilə bilər [1; 2]. Pilotsuz uçuş aparatları pilotlu təyyarə və digər hərbi texnika ilə müqayisədə birincilərin əhəmiyyətli dərəcədə ucuz olması ilə bərabər müasir, qeyri-konvensional və hibrid əməliyyatlarda səmərəli döyüş vasitəsi kimi kompleks tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün ən səmərəli platformalardan biri hesab olunur.

Müasir dünyada dron və PUA ifadələri artıq bir sinonimə çevrilmişdir. Dron ifadəsi hər hansı bir PUA-ya aid edilə bilər, lakin radio ilə idarəolunan vasitələrə aid edilə bilməz.

Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı Assambleyasının təsdiq etdiyi sənədə görə PUA-lar, dronlar və multikopterlər uçuşunu bortunda komandir olmadan həyata keçirən, yerdən, havadan, gəmi bortundan, kosmosdan tam idarəedilən və yaxud da tam avtonom şəkildə proqramlaşdırılan uçuş vasitələridir.

İlk pilotsuz mexanizmlər XIX əsrin sonunda yaranmış və 1899-cu ildə Madison-Skver-Qarden sərgisində mühəndis-ixtiraçı Nikola Tesla özünün ixtira etdiyi kiçik ölçüdə radio ilə idarəolunan və dinc məqsədlər üçün nəzərdə tutulan gəmini nümayiş etdirdi.

Pilotsuz uçuş aparatlarına hələ Birinci Dünya müharibəsində iştirakçı ölkələr maraq göstərmiş və həmin ixtiraların hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsinin əsası qoyulmuşdur. Sonrakı müharibələrdə pilotsuz uçuş aparatları kəşfiyyat üçün əsas alətə çevrilmişdir [3].

İngiliscə *drone* – erkək arı (eşşəkərisi), vızıltılı səs və ya pilotsuz uçuş aparatı anlamını verir. Lakin müasir dövrdə dronlar təyinatından və ölçülərindən asılı olmayaraq pilotsuz uçuş aparatları adı ilə tanınmağa başladı. Beləliklə, *dron* – bortunda ekipajı (insan) olmayan aparatdır (vasitədir). Dronun uçuşu vacib deyil. Məsələn, ekipajsız hərəkət edən tanka və digər texniki vasitəyə də dron deyilə bilər. Əgər PUA uçursa, deməli o da dron adlandırılı bilər.

PUA-lar mürəkkəb sensor, avtopilot, nəzarət, müşahidə və kompleks nəzarət sistemlərinə malikdir. PUA-lar vasitəsilə kəşfiyyat və ya müşahidə əməliyyatları aparmaq pilotlu təyyarələrlə müqayisədə daha asandır. Bəzi PUA modelləri silahla təmin olunur. Dronun əvəzinə pilotsuz və ya sualtı pilotsuz qayıqdan da istifadə etmək olar.

Dövlətlərin dəniz sərhədlərinin və dənizdəki strateji maraqlarının qorunması üçün hərbi donanmalar müxtəlif təyinatlı PUA-lardan istifadə etmək məcburiyyətində qalmışlar.

Xüsusi təyinatlı qüvvələrə dəstək vermək məqsədilə PUA-lar vasitəsilə dənizdə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək mümkündür.

İnsansız idarəolunan sualtı aparatlar bölünür kəbellə idarəolunan (KİO) və avtonom idarəolunan (AİO). KİO-ların fəaliyyəti dəniz şəraitində və ya dənizdə minlərcə metr dərinlikdə kabel vasitəsilə bir operator tərəfindən dalgıcların işini təmin edir. AİO-lar isə kabel əlaqəsi olmadan öz naviqasiya sistemləri və enerji mənbələri hesabına tamamilən avtonom hərəkət edən aparatlardır.

AİO-ların üzmə qabiliyyəti ilə əlaqədar idarəetmə sistemində nasazlıq yaranıqda o, sərbəst şəkildə su səthinə çıxıb bilər. Batareya daşıyabilən AİO-ların suyun altında qalma müddəti bir saatdan, bir neçə günə qədər ola bilər.

Gizlilik əmsalı və aşkarlanmanın çətin olması, uzaq məsafələrdə uzun müddət tapşırıqların icra edilməsi və dayaz sularda İSA-ların istifadəsi kəşfiyyat və müşahidə tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində əvəzolunmaz rola malikdir.

Türkiyənin "ASELSAN" şirkətinin istehsalı olan "LEVENT" insansız suüstü aparat 8 sayda tapşırığı icra edib bilmə xüsusiyyətinə malikdir. Bura minanın trallanması, kəşfiyyat və müşahidə, liman təhlükəsizliyi, qüvvələrin və sahilin mühafizəsi, hədəf yedəkləmə kateri, axtarış və xilasetmə, maddi-texniki təminat kimi fəaliyyətlər daxildir.

Hesab edirik ki, gələcəkdə batareyanın işləmə müddətini artırmaqla, daha uzun zaman kəsiyində kəşfiyyat və müşahidə tapşırıqlarının icrası, mövcud rəbi-tə sistemlərinin inkişafı nəticəsində səmərəliliyin artması mümkün olacaqdır.

Dronlar hərbiçilərin havadan daha yüksəkkeyfiyyətli foto və digər çəkilişlərə ehtiyac duyulan seqmentlərə fəal surətdə daxil edilir [5]. Süni intellekt və ixtisaslaşdırılan sensorlar sahəsində ixtiraların tətbiqi ilə yeni seqment formalaşdırılaraq, geoinformasiya xidmətləri üçün PUA sənayesinin inkişafına dəstək veriləcək.

İstənilən hərbi planlaşdırma dəqiq aerokosmik xəritələr və məlumatlar olmadan mümkün deyil [4]. PUA-ların istifadəsi və saxlanması, pilotlu hava vasitələrinin analoji xərclərindən daha ucuzdur. Hərbi yüklərin daşınması zamanı dronlar müəyyən yükü uzaq bir məsafəyə 30 dəqiqə çatdırdığı halda, helikopter bu işi ən azı 2 saat ərzində yerinə yetirə bilər.

Pilotlu təyyarələrə xüsusi enmə zolaqlarına ehtiyac olduğu halda, ən böyük PUA-lar 500-600 metrlik zolaqlara enə bilər. Kiçik dronlar isə istənilən qapının önünə və ya pilləkənə belə enə bilər. PUA-lar kompakt ölçüləri sayəsində dəfələrlə az yanacaq istehlak edirlər ki, bu da iqtisadi cəhətdən vacib üstünlüklərdən hesab olunur.

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də başlanan Qarabağ savaşında Azərbaycan Ordusu Ermənistanın silahlı qüvvələri üzərində müasir PUA-larla döyüş qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Ankara ilə Bakı arasındakı hərbi ittifaq Qarabağ uğrunda gedən 44 günlük döyüşlərdə gözlənilən nəticəni verdi və Azərbaycanın necə qüdrətli bir orduya sahib olduğunu göstərdi. Bu günlər Türkiyədə keçirilən “İDEF-2021” beynəlxalq müdafiə sənavesi sərgisində Azərbaycan və Türkiyə mütəxəssisləri çox maraqlı eksponatlarla iştirak etdilər. Burada Türkiyənin analoqu olmayan ilk lazer silahlı dronu və pantsir ovçusu adı ilə tanınan “Bayraktar TB-2”nin istehsalçıları tərəfindən hazırlanan “Akıncı” da mütəxəssislərin böyük marağına səbəb oldu [5].

Beləliklə, PUA sənaye bazarının ölkəmizdə mütləq inkişafını təmin etmək üçün bəzi problem və maneələri dövlət səviyyəsində aradan qaldırmaq lazımdır. Bunun üçün alternativ istehsal sahələri yaradılmalı və yüksək inkişaf tempini təmin etmək məqsədilə müvafiq dövlət proqramları işlənib hazırlanmalıdır. Görünən odur ki, yaxın 20–30 ildə münafişələr dronlardan, insansız tanklar, toplar və bir çox yüksək texnologiyalardan istifadə etməklə həyata keçiriləcək. Bunun üçün ölkənin aparıcı texniki universitetlərində və xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələrində “dron mühəndisliyi” ixtisasının açılışı labüddür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Rəşidov, M.M. Mürəkkəblik şəraitində dənizdə dövlət əhəmiyyətli obyektlərin mühafizəsi məsələləri // Elmi-praktiki konfrans, – Bakı: AAHDM, – 2010.
2. Future Maritime Operating Concept - 2025: [Electronic resource]. URL: <https://www.navy.gov.au/media-room/publications/future-maritime-operating-concept-2025>.
3. Franklin, M. Future Weapons for Unmanned Combat Air Vehicles RD - RUSI: [Electronic resource]. URL: <https://www.yumpu.com/en/document/view/24576886/future-weapons-for-unmanned-combat-air-vehicles-rd-rusi>.
4. Global Strategic Trends - Out to 2040, (Fourth Edition): [Electronic resource]. URL: <http://globaltrends.thedialogue.org/publication/strategic-trends-programme-global-strategic-trends-out-to-2040/>.
5. PUA, yoxsa Dron?| Pilotsuz Uçuş Aparatlarının təsnifatı – ARAŞDIRMA: [Elektron resurs] / URL: <https://ordu.az/az/news/129793>.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏTİYYƏTLİ QƏLƏBƏNİN ANALİZİ

polkovnik-leytenant Nuran Mahmudov

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi

E-mail: mahmudovnuran@outlook.com

Açar sözlər: Qarabağ, müharibə, taktiki, əməliyyat, strateji, qətiyyətli qələbə.

30 ilə yaxın bir vaxtda öz potensialını inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri peşəkarlıq səviyyəsi ilə Qafqazın ən güclü ordusu statusunu qazanmışdır ki, Vətən müharibəsi bunun əyani sübutu oldu. Azərbaycan Respublikası SQ XXI əsrdə ənənəvi müharibə metodlarına zərbə vuraraq, müasir müharibənin aparılma qaydasını dünya hərbi kitablarına yazdırdı. Vətən müharibəsində müasir döyüş taktikasından istifadə etməklə yeni nəsil müharibənin aparılması qələbənin qazanılmasında mühüm rol oynadı. Ermənistan isə bunun tam əksinə, ənənəvi metodlarla 3-cü nəsil müharibəyə uyğun fəaliyyətlər apardı. Nəticədə, güclü ordu arsenalına malik Azərbaycan müasir hərbi elementlərinə əsaslanan uğurlu taktiki gedişlər etməklə qətiyyətli qələbəyə nail oldu.

Qətiyyətli qələbə anlayışı. Karl Von Klauzeviçin “Müharibədə” əsərinin I fəslində qətiyyətli qələbə “düşmənin müqavimətini tam qırmaq və düşməni iradəmizə tabe etməyə məcbur etmək” kimi şərh olunur. Klauzeviçə görə, müharibəni bitirmək üçün qətiyyətli qələbə vacibdir və qətiyyətli qələbə olmazsa müharibə davam edir. Carl von Klauzeviçin düşüncəsinə görə “Müharibədə yalnız bir qətiyyətli qələbə var: bu da sonuncusudu [1].

Sun Tzi, “Müharibə məharəti” əsərində qətiyyətli qələbəni “ağıllı sərkərdə öz iradəsi ilə düşməni diktə edir və onu döyüş meydanında tam olaraq rəqəb edir” kimi şərh edib.

Dünyanın aparıcı strateji mütəfəkkirlərindən biri olan Colin S. Grey-in “Defining and Achieving Decisive Victory” (Qətiyyətli qələbənin tərfi və qazanılması) adlı məqaləsində qətiyyətli qələbə nəzəriyyəsinin çoxmənalı olduğunu və bunun taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələri əhatə etdiyi bildirilir [2].

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən demək olar ki, qətiyyətli qələbə hər üç səviyyədə (taktiki, əməliyyat və strateji) qələbənin əldə olunmasıdır. Göstərilən bu qələbə zənciri demək olar ki, bütün müharibələrin təhlilində öz əksini tapır. Vətən müharibəsində qətiyyətli qələbə anlayışının təhlili göstərir ki, Azərbaycan tərəfi böyük fədakarlıqla döyüş meydanında taktiki, əməliyyat səviyyəsində, mənada isə strateji səviyyədə qətiyyətli qələbəni əldə edib.

Taktiki səviyyədə qətiyyətli qələbə. Taktiki səviyyədə qətiyyətli qələbə taktiki tapşırığın yerinə yetirilməsini müəyyən edən qələbədir. Qələbə hər hansı döyüş əməliyyatının uğurla bitməsi kimi də ifadə oluna bilər. [3].

Ermənistan Respublikası SQ-nin 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə atəşkəs rejimini kobudcasına pozması və mülki infrastruktura ciddi ziyan vurması nəticəsində Azərbaycan Respublikası SQ cavab vermək məcburiyyətində qaldı. Düşünül-müş “Dəmir yumruq” adı ilə tarixə düşən əməliyyata başlayan Azərbaycan Respublikası SQ 44 gün ərzində bir çox uğurlu qətiyyətli taktiki qələbəyə imza atdı. Məhz həmin gündən bir çox vacib yüksəkliklər, şəhərlər və kəndlər Azərbaycan Respublikası SQ-nin nəzarəti altına keçdi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi strateji və əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbənin qazanılması üçün bu kimi qətiy-yətli taktiki qələbələrin qazanılması şərtdir. Bunu nəzərə alaraq əminliklə deyə bilərik ki, 27 sentyabr tarixində Murovdağ silsiləsində hakim yüksəkliklərin ək-səriyyətinin, 4 oktyabr tarixində Cəbrayıl şəhərinin, 9 oktyabr tarixində Hadrut qəsəbəsinin, 17 oktyabr tarixində Füzuli şəhərinin, 20 oktyabr tarixində Zəngilan şəhərinin, 25 oktyabr tarixində Qubadlı şəhərinin və Laçın rayonunun “Laçın dəhlizinə” yaxın bəzi kəndlərinin və bütün əməliyyat sahəsi boyu hakim yüksəkliklərin işğaldan azad olunması taktiki səviyyədə qazanılan ən uğurlu qətiyyətli qələbədir.

Taktiki səviyyədə qətiyyətli qələbənin şərhinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, sözügedən bölgələrin böyük ərazi imkanlarına sahib olması əməliyyat səviy-yəsində qazanılacaq qələbəyə müsbət təsir etməklə yanaşı, onu reallaşdırmağa imkan yaratdı.

Əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbə. Əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbə ümumi əməliyyatın nəticəsini müəyyən edən bir qələbə olmalıdır. Lakin əməliyyat səviyyəsində qazanılan qətiyyətli qələbəni müharibənin başa çatması kimi qəbul etmək olmaz. Əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbəni eyni za-manda strateji səviyyədə qazanılacaq qətiyyətli qələbənin ilk toxumu kimi görmək lazımdır [2].

“Dağlıq Qarabağ”ın lokal xəritəsinə baxdığımız zaman Azərbaycan Respublikasının bu ərazisini Ermənistan Respublikası ilə əlaqələndirən iki əsas ma-gistral yolun olduğunu görürük. Bunlardan M11 magistral yolu olan Zod aşırımı, Kəlbəcər və Ağdərə, digəri isə M12 adlandırılan Laçın, Şuşa, Xankəndi, Əsgəran və Ağdərə magistral yoludur. Bu yolların bağlanması Dağlıq Qarabağ və işğal altında olan bölgələrin bütün növ təminat yolunun bağlanması deməkdir. Təmi-nat yollarının bağlanması düşmənin gec və ya tez məğlub olmasına gətirib çıxaran amillərdəndir. Azərbaycan Respublikası SQ müharibənin ilk günlərində cəb-hənin şimal hissəsində olan Murov dağ silsiləsini və bu istiqamətdə olan hakim yüksəklikləri düşməndən azad edərək, M11 yoluna vizual nəzarəti əldə etdi və bu təminat yolunu bağladı.

Azərbaycan Respublikası SQ hücum istiqamətinə qüvvələrin böyük bir his-səsini cəlb etməsinə baxmayaraq, digər cəbhə istiqamətində olan Ordu Korpus-larını əsas hücum istiqamətinə cəlb etməməsi ilə bu riski aradan qaldırmışdı.

“Şliffen planı”na əsasən digər risk amili təminat xətti idi. Azərbaycan Respublikası SQ “Ohanyan xəttinin” ən zəif yeri olan Füzuli rayonunun cənubundan təmas xəttini yararaq irəliləməsi təminatın çatdırılmasında bir sıra problemlər yaradırdı. Əsasən Füzuli istiqamətində olan bölmələrin təminat xəttinin Cəbrayıl-Hadrut istiqamətindən olması Füzuli və Xocavənd rayonlarında olan birliklərin fəaliyyətində çətinliklər törədirdi. Bu səbəbdən 28 oktyabr tarixində Azərbaycan Respublikası SQ təmas xəttini ikinci dəfə yararaq, Alxanlı-Füzuli yolunu ermənilərdən azad etdi. Füzuli şəhəri ilə Alxanlı kəndi arasında magistral yolun işğaldan azad olunaraq açılması Cəbrayıl-Hadrut-Füzuli şəhəri istiqamətindəki, əsasən, dağlıq ərazidən keçən 100 kilometrlik təminat xəttinin 8 kilometrə əvəz olunması anlamına gəlirdi. Bu isə öz növbəsində, ancaq Füzuli və Xocavənd rayonlarında olan birliklərə təminatın çatdırılmasını asanlaşdırdı və Qırmızı Bazar-Xankəndi yoluna Füzuli istiqamətindən hücum üçün əlverişli şərait yaratdı. Məsələnin ciddiliyini anlayan Ermənistan tərəfi Qırmızı Bazar-Xankəndi yolunda qüvvələrini cəmləşdirmişdi. Digər tərəfdən Qubadlı rayonunun azad olunmasından sonra düşmən M12 yolunu qorumaq məqsədilə bu istiqamətlərdə də qüvvələrini cəmləşdirmişdi. M12 yolunun bağlanması Dağlıq Qarabağda olan Ermənistan Respublikası SQ-nin mühasirəyə düşməsi kimi qiymətləndirmək olar. Ermənistan Respublikası SQ bunu anlayırdı və bu səbəbdən də Laçın rayonunun müdafiəsi üçün maksimal səylər göstərirdi. Laçın dəhlizinin müdafiəsini Ermənistanın Müdafiə naziri David Tonoyan belə öz üzərinə götürmüşdü. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası SQ-nin tapşırıqlarından ən əsası M12 yolunun bağlanması idi. Bu, əməliyyat səviyyəsində qətiyyətli qələbənin əldə edilməsinin sonuncu elementi idi. Lakin Ermənistan tərəfi M12 yolunun Şuşa şəhəri istiqamətindən bağlanacağını düşünə bilmirdi.

Strateji səviyyədə qətiyyətli qələbə. Strateji səviyyədə qətiyyətli qələbə anlayışı missiyanın tam qazanılması və rəqibin bütün şərtlərlə razılaşması anlamına gəlir [5]. Strateji səviyyədə qələbə Carl Von Klauzeviçin qeyd etdiyi kimi son qələbədir və bu bütün məsələlərin bitməsi ilə nəticələnir.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə qazanılmış taktiki və əməliyyat səviyyəsindəki qətiyyətli qələbələr strateji səviyyədə qətiyyətli qələbəyə aparan yolun göstəricisi idi. Ermənistan və Dağlıq Qarabağla əlaqə yollarının bağlanması və Şuşa kimi strateji əhəmiyyətə malik şəhərin Azərbaycan Respublikası SQ tərəfindən işğaldan azad olunması Ermənistan tərəfinin masaya oturması ilə nəticələndi. Artıq Paşinyan hakimiyyəti anlayırdı ki, darmadağın vəziyyətində olan ordu bu müharibəni davam etdirə bilməyəcək və işğal etdiyi ərazilərdən çıxmaq məcburiyyətində qalacaqdır. Bütün bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikası SQ-nin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır və nida” şüarı ilə başlayan bu mübarizə Ermənistan hökumətinin bütün əməllərinə zərbə vuraraq, Ermənistanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Carl von Clausewitz Quotes - Vom Kriege: [Electronic resource] / URL: <http://www.military-quotes.com/clausewitz.htm>.
2. Colin, S.G. Defining and achieving decisive victory: [Electronic resource] / US Army War College. – April 01, 2002. URL: <http://ssi.armywarcollege.edu/pdffiles/pub272.pdf>.
3. Boone, J.B. Theory of Victory // Parameters, – 2008. №1, – s. 26-27.
4. Roshandel, J. The Moral Psychology of Terrorism: Implications for Security / J.Roshandel. –Nathan Lean - Cambridge Scholars Publishing, – 2013. – 71 p.

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARINI HƏDƏF ALAN KİBERHÜCUMLAR

Orxan Vəlixanlı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu
E-mail: orkhanvalikhanli@gmail.com

Açar sözlər: PUA, QMS aldatması hücumu, ortada adam hücumu, xidmət-dən imtina hücumu, paylanmış xidmətdən imtina hücumu.

PUA-lar, digər adıyla dronlar artıq həyatımızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Statistika əsasən PUA-ların bazar dəyəri 2025-ci ilə qədər 63 milyard dollardan çox olacaqdır [1]. PUA-lardan istifadəyə artıq bütün sahələrdə rast gəlmək mümkündür. Bunlara kənd təsərrüfatını, ətraf mühitin öyrənilməsini, yüklərin daşınmasını, qanunsuz fəaliyyətlərin aşkarlanmasını, səhiyyəni, elmi araşdırmaları və bu kimi bir çox sahəni göstərmək olar. Artıq nəinki yer kürəsində hətta digər planetlərdə belə PUA-lardan istifadəyə başlanılmışdır. İlk dəfə Mars planetində uçuş həyata keçirmiş “Ingenuity” adlı PUA-nı buna misal göstərmək olar.

PUA-ların olduqca populyarlaşmasına baxmayaraq, onların təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Xüsusilə hərbi PUA-ların təhlükəsizliyində mövcud boşluqlar ciddi fəsadlara gətirib çıxarır. Buna misal olaraq, 2011-ci ildə İran İslam Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin ələ keçirdiyi “Lockheed Martin RQ-170 Sentinel” adlı PUA-nı göstərmək olar. PUA kəşfiyyat uçuşları həyata keçirmək istəyərkən QMS aldatması (Qlobal Mövqəyinetmə Sistemi – *ing.* Global Positioning System) hücumu nəticəsində yerə endirilmişdir. Daha sonra PUA-nın oxşar versiyası yaradılaraq istifadəyə verilmişdir.

Məruzədə PUA-lara qarşı yönəldilmiş xidmətdən imtina (*ing.* DoS, Denial-of-Service), paylanmış xidmətdən imtina (*ing.* DDoS, Distributed Denial of

Service), QMS aldatması, ortada adam hücumu (*ing.* Man-in-the-middle Attack) kimi kiber hücumlar təhlil edilmişdir.

QMS aldatması hücumu. QMS aldatması PUA-lara qarşı edilən ən geniş yayılmış hücum növlərindən biridir. Hücum zamanı PUA-ya saxta QMS siqnalları ötürülür. Normal halda PUA-nın QMS qəbuledicisi həqiqi siqnallara kilidlənir. Məhz buna görə hücumçunun əsas məqsədi QMS qəbuledicisinin saxta siqnallara kilidlənməsini təmin etməkdir. Bunun üçün hücumçu gücü həqiqi olanla müqayisədə daha yüksək siqnal ötürür. Lakin aşkara çıxmamaq üçün ötürülən saxta siqnalların gücü əvvəlcə zəif olur sonra isə müəyyən vaxt intervalında tədricən artırılır [2].

Ostin Texas Universitetinin (*ing.* The University of Texas at Austin) bir qrup tədqiqatçısı QMS aldatması hücumunun mümkünlüyünü sübut etmək üçün araşdırma aparmışdır. Onlar əvvəlcə PUA, daha sonra isə milyonlarla dollar dəyərində olan yaxta üzərində təcrübə aparmışlar. Hər iki təcrübə zamanı saxta siqnalların ötürülməsində proqramla müəyyənləşdirilmiş radiocihazdan (*ing.* software-defined radio device) istifadə olunmuşdur. Təcrübələr zamanı istər PUA-nın, istərsə də yaxtanın öz trayektoriyasından çıxarılmasına nail olunmuşdur. Bu isə QMS aldatması hücumunun icrasının çox da çətin olmadığına göstəricisidir.

Xidmətdən imtina və paylanmış xidmətdən imtina hücumu. Xidmətdən imtina şəbəkə üzərindən edilən bir hücum növüdür. Hücum prosesində PUA-ya ardıcıl olaraq sorğu paketləri göndərilir. PUA isə qəbul edilmiş hər bir sorğu paketini cavablandırmağa çalışır. Lakin sorğular həddindən artıq çox olduğuna görə PUA-nın resursları (prosessor, əməli yaddaş və s.) tükənir. Nəticədə xidmətdən imtina baş verir və PUA-nın istifadəçi ilə olan əlaqəsi kəsilir. Çox vaxt daha effektiv nəticə əldə etmək üçün paylanmış xidmətdən imtina hücumundan istifadə olunur. Paylanmış xidmətdən imtina hücumu bir deyil bir çox nöqtədən PUA-nı hədəf alır. Bu nöqtələr bəzən “botnetlər” və ya “zombilər” adlandırılır. Nöqtələrdən hücumun başlatılması iki metodla edilə bilər: birincisi əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxtda, digəri isə hücumçunun komanda göndərməsi ilə.

Qeyd edilən nöqtələr çox vaxt hücumçunun əvvəlcədən yoluxdurduğu kompüter və ya buna bənzər avadanlıq olur.

[3]-də tədqiqat məqsədilə “Parrot AR.Drone 2.0” adlı PUA-ya qarşı xidmətdən imtina hücumu edilmişdir. Hücum prosesində əvvəlcə PUA-nın istifadə etdiyi portlar “Nmap” proqram aləti ilə analiz olunmuşdur. Daha sonra xidmətdən imtina hücumunun edilməsi üçün “LOIC”, “Netwox” və “Hping” kimi proqramlardan istifadə edilmişdir. Nəticə olaraq isə PUA-nın rabitə sisteminə gecikmələr olmuşdur.

Ortada adam hücumu. Ortada adam hücumu zamanı hücumçu şəbəkədə istifadəçi ilə PUA arasında mövqe tutur. İstifadəçi tərəfindən göndərilib-alınmış bütün məlumatlar birinci hücumçuya daha sonra isə PUA-ya yönəldilir və ya əksinə. Bu isə bütün məlumatların hücumçunun nəzarətində olması deməkdir. Ortada

adam hücumu əsas iki məqsədlə həyata keçirilir. Bunlardan biri heç bir müdaxilə etmədən yalnız gedib-gələn məlumatları dinləməkdir. İkincisi isə məlumatların birbaşa modifikasiya olunmasıdır.

Bəzən PUA-lara qarşı bir deyil, bir neçə hücum növü birgə tətbiq olunur. Belə ki, hücumlardan biri digərinə köməkçi funksiyasını daşıyır. Ortada adam və ARP(Address Resolution Protocol) aldatması hücumlarının birgə istifadəsini buna misal göstərmək olar. Normalda ARP protokolunun məqsədi şəbəkə üzərində olan komponentlərin IP və MAC ünvanlarını əlaqələndirməkdir. Lakin ARP aldatması hücumunda bu əlaqələndirmə yanlış bir şəkildə aparılır. Nəticədə isə ortada adam hücumunun tətbiqinə şərait yaradılmış olunur.

[4]-də tədqiqat məqsədilə PUA ya qarşı ortada adam hücumu edilmişdir. Hücum edilərkən PUA-nın rabitə sistemində olan boşluqlardan yararlanılmışdır. PUA-ya kənardan idarəetmə ilə komandalara inyeksiya olunmasının mümkünlüyü vurğulanmışdır.

Beləliklə, PUA-lara yönəlik hücumların böyük bir qismi təhlükəsizlik tədbirlərinin zəif olması və ya ümumiyyətlə olmamasından irəli gəlməkdədir. Təhlükəsizliyin təmin olunması üçün isə bir çox metod mövcuddur. Amma bu metodların bəziləri PUA-nın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün kifayət etmir. Bunun üçün yeni metod və modellərin işlənilib hazırlanması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Drone market outlook in 2021: industry growth trends, market stats and forecast: [Electronic resource] / – February 5, 2021. URL: <https://www.businessinsider.com/drone-industry-analysis-market-trends-growth-forecasts>.

2. Psiaki, M.L., Humphreys, T.E. GNSS Spoofing and Detection: [Electronic resource] / Proceedings of the IEEE, vol. 104, no. 6, June 2016, p. 1258-1270. URL: doi:10.1109/JPROC.2016.2526658.

3. Vasconcelos, G., Carrijo, G., Miani, R., Souza, J., Guizilini, V. The Impact of DoS Attacks on the AR.Drone 2.0,” 2016 XIII Latin American Robotics Symposium and IV Brazilian Robotics Symposium (LARS/SBR): [Electronic resource] / – 2016, – p. 127-132, URL:doi: 10.1109/LARS-SBR.2016.28.

4. Rodday, N.M., Schmidt, R.O. and Pras, A. Exploring security vulnerabilities of unmanned aerial vehicles // NOMS 2016 - 2016 IEEE/IFIP Network Operations and Management Symposium, – 2016, – p. 993-994.

NEW SCINTILLATION DETECTOR FOR DETECTING HIDDEN EXPLOSIVES AND RADIOACTIVE MATERIALS

**Bahadur Ahmadov¹, Abdulla Hajiye¹, Nurlan Abbaszade¹,
Nigar Sadigova², Kenan Isayev^{1,3}**

¹*National Nuclear Research Center CJSC,*

²*National Academy of Sciences of Azerbaijan,*

³*National Research Nuclear University MEPhI*

Keywords: micropixel avalanche photodiode; MAPD; tagged neutron method; scintillation detector.

Currently, many laboratories around the world are developing new, more effective methods for detecting hidden explosives and radioactive materials [1; 2; 3]. Among the known methods, of particular interest is the so-called tagged neutron method (TNM), which makes it possible to detect dangerous goods with a probability of at least 93%. A key element of all technical devices used to detect hidden dangerous goods (explosives, radioactive materials, etc.) is a scintillation radiation detector. In this work, we have developed and tested a 64-channel coordinate-sensitive scintillation detector based on the micropixel avalanche photodiode [4] (MAPD) matrix. In terms of its operating parameters, the 64-element matrix of the MAPD can be successfully used to create the latest devices for the detection of dangerous goods – radioactive materials and explosives.

Figure 1 shows a schematic diagram of a TNM detector, in which the array micropixel avalanche photodiodes developed in this work can be used. The main units of the TNM detector are the deuteron accelerator, which provides the formation of a neutron flux, and a coordinate-sensitive scintillation detector of gamma radiation.

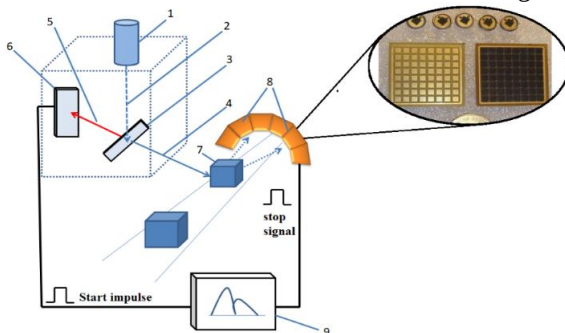

Figure 1. Diagram of the installation for detecting explosives and radioactive materials:
1 – Deuteron accelerator, 2 – Deuteron flux, 3 – tritium target plate (TtT2), 4 – Neutron flux, 5 – Alpha particle flux, 6 – Alpha particle detector, 7 – Checked object, 8 – Coordinate-sensitive scintillation detector based on MAPD, 9 – Computer for data processing and storage

The device works as follows. A deuteron flux with an energy of 450 keV is directed from the accelerator to a tritium target (TiT2), where a pair is formed – a neutron with an energy of 14.1 MeV and an alpha particle with an energy of 3.5 MeV due to the binary reaction deuterium + tritium $\rightarrow$ alpha particle + neutron (or, $d+t \rightarrow \alpha+n$). The neutron flux, passing through the checked points, generates gamma quanta with a characteristic corresponding to the elemental composition (carbon, nitrogen, etc.) of the material inside the object.

The energy spectrum of gamma radiation (or the amplitude distribution of the signal) coming from the object is measured by a coordinate-sensitive scintillation detector, in which about a hundred matrix APDs are used. To reduce false (or background) events, a very short (~ 20 ns) time interval for receiving a gamma signal from the MAPD is used. This time interval begins immediately after the moment of registration of alpha particles by another detector, which gives a “start-impulse”. That is, if an alpha particle is registered (“start-impulse”), then within 20 ns after that a signal is received (examined) from the scintillation MAPD detector (“stop signal”). This process is repeated many times, for example, up to 10 thousand times. All data from the scintillation MAPD detector are recorded in the computer memory. Checking the object takes time from 30 seconds to one minute. This information allows you to build a three-dimensional image of the object and determine its elemental composition. Having learned the elemental composition of an object, its mass and volume, it is possible to recognize hidden explosives.

Acknowledgement

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan, Grant №. EIF-BGM-5- AZTURK-1/2018-2/01/1-M-01.

Bibliography

1. Бургер, Р., Донован, Р. Основы технологии кремниевых интегральных схем / Р.Бургер, Р.Донован. – Москва: Мир, – 1969. – 451 с.
2. Кузнецов, А.В. Портативные генераторы нейтронов и технологии на их основе / Сборник материалов межотраслевой научно-технической конференции, – Москва: – 26-30 мая, – 2003, – с. 20.
3. Кузнецов, А.В., Развитие методов обнаружения и идентификации взрывчатых веществ / А.В.Кузнецов, В.П.Аверьянов, И.Д.Алхазов [и др.] // Труды Радиового института им. В.Г.Хлопина России, – 2003. т.10, – с.75-79.
4. Sadygov, Z. Three advanced designs of micro-pixel avalanche photodiodes: Their present status, maximum possibilities and limitations / Z.Sadygov, A.Olshevski, I.Chirikov [et al.] // Nuclear Instruments and Methods in Physics Research A 567, – 2006. – p. 70–73.

YANDIRICI MƏRMİLƏRİN HƏRBİ MÜNAQİŞƏLƏRDƏ TƏTBİQİ

Nurlan Kərimov

*Müdafiə Sənayesi Nazirliyi, MAKATəbii Ehtiyatlarının Kosmik Tədqiqi
İnstitutu*

E-mail: nurlankerimov325@gmail.com

Açar sözlər: bəşəri cinayət, yandırıcı mərmilər, termit-seqment.

Vətən müharibəsi zamanı ermənilər tərəfindən Şuşa meşələrinin yandırılmasını bəşəri cinayətlərin ən böyüyü hesab etmək olar. Belə ki, planetimizin ağ ciyərləri sayılan meşələrin yandırılması, bitki örtüyünün məhv edilməsi böyük ekoloji problemdir. Bu meşələrin bərpası 100–150 il, bəlkə də daha çox vaxt tələb edəcək. Meşələrin yandırılması zamanı istifadə olunan ağ fosfor və digər yandırıcı vasitələr ərazi örtüyünə həddindən artıq zərər vurmuşdur.

Yandırıcı vasitələrin bir növü də yandırıcı mərmilərdir. Müasir yandırıcı mərmilər 1914–1918-ci il imperialist müharibəsi zamanı istifadə edilmişdir. Müharibənin birinci illərində fosforla və sellüloidlə təchiz edilmiş yandırıcı mərmilər tətbiq olunurdu (Şəkil 1).

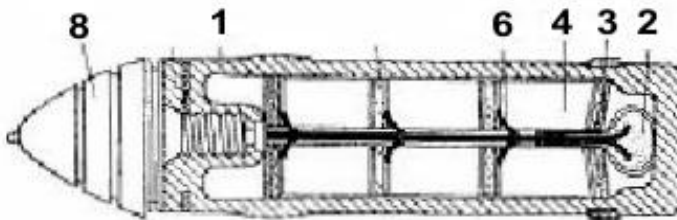

Şəkil 1. Alman yandırıcı mərmisi

Bu mərmidə sellüloid cisim fosforla mühasirəyə alınmış və parafinə yerləşdirilmişdir. Fransız yandırıcı mərmiləri kalium şoradan, kükürd, kömür və qatrandan qarışıqla hopdurulmuş kağız bağlamaları özündə cəmləşdirir. Bu paketlər fosforun doymuş məhlulunda, karbon-sulfiddə yerləşirdi. Mərmilərin gövdələri belə qarışıqlarla doldurulurdu.

Sonrakı illərdə törətdiyi yağınların söndürülməsi çətin olan daha güclü termit mərmilər yaranmağa başladı.

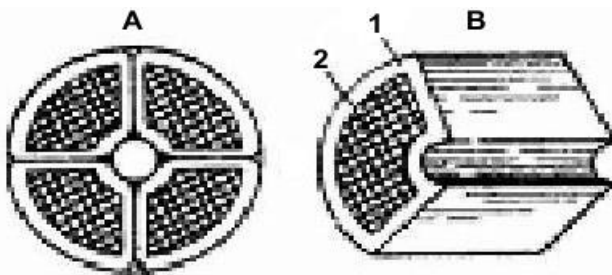
Termit mərmisinin konstruksiyasının sonrakı təkmilləşdirilməsi 75 mm termit-seqment yandırıcı mərmii tipinə gətirib çıxardı (Şəkil 2).

Şəkil 2. Termit-seqment yandırıcı mərmii

Mərmnin gövdəsi (1) poladdan istehsal edilmişdir. Gövdənin dib hissəsinə parça torbada bükülmüş tüstülü barıtdan və ağac kəpəklərin qarışığından tullayıcı atım (2) yerləşdirilmişdir. Tullayıcı atımın üstündən fitilin sapı keçən mərkəzi deşiklə diafraqma (3) yerləşdirilmişdir. Fitil alovu məsafəli borudan (8) tullayıcı atıma və yandırıcı elementlərə (4) verir. Ağac kəpəkləri hədəfdə mərmnin partlayışı zamanı tüstü buludunu artırır, onun hərəkətinin müşahidəsini və atışın düzəliş şərtlərini yaxşılaşdırır.

Hər bir yandırıcı element preslənmiş yandırıcı termit tərkibi doldurulmuş metal örtükdən ibarətdir. Adətən, onlar yandırıcı seqment (örtüyün kəsiyi forma üzrə seqmentə yaxınlaşır) adlandırılır. Seqmentlər dörd sıra üzrə və bir neçə sıra hündürlük üzrə yerləşdirilmişdir. Şəkil 3-də seqmentlərin qatı və ayrıca seqment göstərilmişdir.

**Şəkil 3. Termit-yandırıcı seqmentlər:
A – seqment qatı, B – seqment (1 – örtük; 2 – tərkib)**

Seqmentlərin sıraları arasına (Şəkil 2) onları mexaniki zədələrdən və atəş zamanı vaxtından əvvəl alovlanmadan qoruyan karton arakəsmələr (5) yerləşdirilmişdir. Mərmnin başcığı (7) daxili təchizatın bütün hissələrini yerdəyişmədən qoruyur. Başcığın oyuğuna məsafəli boru (8) vintlənmişdir. Mərmni aşağıdakı qaydada hərəkət edir:

– məsafəli borunun köməyi ilə qurma anında, alov ondan fitil (6) vasitəsilə (4) yandırıcı seqmentlərə və tullayıcı atıma (2) ötürülür. Barıt qazları diafraqmaya (3) təzyiq göstərir və mərmnin başını qopardaraq daxili təchizatı itələyir.

Yandırıcı seqmentlər müxtəlif taxta tikililəri alışıdıraraq, binaların damlarını və bəzi başqa maneələri dəşərək uçurur. Seqmentlər qalın tir divarları yandıraraq bir qədər dərinliyə girə bilər. Yanan seqmentlər yandırılan səth üzrə yayılaraq, seqmentin təsir sahəsini artıran əridilmiş şlaklar yaradır.

Belə konstruksiyalı mərmilərin üstünlüyü onlar tərəfindən yaradılan yanğınların böyük miqdarda ocaqlar və onların söndürülmə çətinliyi hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Фрейман, А.А. Краткий курс пиротехники / А.А.Фрейман. – Москва: – 1940. – 253 с.

2. Ладагин, Ю.О. Введение в пиротехники / Ю.О.Ладагин. – Москва: – 1997. – 179 с.

ПРОТИВОВОЗДУШНАЯ ОБОРОНА СУХОПУТНЫХ ВОЙСК В ВОЙНАХ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Александр Скляр

*Национальный университет обороны Украины
имени Ивана Черняховского*

Ключевые слова: Противовоздушная оборона (ПВО), сухопутные войска, беспилотные летательные аппараты (БЛА), радиоэлектронная борьба (РЭБ), боевая подготовка.

В статье рассматриваются вопросы прикрытия сухопутных войск (СВ) от беспилотных летательных аппаратов во время ведения боевых действий. Предлагаются изменения до боевой подготовки и тактики действия войск ПВО СВ, а также необходимость усовершенствования систем боевого управления и разведки.

Постановка проблемы. Анализ последних войн та военных конфликтов показывает, что для выполнения поставленных задач вооруженные силы (ВС) противоборствующих государств активно используют ударные БЛА [1; 2].

Анализ последних публикаций. Войны нового поколения продемонстрировала нам, что коренные изменения в вооружении и боевой техники приводят к качественно новым формам и способам ведения операции и боя.

В работах [3; 4] наведено порядок применения БЛА с использованием высокоточных боеприпасов, а также для ведения разведки и наведения артиллерии, что подтверждает их высокую роль, а вот вопросу ПВО СВ уделено недостаточно внимания.

Цель статьи является разработка рекомендаций по повышению эффективности ПВО СВ по борьбе с БЛА путём улучшения систем разведки и боевого управления, проведения изменений в боевой подготовке, тактики действия войск ПВО СВ.

Изложение основного материала. Сейчас во всех странах уделяется большое внимание разработке и усовершенствованию ударных БЛА для наращивания боевой мощи своих ВС и обеспечения успешного ведения боевых действий.

В ходе военного конфликта в Нагорном Карабахе министерство обороны Азербайджана продемонстрировало возможность успешного применения БЛА по нанесению точечных ударов для уничтожения ВС противника. Азербайджан активно закупал БЛА у Турции и Израиля и даже организовал у себя совместное производство. Армения, в свою очередь, закупкой БЛА перед началом вооружённого конфликта не занималась, что привело к недооценке угроз со стороны азербайджанских БЛА. Система ПВО Армении включала в себя довольно старые комплексы, системы разведки и управления были построены по старым принципам, которые не могли противостоять БЛА. Также в ходе конфликта ВС Азербайджана вскрыли систему ПВО с помощью старых советские бипланов АН-2 которые были дистанционно управляемыми ложными целями, эта хитрость так же эффективно была применена ВС Израиля в 1982 году в операции «Арцав 19» («Медведка 19») только другим способом.

Попытаемся проанализировать потери сторон. Для анализа возьмём данные голландской исследовательской группы «Огук», которая документально подтверждает потери с обеих сторон, Армения потеряла 222 танка (уничтожено: 134, повреждено: 5, захвачено: 83), 58 боевых бронированных машин (уничтожено: 25, захвачено: 33) и 540 грузовиков, транспортных средств и джипов (уничтожено: 261, повреждено: 8, захвачено: 271), в то время как Азербайджан потерял 36 танков (уничтожено: 22, повреждено: 11, брошено: 1, захвачено: 2, захвачено, но позже потеряно: 1), 14 боевых бронированных машин (уничтожено: 2, повреждено: 1, брошено: 4, захвачено: 9), 31 грузовик, автотранспорт и джип (уничтожено: 16, повреждено: 9, брошено: 5, захвачено: 2), а также 11 старых самолётов Ан-2 были использовано в качестве беспилотной приманки для выявления местонахождения армянских систем ПВО. Эти данные показывают, что ВС Нагорного Карабаха были не подготовлены к войне нового поколения.

Вооружённый конфликт в Нагорном Карабахе показал стратегическую важность завоевания превосходства в воздухе в современной войне.

Известно, что развитие средств нападения всегда непрерывно связано с развитием противодействующих средств. Постоянно идет состязание

снаряда и брони. В противовес развитию средств воздушного нападения должна совершенствоваться и система ПВО.

На сегодняшний день перспективной системой ПВО является «Железный купол» – щит Израиля. Эффективность работы системы «Железный купол» достигает 90 процентов и за прошедшие десять лет, эта система сумела осуществить перехват примерно 2400 воздушных целей [5].

Другими перспективными средствами по борьбе с БЛА являются комплексы РЭБ которые могут не только полностью вывести из строя боевые БЛА, а также подавить системы управления и разведки противника.

Комплексы РЭБ могут осуществлять следующие виды действий: автоматического обнаружения БЛА в заданном секторе (оптические, радарные, акустические, по-радиоизлучению, комбинированные); перехват управления или постановка помех в канале управления БЛА; постановка помех для работы систем геопозиционирования БЛА на частотах ГЛОНАСС/GPS, а также и других систем; постановка помех в работу бортовой электроники.

Но не каждая страна может позволить себе закупить новые комплексы по борьбе с БЛА для полного перевооружения своих вооруженных сил.

Поэтому уже сегодня для улучшения системы ПВО СВ нужно:

1. Улучшить боевую подготовку войск ПВО СВ:

- закупить БЛА вражеской страны и тренировать личный состав против этих средств;
- готовить войска на местности, которая будет полностью соответствовать будущим боевым действиям;
- готовить войска до действий в ночных условиях.

2. Средства ПВО СВ при прикрытии войск применять так, чтобы их мертвые зоны были взаимно перекрыты.

3. Системы боевого управления и разведки должны быть многократно зарезервированы.

4. Обеспечить войска реалистическими макетами.

Сегодня много существующих комплексов ПВО СВ, которые стоят на вооружении и имеют высокие тактико-технические характеристики по борьбе с авиацией неспособны с такой же эффективно бороться с БЛА. В данный момент нужно как никогда улучшать систему ПВО СВ, держать вооружение и личный состав в высокой боевой готовности и постепенно (в соответствии с выделенным финансовым ресурсом) проводить модернизацию и замену вооружения.

Список использованной литературы

1. Вторая_карабахская_война: [Электронный ресурс] / – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

2. Гражданская война в Ливии: [Электронный ресурс] / – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

3. Турецкі дрони змінили тактику війни. Якi висновки для України: [Електронний ресурс] / Військовий навігатор України. – URL: <http://surl.li/eupz>

4. Турецкая армия усилила возможности воздушной поддержки с помощью 8 новых вооруженных дронов: [Электронный ресурс] / Daily Sabah. – URL: <https://www.dailysabah.com/defense/2018/03/22/turkish-army-reinforces-airsupport-capability-with-8-new-armed-drones>.

5. Щит Израиля: как работает система ПВО “Железный купол”: [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dw.com/ru/kak-rabotaet-sistema-pvo-zheleznyj-kupol/a-57527691>.

ВЫБОР ЗАКОНА РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ОТКАЗОВ ДЛЯ АВИАЦИОННЫХ СРЕДСТВ ПОРАЖЕНИЯ

кандидат военных наук, доцент Валентин Дыптан

кандидат технических наук Павел Опенько

кандидат технических наук, доцент Петр Яблонский

Александр Пьявчук

*Национальный университет обороны Украины имени Ивана
Черняховского*

E-mail: pjawa0905@gmail.com

Ключевые слова: авиационные средства поражения, законы распределения непрерывных случайных величин, эффективность, надежность, техническое обслуживание.

После распада Советского Союза на территории Украины, как и на территории других постсоветских республик сохранилось большое количество образцов вооружения и военной техники, в том числе и авиационных средств поражения, сроки хранения и сроки службы которых исчерпаны или в скором времени подойдут к своему завершению. Заводы-изготовители, по большей части, остались на территории современной Российской Федерации, что в существующих реалиях негативно сказывается на их авторском надзоре, а если точнее, на его полном отсутствии.

В таких условиях оборонно-промышленный комплекс Украины совместно с научно-исследовательскими организациями и частными компаниями ведет работу по поиску решения, которое даст возможность увеличить сроки эксплуатации (хранения) авиационных средств поражения,

продления их ресурсных показателей и проведения модернизации, а также разработки методики повышения эффективности проведения технического обслуживания авиационных средств поражения без снижения их показателей надежности до граничных значений.

В докладе рассмотрены общие характеристики наиболее часто применяемых законов распределения непрерывных случайных величин, используемых в теории надежности.

При этом в качестве исходного используется зависимость расхождения в оценке показателей надёжности авиационных средств поражения от выбора соответствующей теоретической модели распределения наработки до отказа, которая в зависимости от принятой теоретической модели может составлять несколько порядков. В результате этот выбор определяет точность расчётных количественных показателей надёжности разрабатываемых методик повышения эффективности технического обслуживания авиационных средств поражения.

В докладе проведено сравнение показателей основных, наиболее часто используемых законов распределения непрерывных случайных величин, применяемых в теории надежности, а именно: экспоненциального закона, нормального закона, закона Вейбулла, закона гамма-распределения, биномиального закона распределения, закона Пуассона и диффузные законы распределения.

Так, экспоненциальный закон распределения – однопараметрический закон распределения случайной величины – используется на этапе жизненного цикла «применение» изделия (на стадии приработки), при этом предпочтение отдается сложным техническим системам с большим количеством элементов. К основным характеристикам данного закона распределения относятся простота и приемлемая точность получаемых результатов, областью применения которых являются отказы, возникающие внезапно и вызваны случайными внешними воздействиями, такие как рост тепловых, механических, электрических нагрузок или ошибками проектирования, изготовления и эксплуатации.

Для анализа надежности сложных систем с учетом превышения предельных параметров используется нормальный закон распределения, с помощью которого достаточно хорошо описываются постепенные, медленно накапливающиеся отказы, вызванных коррозией, старением, постепенным износом и который является предельным, так как к нему приближаются другие законы распределения (гамма-распределения, биномиальный и др.).

В отличие от рассмотренных выше, закон Вейбулла описывает широкий спектр распределения случайных величин, при этом достаточно хорошо описывает распределения, связанные со старением конструкционных материалов и с временем безотказной работы системы, состоящей из большого числа последовательно соединенных элементов.

Закон гамма-распределения так же, как и закон Вейбулла, хорошо описывает период установившегося износа и особенно отказы, связанным с механическим износом. Рассматриваемое распределение является универсальным, так как имеет многообразные формы распределения, связанные с описанием мгновенных отказов, которым предшествует постепенное накопление элементарных неисправностей и повреждений за счет ухудшения прочностных и усталостных свойств материалов.

Для дискретных случайных величин чаще всего применяют биномиальный закон распределения и закон редких событий (Пуассона). Так, при исследовании надежности сложных систем часто приходится встречаться со случаями, когда происходят независимые отказы, для которых применима теорема теории вероятностей о повторении опытов, которая позволяет вывести формулу, представляющую собой распределение вероятностей по различным исходам дискретной случайной величины, которое называется биномиальным.

Закон Пуассона основан на идентичной математической модели, что и биномиальный закон, но при малых значениях вероятности возникновения событий (отказов) $q < 0,1$ и большом числе испытываемых элементов $n > 10$. Поэтому его называют законом редких событий, и он является частным случаем закона биномиального распределения. Однако закон Пуассона применяется в более широком понимании случайных событий.

В современных условиях все чаще применяются диффузные законы распределения

(DM – диффузионно-монотонный и DN – диффузионно-немонотонные). В этих двухпараметрических вероятностно-физических моделях параметр масштаба совпадает со средней скоростью изменения определенного параметра, а параметр формы – с коэффициентом вариации этой скорости.

Диффузные распределения представляют собой решения уравнений диффузии. В зависимости от монотонного или немонотонного характера реализации физического процесса, что приводит к отказу, получают разные решения. Диффузионно-немонотонные распределение рекомендуется применять для изделий электронной техники, а диффузионно-монотонный распределение для механических изделий.

Осуществлены расчеты функций распределения, плотности распределения, интенсивности отказов и вероятности безотказной работы для диффузионно-немонотонного и диффузионно-монотонного распределений изделий авиационных средств поражения для типичных значений параметров масштаба ($\mu = 100 \dots 500$ часов с дискретностью 100 часов) и формы ($v = 0,25 \dots 1$ с дискретностью 0,25) от текущего времени.

Полученные результаты свидетельствуют о достаточной сходимости указанных характеристик DM и DN-распределений. Показано, что с изменением параметров масштаба и формы разница между этими делениями увеличивается.

Выполнены расчеты показывают возможности построения математических моделей эксплуатации авиационной техники за техническим состоянием и ресурсом.

Таким образом, специалисты по техническому обслуживанию авиационных средств поражения в зависимости от имеющейся информации о техническом состоянии имеют возможность выбора подходящей модели отказов для использования в дальнейшей деятельности. При этом следует учитывать, что DM-деление несколько проще, чем DN-распределение, но DN-распределение является более универсальным и может использоваться для решения широкого спектра задач теории надежности и технического обслуживания.

Список использованной литературы

1. Стрельников, В.П. Новая технология исследования надежности машин и аппаратуры: [Электронный ресурс] / – 05.09.2007. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novaya-tehnologiya-issledovaniya-nadezhnosti-mashin-i-apparatury/viewer>.
2. Руденко, В.М., Руденко, И.В., Надежность и безопасность АЭС: Учебное пособие: [Электронный ресурс] / – Севастополь: СНИЯЭиП, – 2002. URL: <https://leg.co.ua/arhiv/generaciya/nadezhnost-i-bezopasnost-aes-9.html>.
3. Нечипоренко, Е.Н. Основы надежности летательных аппаратов / Е.Н.Нечипоренко. – Киев: НТУУ «КПИ», – 2012. – 279 с.

ANALYSIS OF COMMAND AND CONTROL MANNED AND UNMANNED AVIATION THROUGH COMBAT MISSIONS IN OPERATIONS

PhD in military sciences Volodymyr Herasymenko¹

PhD in biological sciences Ludmyla Rushchak²

Orest Kovba³

¹National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi,

²Ukrainian Military-Medical Academy, ³National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

E-mail: gerasimenko_v_v@nuou.org.ua, zolotaya@ua.fm, orest.k47@gmail.com

Keywords: command and control, combat missions, manned and unmanned aviation, combat operation.

The development of technologies in the defense area has led to the rapid growth of the unmanned segment in the defense sector of the armed forces of the world's leading countries and the expansion of their range. While the first unmanned aerial vehicles (UAV) were created (mainly) for reconnaissance, then in the future the range of their usage has expanded significantly (interference, retransmission, high-precision strikes on ground targets, air targets). This has led to the creation of unmanned aerial complex (systems) UAC(S) for different purposes. Currently, UAC(S)s can perform the same tasks as crewed aircrafts, and some of them even with greater efficiency and quality. With the development of modern communication and data transmission UAC(S) began to be used in conjunction with crewed aircrafts to aiming at the target, to relay command and control signals, to conduct electronic warfare, to defeat the elements of enemy's air defense system etc.

Methods of command and control manned and unmanned aviation through combat co-employment. During planning the combat missions of manned and unmanned aerial vehicles, determining the method of control is one of the most important steps. The type of UAV, its functional purpose, avionics equipment of the crewed aircraft as well as the task will determine the methods and timing of information transfer from reconnaissance's to strike unit, which will affect the method, procedure and timing of combat joint usage.

Combat experience shows, that the information transfer for command and control of combat missions was carried out in the following ways: the first one – UAV-Operator (ground UAV command point) – ground (air) command point-aircraft (helicopter) with manual control of UAVs (this method was used during the Antiterrorist operation in eastern Ukraine in time of use of UAV "Race" and other small UAVs supplied by volunteers for the Armed Forces of Ukraine); second one – UAV-Ground (air) command and control point-aircraft (helicopter) when flying UAVs in autonomous mode (war in the Persian Gulf in 1991, in most cases used known tactics: search on a given route, exit to a given point and its flight; flight of a given line [8]); third one – UAV-Manned aircraft (online video broadcast to the crewed aircraft's board) (during the combat actions in Kosovo in 1998–1999 a direct link was provided between the UAC in the air and a particular aircraft, aimed to launch a missile strike due to the inclusion of UAC in a common data exchange system based on air command posts, which became the basis of reconnaissance and strike systems [6]); forth one – Aircraft-UAV. Aircraft's crew operates the UAV online using satellite data transmission. (Boeing and the US Navy conducted a series of successful test flights of two EA-18G Growler aircraft in unmanned mode, using a third manned EA-18G Growler to control them).

Analyzing the methods of information transmission, we can conclude that from the efficiency of information transmission and protection of the manned aircraft

the most appropriate way to control the UAV – is from the manned aircraft. Nowadays, this method cannot be implemented in the Armed Forces of Ukraine due to the lack of technical capabilities (in particular, the lack of its own satellites and means of automating transmission of the data about situation on the air). Therefore, the most acceptable are the following methods of control during the combat joint usage of manned and unmanned aircraft: the first – to command and control of manned and unmanned aerial vehicles is carried out from one (compatible) control point to which information from the UAV is received, processed and used to target and aim at the officers of the combat command and control crews of manned attack aircraft (helicopters). This reduces the time for searching and recognizing the target by the crew of the aircraft (helicopter); the second – to command and control of manned and unmanned aerial vehicles is carried out from different control points, while the operator controls the UAV, brings it to the target area, searches and recognizes the object of impact and illuminates the target with a laser, which allows the pilot of the attack aircraft to quickly find the target and hit it with missiles or bombs with a laser guidance system.

The development of modern data transmission technologies gives impetus to the introduction of new methods of conduct combat operations. Existing UAC can provide information about enemy online to tactical aircraft, reducing aircraft crews' time to search for and identify targets, which ultimately reduces the control cycle and, as a result, increases the effectiveness of combat employment.

World's leading countries continue to introduce new methods of command and control, processing and issuance of data (material, graphic, video information), decision support management of various levels of decision makers, in order to comprehensively ensure highly effective combat operations by modern multifunctional joint forces in a common information-communication space, which will be based on the formation of reconnaissance and combat information space in the combat zone, where the main elements that form it will be unmanned air vehicles for various purposes [4]. The world's leading scientists are working on the continuous improvement of aircraft with modern avionics, which allows to control combat operations, monitor the area of operation (battlefield) by receiving information online and constantly make adjustments to previously made decisions or refocus manned aircraft to ensure its safety.

Ukrainian Armed Forces are at the early stage of introducing combat operations of manned and unmanned aerial vehicles, but the armed confrontation in Eastern Ukraine encourages military scientists to constantly search for new forms, methods and tactics of using existing weapons and military equipment (including more effective use of UAVs and manned aircraft), as well as their improvement, either on their own and in conjunction with experts from world's leading countries (Turkey, USA, Israel, etc.).

Bibliography

1. Pro zatverdzhennia Pravyi vykonannia polotiv bezpilotnyh aviatyynymy kompleksamy derzhavnoi aviaty Ukrainy (in Ukrainian), Order of the Minister of Defense of Ukraine 08.12.2016 N661 // – Kyiv: –2016. – 83 p.
2. Doherty, M.D. Pervyi illiustrovannyi putevodytel BPLA [per. s anhl. V.Bychkovoi, D. Evtushenko] (in Russian) // – Moscow: Izdatelstvo «E», –2017. – 224 p.
3. Artemenko, A.M. Pohliady shchodo podalshoho rozvytku form I sposobiv zastosuvannia Povitrianykh Syl Zbroinykh Syl Ukrainy v suchasnykh operatsiiakh (boiovykh diiakh) (in Ukrainian) // A.M.Artemenko, O.O.Astakhov, V.V.Koval [et al.] – Vinnytsia: Command of the Air Force of the Armed Forces of Ukraine, – 2015. – p. 6–9.
4. Kucherenko, Yu., Naumenko, M., Kuznetsova. M. Analysis experience use unbeatural vehicle apparatus and determination their further development during conduct netset central operations (in Ukrainian) // – Kharkiv: Systems of Arms and Military equipment, – 2018. – № 1(53), – p. 25–30.
5. Alimpiiev, A.M., Vatan, M.I., Tiurin, V.V., Masiahin, V.I. Rezultaty analizu osnovnykh klasiv BPLA dlia otsiniuvannia mozhlyvosti yikh spilnoho zastosuvannia z armiiskoiu aviatyieiu. (in Ukrainian): [Electronic resource] / – 09.10.2020. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2016/03/analiz-bpla.html>.
6. Petruk, S.M., Bezpilotni aviatyini komplekxy v zbroinykh konfliktakh ostannykh desiatyrich (in Ukrainian) // Systems of Arms and Military equipmen, – 2017. №1(13), – p. 44–49.
7. Boeing uspishno poiednav pilotovani ta bezpilotni litaky (in Ukrainian): [Electronic resource] / – 12.10.2020. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/02/boeing-manned-unmanned.html>.
8. Mosov, S.P., Khoroshylova, S.I. Osoblyvosti zastosuvannia taktychnoi bezpilotnoi rozviduvalnoi aviaty u voiennykh konfliktakh. Voienno-prykladni pytannia systemnoho analizu ta matematychnoho modeliuvannia (in Ukrainian) // – Kyiv: TsVSD NUOU, – 2018. – p. 104–109.
9. Unmanned Systems Integrated Roadmap FY2011-2036: [Electronic resource] / 09.10.2020. URL: <https://fas.org/irp/program/collect/usroadmap 2011.pdf>.

QARŞILIQLI FƏALİYYƏTİN ZƏİF OLMASI SƏBƏBİNDƏN VERİLƏN İTKİLƏR

mayor Vüsal Katexliyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

E-mail: Katexlivusal1987@gmail.com

Açar sözlər: Quru Qoşunları, qarşılıqlı fəaliyyət, hava qüvvələri, əməliyyat, müharibə, ordu.

İllər böyü dünya ordularının təşkilati quruluşu inkişaf etmiş (piyada, süvari, topçu və s.), davamlı olaraq təkmilləşdirilmiş və döyüş qabiliyyətləri artırılmışdır. Yeni növ silahların, döyüş texnikasının meydana çıxması orduların tərkibində mövcud bütün bölmələr, döyüş texnikaları və silahlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilinin əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Hərbi mütəfəkkirlərin fikrincə təkcə quruda ordusu olan ölkənin bir, donanması olanın isə iki qolu mövcuddur. 1904–1905-ci illərdə Yaponiyaya qarşı aparılan müharibədə Çar ordusunda donanma və ordunun birgə tətbiqini tənzimləyən yeni bir mərkəz yaradılmışdı. Komandanlıq və hətta demək olar ki, bütün generallar ordu və donanmanın birgə tətbiqi üçün bir mərkəzdən effektiv olaraq idarə edilməsində həmfikir deyildilər. Bu fikir ayrılığı, xüsusilə Port Artur qalasının müdafiəsi zamanı özünü göstərmişdi. Qalanın müdafiəsi 4 fərqli komandanlıq tərəfindən aparılırdı. Bu dövrdə Çar Ordusunun Sakit Okeandakı donanmasına rəhbərlik edən vitse-admiral Makarov Quru Qoşunları (QQ) və donanmanın vahid mərkəzdən idarəçiliyinə səy göstərərək, buna nail olmaq üçün ordu və donanmanın döyüşdə birgə tətbiqinin bir mərkəzdən idarə edilməsi ilə əlaqədar bir sıra işlər gördü. Bu hamının xoşuna gəlməsə də, QQ və donanma arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili üzrə mühüm bir addım idi. Makarov QQ və donanma arasında koordinasiyanı təşkili və sənədlərin tərtib edilməsi məqsədilə 3 nəfər hazırlıqlı zabitdən ibarət dəniz qərargah qrupu yaratmışdı. Çar Ordusunda bu müştərəклиyə bir çox yüksəkrütbəli zabitlər tərəfindən etiraz edilirdi [1].

Mütəxəssislərin fikrincə baş vermiş müharibələrin bir çoxunda qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində əsas çətinliklərə qarşılıqlı “tanınma”, qoşunların ön xəttinin müəyyən olunması, hədəfin göstərilməsi və aviasiyası ilə digər aviasiya növlərinin birgə hərəkətinin koordinasiyası kimi halları aid etmək olar. Qarşılıqlı tanınma quru qoşunları tərəfindən havadakı təyyarənin kimə məxsus olmasının müəyyənəşdirilməsi və ekipajlar tərəfindən səhvən zərbə obyektinin təyin edilməsini nəzərdə tutur.

Aparılan bütün döyüş və əməliyyatlarda “dost və düşmən”in ayırd edilməsi ən önəmli məsələlərdən biridir. Çünki dost atəşi düşmən atəşindən daha çox tə-

sirli olur, nəticələri çox ağır olur. Belə ki, bu ordunun istər fiziki, istərsə də mə-nəvi psixoloji cəhətdən vəziyyətinə, başqa sözlə, döyüş qabiliyyətinə güclü təsir göstərir. Bəzən bu müharibə teatrında məğlubiyyətə səbəb olan əsas faktor olur.

Tarixboyu baş verən bir çox müharibələrdə, bu cür hallara rast gəlmək mümkündür. Belə ki, “İkinci Dünya müharibəsi”ndə Amerika-İngilis müttəfiq qoşunları Siciliya adasını ələ keçirmək üçün birgə apardıqları əməliyyat zamanı, müttəfiqlərin öz bölmələrinin “dost” atəsinə məruz qalması hallı baş vermişdir. 14 iyul 1943-cü ildə nəqliyyat təyyarələri ilə Murodi-Porko burnuna uçan bir paraşüt briqadasının hava desant eşelonu, quru və dəniz qüvvələri arasındakı qarşılıqlı fəaliyyətin pozulması səbəbindən öz gəmilərinin və QQ zenit artilleriya bölmələrinin atəşləri ilə qarşılaşmışdılar. Nəticə etibarilə 11 təyyarə vurulmuş, qalanları isə səpələnmiş əməliyyat uğursuzluğu nəticələnmişdir [2].

Türkiyə Ordusu bir briqada tərkibində 1950-ci il iyunun 25-də başlayan Ko-reya müharibəsinə (1950–1953) Tuğ general Tahsin Yazıcınnın rəhbərliyində qatılmışdı. Türk qruplaşması ilə amerikan ordusu arasında Koreyada qarşılıqlı fəaliyyətdə əməliyyatların icrasına köməkliyin göstərilməsi məqsədilə 5 nəfərdən ibarət amerikan ordusunun təcrübəli zabıt qrupu da türk zabıtləri ilə birlikdə Ankaradan İsgəndərana, oradan da Koreyaya getmişdir və onlar müharibə dövründə türk əsgərinin yanında olaraq amerikan birlikləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin yaradılmasında yaxından iştirak etmişlər. Qrupun tərkibi qrup rəhbəri artilleriyaçı olmaqla, qrupun tərkibi motoatıcı, mühəndis, təminatçı və rabitəçi zabıtlərdən ibarət idi.

20 iyul 1974-cü ildə başlayan Kipr Sülh Əməliyyatından Türk Ordusu geniş miqyasda hava qüvvələri tətbiq etmişdi. Əməliyyatın ikinci günü əməliyyat mərkəzinə gələn radar kəşfiyyat məlumatına əsasən adanın Baf limanı istiqamətində yunanların 4 döyüş və 7 desant gəmisi yaxınlaşırdı. Məlumatın təsdiqi üçün bölgədə kəşfiyyat uçuşu yerinə yetirilmiş, ancaq hədəf aşkar edilməmişdir. Buna baxmayaraq, kəşfiyyat radarlarının indikatorları gəmilərin adaya yaxınlaşdığını göstərirdi, donanma komandanlığı isə bölgədə heç bir gəmisinin olmadığını təsdiq edirdi. Əməliyyat mərkəzi bunu nəzərə alaraq adaya yaxınlaşan gəmilərin məhv edilməsi üçün hücum planlaşdırmışdı. Bu uğurlu əməliyyatın aviasiya baxımından ən pis məqamı məhz bu idi. Belə ki, donanma və hava qüvvələri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində yaranan problem nəticəsində türk hava qüvvələrinin F-100D və F-104 döyüş təyyarələri ilə bir döyüş gəmisi batırıldı, ikisi isə zədələndi. Hadisə nəticəsində 54 türk dənizçisi şəhid olmuşdur.

Kipr əməliyyatında yunanların Türk Ordusuna qarşı planlaşdırdığı sözdə “Zafer” (Niki) hava-desant əməliyyatında isə 30 nəqliyyat təyyarəsi planlansa da, cəmi 13 təyyarə fəaliyyəti yerinə yetirə bilər. Yunan ordusu ilə adadakı yunan dəstəklı qüvvələr arasında qarşılıqlı fəaliyyətin olmaması səbəbindən açılan dost atəş ilə yunanlar 4 təyyarə, 33 əsgər itki verir. Buna səbəb adadakı yunan dəstəklı

qüvvələrin gecə saatlarında aerodroma yaxınlaşan yunan təyyarələrindən xəbərsiz olması idi [3].

Yaxın dövrlərdə belə ABŞ-ın İraq və Əfqanıstandakı qoşunlarının “dost” atəşi nəticəsində itki-vermə halları az olmamışdır. Eyni zamanda qeyd etmək olar ki, Rus hərbiçilərinin Çeçenistan, Abxaziya və Cənubi Osetiyadakı müharibələr zamanı “dost” silahlarının atəşlərindən itki-vermə halları da qeydə alınmışdır. Belə ki, 16 yanvar 1993-cü ildə Abxaziya müharibəsi zamanı Rusiya ordusuna məxsus “Buk” zenit raket sistemi qarşılıqlı fəaliyyətin zəif olması səbəbindən səhvən bir L-39 “Albatros” təlim məşq təyyarəsini vurmuş, nəticədə pilot Abxaziya Hava Qüvvələrinin komandiri Oleq Çanba həlak olmuşdur.

“Birinci Çeçenistan müharibəsi” dövründə 1 yanvar 1995-ci ildə, Çeçenistanın Qroznı bölgəsinə hücum edərkən Su-25 təyyarələri səhvən hava-desant diviziyasının kolonuna hücum etmiş, nəticədə 50-dən çox şəxsi heyət həlak olmuş və yaralanmışdır. “İkinci Çeçenistan müharibəsi” zamanı isə 2 Mart 2000-ci ildə Rusiya SQ-nin iki mobil xüsusi təyinatlı qrupunun şəxsi heyəti ilə onları izləyən başqa bir mobil xüsusi təyinatlı qrupun şəxsi heyəti arasında qarşılıqlı fəaliyyətin olmaması səbəbindən döyüş baş vermiş, nəticədə 22 nəfər həlak olmuş, 54 nəfər isə yaralanmışdır [2].

Baş vermiş müharibələrdə qoşunlar, bölmələr və vasitələr arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili nə qədər dəqiq və davamlı olmuşdursa, bir o qədər az itki və çox müvəffəqiyyət olmuşdur. Bir çox hallarda keçirilən əməliyyatlarda qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin yerinə yetirilməməsi nəticəsində dost atəşi ilə gərəksiz itkilərin və qarşıya qoyulmuş tapşırıqların icrasında uğursuzluqların baş verməsinə səbəb olmuşdur. Müharibələrdə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili ilə bağlı əsas məsələlərdən biri qarşılıqlı tanınma prinsipinin dəqiq yerinə yetirilməsi olmuşdur. Bunun üçün ordularda bütün qoşun növləri arasında vahid qarşılıqlı fəaliyyət modelinin olması və bu modelə uyğun qarşılıqlı fəaliyyət prinsiplərinin tam və dəqiq icra edilməsi vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Шацилло, К.Ф. Русский империализм и развитие флота накануне первой мировой войны» / К.Ф. Шацилло. – Москва: – 1968. – 367 с.
2. Ethnic Conflict and Russian Intervention in the Caucasus / Fred Wehling ed. – San Diego: Institute on Global Conflict and Cooperation University of California, – 1996. – 32 p.
3. Özbek, T. TSK tarihinin en büyük hava operasyonu: [Elektron resurs] / Kıbrıs Bariş Harekâtı. – 20.07.2021. URL: <https://tolgaozbek.com/hobi/havacilik-tarihi/kibris-baris-harekati-2021/>.

MEANS OF IMITATION OF OBJECTS AND MILITARY EQUIPMENT AS AN IMPORTANT COMPONENT OF IMPROVING THE SURVIVAL OF THE TROOPS

**PhD Serhii Tsybulia¹, doctor of science Yurii Nastishin²,
Cherniakhovskiy², Valerii Aborin²**

¹National Defence University of Ukraine named after Ivan

²Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Ukraine

E-mail: kibtor@gmail.com

Keywords: camouflage, imitation means, decoy objects, mock-ups.

The analysis of actions with unmanned aerial vehicles (UAVs) of the Azerbaijani Armed Forces during the Second Karabakh War shows that they have successfully completed all tasks normally assigned to manned aircrafts: conducting air and electronic reconnaissance, targeting and adjusting artillery fire, electronic suppression, and destruction of air defense, direct strikes on the ground targets in the tactical and the deep operational regions, as well as providing the communication. One of the main factors that promoted the successful execution of tasks by the UAVs concerning the defeat of weapon and armament was the failure of the opposing side to comply with the requirements of the combat statutes and guidelines to mask the armament, positions, weapons and to perform actions to mislead the enemy as well as low supply of troops with regular camouflage means. In conditions of sparsely forested terrain and clear weather (absence of clouds, fog, precipitation, etc.), violations of these requirements led to significant losses in personnel and equipment from fire strikes of the Azerbaijani Armed Forces, which are widely used by modern strike UAVs.

Experience of combat operations in eastern Ukraine suggests that the use of camouflage, compliance with measures to introduce a covert location of troops, can significantly increase the survivability and security of troops and facilities. Camouflage means are designed to hide from the enemy troops, objects, equipment and mislead them about the presence, location, composition, condition, actions, and intentions of troops. Camouflage means suppose comprehensively provide solutions to the problems of counteracting optical, optoelectronic infrared, radar, thermal imaging reconnaissance, and weapons guidance systems, as well as provide an imitation of objects with the reproduction of their unmasking features. Camouflage means are divided into means of concealment and means of imitation. Concealment devices are designed to eliminate the distinctive unmasking features of military equipment, objects, and way-life of troops such as individual camouflage tools, camouflage kits, masks, coatings, angle reflectors, means of thermal, radar and light

camouflage, etc. Imitation devices are designed to provide erroneous positions, areas of the location of troops, and their activities, namely: models of weapons and military equipment, radar reflectors, etc.

To mislead the enemy, it is advisable to install the decoy objects and use mock-ups of weapons. The efficiency of their employment is confirmed by the experience of using these tools during armed conflicts of varying intensity in recent decades. For example, during the battles in the Persian Gulf, the Iraqi army widely used inflatable models made of synthetic metalized materials to imitate weapons. Tens of thousands of such models were used, on which a significant number of rocket and bomb attacks were inflicted. The efficiency of imitation means was also confirmed during the armed conflict in the former Yugoslavia. The US Army Command has taken this experience into account: the cost of the program to purchase the mock-ups of weapons for the US Army amounted to 7.5 million dollars. It is worth comparing that the cost of a single mock-up of the M1 Abrams tank is about \$3,500, which is about 0.001 of the price of a real tank.

Per se, the imitation means are special construction installations and facilities that imitate various objects: weapons, armament, fortifications, bridges, roads, local objects, buildings, etc. They are employed to mislead the enemy about the actual area of the group and the operational construction (battle order) as well as the intentions of troops, which in turn forces the enemy to fire on the decoy objects, dispersing the means of destruction over a larger area and increasing the consumption of ammunition, thereby preserving the real ones.

Evidently, the effectiveness of combat use of decoy objects and mock-ups of armament is primarily determined by their imitation properties, which can be characterized by the probability of their identification by enemy reconnaissance in different ranges of electromagnetic waves: optical, thermal and radar. Thermal imitators based on catalytic wick heaters or film electric heaters are used to imitate the thermal radiation of decoy objects. Angular reflectors are used to make decoy objects visible by airborne radars and multispectral homing missiles, and metallic or metal-threaded synthetic textiles are used to fabricate the inflatable mock-ups.

The visibility of an object in the optical range of the electromagnetic wave spectrum depends on the direct and indirect unmasking features of the object. The direct unmasking features of objects include shape, size, color, own shadow, as well as texture, and various details present on their surface. Any object is visible due to its contrast against the surrounding background. The optical image of objects and their constitutive elements against the background differs by their contrast via such factors as brightness, color, size, texture. The brightness contrast between the object and the background results from the difference in light reflectance-absorption of the object and background. Indirect unmasking features include a certain mutual location of weapons in positions and in combat

formations, the results of human activity, which are distinctive for certain types of objects, as well as special sets of heterogeneous objects.

Hence, the basic requirements for decoy objects and weapon mock-ups, for imitation in the optical range of the spectrum of electromagnetic waves are following: they must be as similar as possible to the real counterpart, which means that they must reproduce the mimicked objects by their shape, texture, and size with such a degree of accuracy and detail, as it is specified by the resolution and stereoscopic threshold of vision, as well as by the capabilities of optical instruments used by the enemy. The degree of detailing is the completeness and accuracy of the reproduction of the features of the object at the fabrication of a decoy of an object or a mock-up construction. The higher the level of detailing, the more likely it is that a decoy or a mock-up construction will be perceived by enemy intelligence as the real one.

Due to the widespread development and cheapening of optoelectronic equipment for multispectral and hyperspectral observation, the optical characteristics that determine the color and texture of the surface of the imitation means (spectral and integral reflection coefficients, brightness, brightness indicatrix, light contrast) should be akin to the corresponding characteristics of the object that is imitated, and be within the scatter band of these characteristics.

Important for the simulation are their performance characteristics, such as the ability to withstand wind and snow loads, the possibility of repeated assembly and disassembly, the tow and carry ability, the speed of readiness for use.

In conclusion, the development of modern decoy of weapons and mock-up constructions, as well as their serial production and equipping the engineering troops with these units is an urgent task supposed to increase the survivability of troops. The concealment of weapons and facilities, necessary to increase the survivability of troops, can be ensured in all spectral channels of observation only through the integrated application of all methods and means of camouflage.

ВЕДЕНИЕ РЭБ В ВОЙНЕ ЗА НАГОРНЫЙ КАРАБАХ

майор Руслан Сулейманов, майор Корба Виталий

Национальный университет обороны Украины имени Ивана

Черняховского E-mail: ruslansulieim@gmail.com

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, радиоэлектронная борьба, противовоздушная оборона, радиоподавление, радиоразведка.

Характер ведения боевых действий продолжает развиваться. Основные изменения в ведении боевых действий нуждаются в технических инновациях.

Практика применения Bayraktar TB2 азербайджанскими военными в Нагорном Карабахе показала, что беспилотные летательные аппараты (БПЛА) действовали во взаимодействии и с поддержкой средств РЭБ. В частности, для этого привлекались турецкие комплексы РЭР и РЭБ Redet EW и Koral.

Комплекс радиоэлектронной борьбы Koral разработан турецкой компанией Aselsan. Он способен обнаруживать сигналы в радиосети, определять тип их источников и его расположение, а затем выполнять постановку радиопомех, снижая эффективность работы радиоэлектронных систем противника. Эффективная дальность действия комплекса составляет 150 км, он может работать в широком диапазоне частот.

К военной операции азербайджанскими военными были проведены масштабные подготовительные мероприятия. Был осуществлен сбор всех возможных данных по размещению и характерных маршрутах передвижения армянской военной техники. Был проведен их анализ и оценка местности. В дальнейшем были определены возможности средств ПВО противника, их слабые и сильные стороны. После этого был разработан определенный алгоритм возможных действий.

Успехом операций по применению турецких Bayraktar TB2 стало четкое планирование и координация действий сил привлеченных к выполнению боевых задач. При этом применялись БПЛА практически постоянно в условиях действия радаров ПВО и влияния российских систем РЭБ. Однако они не могли остановить атаки дронов. Это стало возможным путем, с одной стороны - использование свойств беспилотников, которые имеют достаточно малую поверхность рассеивания, а с другой – применение станций радиотехнического мониторинга и радиоэлектронного подавления современных радиоэлектронных средств наземного базирования Koral. Именно благодаря им осуществлялся анализ всего спектра радиоэлектронных частот и автоматически, почти мгновенно, реализовывался алгоритм противодействия. Таким образом, создавались благоприятные условия для привлечения БПЛА в зоне проведения боевых действий.

Особенности применения средств радиоэлектронной борьбы в ходе военного конфликта в Нагорном Карабахе заключаются в том, что в основном усилия РЭБ были сосредоточены на:

- выявлении и радиоподавлении систем управления и навигации БПЛА противника;
- выполнение задач радиоэлектронной защиты для обеспечения эффективного применения БПЛА;
- выявлении и уничтожении средств РЭБ противника;
- выявлении и уничтожении средств ПВО противника.

Также отдельно стоит сказать о роли и месте систем оптико-электронной защиты вооружения и военной техники от управляемых ракет с лазерным наведением.

К выполнению задач РЭБ с армянской стороны привлекались комплексы радиоэлектронной борьбы с БПЛА "Репеллент" разработаны российским Научно-техническим центром радиоэлектронной борьбы. Его назначение - подавление работы беспилотных летательных аппаратов на расстоянии до 30 км. Монтируется на шасси МАЗ или КАМАЗ. Армения получила эти станции в рамках кредитного соглашения с Россией сроком 15 лет на сумму в 100 млн долларов подписанным в 2017-м году. И комплекс радио-технической разведки "Автобаза М", также российского производства.

Также к выполнению заданий РЭБ в ходе ведения военного конфликта применялась станция РЭБ БПЛА "Гроза-С" белорусского производства (диапазон разведываемых частот: 100–6000 МГц, диапазон подавляемых частот: 100–6000 МГц, дальность радиоразведки сигналов БПЛА (передача данных от БПЛА) до 50 км, дальность радиоразведки передатчика на наземном ПУ (канал управления) до 10 км, дальность радиоподавления передатчика на БПЛА (прием сигналов управления от НПУ) до 30 км, дальность радиоподавления приемника наземного ПУ (канал данных и телеметрии) до 10 км, дальность радиоподавления навигационного приемника на БПЛА не менее 40 км, дальность постановки дезинформирующих помех навигационному приемнику на БПЛА, не менее 40 км).

Основным из способов выявления и уничтожения средств РЭБ является тактика включения станции РЭБ противоположной стороны на излучение путем запуска так называемого БПЛА-приманки, определения координат размещения станции с применением пары комплексов электронной поддержки в режиме синхронного пеленгования, который дает практически мгновенный результат по определению координат и лучшую точность в определении координат. В дальнейшем проводится доразведка с применением БПЛА и нанесения артиллерийского удара, или сразу применения ударного БПЛА.

Особенностью ведения радиоэлектронной борьбы в указанном вооруженном конфликте является его проведения в горной местности что может существенно ограничивать дальность распространения радиоволн, соответственно уменьшать возможности станций РЭБ с БПЛА по выявлению их работы и увеличивать возможности применения БПЛА.

В таких условиях ситуацию может изменить применения специализированных радиолокационных станций, которые могут проявлять малоразмерные цели.

В контексте угроз, которые определены армяно-азербайджанским конфликтом необходимо решать проблему отсутствия специализированных

радиолокационных станций способных обнаруживать малоразмерные цели типа БПЛА.

Учитывая то, что большинство средств воздушного поражения принимают управляемые боеприпасы именно лазерного наведения, стоит учесть необходимость развития активных оптико-электронных систем оповещения о лазерном облучении как бронетехники, так и наземных объектов типа взводного опорного пункта.

Благодаря комбинированному применению различных БПЛА ВС Азербайджана удавалось целенаправленно уничтожать армянские системы противовоздушной обороны, командные пункты, бронированную технику. Также беспилотники стали эффективным средством ведения информационной войны.

TECHNICAL SCIENCES / TEXNİKİ ELMLƏR

FÖVQƏLADƏ HALLARIN İDARƏ OLUNMASINDA SİMULYASIYA YOLU İLƏ RİYAZİ-STATİSTİK MODELLEDİRMƏNİN EFFEKTİVLİYİ

**texnika elmləri doktoru, professor Əminəğa Sadıqov¹
baş leytenant Mir Ramin Yunusov²**

¹Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

²Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin

Böhran Vəziyyətlərində İdarəetmə Mərkəzi

E-mail: Mirramin.yunusov@fhn.gov.az

Açar sözlər: reqression, korrelyasiya, Matlab/Simulink, imitasiya, simulyasiya.

Hər hansı mürəkkəb fəvqəladə hadisəni optimal idarə etmək üçün onun alqoritmi məlum olmalıdır. İdarəetmə alqoritmi dedikdə, riyazi və məntiqi əməliyyatlar ardıcılığı başa düşülür. Bu halda hadisənin başvermə səbəbləri, vəziyyəti və ətraf mühit haqqında olan informasiya əsasında onun optimal rejimi müəyyən edilir. Aydın ki, riyazi model olmadan belə məsələləri həll etmək qeyri-mümkündür.

Məlum olduğu kimi fəvqəladə hallar baş verdikdə praktiki olaraq qəza-xilas etmə və digər təxirəsalınmaz işlərin aparılması həmin hadisələrin nəticələrinin qarşının alınmasında, habelə zərərçəkmişlərin xilas edilməsində mühüm rol oynayır. Lakin fəvqəladə halların idarə olunmasında da effektiv nəticə əldə etmənin müxtəlif istiqamətləri vardır ki, bunlardan da ən əhəmiyyətli baş verə biləcək hadisələrin kompüterdə simulyasiya edilməsidir [1].

Riyazi-statistik modelləşdirmənin qurulması üçün statistik məlumatların və riyazi üsulların tətbiqinə ehtiyac duyulur. Əldə olunan statistik məlumatlar keçmişdə baş vermiş hadisələrin, onların xarakterinin, növünün və baş vermə səbəblərinin müəyyənəşdirilməsinə kömək edir, bütün bu proseslərin uyğun şəkildə tədqiq olunmasında statistik metodlardan istifadə effektiv rol oynayır [2]. Bu zaman uyğun statistik metodların (regression analizi metodu, korrelyasiya analizi metodu və s.) tətbiqi məqsəduygündür.

Fövqəladə halların idarə olunmasında model anlayışı real hadisələrin mövcud xüsusiyyətlərinin əlverişli şəkildə təsviri kimi başa düşülür. Əksər hallarda hadisənin modelinin qurulması əsas fiziki qanunlardan (Nyuton, Maksvell, Kirhof qanunları və s.) istifadə etməklə proseslərin riyazi təsvirlərinin alınmasından ibarətdir. Hadisələri xarakterizə edən parametrlər arasındakı asılılıqlar adi və xüsusi törəməli diferensial tənliklər şəklində və s. yazılır. Lakin bir çox hallarda proseslərin fiziki mahiyyətini öyrənmək çətin və ya qeyri-mümkün olur. Bu halda obyektin çıxış və giriş parametrləri haqqında olan empirik (statistik) informasiya ilə kifayətlənmək lazım gəlir. Eksperiment zamanı tədqiqat obyektini “qara qutu” kimi araşdırılır. Hadisələrin modellərinin qurulması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

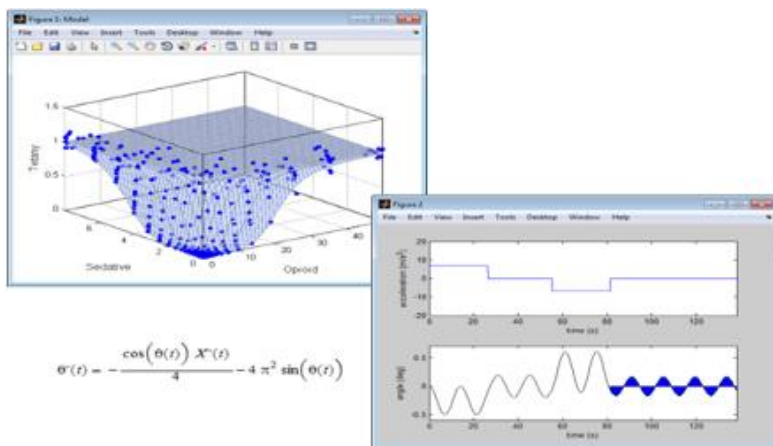
- modelin strukturunun seçilməsi;
- modelin parametrlərinin eksperiment məlumatları əsasında qiymətləndirilməsi;
- diaqnostik yoxlama və modelin təsdiq edilməsi;
- modelin öz təyinatı üzrə istifadə edilməsi.

Riyazi modelləşdirmə bütün mümkün proseslərin və hadisələrin riyazi vasitələrin köməyi ilə təsviri, əks etdirilməsi, öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasıdır. Əgər yeni texniki məmulatın riyazi modelləşdirilməsindən söhbət gedirsə, bu onun xarakteristikalarının müxtəlif daxili parametrlərdən asılılığını sınaqdan keçirməyə və hətta konstruksiyanı optimallaşdırmağa imkan verir. Digər hallarda riyazi modelləşdirmə prinsipinə əks etdirilməsi mümkün olmayan yaxud arzuolunmaz vəziyyətləri imitasiya etməyə imkan verir.

Modelləşdirmə prosesində, o cümlədən modellərin qurulmasında kompüter mühüm rol oynayır. Analitik araşdırmaların özündə belə kompüterin tətbiqi zərurəti yaranır. Təsadüfi deyildir ki, bu gün əksər elm sahələrində aparılan müəkkəmməl tədqiqatların əsasını kompüter modelləşdirilməsi, kompüterdə riyazi modelləşdirmə və hesablama sınağı təşkil edir. Mürəkkəb sistemlərin fəaliyyət prosesi kompüterdə realizə olunan müəyyən alqoritm şəklində göstərilir ki, bu da imitasiya modelləşdirilməsinin mahiyyətini təşkil edir. İmitasiya modelləşdirilməsi (ing. Simulation modeling) kifayət qədər çevik modelləşdirmə üsuludur.

Riyazi-statistik modelləşdirmədə riyazi vasitələrdən (tənliklər, qanunlar və s.) və statistik məlumatlardan istifadə olunur. Riyazi-statistik modelləşdirmə və imitasiya elm və texnikanın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Bundan

əlavə, imitasiya vasitələri geniş proqram vasitələrindən və kompüterdə realizasiya olunmuş müxtəlif tətbiqi sistemlərdən ibarətdir. Məsələn, Matlab/Simulink proqram paketi [3].

Şəkil. Matlab/Simulink proqram paketində riyazi model

İmitasiya modelləşdirməsinin ən geniş yayılan üsullarından biri Monte-Karlo (1949) və ya statistik sınaqlar üsuludur. Monte-Karlo üsulunun nəzəri əsasları kompüterlərin meydana çıxmasından çox əvvəl məlum olmasa da geniş tətbiqini tapa bilməmişdir. Buna əsas səbəb təsadüfi kəmiyyətlərin əllə hesablanması səmərəsiz olmasıdır. Kompüterlərin vüsətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu üsulun praktiki tətbiq sahəsi olduqca genişlənmişdir. Bu ədədi üsulun köməyi ilə kompüter proqramında aşağıdakı məsələləri təqribi həll etmək mümkündür:

- təsadüfi kəmiyyətlərin modelləşdirilməsi;
- sahələrin və çoxqat inteqralların hesablanması;
- tənliklərin həlli;
- dinamik sistemlərinin məlum modelləri əsasında müxtəlif xarakteristikaların alınması və s. [4].

Müasir dövrün aktual məsələlərindən olan fəvqəladə halların idarə olunmasında uyğun riyazi-statistik metodların tətbiqi ilə kompüterdə müvafiq proqram təminatı vasitəsilə modellərin qurulması, uyğun məlumatların tədqiqi, araşdırılması, habelə gələcəkdə baş verə biləcək fəvqəladə halların zərərli nəticələrinin minimuma endirilməsi mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ocaqov, H.O. Fövqəladə halların idarə olunması. Ali məktəblər üçün dərslik / H.O.Ocaqov. – Bakı: Təhsil, – 2011. – 231 s.
2. Tekin, M. İstatistiksel təhmin yontemləri: Yapay sinir aqları metodu ile ürün talep tahmini uygulaması / M.Tekin. – Konya: – 2011. – 209 s.
3. Aliyev, F., Mikayilov, J., Aliyev, Y. Statistics: [Electronic resource] / – August 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/288667859_StatisticsStatistika.
4. Çolak, T. İstatistiksel süreç kontrolü ve uygulamalar / T.Çolak. – Adana: – 2007. – 109 p.

EFFECTIVE MINERAL ADDITIVES OF KARABAKH FOR CEMENT PRODUCTION

**doctor of technical sciences, professor Abbas Guvalov,
Ph.D., associate professor Saida Abbasova, Jeyhun Huseynov**
Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering
E-mail: abbas-guvalov@mail.ru

Keywords: cement, ash, perlite, strength, normal density, clinker.

The cement industry is one of the largest consumers of material and energy resources. The most energy-intensive and complex technological processes in the production of cement are clinker burning. In this regard, it is important to save clinker due to the introduction of active mineral additives of natural origin in the composition of the cement [1; 2]. Replacing part of the cement with a mineral additive contributes to a more rational consumption of natural resources, a decrease in CO₂ emissions into the atmosphere by cement industry enterprises, as well as a decrease in the cost of cement production while maintaining a high hydraulic activity of cement.

According to the European standard EN 197-1, mineral additives of both natural and artificial origin can be used in the composition of cements. There are huge reserves of volcanic mineral additives in the Karabakh zone of Azerbaijan. Therefore, the purpose of this study is to study the possibility of using natural mineral additives (Cebrail volcanic ash and Kalbajar perlite) in the composition of composite cements.

Materials and research methods. The study of the properties of mineral additives was carried out using chemical, X-ray phase, scanning electron microscopy, an accelerated method of absorption of lime from a saturated lime solution and determination of the strength of binders in small samples from

cement paste. To test the hydraulic activity, cement of the NORM cement plant of the CEM I-42.5 brand was used. In the work, the mineral additives of the Cebrail volcanic ash and Kalbajar perlite were studied.

Analysis of mineral additives. Cebrail volcanic ash is located 2.5–3 km northwest of the Soltanli railway station. The thickness of the layer is 15 m. Chemical composition (%): SiO_2 - 62.12-64.04; Al_2O_3 -16.1-19.7; Fe_2O_3 -2.7-3.6; CaO 2.56-6.10; MgO 1.62-3.30; SO_3 -0.01-0.51; $\text{K}_2\text{O} + \text{Na}_2\text{O}$ -4.21-6.95. Industrial reserves are (thousand tons): B-2346; C1 185.6; in the amount of -596. The phase composition consists of 60% aluminosilicate glass, the rest is quartz, calcite, and feldspars.

Chemical composition of Kelbajar perlite (%): SiO_2 - 75.0-76.2; Al_2O_3 -13.0-14.1; Fe_2O_3 -0.5-0.6; CaO -1.1-1.2; MgO 0.07-0.10; SO_3 -0.05-0.1; $\text{K}_2\text{O} + \text{Na}_2\text{O}$ - 7.3-8.1. The phase composition consists of 95% aluminosilicate glass, the rest is quartz, calcite, and feldspars.

Electronmicroscopic analyzes of mineral additives are shown in Figure 1. Volcanic ash has a latent or fine crystalline structure and high porosity inherent in effusive pyroclastic rocks (Figure 1a). Perlite also belongs to the effusive pyroclastic rocks, but it has more glassy phase (Figure 1b).

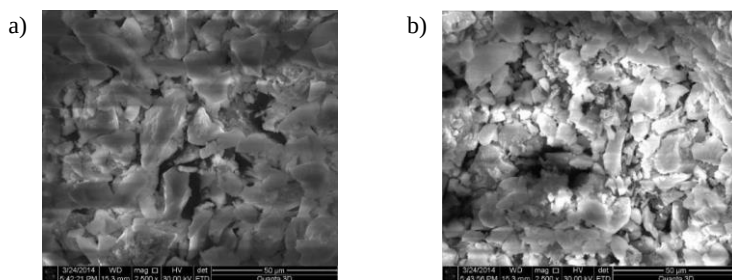

Figure 1. Micrographs

a) particles of volcanic ash; b) particles of perlite.

Analysis of the hydraulic activity of mixed cements. Tests of the hydraulic activity of mineral additives were carried out by comparing the strength characteristics of small cement samples made from cement NORM cement grade CEM I-42.5 N and cement samples made from a mixture of this cement and 20% mineral additives. The test results are shown in Table 1.

Mechanical tests of the hydraulic activity of cements were carried out in small samples (2×2 cm in size) from cement paste of normal density with $W/C = 0.30$. For cements with additives of Jebail ash, in order to achieve a normal density of

the cement paste, the W/C was increased to 0.32, as a result, the strength characteristics of cement samples with ash were 49.5 MPa.

Table 1. Composite cement properties

Cement composition	Ratio PC: MA	Normal density, %	Activity, MPa
CEM I-42,5	100:0	30	52,8
CEM I-42,5+пепель	100:20	32	49,5
CEM I-42,5+перлит	100:20	30	55,8

Cement with natural perlite has the best performance at 28 days of age. The introduction of perlite, which has a high activity in the rate of absorption of CaO from a saturated solution of calcium hydroxide, leads to the achievement of the highest mechanical strength of Portland cement in 28 days, equal to 55.8 MPa.

Thus, it has been established that the effect of a mineral additive on the mechanical strength of cement specimens largely depends on the chemical, mineralogical and structural features of the additive, the ability to form a framework, which contributes to an increase in strength, being distributed in the composition of Portland cement.

The use of mineral additives of natural origin in the production of mixed cements makes it possible to expand the raw material base for the production of Portland cement, reduce the consumption of fuel and energy resources for burning Portland cement clinker and, as a result, reduce the share of CO₂ emissions into the atmosphere.

Bibliography

1. Guvalov, A.A., Abbasova, S.I. Influence of mineral additives on the strength of cement stone // Materials of the International scientific conference of faculty, doctoral students and young researchers dedicated to the 100th anniversary of the Azerbaijan Democratic Republic, – Baku: – 2018, – p. 63-64.
2. Guvalov, A.A., Kuznetsova, T.V. The influence of volcanic ash from the Dzheyranchel deposit on the properties of composite binders // – Moscow: International journal on binders, ceramics, glass and enamels “Technics and technology of silicates”, – 2013. vol. 20. No.3, – p. 2-6.

ENERGY SAVING CONTROL SYSTEM OF COMBAT DRONE

doctor of sciences in physics-mathematics, professor Azad Bayramov

PhD in physics-mathematics, associate professor Adalat Pashaev

doctor of sciences in technical sciences, professor Aminagha Sadigov

PhD in physics-mathematics, associate professor Elkhan Sabziev

Control Systems Institute, Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: azad.bayramov@yahoo.com, adalat.pashayev@gmail.com,

aminaga.sadigov@gmail.com, elkhan@kiber.az

Keywords: drone, energy saving, optimal mode, power, trajectory.

Recently, there has been a significant leap in the use of unmanned aerial vehicles (hereinafter referred to as drones), especially in the military field [1; 2; 3]. One of the important criteria (conditions) for the successful completion of a combat drone mission are: 1) the choice of the type (winged or propeller – copter type) of the drone, 2) the choice of the engine for the drone, 3) the placement of the electronic energy consumption control system, and 4) the optimal energy-saving flight trajectory drone. Below we will consider this problem for drones intended for reconnaissance purposes flying at low altitudes (up to 1000 m).

Choice of type (winged or propeller) drone. For a winged drone, the lift force is arisen due to the shape of the wing, at which there is a difference in the speed of the forward air flow. To create such a difference in flow speed, it is enough to gain a certain speed of the drone on the ground v_1 , then it will rise by inertia. To gain speed, a pushing force F_1 is required, which is less than the weight of the drone P : $F_1 < P$.

The propeller drone is lifted and moved by the air flow generated by the propellers and directed in the opposite direction. Lift force F_2 generated by these propellers must obey the condition $F_2 \geq P$. However, it is known that the greater the pushing force generated by the engine, the more power it must develop, i.e. the more the engine must consume energy. Thus, under the above specified flight conditions, preference should be given to a winged drone.

Choosing a drone engine. In modern gas turbine engines, the efficiency is 0.9. Electric motors without collector motors have an efficiency of 0.8–0.9. Internal combustion engines have an efficiency of no more than 30%. Thus, in drones, electric motors are most advisable to use.

Energy control system. The drone's power consumption control system is an electronic unit (Figure 1), which is located between the power source and the drone's control system. In particular, the drone's battery control system constantly monitors the temperature and voltage across the battery cells or cell blocks. Before the drone's flight, it automatically tests the power system and only

after that gives a signal to turn on the accumulator battery (AB) to ensure the engine start and supply the onboard consumers with DC electricity. When the battery parameters go beyond the operating limits (voltage, temperature, etc.), the system gives a signal to disconnect the battery from the power buses. When the voltage of the main current source – the generator, decreases, as well as in emergency situations, the system gives a signal to turn on the battery and the battery works as a source of electrical energy.

The battery control system consists of a general voltmeter, a current sensor, an aviation interface, a switching and parameter measurement control unit. The aviation interface performs the function of transmitting telemetric data on the battery status to the drone control system. The common voltmeter measures the voltage of the on-board network and automatically decides to connect or disconnect the battery to the on-board system.

Optimal energy-saving drone flight path. For a reconnaissance drone, when the time of approach to the area of the combat mission does not play a main role, the flight trajectory of the drone can be divided into three stages (Figure 2).

1st stage of flight: acceleration of the drone until the acquisition of takeoff speed v_1 ;

2nd stage of flight: the drone rises at a constant speed v_1 to a given altitude;

3rd stage of flight: the drone flies at a certain altitude in a given area and performs a combat mission.

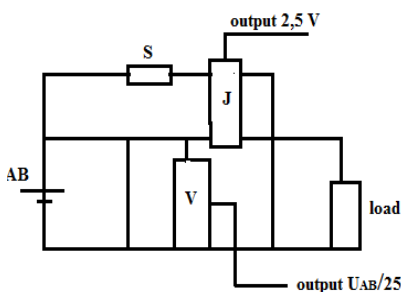

Figure 1. Chart of drone energy control system:

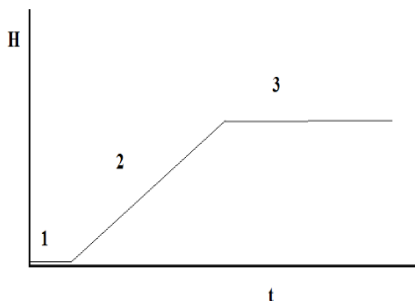

Figure 2. Optimal energy-saving drone flight path

- 1) AB – accumulator battery;
- 2) S – stabilizer 12V→5V;
- 3) V – voltage sensor;
- 4) J – current sensor.

The return flight to the base is carried out in the reverse order.

Note, that steps 1 and 2 are performed in a safe area where the drone is unlikely to be destroyed. Stage 3 will be performed on enemy territory at cruising altitude.

Thus, we conclude that by choosing the conditions (criteria) 1) ÷ 4), it is possible to achieve the optimal, energy-saving flight mode of a combat reconnaissance drone.

Bibliography

1. Bayramov, A., Paşayev, Ə., Səbziyev, E., Nəsibov, Y. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fövqəladə hal risklərinin nəzarətdə saxlanması. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fövqəladə hal riskləri” // Respublika Elmi-texniki Konfransı, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitet, Tezislər toplusu. – 21-22 may, – 2021, – s. 56-58.

2. Sadıqov, Ə., Bayramov, A. Pilotsuz uçuş aparatları əsasında mina axtaran smart kompleksin işlənilməsi. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fövqəladə hal riskləri” // Respublika Elmi-texniki Konfransı, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitet, Tezislər toplusu. – 21-22 may, – 2021, – s.58-60.

3. Handbook of Research on Artificial Intelligence Applications in the Aviation and Aerospace Industries / T.Shmelova, Y.Sikirda, A.Sterenhartz, eds. IGI Global, PA, USA, – 2019. – 390 p.

YENİ NƏSİL RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNİN EFEKTİVLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ TƏHLİLİ

texnika elmləri doktoru, professor Bayram İbrahimov

polkovnik Yalçın İsayev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: effektivlik göstəricisi, səs-küy nisbəti, NGN, informasiya effektivliyi, səhv ehtimalı, orta gecikmə müddəti.

Yeni nəsil rabitə şəbəkələrinin NGN arxitektura konsepsiyası və innovativ texnologiyalar bazasında çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin perspektiv qurulması prinsipi və effektivliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və onların seçilməsinin hansı şərtlər daxilində, hansı kriteriyalarla aparılması elektrik rabitə sistemləri qarşısında duran vacib problemlərdən biridir [1; 2].

Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin effektivlik göstəriciləri – istifadə olunan informasiya və kompüter texnologiyalarından, şəbəkənin tipindən,

emal etdikləri trafiklərin xarakterindən, QoS (Quality of Service) parametrlərindən və rabitə kanalından asılı olaraq, aşağıdakı ardıcılıqla tədqiq və təhlil olunur [1]:

1. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərin maksimum buraxma qabiliyyəti kəmiyyət göstəricisi olub, K.Şennonun informasiya nəzəriyyəsinə görə belə təyin olunur:

$$C_{\max} = \Delta F_k \log_2 \left(1 + \frac{P_s}{N_0 \cdot \Delta F_k} \right), \text{ bit/san.} \quad (1)$$

Burada, ΔF_k – sistemin tezlik zolağının eni; P_s , P_m – sistemdə siqnalın və maneənin gücü (Vt); N_0 – maneənin və ya ağ küyün gücünün spektral sıxlığıdır və $N_0 = P_m/\Delta F$ (Vt/Hs).

Sistemin buraxma qabiliyyəti veriliş sürətindən, kodlama üsulundan, modulyasiya növündən və sıxma əmsallarından asılıdır.

2. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərin məhsuldarlığı və ya informasiya veriliş sürəti:

$$V_m = R_i = \frac{k}{n} \cdot \frac{\log_2 m}{\tau_0}, \text{ bit/s, } n = r + k. \quad (2)$$

Burada, n , k , r – istifadə olunan kodlarda ümumi, informasiya və yoxlayıcı kod elementlərin sayı; m – kodun əsası; τ_0 – impulsun davam etmə müddətidir.

3. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin informasiya effektivliyi η_{ie} :

$$\eta_{ie} = \frac{R_i}{C_{\max}} \leq 1, \quad R_i \leq C_{\max}. \quad (3)$$

Bu ifadədən görünür ki, η_{ie} həmişə $0 \leq R_i \leq C_{\max}$ və $0 \leq \eta_{ie} \leq 1$ bərabərsizliyini də ödəməlidir. Əgər $\eta_{ie} \rightarrow 1$ olarsa, sistemi mükəmməl veriliş sistemi hesab edilir. Bu zaman (Signal Noise to Rate) siqnal maneə-nisbəti təyinedici xarakterli olub mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin rabitə kanalının çıxışında siqnal-küy nisbəti informasiya veriliş sürəti nəzərə alınmaqla aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$\text{SNR}(N_0, P_s) = \eta_{sk} = \frac{P_s T_i}{N_0} > \frac{P_s}{N_0 C_{\max}}, \text{ dB.} \quad (4)$$

Burada, $\text{SNR}(N_0, P_s)$ veriliş sürətindən və ΔF_k kəmiyyətindən asılı olub, səhv ehtimalını təyin edir və keyfiyyət göstəricisidir.

5. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərində keyfiyyət kriteriyası olan səhv ehtimalı – diskret siqnalların U_0 və U_1 qiymətindən asılı olaraq belə təyin edilir:

$$P_{sah} = 0,5 \left\{ P(U_0) \cdot \left[1 - \Phi \left(\frac{\Pi_{or} - U_0}{\sigma_0} \right) \right] + P(U_1) \cdot \left[1 - \Phi \left(\frac{U_1 - \Pi_{or}}{\sigma_1} \right) \right] \right\}. \quad (5)$$

Burada, P_{or} – qəbuledici sistemdə həlledici qurğunun orta astana və ya poroq qiymətidir; $F(\cdot)$ – Kramp funksiyası olub, belə təyin edilir:

$$\Phi(x) = \frac{2}{\sqrt{2\pi}} \int_0^x \exp\left(-\frac{t^2}{2}\right) dt$$

Əgər, $U_0 = 0$, $\sigma_1 = \sigma_2 = \sigma$, $P(U_1) = P(U_0) = 0,5$ və $P_{or} = P_{opt} = 0,5U_1$ qəbul etsək, onda (5) belə bir sadə şəkildə ifadə olunur:

$$P_{sah} = 0,5 \left[1 - \Phi \left(\frac{U_1}{2\sigma} \right) \right]. \quad (6)$$

Burada, U_0 və U_1 – uyğun olaraq 0 və 1 diskret siqnalların gərginlik qiymətləridir; $P(0)$ və $P(1)$ – 0 və 1 siqnallarının daxil olmasının apriori ehtimallarıdır.

Alınmış ifadələr (5) və (6) verici və qəbuledici sistemlərin iş alqoritmini və QoS göstəricilərini xarakterizə edir. Rəqəm siqnalların qəbulu zamanı mühəndis hesabatı üçün çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin keyfiyyət göstəricisi olan P_{sah} ehtimal aşağıdakı kimi təyin edilə bilər:

$$P_{sah} = \frac{0,4 \exp(-0,5\eta^2)}{\eta^2}, \quad \eta = \eta_{sk} \geq 3 \text{ dB}. \quad (7)$$

Burada, $\eta = \eta_{sk}$ – poroq qurğusunun və ya həlledici qurğunun girişində siqnal-küy nisbəti η_{sk} hesab edilir.

6. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemləri ilə məlumatlar ötürülən zaman tezlik effektivliyi:

$$\gamma_{te} = \frac{R_i}{\Delta F} = \frac{\log_2 m}{T_0 \cdot \Delta F}, \quad \frac{\text{bit}}{s \cdot \text{Hz}}. \quad (8)$$

Axıncı ifadə verici və qəbuledici sistemlərin və kanalın tezlik zolağına görə istifadə olunmasını xarakterizə edir.

7. Çoxxidmətli telekommunikasiya sistemlərinin energetik effektivliyi isə belə ifadə olunur β_{ee} :

$$\beta_{ee} = \frac{R_i}{P_s / N_0}, \quad \frac{\text{bit}}{s \cdot \text{Wt}}. \quad (9)$$

Burada, (9) ifadəsi telekommunikasiya şəbəkələrində məlumatlar ötürülən zaman energetik effektivliyi təyin edir və sistemdə gücə görə istifadə olunmanı xarakterizə edir.

8. Çoxxidmətli telekommunikasiya şəbəkələrində orta gecikmə müddəti məlumatın mənbədən alana kimi veriliş traktında ötürmə müddəti başa düşülür və aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$T_{\text{ogm}} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N T_{i.\text{ogm}}, \quad i = \overline{1, N} \quad (10)$$

Burada, N – veriliş traktında məlumatın ötürülməsində iştirak edən terminal və kanal avadanlıqların sayı, yəni aralıq yaddaşlı rabitə qovşaqlarının və ya son tranzit məntəqələrin sayıdır.

Burada, (10) ifadəsi QoS parametri olub, keyfiyyət göstəricisi hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimov, B.Q. Elektrik rabitə nəzəriyyəsi / B.Q.İbrahimov. – Bakı: AzTU, – 2016. – 384 s.

2. Ибрагимов, Б.Г., Исаев, Я.С. Исследование вероятностно-временных характеристик протоколов управления систем сигнализации в сетях NGN/IMS // – Москва: Труды X – Отраслевая научная конференция «Технологии Информационного Общества». Московский технический университет связи и информатики, – 2016. – с. 38-39.

RADIOTEXNİKİ MÜŞAHİDƏ SİSTEMLƏRİNDƏ RADIOLOKASIYA STANSİYASININ PARAMETRLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

texnika üzrə fəlsəfə doktoru, professor Əsəd Rüstəmov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: asad-rustam@mail.ru

Açar sözlər: radiotexniki müşahidə, hədəf, aşkaretmə məsafəsi, radiolokasiya stansiyası, gəmi silahı.

Xəzər dənizində texniki nəzarəti gücləndirmək məqsədilə Sahil Mühafizəsi Xidməti və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin (HDQ) Birgə Dəniz Komanda-Nəzarət Mərkəzi yaradılmışdır ki, bu da Xəzər dənizində kütləvi qırğın silahların dövrüyəsinə qarşı mübarizə sayəsində birgə səyləri davam etdir, uzaq məsafəli radarların imkanlarını Xəzər dənizinin mərkəzinə qədər müşahidə aparmaq, gəmilərdə sonar sistemini quraşdırmaq və s. tədbirləri planlaşdırır [1].

Hərbi hava müşahidə əməliyyatları mərkəzi ilə Birgə Dəniz Komanda-Nəzarət Mərkəzi mülki və hərbi hava hərəkətinə nəzarət ötürücüləri tərəfindən verilən

məlumatlardan istifadə edərək adi gözlə seçilən havadan çəkilmiş foto tərtib etmək imkanına malikdir.

Gəmilərdə hava hədəflərini, alçaqdan uçan hədəflərin axtarışı üçün suüstü hədəfləri aşkar edən radiolokasiya stansiyalarından (RLS) və vizual müşahidədən istifadə olunur [2].

Hava hədəflərinin müşahidəsi – hava düşməninə effektiv əks-təsir göstərmək üçün minimal zəruri uzaqlıqdan az olmayaraq hava hədəflərinin aşkar olunmasını təmin etməlidir, yəni:

$$D_a \geq D_{\text{əks}} + t_{\Sigma} \cdot V_h. \quad (1)$$

Burada, D_a – minimal zəruri aşkaretmə məsafəsi; $D_{\text{əks}}$ – yaxın müşahidə gəminin zenit silahının effektiv D təsir məsafəsi (uzaq müşahidədə isə qırıcı aviasiyanın effektiv tuşlama məsafəsi), V_h – hədəfin sürəti; t_{Σ} – hədəflərin aşkar olunmasından gəminin tətbiq etdiyi $D_{\text{max.təş.}}$ raketin (mərminin) hədəflə qarşılaşmasının cəm müddətdir ($t_{\text{aşk}}, t_{\text{tam}}, t_{\text{həd}}, t_{\text{məruz}}, t_{\text{muş}}, \text{və s.}$).

Müəyyən t müddət ərzində axtarış sahəsi aşağıdakı ifadəyə bərabər olacaqdır:

$$S = \pi D_{\text{max}}^2 + 2D_{\text{max}} \cdot V_g \cdot t. \quad (2)$$

Burada, V_g – gəminin sürətidir.

İstiqamətlənməyən antenlə dairəvi görünüş heç bir istiqaməti ayırmır. Belə görünüş növünün köməyi ilə signalın olması faktını müəyyən etmək mümkündür, lakin onun hansı istiqamətdən qəbul olunduğunu müəyyən etmək çətinləşir. Radiolokasiya tanınması cavab vericilərində tətbiq edilir [3].

Hədəfgöstərmə radiolokasiya stansiyasının hədəfi aşkar etməsi və lazımi uzaqlığının hesablaması zamanı radiotexniki vasitələrin tələb olunan təsir məsafəni təyin etmək olar [4]. Düşməne və onun silahına zərbə endirmək üçün qüvvələrin əhatə dairəsi təyin olunur. Əsas qüvvələrin silahlarının əhatə dairəsi bu qüvvə və silahların təsir məsafəsindən kiçik olmalıdır.

$$D_M \geq D_{\text{əT}}.$$

Burada, D_M – silahın təsir məsafəsi; $D_{\text{əT}}$ – əks-təsir məsafəsidir.

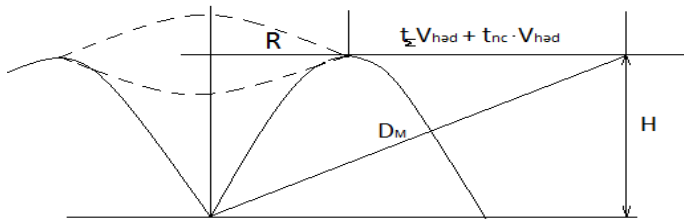
Silah və əks-təsir qüvvələrini hazırlıq vəziyyətinə gətirmək üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Bu vaxt ərzində öz qüvvələrimiz və düşmən qüvvələri yerlərini dəyişirlər [4].

$$D_M \geq D_{\text{əT}} + t_{\text{ə}} \cdot M\ddot{O}\ddot{U}K. \quad (3)$$

Burada $t_{\text{ə}}$ – əks təsir, qüvvə və vasitələrin lazımi hazırlıqlarının cəm vaxtı, $M\ddot{O}\ddot{U}K$ – məsafənin ölçülməsinin ümumi kəmiyyəti, $M\ddot{O}\ddot{U}K = V_{\text{həd}}$, olan halda

$$D_M = D_{\text{əT}} + t_{\text{ə}} V_{\text{həd}}.$$

Müşahidənin radiotexniki vasitələrin lazımi təsir məsafəsinin hesablanması üçün bu düsturdan istifadə edirik.

Şəkil. Suüstü hədəfgöstərmə radiolokasiya stansiyasının istiqamətləndirmə diaqramının forması

Beləliklə, radiotexniki müşahidə sistemlərində radiolokasiya stansiyasının bəzi parametrlərinin göstəricilərinin, yəni minimal zəruri aşkar etmə məsafəsi, antenin fırlanma sürəti, istiqamətlənmə diaqramı, məsafənin ölçülməsinin ümumi kəmiyyəti, radiotexniki parametrlərin təkmilləşdirilməsi nəticəsində vaxt itkisi olmadan artilleriya silahının tətbiqinin hesablanması keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İsayev, R.M. Radiotexniki müşahidənin nəzəri əsasları. II hissə / R.M.İsayev, Ə.R.Rüstəmov, M.Ə.Qurbanov [və b.] – Bakı: – 2020. – 141 s.
2. Gənciyev, A.Ş. Radiotexniki sistemlərin əsasları / A.Ş.Gənciyev. – Bakı: – 2010. – 209 s.
3. Hərbi Dəniz Qüvvələrində radiotexniki vasitələrin döyüş tətbiqi. I Hissə / R.M.İsayev, Ə.R.Rüstəmov, M.Ə.Qurbanov [və b.]. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2019. – 199 s.
4. Gənciyev, A.Ş. Radiolokasiyanın nəzəri əsasları / A.Ş.Gənciyev, E.Y.Kərimov. – Bakı: – 2020. – 513 s.

ÇOXXİDMƏTLİ RABİTƏ ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ APARAT-PROQRAM KOMPLEKSLƏRİNİN BURAXMA QABİLİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

texnika elmləri doktoru, professor Bayram İbrahimov¹

Əhəd İsayev²

¹*Azərbaycan Texniki Universiteti*

²*Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası*

Açar sözlər: telekommunikasiya, aparat-proqram kompleksi, heterogen trafik, buraxma qabiliyyəti, effektivlik, faydalı və xidməti trafiklər, QoS, aparat-proqram kompleksi.

Müasir dövrdə NGN yeni nəsil şəbəkəsi arxitektura konsepsiyasına əsaslan telekommunikasiya sistemlərinin intensiv inkişafı göstərir ki, ümumi istifadəli telefon şəbəkələrinin tədricən konvergensiya olunmaqla çoxxidmətli şəbəkələrə çevrilməsi prosesi baş verir [1].

Çoxxidmətli rabitə şəbəkələrin qovşaqlarının effektivliyi çoxfunksiyalı aparat-proqram komplekslərindən istifadə edərək heterogen trafiklərin ötürmələrinin vaxtında çatdırılmasından və sistemin etibarlılığından asılıdır. Sonuncu ikinci-cədvəl rəqəbi şəbəkələrində istifadəçi əlaqələrinin qurulması prosedurunun yerinə yetirərkən telekommunikasiya proseslərinin-multimedia xidmətlərinin trafiklərinin ötürülməsi, işlənməsi və qəbulu, operativ idarə edilməsi və ona nəzarətin həyata keçirilməsi üçün abunəçinin şəbəkəyə qoşulmasının rahatlığı təmin edilir [2; 3].

Belə problemləri həlli məqsədilə rabitə idarəetmə sistemlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəbəkə trafiklərinin ötürülməsini idarə etmək üçün yüksək effektivliyi olan çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin qovşaqlarının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin aparat-proqram komplekslərinin effektivliyinin xüsusiyyətləri araşdırılmış və onların buraxma qabiliyyəti, sistemin ehtimal-zaman xarakteristikaları və aparat-proqram komplekslərinin işləmə sürəti kimi bəzi göstəriciləri müəyyən edilmişdir [1; 2].

Bununla birlikdə, bu işlərin təhlili göstərdi ki, müəyyən edilmiş bir QoS (Quality of Service) göstəricisi olan çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin aparat-proqram komplekslərinin buraxma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi paket axınlarını vahid rabitə kanalları üzərindən ötürərkən və faydalı və xidməti trafiklərə müxtəlif növ xidmətlərin inteqrasiyası zamanı bir çox problemlər yaranır.

Tədqiqat işində paket texnologiyasından istifadə edərək çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin qovşaqlarının xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi metodlarının tədqiqi və ən aktual olan danışıq trafiklərin ötürülməsi üçün QoS xidmətinin keyfiyyətini təmin edən aparat-proqram sistemlərinin effektivliyinin təhlili məsələləri müzakirə olunur.

Aparat-proqram kompleksi bazasında yaradılan çoxxidmətli şəbəkənin qovşaqlarının fəaliyyəti modelinin tədqiqi və heterogen trafiklərin ötürmə sistemlərinin buraxma qabiliyyətinin göstəricilərinin qiymətləndirilməsi məsələlərinə də yer verilir.

Genişzolaqlı rabitə şəbəkələrindəki paketlərin minimal sürəti $V \geq 2048 \text{ Kbit/san.}$ olan vahid bir aparat-proqram kompleksinin resursu tutduğundan

$$[i_{nitq}(t) + i_{qey.nitq}(t) + i_{video}(t)] \leq N_m$$

olacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi xidmət sistemlərinin (KXS) işləməsi

$$r(t) = \{i_{nitq}(t), i_{qey.nitq}(t), i_{video}(t)\}$$

təklif edilən markov prosesi ilə izah olunur, burada, $i_{\text{nitq}}(t)$ – işlək aparat-proqram komplekslərinin sayı və ya nitq axını paketləri üçün gözləmə yerləri; $i_{\text{qey.nitq}}(t)$ – qeyri-nitq axının paketləri üçün işlək terminalların və ya gözləmə yerlərinin sayı; $i_{\text{video}}(t)$ – video axını paketləri üçün işlək terminalların və ya gözləmə yerlərinin sayıdır.

Baxılan hal üçün aşağıda göstərilən şərt ödənildikdə

$$[(\lambda_{\text{nitq}} + \lambda_{\text{qey.nitq}} + \lambda_{\text{video}}) / (N_m / b_i)] < 1$$

cəbri tənliklər sisteminin qurulduğu və mümkün S vəziyyət hallarının çoxluğunun aşağıdakı kimi təsvir edildiyi stasionar vəziyyət vardır:

$$S = \{(i_{\text{nitq}}, i_{\text{qey.nitq}}, i_{\text{video}}) :$$

$$i_{\text{nitq}} + i_{\text{qey.nitq}} + i_{\text{video}} \leq N_m, 0 \leq i_{\text{nitq}} \leq N_m, 0 \leq i_{\text{qey.nitq}} \leq N_m, 0 \leq i_{\text{video}} \leq N_m \}. \quad (1)$$

Burada, N_m – çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin qovşaqlarında olan aparat-proqram komplekslərin sayıdır.

Aparat-proqram komplekslərindən istifadə edən şəbəkə qovşaqlarının struktur sxemi və trafik ötürmə sisteminin fəaliyyətinin alqoritmləri Kolmoqorov-Çepmen diferensial tənliklər sistemi ilə təsvir edilir.

Sistemin işləmə modelindən və vəziyyət diaqramından [2] istifadə edərək, onun stasionar statistikasını [3] təsvir edən balans tənliklər sistemini aşağıdakı kimi yazı bilərik:

$$(\lambda + \mu) \cdot P_n = \lambda \cdot P_{n-1} + \mu \cdot P_{n+1}, \quad n \geq 1. \quad (2)$$

Burada, P_n – sistemin n vəziyyətdə olma ehtimalıdır.

Bu halda, paket axınlarının qovşağa çatma sürəti sistemin mövcud vəziyyətdən – artıq gəlib çatan paketlərin sayından asılıdır. Belə olan halda nəticə olaraq alınan Markov prosesi doğum və ölüm prosesidir. Bu şərtlər doğum və ölüm prosesindən istifadə edərək aşağıdakı formada yazıla bilər:

$$\lambda = \lambda_i, i = 1, 2, 3, \dots; b_i = \begin{cases} i \cdot \mu, & 0 \leq i \leq N_m \text{ olduqda} \\ N_m \cdot \mu, & N_m \leq i \leq N_m + k \text{ olduqda} \end{cases}. \quad (3)$$

Burada, k – gözləmə yerlərinin sayıdır; μ – paket axınlarına xidmət olunma intensivliyidir.

Baxılan halda növbənin stasionar paylanması üçün güman edəcəyik ki, sistemin yüklənmə əmsalı aşağıdakı kimidir:

$$\rho_i = (\lambda_i \cdot N_m^{-1} \cdot b_i) < 1, \quad i = \overline{1, n}. \quad (4)$$

KXS-nin işləyən modelini və problemin ifadəsini nəzərə alaraq, heterogen trafik paketləri i axınları ötürülərkən çoxxidmətli rabitə şəbəkələrinin qovşaqlarının aparat-proqram komplekslərinin xüsusiyyətlərini qiymətləndirən meyarların seçilməsi üçün təklif olunan yanaşmanın riyazi formulu aşağıdakı göstəricilər qrupu ilə təmsil oluna bilər:

$$Q_{i.fk} = \{C_{i.max}, [E(L_{corta})], P_{i.itki}\}, \quad i = \overline{1, n}. \quad (5)$$

Burada, $C_{i.max}$ – heterogen trafik paketlərinin i saylı axınlarını ötürərkən şəbəkə bağlantısının abunəçi və şəbəkə terminallarının ötürmə qabiliyyətinin maksimum sürətidir; $P_{i.itki}$ – i -saylı paket axınlarına xidmət edərkən ümumi şəbəkə itkisi ehtimalı; $[E(L_{orta})]$ – rabitə şəbəkələrinin qovşaqlarında orta trafik paketlərinin orta sayıdır.

Sonuncu (5) ifadəsi təklif olunan riyazi modeli çoxxidmətli rabitə şəbəkələri qovşaqlarının aparat-proqram komplekslərinin fəaliyyətinin göstəricilərini təyin edir.

Beləliklə, aparat-proqram komplekslərindən istifadə etməklə çoxxidmətli şəbəkənin qovşaqlarının tədqiqi əsasında sistemin fəaliyyətini nəzərə alan riyazi model təklif olunmuş və rabitə şəbəkəsi qovşaqlarının effektivlik göstəricilərini və heterogen trafiklərin zamanətli xidmət keyfiyyətinin QoS göstəricilərini qiymətləndirməyə imkan verən analitik ifadələr alınmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ибрагимов, Б.Г., Исмаилова, С.Р., Джафарова, Э.М. Анализ комплексных показателей мультисервисных телекоммуникационных сетей на базе архитектурных концепций FN // Актуальные проблемы инфотелекоммуникаций в науке и образовании. IX-Международная научно-техническая и научно-методическая конференция: сб. науч. ст. в 4-х т. – Санкт-Петербург: СПбГУТ, – 2020. Т.1. – с. 399-404.

2. Пшеничников, А.П. Теория телетрафика: учебник для вузов / А.П.Пшеничников. – Москва: Горячая линия–Телеком, – 2017. – 212 с.

3. Naumov, V.A., Samuilov, K.E., Samuilov, A.K. On the total amount of resources occupied by serviced customers // Autom Remote Control, – 2016. Vol.77, Issue 8. – p. 1419-1427.

МЕТОДИЧЕСКИЙ ПОДХОД К СОЗДАНИЮ АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ СИСТЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И ОЦЕНИВАНИЯ НЕГАТИВНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ВЛИЯНИЯ НА ЛИЧНЫЙ СОСТАВ ВОЙСК (СИЛ): УКРАИНСКИЙ АСПЕКТ

**доктор технических наук Петр Сницаренко,
кандидат технических наук Юрий Сарычев**

Виталий Грицюк

*Национальный университет обороны Украины имени Ивана
Черняховского*

E-mail: y.sarych@gmail.com

Ключевые слова: информационное влияние, методика, выявление и оценивание, противодействие, классификация информационных сообщений (событий).

В публикации рассмотрен вопрос мониторинга информационного пространства для выявления и оценки негативного информационного влияния на личный состав Вооруженных Сил Украины как неотъемлемой части процесса противодействия такому влиянию. Предложена оригинальная методика мониторинга с количественным измерением уровня такого влияния и автоматизацией классификации информационных сообщений (событий).

Неотъемлемой составляющей обеспечения информационной безопасности Украины, в том числе в военной сфере, должно быть противодействие негативному информационному воздействию. В этом комплексном вопросе особым звеном является процесс мониторинга информационного пространства, осуществляемый в интересах противодействия. При этом обособленным вопросом следует считать выявление, оценивание и анализ информационных сообщений (событий), а также возможные пути повышения эффективности (оперативности) этих процессов.

Вопросы противодействия негативному информационному влиянию на личный состав ВС Украины рассматривался в трудах украинских ученых В.Толубка, И.Руснака, В.Телелима, С.Жука, А.Рося, Т.Дзюбы, Г.Певцова и других [1–3]. Анализ показывает, что на сегодняшний день теория противодействия такому влиянию ограничена на уровне концептуально-декларативных положений, а потому для практики является несовершенной. В ней не хватает четких формальных методов и методик для количественных оценок определенных аспектов этой сферы, в том числе по выявлению и оцениванию уровня негативного информационного влияния на личный состав ВС

Украины. По этой причине его количественная оценка не проводится, а оценка морально-психологического состояния ВС Украины осуществляется по качественным показателям. Указанное обстоятельство не позволяет проводить упреждающие мероприятия.

Военным стандартом, который обосновывает терминологию по вопросам информационной безопасности в военной сфере [4], определено, что под информационным влиянием следует понимать организованное целенаправленное вмешательство в сознание (подсознание) или физическое состояние целевой аудитории и/или в процесс функционирования технических объектов информационной инфраструктуры путем применения информационных средств и технологий.

Рассматриваются вопросы информационного влияния на личный состав войск (сил) и органы военного управления. Негативное информационное влияние на такую целевую аудиторию приводит к снижению уровня его морально-психологического состояния, что, соответственно, снижает общую боеспособность воинских формирований.

Для качественной реализации всего управленческого процесса противодействия особенно ответственными являются первые две фазы – выявление негативного информационного влияния и объективная оценка уровня такого воздействия на армейскую целевую аудиторию. При этом необходимо понимать, что любые информационные мероприятия (действия) обязательно предусматривают постоянный мониторинг информационного пространства и извлечение данных в интересах оценки текущей ситуации.

Следует заметить, что оценивание уровня негативного информационно-психологического влияния на личный состав ВС Украины до сих пор осуществляется фактически по его результатам, то есть «постфактум». Это обстоятельство дает основание утверждать о необходимости введения принципа реагирования на проявления негативного информационного влияния на личный состав ВС Украины на основе количественной оценки уровня такого воздействия. С этой целью предложена идея и разработана соответствующая методика [5-7] выявления и оценки негативного информационно-психологического влияния на личный состав ВС Украины, которая позволяет определить его уровень на основе количественной степени интенсивности проявления такого влияния.

Применение такой методики обеспечивает возможность относительно объективно прогнозировать динамику этого процесса и возможные последствия, чтобы адекватно и на опережение реагировать (противодействовать) на негативные информационные процессы.

Для реализации предложенного методического подхода в общей системе противодействия предложено создать трехуровневую подсистему мони-

торинга інформаційних процесів в інформаційному просторі держави. К сожалению, в такой подсистеме выявление и оценка информационного влияния на личный состав войск (сил) сегодня может быть осуществлена только «ручным» способом, что является трудоемким и длительным процессом. Внедрение такой подсистемы мониторинга требует, как уменьшения трудоемкости, так и повышения оперативности всей процедуры, что, в свою очередь, требует иного подхода к реализации разработанной методики.

Одним из таких подходов может быть автоматизация процесса мониторинга с одновременной модернизацией разработанной методики, при которой ее можно свести к необходимости выявления и вычисления суммарного «веса» влияния только негативных сообщений, относящихся к одному доминирующему (наиболее информативному) классу, с увеличением численного «веса» на 33%. Это означает сокращение как числа критериев селекции сообщений до одного, так и упрощения задачи обоснования этого критерия по причине значительного сокращения спектра лингвистических признаков, а поэтому – облегчения реализации соответствующей процедуры (алгоритма) автоматизации. Таким образом, получена усовершенствованная методика, которая, в отличие от известной базовой методики, построена с использованием наиболее информативного сокращенного перечня лингвистических признаков информационных сообщений негативного характера для ВС Украины.

Список использованной литературы

1. Толубко, В.Б., Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: навчальний посібник / В.Б.Толубка, С.Я.Жук, А.О.Рось [та ін.] – Киев: НАОУ, – 2004. – 176 с.
2. Толубко, В.Б., Жук, С.Я., Косевцов, В.О. Концептуальні основи інформаційної безпеки України // – Наука і оборона, – 2004. № 2, – с. 19-25.
3. Інформаційно-психологічна боротьба у воєнній сфері: монографія / Г.В.Певцов, А.М.Гордієнко, С.В.Залкін [та ін.] – Харків: Вид. Рожко, – 80
4. Військовий стандарт ВСТ 01.004.004. Воєнна політика, безпека та стратегічне планування. Інформаційна безпека держави у воєнній сфері. Терміни та визначення.
5. Сніцаренко, П.М. Методичний підхід до виявлення та оцінювання негативного інформаційно-психологічного впливу на особовий склад військ (сил) // П.М.Сніцаренко, Ю.О.Саричев, Ю.І.Міхєєв [та ін.] // Наука і оборона, № 3-4, – 2017. – с. 18-25.
6. Сніцаренко, П.М. Підсистема моніторингу інформаційного простору як необхідна складова системи протидії негативному інформаційно-пси-

хологічному впливу на особовий склад Збройних Сил України // П.М.Сніцаренко, Ю.О.Саричев, В.А.Ткаченко [та ін.] – Наука і оборона, № 1. – 2018. – с. 29-33.

7. Сніцаренко, П.М. Комплексна система протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад Збройних Сил України // П.М.Сніцаренко, Ю.О.Саричев, В.А.Ткаченко – Наука і оборона, – 2018. – № 2. – с. 40-45.

İNTEQRAL XİDMƏTLİ RƏQƏM ŞƏBƏKƏLƏRİNDƏ STEQANOQRAFİYA ÜSULLARININ BƏZİ ASPEKTLƏRİNİN TƏHLİLİ

**texnika elmləri doktoru, professor Bayram İbrahimov¹
Könül Tahirova²**

¹Azərbaycan Texniki Universiteti

²Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: genişləndirilmiş spektrli siqnallar, səs-küy nisbəti, kvantlaşdırılmış proyektiv modulyasiya, steqanoqrafiya, səhv ehtimalı.

Müasir mərhələdə yeni NGN (Next Generation Network – Yeni Nəsil şəbəkəsi) və gələcək FN (Future Network) rabitə şəbəkələrinin inkişafı və inteqral xidmətli rabitə şəbəkələrinin konvergensiyası kommunikasiya proseslərinin yaranılmasında və multimediya xidmətlərinin göstərilməsində informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin keyfiyyətli işləməsini təmin etmək üçün steqanoqrafiya üsullarının, alqoritmləri və komplekslərinin səmərəli istifadəsini tələb edir.

İnteqral xidmətli rəqəm şəbəkələrinin keyfiyyətli və təhlükəsiz fəaliyyəti xidməti kanalın buraxma qabiliyyətindən, qəbul prosesində məlumatın səhv ehtimalından, siqnallaşma protokolları və ehtimal-zaman xarakteristikalarından, həmçinin NGN və FN şəbəkə konsepsiyasının arxitekturasından istifadə etməklə Softswitch/IMS (Internet Protocol Multimedia Subsystem), kommutator və kontrollerin OpenFlow protokolunun alt paylanmış sisteminin imtinaya qarşı dayanıqlığından asılıdır. Bu baxımdan inteqral xidmətli rəqəm şəbəkələrində steqanoqrafiya üsullarının bəzi aspektlərinin təhlili, veriliş və qəbul zamanı sistemin göstəricilərinin lazımi səviyyədə saxlanılması çoxxidmətli telekommunikasiya şəbəkələrində və informasiya təhlükəsizliyi sistemlərində böyük aktualılığa malikdir [1].

Aparılmış uzunmüddətli təhlillər və tədqiqatlar göstərir ki, inteqral xidmətli rəqəm şəbəkələrində veriliş prosesi zamanı informasiyanın təhlükəsizliyinin tə-

min edilməsi, icazəsiz qoşulmaların aşkarlanması, bir sözlə, veriliş sisteminin kriptomühafizəsinin lazımi səviyyədə saxlanması vacib aspektlərdən hesab olunur.

Müzakirəyə təklif olunmuş tezis integral xidmətli rəqəm şəbəkələrində steqanoqrafiya üsullarının bəzi aspektlərinin təhlili və steqosistemin tədqiqinə həsr edilmişdir. Telekommunikasiya sistemində müxtəlif məlumat sellərində və xidmət protokollarında məlumatları gizlətməyin bir çox üsul və vasitələri hazırlanmış və təhlillər edilmişdir [1; 2].

Bir çox açıq nəşrlərdə [2; 3] səs-küylü kanallarda istifadə üçün nəzərdə tutulmuş steqosistemlərin tədqiqatlarının nəticələri verilmişdir, lakin bu cür steqosistemlərin dayanıqlığı konteynerdən faylları çıxarmaq üçün məlumatlı bir dekoderdən istifadə edilməsidir, yəni qəbuledici bu barədə xəbəri bilməlidir. Belə bir alqoritm üçün əlavə məlumatlı bir kodlayıcıdan istifadə edilməlidir.

Qeyd edək ki, belə alqoritm üzrə məlumatlı kodlamadan istifadə etməklə steqanoqrafiya sistemlərinin yaradılması üçün iki əsas üsul geniş istifadə olunur [1; 2; 3]:

- yayılma spektrlərini genişləndirməklə siqnalların parametrlərinin yaxşılaşdırılması üsulu (Improved Spread Spectrum Signals, ISSS);

- kvantlaşdırılmış proyektiv modulyasiya və demodulyasiya üsulu (Quantized Projective Modulation/Demodulation, QPD).

Yayılma spektrlərini genişləndirməklə siqnalların parametrlərinin yaxşılaşdırılması üsulunun ISSS-nin əsas məqsədi “kor” dəşifrələmənin nəticəsinə müdaxilə kimi – maneə mənbəsi kimi məlumatların əhatə təsirini azaltmaqdan ibarətdir.

ISSS üsulunda məlumatların konteynerlərə yerləşdirilməsi prosesi aşağıdakı kimi aparılır [2; 3]:

$$C_w(n) = C(n) + [\beta(-1)^{-1} - \lambda \cdot x] \cdot \pi'(n), \quad n = 1, 2, \dots, N_0. \quad (1)$$

Burada, $C_w(n)$ – ümumi steqosiqnal olub, $b \in \{0, 1\}$ – daxil edilmiş ikili əsasə malik bit elementlərinin toplusu hesab edilir; $C(n)$ – məlumatları əhatə edərək mühafizə (örtük) edən siqnal; N_0 – məlumatları əhatə edərək örtük blokunun uzunluğu olub (kvantlama zamanı hesabı nöqtələrin sayı), bir bitlik məlumat üçün yerləşdirilir; β, λ – bəzi istifadə olunan sabit əmsallar olub, belə təyin edilir:

$$x = \frac{\alpha^{-2}}{N_0} \cdot \sum_{n=1}^{N_0} C(n) \cdot \pi'(n). \quad (2)$$

Burada, $\pi'(n) = \alpha \cdot \pi(n)$, $\pi(n)$ – psevdotəsadüfi ardıcılıqların riyazi ifadəsi olub, $\alpha \in R$ – yerləşdirilmənin dərinlik əmsalıdır.

Yuxarıda yerinə yetirilmiş alqoritmə, (1) və (2) ifadələrinə görə sonrakı məlumatları konteynerə yerləşdirmək üçün bir-biri ilə sadə hesablama əlaqəsi olmayan digər psevdotəsadüfi məlumatlardan geniş istifadə olunur.

Eyni zamanda (1) və (2) ifadələrindən görünür ki, məlumatları əhatə edərək mühafizə (örtük) edən təmiz additiv hesab oluna bilməz və məlumatları əhatə edən örtük N_0 -hesabi nöqtələr intervalından asılıdır.

Yayılma spektrlərini genişləndirməklə siqnalların parametrlərinin yaxşılaşdırılması üsulunda konteynerlərə daxil edilmiş məlumatlar çıxarılarkən müəyyən maneə mənbələrinin təsirindən və yerləşdirmə və götürmə alqoritmlərindən asılı olaraq yanlışlıqlara, təhriflərə yol verilir. Baxılan üsulda bunları yekun qiymətləndirmək üçün səhv olma ehtimalından istifadə olunmuşdur. Səhv olma ehtimalı rabitə kanalında keyfiyyət göstəricisi olan siqnal-küy nisbətini nəzərə almaqla aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$P_{\text{səhv}} = Q[(N_0 - \eta_w)(\eta - 1)^{-1}]^{0.5}. \quad (3)$$

Burada, η_w – konteynerə məlumatı yerləşdirdikdən sonra olan siqnal-küy nisbətidir; η – konteynerə məlumatı yerləşdirdikdən əvvəl və sonra olan siqnal-küy nisbətini nəzərə alan keyfiyyət göstəricisidir; $Q(\bullet)$ – normalaşdırılmış Laplas inteqral olub, aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$Q(\bullet) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^h \exp\left(-\frac{t^2}{2}\right) dt$$

Burada, h – normal paylanma funksiyasının ehtimal xarakteristikaları və siqnal-küy nisbətinə əsas təyin olunan kəmiyyətdir.

Yayılma spektrlərini genişləndirməklə siqnalların parametrlərinin yaxşılaşdırılması üsulunun təhlili göstərir ki, səhv olma ehtimalının minimallaşdırılması hesabına steqanoqrafiya sisteminin effektivliyini yüksəltmək mümkündür və bu istiqamətdə tədqiqat işləri davam etdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ибрагимов, Б.Г., Тахирова, К.М. Анализ методов и технологий стеганографии в системе телекоммуникации // AzTU-nun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dördüncü sənaye inqilabının texnoloji perspektivləri: sənaye interneti, kiberfiziki sistemləri və intellektual texnologiyalar” mövzusunda Respublika elmi-texniki konfransının materialları, – Bakı: AzTU, – 26-27 noyabr, – 2020. – c. 715-717.

2. Рябко, Б.Я. Основы современной криптографии и стеганографии. 2-е изд. / Б.Я.Рябко, А.Н.Фионов. – Москва: Горячая линия – Телеком, – 2020. – 232 с.

3. Ибрагимов, Б.Г., Тахирова, К.М. Анализ показателей информационной безопасности на базе технологии сетевой стеганографии // Сборник научных статей – X-Международная научно-техническая и научно-методическая конференция «Актуальные проблемы инфотелекоммуникаций в науке и образовании», Санкт-Петербург: СПбГУТ, – 24-25 февраль, – Т.1. – 2021. – с. 411-416.

PROSPECTS FOR MILITARY APPLICATION OF GRAPHENE AND POLYETHYLENE BASED MATERIALS

PhD in physics-mathematics, associate professor Arzuman Gasanov¹
doctor of sciences in physics-mathematics, professor Azad Bayramov²

¹War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

²Control Systems Institute, Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: gasqhapk@gmail.com, azad.bayramov@yahoo.com

Keywords: armored vest, graphene, polyethylene, composite material, quantum mechanics, mathematical model.

It is known that various means are used to maintain a high level of combat capability of the army. Personnel protection equipment must be resistant to the high maneuverability, impact and heat of the equipment used. Recently, in the scientific literature, in various sources of information, there is information about the widespread use of materials with extremely light, mechanical strength. Therefore, it is important to prepare materials with such high mechanical properties using nanoparticles and to obtain them from regular nanostructures. It is important to apply certain mathematical models to facilitate and manage the technological acquisition and management of materials based on nanoparticles, and this can lead to the emergence of a new generation of scientifically based materials. It is known that due to the high strength of graphene, it has a wide range of applications, and polyethylene $(-\text{CH}_2-\text{CH}_2-)_n$ is a solid white and thermoplastic material. Using quantum mechanical methods, it was determined that graphene $\text{C}_{62}\text{H}_{20}$ and polyethylene $(-\text{CH}_2-\text{CH}_2-)_n$ - based materials (Figure 1) are dielectric, have high deformation, elasticity and strength [1] and are 130 times stronger than steel.

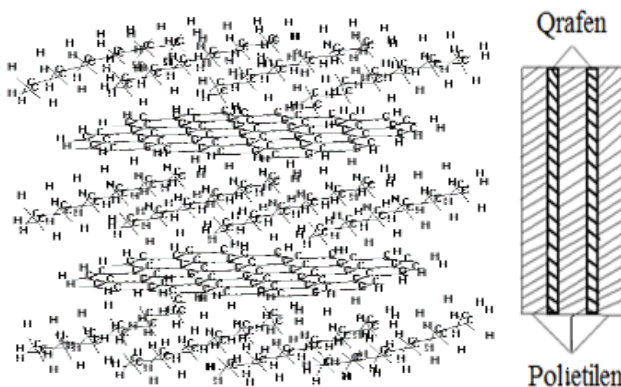

Figure 1. Structure and visual model of $\text{C}_{60}\text{H}_{20}+\text{PE}$ based materials

In the visual model of polyethylene and graphene-based material, the thickness of the layer of graphene and polyethylene is $D_{gr} = 0.182 \cdot 10^{-7}m$ and $D_{pe} \approx 0.215 \cdot 10^{-9}m$, respectively. Distance between graphene sheets $D_{grgr} = 0.766 \cdot 10^{-9}m$, between polyethylene sheets $D_{PEPE} = 0.364 \cdot 10^{-9}m$. In the future, most materials can be replaced with graphene and polyethylene-based materials.

Two-layer graphene-based polyethylene composite material has a very high strength and is light: $\rho \approx 1,7 \text{ g/sm}^3$. For this reason, the composite material in question can be used in the manufacture of light armor vests, various durable materials in the military field. In Figure 2, in the scheme of decomposition of graphene-based polyethylene material by bullet impact, the composite material retains the bullet as a result of the impact of the bullet, but cracks and breaks.

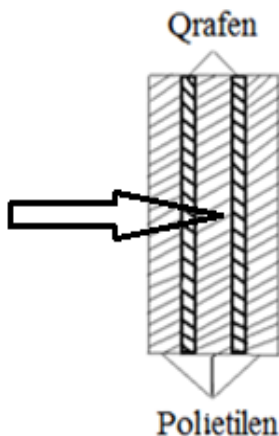

Figure 2. A bullet hits an armored vest

These pieces can damage the human body. However, a strong and at the same time elastic polyethylene layer holds the pieces of graphene and does not allow the pieces to enter the human body.

As a result of firing, the bullet hit an armored vest made of graphene-based composite material (Figure 2). What should be the thickness of the bulletproof vest so that it can withstand the impact pressure of the bullet and not be pierced? Assume that v , m and S are the velocity, mass and cross-sectional area of the bullet hitting the vest; when the bullet hits the armored vest, it moves with a slower acceleration and stops when it passes a distance h . At this time, it affects the armored vest with P impact pressure. The condition of not piercing the armored vest can be written as follows [2]:

$$P \leq HM. \quad (1)$$

Here HM is the strength modulus of graphene-based polyethylene composite material [1]. By using simple kinematics and dynamics formulas $P = \frac{F}{S} = \frac{ma}{s}$, $v^2 = 2ah$, $a = \frac{v^2}{2h}$ below condition we have:

$$P = \frac{mv^2}{2hs} < HM = 414.45 \text{ GPa}. \quad (2)$$

Let's calculate the thickness and mass of an armored vest that can withstand the impact of pistols, submachine guns and sniper bullets:

1. On average for a machine gun we have: $v = 600 \text{ m/s}$ $m = 0.0079 \text{ kg}$, the diameter of the tip is $D = 1 \text{ mm}$, $S = \frac{\pi D^2}{4}$, $S \approx 7.854 \cdot 10^{-7} \text{ m}^2$. Then, using formula (2), the armored vest should have a minimum thickness $h = 0.0044 \text{ m}$.

Let's use the below formula to calculate the mass of an armored vest:

$$M = V \cdot \rho = a \cdot b \cdot h \cdot \rho. \quad (3)$$

Here V is the volume of the material, a , b , h and ρ are the width, length, thickness and density of the material. If we take the average size of an armored vest $0.5 \times 0.6 \text{ m}^2$ and a density $\rho \approx 1.7 \text{ g/cm}^3$, i.e. $a = 0.5 \text{ m}$, $b = 0.6 \text{ m}$, h and ρ , then, using (3) we have the mass of the vest $M \approx 2.23 \text{ kg}$.

2. On average for a pistol: $v = 300 \text{ m/s}$, $m = 0.009 \text{ kg}$, tip diameter $D = 9 \text{ mm}$, $S = 0.6362 \cdot 10^{-6} \text{ m}^2$ and the thickness of the armored vest $h = 0.00002 \text{ m}$ and weight $M \approx 0.009 \text{ kg}$.

3. The average for a sniper is: $v = 830 \text{ m/s}$, $m = 0.0096 \text{ kg}$, tip diameter $D = 9 \text{ mm}$, $S = 7.854 \cdot 10^{-7} \text{ m}^2$ and the minimum thickness of the armored vest is $h = 0.0102 \text{ m}$ and weight is $M \approx 5.2 \text{ kg}$.

The results show that armored vests made of graphene-based polyethylene composite material are much lighter than the armored vests currently in use. These materials can also be used for other military purposes.

Bibliography

1. Bayramov, A.A., Gasanov, A.G. Mechanical Properties of Materials Based on Graphene $C_{62}H_{20}$ and Polyethylene $(-CH_2-CH_2-)_n$ // Technical Physics, – Sankt-Peterburg: Pleiades Publishing, Ltd., – 2021. – Vol. 66, No.3, – p. 416-421.
2. Gasanov, A. G. and Bairamov A. A. Simulation of the Electronic Structure of Graphene – Polyvinylidene Fluoride Composite Material // Physics of the Solid State, – Vol. 61, – 2019. No.1, – p. 208-213.

HƏKƏRİ ÇAYI HÖVZƏSİNDƏ SEL AXINLARININ RİYAZİ MODELƏŞDİRİLMƏSİ

**texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bənövşə Mehdiyeva
Simuzər Şıxlarova**

*Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi,
Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu
E-mail: banovsha-64@mail.ru*

Açar sözlər: sel, çaylar, oroqrafiya, riyazi model.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 20 faizdən çox ərazisinin 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında saxlanması nəticəsində iqtisadiyyatımızın bütün sahələri kimi, meliorasiya və su təsərrüfatı obyektləri də tamamilə dağılmış, əkin sahələrinin su təminatında ciddi çətinliklər yaranmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşmasının həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə infrastruktur obyektlərinin, o cümlədən əhalinin içməli su və əkin sahələrinin suvarılması məqsədilə su təsərrüfatı və meliorasiya obyektləri bərpa olunmalıdır. Bu baxımdan Qubadlı rayonu ərazisindən keçən çayların tədqiq edilməsi aktual məsələlərdəndir. Qubadlı rayonunun sahəsi 20 min hektar olub, dəniz səviyyəsindən 1600 metr yüksəklikdə yerləşir. Rayon ərazisindən iki böyük dağ çayı keçir: Həkəri və Bərgüşad çayları.

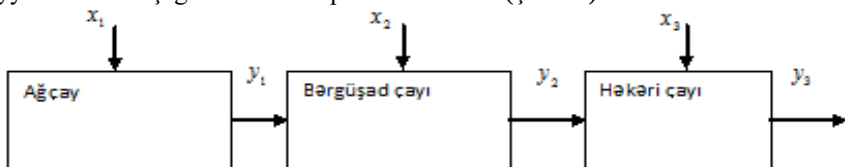
Həkəri çayı Araz çayının sol qoludur. Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisindən axır. Uzunluğu 113 km (Şəlvəçayın mənbəyindən hesablandıqda 155 km), hövzəsinin sahəsi 2570 km²-dir. Kiçik Qafqazın Azərbaycan daxilində Tər-tərçaydan sonra (Bazarçayla birlikdə) ikinci böyük çayıdır. Zəngilan rayonunda Araz çayına tökülür. Bərgüşad çayının mənbəyi Ərikli dağlarından başlanır. O, Urud kəndinə qədər Bazarçay adlanır. Dəli çay, Şəki çayı, Sisyançay, Taxtakörpü çayı, Daşlı dərə çayı, Bəxtiyarlı çayı, Ağə çayı adlı qolları var. Bərgüşad çayı Qaralar kəndi yaxınlığında Həkəri çayı ilə birləşib Araza tökülür. Uzunluğu 178 km, hövzəsinin sahəsi 2711 km²-dir.

Riyazi modelin qurulması. Həkəri çayı hövzəsində sel axınlarının riyazi modeləşdirilməsi üçün tədqiqat ərazisinin oroqrafik sxemi qurulmuşdur (Şəkil 1).

Şəkil 1. Tədqiqat ərazisinin orografik sxemi

İstifadəmizdə olan xəritə verilənləri əsasında məlum olmuşdur ki, Ağ çay Bərgüşad çayına, Bərgüşad çayı Həkəri çayına, Həkəri çayı isə öz növbəsində Araz çayına tökülür. Deyilənləri nəzərə alsaq, hövzənin riyazi modelinin fəaliyyət sxemini aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik (Şəkil 2):

Şəkil 2. Həkəri çayı hövzəsinin riyazi modelinin fəaliyyət sxemi: x_1, x_2, x_3 – vahid zamanda hövzəyə daxil olan, y_1, y_2, y_3 isə vahid zamanda hövzədən çıxan sel kütlələridir

Əvvəllər aparılan tədqiqatların nəticələrini əsas tutaraq, baxılan sxemə əsasən hövzənin (üç sadə hövzənin ardıcıl birləşməsi) kinetik tənliklərini aşağıdakı kimi təqdim edə bilərik [1-3]:

$$\frac{dw_1}{dt} = x_1 - y_1 \quad (1)$$

$$\frac{dw_2}{dt} = x_2 + y_1 - y_2 \quad (2)$$

$$\frac{dw_3}{dt} = x_3 + y_2 - y_3 \quad (3)$$

Burada, w_i ($i = 1, 2, 3$) – uyğun sayda hövzələrin tutumlarıdır.

(1)–(3) tənliklərinə hövzəni xarakterizə edən $y_i = f(w_i)$ aproksimasiya funksiyalarını da əlavə etsək, y_i , w_i məchullarına görə sistem tənliklər almış olarıq.

Modelin fəaliyyət sxemindən göründüyü kimi, Həkəri çayı sel hövzəsi üç sadə sel hövzəsinin birləşməsindən yaranmışdır. Ona görə də [3]-də olduğu kimi $w_i = k_i y_i$; $i = 1, 2, 3$ xətti modeli üçün (1) və (2) tənliklərinin həlli aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$y_1 = x_1(1 - e^{-k_1 t}) \quad (4)$$

$$y_2 = (x_1 + x_2)(1 - e^{-k_2 t}) + \frac{x_1 k_2}{k_2 - k_1}(e^{-k_2 t} - e^{-k_1 t}) \quad (5)$$

Burada, k_i – hövzə üçün xarakterik olan və müşahidələr nəticəsində təyin edilən sabitlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sel axınları əksər hallarda çay hövzələrində baş verdiyindən və çay suları sel materialı kimi qəbul olunmadığından, onların miqdarı nəzərə alınmır. Analoji yanaşma ilə Araz çayı hövzəsinin digər sel gətirən qollarının hidroqrafik şəbəkəsini qurmaqla yekunda ümumiləşmiş axın modelini formalaşdırmaq və təhlükəli əraziləri təyin etməklə onların elektron xəritələrini tərtib etmək mümkündür. Araşdırmaların bu istiqamətdə davam etdirilməsi və alınmış nəticələrin CMS-nin proqram mühitində reallaşdırılması aktual məsələlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mehdiyeva, B.Q. Sel axınlarının coğrafi-riyazi modelləşdirilməsi metodu // – Bakı: «MAKA-nın xəbərləri», – 2007. Cild 10, №1-2, – s. 71-74.
2. Виноградов, Ю.Б. Математическое моделирование процессов формирования стока (опыт критического анализа) // – Ленинград: Гидрометеониздат, – 1988. – с. 135-144.
3. Виноградов, Ю.Б. Вопросы гидрологии дождевых паводков на малых водосборах Средней Азии и Южного Казахстана // – Тр. КазНИГМИ, – 1967, № 28, – с. 263.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АВТОМОБИЛЬНОЙ ТЕХНИКИ ПРИ ПАТРУЛИРОВАНИИ ОСВОБОЖДЁННОГО РАЙОНА

кандидат технических наук, профессор Владимир Табуненко
кандидат технических наук, доцент, полковник Юрий Кусакин
Харьковский Национальный Университет Воздушных Сил
имени Ивана Кожедуба
E-mail: tabunenko55@ukr.net

Ключевые слова: патрулирование, Кеф.патрул, освобождённый район.

Главными факторами, влияющими на ход патрулирования на машинах в освобождённых районах, являются: боевые и эксплуатационные качества автомобильной техники; уровень подготовки водителей (механиков-водителей) состояние дорожного покрытия на маршруте движения; погодные условия времени года, время суток; организация всестороннего ресурсообеспечения перевозок.

С учетом рассматриваемого определения и условий использования машин, предлагается оценивать эффективность использования автомобильной техники при патрулировании в условиях введенного специального режима, комплексным показателем – обобщенным коэффициентом эффективности осуществления патрулирования Кеф.патрул, который определяется следующим образом [1; 2; 3]:

$$K_{\text{эф.патрул.}} = P_{\text{патр.}} \cdot K_{\text{опер.}}(t) \cdot K_{\text{рес.заб.}}, \quad (1)$$

где $P_{\text{патр.}}$ – вероятность выполнения задач по патрулированию; $K_{\text{опер.}}(t)$ – коэффициент оперативности выполнения задач по патрулированию; $K_{\text{рес.заб.}}$ – коэффициент ресурсообеспечения перевозок.

Для обеспечения успешного выполнения задач по патрулированию на автомобильной технике в условиях введенного специального режима, например, военном положении определяем, что вероятность выполнения задач по патрулированию $P_{\text{патр}}$ будет рассчитываться, как:

$$P_{\text{патр.}} = K_{\text{ог.}} \cdot P_{\text{марш.}} \cdot P_{\text{прот.}} \cdot P_{\text{вик.завд.}}, \quad (2)$$

где $K_{\text{ог.}}$ – коэффициент оперативной готовности машин; $P_{\text{марш.}}$ – вероятность преодоления маршрута движения машинами; $P_{\text{прот.}}$ – возможность избежать потерь машин при противодействии нарушителей; $P_{\text{вик.завд.}}$ – вероятность того, что задачи по патрулированию будут выполнены.

Под коэффициентом оперативной готовности ($K_{\text{ог.}}$) понимаем вероятность того, что машины находятся в работоспособном состоянии в любой

момент времени, кроме планируемых периодов, когда использование их по назначению не предусматривается, и, начиная с этого момента, будут работать безотказно в течение заданного периода.

$$K_{ог}(t) = \frac{T_0}{T_0 + T_B} e^{-\frac{t}{T_0}}, \quad (3)$$

где T_0 – среднее время безотказной работы машин; T_B – случайное время восстановления машин; t – время использования машин.

Под вероятностью преодоления маршрута патрулирования понимаем вероятность того, что машины выполняют задачу патрулирования в конкретных условиях и режимах движения.

Устанавливаем, что вероятность преодоления маршрута движения зависит от: эксплуатационных качеств автомобильной техники; уровня подготовки водителей (механиков-водителей) состояния дорожного покрытия на маршруте движения; погодных условий времени года, времени суток; организации всестороннего ресурсообеспечения перевозок.

Приближенное значение вероятности $P_{\text{марш.}}$ может быть определено следующим образом:

$$P_{\text{марш.}} = \frac{N - n}{N}; \quad (4)$$

где N – общее количество машин, задействована на патрулирование; n – количество машин, которые не вернулись с патрулирования.

Под вероятностью избегания потерь машин во время патрулирования, при патрулировании освобождённого района и противодействия диверсионных групп противника (ДГП) понимаем зависимость от готовности личного состава патруля к отражению нападения, уровня подготовки водителей (механиков-водителей) скрытности передвижения; времени нахождения машины в зоне обстрела ДГП и другие факторы.

Так, вероятность поражения машины с учетом времени ее нахождения под обстрелом ДГП и момента ее обнаружения определяется с помощью выражения:

$$P_{\text{ур}} = 1 - \frac{1}{p \cdot \lambda \cdot t} \left[1 - e^{-p \cdot \lambda \cdot t} \right], \quad (5)$$

где λ – число выстрелов по цели за время пребывания под обстрелом; $t = t^* - T$; t^* – время нахождения машины в зоне обстрела; T – момент времени обнаружения машины; p – вероятность попадания в цель.

Вероятность избежать потерь $P_{\text{у.втр.}}$:

$$P_{\text{у.втр.}} = 1 - P_{\text{ур.}} \quad (6)$$

Под вероятностью того, что задача по патрулированию будет выполнена на $P_{\text{вик.завд}}$ может быть определено, как

$$P_{\text{вик.завд}} = \frac{M - m}{M}; \quad (7)$$

где M – общее количество зафиксированных нарушений специального режима; m – количество нарушений без ликвидации (или задержания) нарушителей.

Под коэффициентом оперативности осуществления патрулирования понимаем вероятность доставки патруля в заданное время, можно определить с помощью выражения:

$$K_{\text{опер.}}(t) = 1, \text{ при } t_B \leq \tau, \quad (8)$$

$$K_{\text{опер.}}(t) = 1 - e^{-\frac{\tau}{t}}, \text{ при } t_B \geq \tau, \quad (9)$$

$t = t_B - \tau$, где t_B – случайное время выезда; τ – заданное время выезда.

Коэффициент ресурсобеспечения несения службы:

$$K_{\text{рес.заб.}}(C) = 1, \text{ при } C_{\text{витр.}} \leq C_{\text{запл.}}, \quad (10)$$

$$K_{\text{рес.заб.}}(C) = 1 - e^{-\frac{C_{\text{запл.}}}{C}}, \text{ при } C_{\text{витр.}} \geq C_{\text{запл.}}, \quad (11)$$

$$C = C_{\text{витр.}} - C_{\text{запл.}},$$

где $C_{\text{запл.}}$ – запланированные ресурсы на осуществление перевозок личного состава при патрулировании; $C_{\text{витр.}}$ – потраченные ресурсы на осуществление перевозок личного состава при патрулировании.

Используя полученные зависимости (1–11), определим обобщенный коэффициент эффективности использования автомобильной техники при проведении патрулирования в условиях военного положения ($K_{\text{эф.патрул.}}$)

$$K_{\text{эф.патрул.}} = P_{\text{патр.}} \cdot K_{\text{опер.}}(t) \cdot K_{\text{рес.заб.}} \cdot P_{\text{прот.}} \cdot P_{\text{марш.}} \quad (12)$$

В работе обосновано и предложен единый метод оценки ожидаемой эффективности применения автомобильной техники при патрулировании, который позволяет определить влияние на нее отдельных показателей, и наметить пути обеспечения ее высокого уровня. Полученный показатель ($K_{\text{эф.патрул.}}$), позволяет оценить фактический уровень эффективности использования автомобильной техники при патрулировании освобождённого района.

Список использованной литературы

1. Надежность и эффективность в технике. Справочник в 10 т. Т.1. Методология. Организация. Терминология / – Москва: Машиностроение, – 1986. – 224 с.
2. Ковтун, А.В., Табуненко, В.А., Марценяк, А.П. Определение показателя эффективности военных перевозок автомобильными колоннами // – Baku: National security and military sciences, – 2017. Vol.3, №4. – с. 39-47.
3. Табуненко, В.О. Методика визначення ефективності використання автобронетанкової техніки підрозділами НГУ при охороні громадського порядку в мирний час // В.О.Табуненко, О.В.Иванченко, П.Д.Буряк [та ін.] – Харків: НАНГУ, Честь і закон, – 2018. № 4(67), – с. 83-88.

ÇOXOYUNÇULU TƏQİB MƏSƏLƏSİ HAQQINDA

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Paşayev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

E-mail: adalat.pashayev@gmail.com

Açar sözlər: diferensial oyun, təqib məsələsi, çox təqibçi, dinamik sistem.

Dinamik sistemlərin idarə edilməsi məsələlərinin müxtəlif aspektləri hələ XVIII əsrdən tədqiq olunmağa başlanıb. Müəyyən meyarə görə optimal trayektoriyanın tapılması məsələsi və bununla bağlı alqoritmlərin işlənilməsi riyaziyyat elmində müstəqil istiqamət kimi formalaşmışdır.

Tədqiqat işində baxılan idarəetmə məsələsində hesab edilir ki, dinamik sistemə iki qrup idarəedici təsir göstərir. Bu idarəedicilər iki müxtəlif subyektin ərəncamındadır və hər subyektin öz optimallıq meyarı vardır. Hər bir subyekt idarəedici parametrin qiymətini təyin edəndə sistem haqqında müəyyən məlumata malik olur. Təsvir olunan situasiyanın riyazi üsullarla araşdırılmasına aid məsələlərə “diferensial oyunlar” demək olar [1].

Bir idarəolunan dinamik obyektin digər idarəolunan dinamik obyekt tərəfindən təqib olunması məsələsinin həllinə həsr edilmiş elmi axtarışlar XX əsrin 60-cı illərindən başlamışdır [2]. Elmi ədəbiyyata bu məsələlər diferensial oyunlar adı ilə daxil olmuşdur. Sonrakı illərdə zaman ərzində dəyişən (idarəolunan) sistemlər toplusunun idarə edilməsi məsələləri iqtisadiyyatda geniş tətbiqini tapmışdır. Lakin, təqib məsələsi antoqonist diferensial oyun sinfi olaraq müstəqil tədqiqat obyektinə çevrilib. Oyunun antoqonistliyi özünü onda büruzə verir ki, ya təqib edən tərəf rəqibini tutur, ya da verilmiş zaman intervalında təqib olunan tərəf verilmiş ara məsafəsini saxlamağa nail olur (qaçıb canını qurtarır).

Diferensial oyunların təqib məsələsinin çətinliklərini özündə saxlayan, ilk nəzərdə sadə görünən “timsah və uşaq” məsələsinə diqqət yetirək. Hesab olunur ki,

“timsah” – təqib edən oyunçu daha ətalətlidir, ancaq sürətini lazımi qədər artırma bilər. “Uşaq” – qaçan oyunçu daha çevikdir, sürəti birbaşa idarə edə bilər, ancaq sürəti məhduddur. Beləliklə, iki dinamik sistem verilmişdir: birinin təcili, digərinin sürəti idarə edilir (raketlə təyyarənin vurulması modeli).

İnformasiya məhdudiyyəti daxilində axtarış sistemlərinə həsr edilmiş diferensial oyun şərti olaraq “qızcıqaz və eybəcər” məsələsi adlanır. Qızcıqaza zınqırov bağlayıb dağa buraxırlar hərəkət edən zaman o, səs çıxarır və olduğu istiqaməti rəqibə xəbər verir. Bu informasiya əsasında eybəcər, qızcıqazı tapmağa çalışır (sualtı qayığın yerinin müəyyənəşdirilməsi modeli).

Təsvir edilən oyunlarda iki rəqib var, birinin məqsədi digərinin əksidir.

Təqdim edilən tədqiqatda çox təqibçi tərəfindən bir təqib olunan obyektin tutulması məsələsinə baxılır.

Məsələnin riyazi qoyuluşu.

Təqib edilən (qaçan) oyunçunun dinamikası aşağıdakı tənliklə ifadə olunur:

$$\begin{aligned}y' &= v, & v &\in Q, & y &\in R^2 \\t &\in [t_0, t_1], \\y(t_0) &= y_0.\end{aligned}$$

Burada, Q – radiusu m olan dairedir.

Təqibçilərin sayını k ilə işarə edək. Hər bir i -ci təqibçinin hərəkətini aşağıdakı tənliklə ifadə edək:

$$\begin{aligned}x'_i &= u_i, & u_i &\in P, & u_i &\in R^2 \\t &\in [t_0, t_1], \\x_i(t_0) &= x_i^0.\end{aligned}$$

Burada, P – radiusu c olan dairedir.

Aydındır ki, $c > m$ olan halda, hətta bir təqibçi sonlu zaman ərzində təqib məsələsini həll edə bilər. Hesab edək ki, $c < m$.

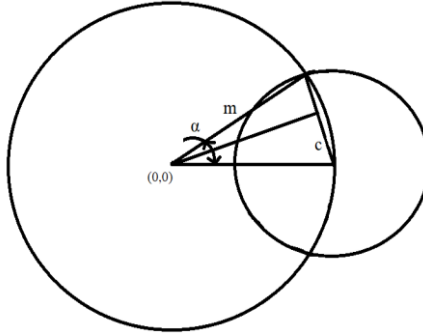
Məsələ ondan ibarətdir ki, başlanğıc şərtlər və təqibçilərin sayı neçə olmalıdır ki, təqib məsələsini sonlu zaman ərzində həll edilsin.

Məntiq tələb edir ki, təqibçilər mərkəzi y_0 olan çevrə üzərində müntəzəm yerləşsinlər.

Verilmiş t^* zaman anında təqib olunan oyunçunun gedə biləcəyi nöqtələr çoxluğu $x_0 + t^*Q$ olar.

Həmin zaman anında i -ci oyunçunun nailolma çoxluğu (gedə biləcəyi nöqtələr çoxluğu) $x_i^* + t^*P$ olar.

Ümumiliyi pozmadan hesab edək ki, $y_0 = (0, 0)$ koordinat başlanğıcı ilə üst-üstə düşür. Bu zaman qaçan oyunçunun nailolma çoxluğu $R_m = t^*m$ radiuslu dairə olar. R_m radiuslu çevrənin üzərində təqibçi oyunçuları yerləşdirək. Ümumiliyi pozmadan hesab edək ki, birinci təqibçi x_i çevrə üzərində $(R_m, 0)$ nöqtəsində yerləşib.

Bu halda, iki çevrənin kəsişmə nöqtələrinə söykənən mərkəzi bucaq

$$\alpha = 2 \arcsin\left(\frac{c}{2m}\right)$$

düsturu ilə hesablanır. Təqib olunan oyunçu bu bucaq istiqamətində hərəkət edərsə, 1-ci oyunçu ilə rastlaşmaqdan yayına bilməz.

İkinci təqibçinin yerini elə seçək ki, radiusu $R_c = t^*c$ olan çevrənin R_m radiuslu çevrə ilə kəsişmə nöqtələri üst-üstə düşsün.

Sadə hesablamalarla ikinci təqibçinin yerləşmə nöqtəsini hesablamaq olar:

$$(m \cdot \cos(2\alpha), m \cdot \sin(2\alpha)).$$

Beləliklə, təqib olunan oyunçu

$$(-\alpha, 3 \cdot \alpha)$$

sektorunda hərəkət edərsə, ya birinci, ya da ikinci təqibçiyə rast gələcək.

Yuxarıda aparılan mülahizələrdən çıxış edərək aşağıdakı teoremi isbat etmək olar.

Teorem: Tutaq ki, təqib edən oyunçuların sürəti mərkəzi $(0,0)$ nöqtəsində olan c radiuslu dairə ilə məhdudlaşır, təqib olunan oyunçunun sürəti mərkəzi $(0,0)$ nöqtəsində olan m radiuslu dairə ilə məhdudlaşır. Başlanğıcda təqib olunan oyunçu koordinat mərkəzində yerləşmişdir. Onda istənilən $t^* > t_0$ zaman anında sonlu sayda təqibçini təqib olunan mt^* məsafəsində elə yerləşdirmək olar ki, təqib məsələsi həll edilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Isaacs, R. Differential Games: A Mathematical Theory with Applications to Warfare and Pursuit, Control and Optimization / R.Isaacs. R.E.Krieger Publishing Company, – 1975. – 398 p.

2. Chen, X., Qiu, J. Differential Game for a Class of Warfare Dynamic Systems with Reinforcement Based on Lanchester Equation: [Electronic resource] / Abstract and Applied Analysis, – 2014. URL: <https://www.hindawi.com/journals/aaa/2014/837431/>.

Г5-54 impuls generatorunda formalaşan lazımı parametrlı düzbucaqlı impuls Г4-107 yüksək tezlikli generatorunun rəqslərini modulyasiya edir. Burada, Г4-107 yüksək tezlikli generatoru xarici impuls modulyasiyası rejimində işləyir və MSO4052 ossiloqrafının işini sinxronlaşdırır. Г4-107 generatorunun tezliyi akustooptik modulyatorun (AOM) mərkəzi tezliyinə bərabər seçilir. Bu tezlik bizim eksperimentdə 80 MHS-dir.

İlk növbədə, portativ optik rabitə sisteminin çıxış reaksiyasının tezlik sapmasından asılılığı eksperimental tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı ölçmələr iki mərhələdə aparılmışdır. Əvvəlcə Г4-107 generatorunu 80 MHS tezliyinə (AOM-un mərkəzi tezliyinə) köklənir. Sonra isə ekran sola elə sürüşdürülür ki, onda açılmış dəşik meyli etmiş şüa dəstəsinin 1-ci qaydasından 1 mm məsafədə yerləşsin. Bundan sonra generatorun tezliyini dəyişərək fotoqəbuledicinin çıxışında gərginlik ölçülür [6].

İkinci mərhələdə ekrandakı dəşik meyil etmiş şüa dəstəsinin 1-ci qaydasının mərkəzindən sağa 1 mm məsafədə yerləşdirilmişdir. Sonrakı ölçmələr birinci etapdakı ölçmələrə analoji olaraq aparılır.

Aparılmış ölçmələrin nəticələrindən yararlanaraq sistemin çıxış gərginliyinin giriş signalının tezliyindən asılılıq qrafiki qurulmuşdur [5].

Beləliklə, eksperimental tədqiqatların nəticələri nəzəri tədqiqatların nəticələrinə uyğun gəlir. Buradan belə nəticə gəlmək olar ki, işığın meyil etmə istiqamətində quraşdırılmış fotoqəbuledici düşən işığın intensivliyinə reaksiya verir. Bu intensivlik elektroakustik çeviricinin (EAÇ) klemalarına verilmiş yüksək tezlikli rəqslərin orta gücünə mütənəsib olaraq dəyişir. Deməli, emal edilən signalın spektrinin AOM-un işçi tezliklər oblastına keçirilməsi amplitud tezlik və ya balans amplitudası vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Meyil edən işığın istiqamətində transparant quraraq difraksiya bucağını dəyişərək fotoqəbuledicinin səthinə düşən işığın intensivliyini dəyişmək olar. Bu zaman EAC-in klemalarına verilmiş yüksək tezlikli rəqslərin orta gücü dəyişmir.

Bundan əlavə, meyil edən işıqla və ekranın dəyişinin qarşılıqlı yerdəyişməsi ilə çıxış signalının polarizasiyasını dəyişmək olar. Müəyyən parametrlı optik dəstənin formalaşdırılaraq çıxış reaksiyasının giriş təsirinə bir mənalı uyğunluğunu təmin etmək olar.

Portativ optik rabitə sisteminin xüsusiyyətlərindən fazainvertorun qurulması üçün istifadə etmək olar [5; 6].

Beləliklə, hərbi əməliyyatlarda taktiki səviyyədə tətbiq edilə bilən “nöqtə-nöqtə” prinsipi ilə effektiv işləyən və şüalanması atmosferdə çox dar diaqramında baş verən, yaxın məsafələrə məlumatın ötürülməsi kontekstində yüksək potensiala əsaslanmış portativ optik rabitə sisteminin modeli təklif olunmuşdur. Yüksək fəza seçiciliyə malik olması sayəsində ötürülən məlumatın təhlükəsizliyi təmin edilir.

Portativ optik rabitə sistemində akustooptik effekt və optik heterodinləmənin xüsusiyyətlərinin birgə istifadəsi əsasında işləyən akustooptik modulyatorun və analog-rəqəmli çeviricinin (rəqəmli-analog çeviricisinin) tətbiqi nəticəsində mü-rəkkəb kriptografik vasitələrin tətbiqinə ehtiyacı qalmır, yüksək maneədavamlıqı əldə edilir, yüksək tezlik buraxma zolağında qısa müddətə böyük həcmli informasiyanı sürətlə verilməsi mümkündür. İmpuls maneələrinin susdurulması üsulu istinad edilməsi faydalı siqnalın zolağında impuls maneələrinin təşkiledicilərinin susdurulmasına imkan verir. Əsas kanalın sıfır daşıyıcısının başlanğıc fazalı dayaq rəqslərinin regenerasiyası nəticəsində əldə edilir.

Radioelektronikada tətbiq olunan, faydalı siqnalın siqnal-maneə toplusundan effektiv (siqnal-maneə nisbətini pisləşdirmədən) ayrılmasını təmin edən, digər elektron analoglara nəzərən xarakteristikalarının (amplitud-tezlik xarakteristikasının forması, buraxma zolağının eni və s.) stabilliyi ilə fərqlənən, akustooptik zolaq süzgəci müxtəlif tezliklərdə tətbiq edilə bilər.

Portativ optik rabitə sisteminin iqtisadi cəhətdən sərfəlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov, Ə.Q. Portativ optik rabitə sisteminin struktur sxeminin seçilməsi // Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, – 2020. №1 (6); – s. 20-27.
2. Гауэр, Д. Оптические системы связи / Д.Гауэр. Изд. «Радио и связь», – 1989. – 398 с.
3. Ахмедов, Р.А., Гасанов, А.Р., Гасанов, Р.А., Гусейнов, А.Г. Переходная характеристика акустооптической линии задержки и ее применения // Физические основы приборостроения. – 2020. т. 9. №1(35), – с. 72-77.
4. Гасанов, А.Р. Использование особенностей фотоупругого эффекта для измерения параметров лазерного излучения / А.Р.Гасанов, Р.А.Гасанов, А.Г.Гусейнов [и др.] // Радиостроение, – 2020. № 4 (35). – с. 17-29.
5. Гасанов, А.Р. Фазоинвертор с разделенной нагрузкой на основе дифракции Брегга. Известия вузов // А.Р.Гасанов, Р.А.Гасанов, А.Г.Гусейнов [и др.] // Радиоэлектроник, – 2020. т. 63. № 9, – с. 580-587.
6. Гасанов, А.Р., Гасанов, Р.А. К выбору вида модуляции в акустооптической линии задержки с прямым детектированием // Радиоэлектроника, – 2015. Т.58. №6, – с. 22-33.

COĞRAFI İNFORMASIYA SİSTEMİ MÜHİTİNDƏ HƏRBİ BÖLMƏ VƏ OBYEKTŁƏRİN VERİLƏNLƏR BAZASININ HAZIRLANMASI

e.o. polkovnik İlqar Musayev¹
texnika elmləri doktoru, professor Məqsəd Qocamanov²
polkovnik Rəşad Tahirov³

¹*Azərkosmos ASC*

²*Bakı Dövlət Universiteti*

³*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası*

E-mail: ilqar-refiler@rambler.ru, mgodja@yandex.ru

Açar sözlər: Coğrafi İnformasiya Sistemi, hərbi verilənlər bazası, qrafiki obyektlər, “Ağıllı xəritələr”.

Günümüzdə cərəyan edən lokal müharibələrin təcrübələri göstərir ki, XXI əsr ordularında qoşunların döyüş fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və idarə olunması əsasını coğrafi informasiya sistemi (CİS) təşkil edən idarəetmə mərkəzlərindən həyata keçirilir. Müharibəyə hazırlaşmanın əsas üsullarından biri qoşun təlimlərinin mümkün qədər döyüş şəraitinə uyğun ərazidə keçirilməsidir. Əgər döyüş şəraitinə uyğun ərazi düşmən nəzarəti altındadırsa, o zaman həmin ərazi şəraiti CİS məlumat bazası əsasında virtual olaraq yaradılır və təlimlər bu şərait üzrə təşkil olunub keçirilir. Müasir silah və silah sistemləri belə virtual döyüş sənədlərini CİS mühitinə bağlı olan “Ağıllı xəritələr” əsasında anlayır. Artıq CİS qoşunların idarə olunmasının əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir. Mülki məqsədlər üçün yaradılan CİS-in əsasını topoqrafik məlumat bazası təşkil etdiyi halda, hərbi təyinatlı CİS-in əsasını rastr və rəqəmsal xəritə qatları ilə yanaşı, hərbi qatlar da təşkil edir. Hərbi qatların yaradılması üçün hərbi CİS mühitində ordunun bütün hərbi element və infrastruktur obyektlərindən formalaşan verilənlər bazasının hazırlanması tələb olunur. Bu isə müəyyən zaman, mövcud mütəxəssis və avadanlıqlar olduğu halda yerinə yetirilir.

CİS mühitində qrafiki obyektlərin yalnız koordinat məlumatları ilə təsvir olunması yetərli deyil. Qrafiki obyektlər metrik koordinat məlumatları ilə yanaşı, onların adını, mənsubiyyətini, təyinatını, tarixini, ölçülərini, sahəsini, həcmi, materialını və s. xüsusiyyətlərini açıqlayan digər təsviri informasiyalara da malikdir. Obyektin tematik və zaman xüsusiyyətlərini təsvir edən informasiyalara atributlar deyilir. Obyektlərin təsnifatlandırılmış atributlar məcmusu CİS-in atributlar modelini müəyyən edir. Obyektə dair atributiv informasiyalar yer alan cədvəl isə atributlar cədvəli (attributive table) adlanır. Atributlar cədvəlində hər bir obyekt üçün bir sətir ayrılır və cədvəlin hər bir sütunu bu obyektə dair tematik əlaməti əks etdirir.

Atribut – obyektin mahiyyət xüsusiyyətlərini təsvir edən elementar verilənlərdir. Atributiv verilənlərə semantik xüsusiyyətlər də deyilir (semantik – obyektin təsviri ilə bağlı söz, ifadə, işarə və simvol anlamını verir və onlar CİS mühitində koordinat məlumatlarını (x, y, h, ϕ , λ ,) zəruri təsvir xüsusiyyətləri ilə təmməlayır).

Ordunun strukturuna daxil olan qərargah, idarə, hissə və bölmələrin, həmçinin hərbi infrastruktur obyektlərin qrafiki-atributiv uçot məlumatlarının CİS əsaslı vahid idarəetmə mühitində təsvir edilməsi üçün əvvəlcə onların hərbi verilənlər bazasının (HVB) hazırlanması tələb olunur.

Tədqiqat işində ordunun CİS mühitində hərbi verilənlər bazasının yaradılması üçün onun taktiki elementi olan tank taborunun ArcGIS Map proqramında coğrafi məlumat bazasının hazırlanması prosesindən bəhs edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Musayev, İ.F. Müasir peyk naviqasiya cihazları ilə 1942-ci il koordinat sistemli topoqrafik xəritələr üzrə iş prosesində ortaya çıxan xətalər // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2015. C. 1, № 1(1), – s. 34-41.

2. Musayev, İ.F. Yerin məsafədən müşahidə vasitələri ilə formalaşan peyk təsvirlərinin tematik deşifrənməsi // Azərkosmos ASC-də keçirilən təlimin müəhazirəsi, – Bakı: – 27-28 noyabr 2019. – 25 s.

3. Zırhlı və Mekanizə Piyade Tugay Hərekatı: Kara Kuvvetlər Talimatı KKT 194-5 / – Ankara: Kara Kuvvetləri Basımevi, – 1995. – 298 s.

4. Назначение танковых подразделений: [Электронные ресурсы] / URL: <https://edu.garant.ru/education/army/3/>.

5. Организация, назначение и вооружение механизированного (танкового) батальона: [Электронные ресурсы] / URL: <http://bibook.ru/books/37534/default.htm>.

6. Цветков, В.Я. Геоинформационные системы и технологии / В.Я.Цветков – Москва: Финансы и статистика, – 1998. – 298 с.

7. Monica, P. Adding Fields to Shapefile Attribute Table in ArcGIS: [Electronic resource] / Arc User. – 2002. – URL: https://www.esri.com/news/arcuser/1002/files/table_2.pdf.

8. SASPlanet geoportal: [Electronic resource] URL: https://bitbucket.org/sas_team/sas.planet.bin/downloads/.

9. Google Earth: [Electronic resource] / URL: <https://www.google.com/earth/versions/>.

10. Tactic features of T-72: [Electronic resource] / URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/T-72>.

11. Tactic features of T-80: [Electronic resource] / URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/T-80>.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ВОЙСКОВОЙ ЭНЕРГЕТИКИ

кандидат технических наук, доцент Геннадий Лагутин

*Харьковский национальный университет Воздушных Сил
имени Ивана Кожедуба*

E-mail: genna.lagutin@gmail.com

Ключевые слова: электроснабжение войск, энергетическая безопасность, перспективные источники электроэнергии.

Гарантированное, качественное, экономное и безопасное снабжение электрической энергией вооружения, военной техники и других объектов в стационарных и полевых условиях обеспечивается за счет эффективного управления военными электроустановками с использованием автономных источников электроэнергии, комплектных систем электроснабжения и электрических сетей на позициях вооружения, военной техники и других объектах военного назначения. Автономными источниками электроэнергии для комплексов вооружения, военной техники и для других военных объектов являются стационарные и передвижные электростанции и электроагрегаты.

Уже сейчас очевидно, что для совершенствования функционирования систем электроснабжения военных объектов, повышения качества и надежности электроснабжения комплексов вооружения и военной техники в современных условиях необходимо инновационное развитие военной энергетики на основе достижений фундаментальной науки и предприятий военно-промышленного комплекса.

Одной из основных проблем является то, что по опыту применения Сил быстрого реагирования вооруженных сил США, войсковые электростанции и электроагрегаты являются крупнейшими потребителями горючего на поле боя при ведении боевых действий. Вследствие этого, командование сухопутных войск США считает ключевыми направлениями повышения энергетической безопасности при выполнении боевых задач:

- уменьшение потребления всех видов энергии и горюче-смазочных материалов;
- увеличение КПД источников и потребителей электроэнергии;
- расширение использования возобновляемых и альтернативных источников энергии.

Одним из перспективных направлений совершенствования процессов генерирования и распределения электроэнергии является уменьшение зависимости войск от стационарных электрических сетей [1], которые чрез-

вычайно уязвимы от таких факторов, как террористические акты и диверсии, технические аварии и неисправности, а также огневое воздействие противника. Поэтому целесообразно развивать системы децентрализованного электроснабжения и для пунктов постоянной дислокации войск, и для районов ведения боевых действий. К таким системам можно отнести такие, как:

- гибридная интеллектуальная система электроснабжения (Hi-power) [2];
- комплексная система уменьшения потребления энергии (Net Zero Plus);

- тактическая гибридная система электроснабжения (THEPS);
- усовершенствованная ранцевая система электроснабжения (REPPS);
- тактическая установка преобразования мусора в энергию (TGER).

Гибридная интеллектуальная система электроснабжения (Hi-power) обеспечивает:

- автоматическое подключение любых источников и потребителей электроэнергии;
- интеллектуальное управление источниками и потребителями электроэнергии (отключение потребителей, ограничение максимума нагрузки, назначение приоритетов; симметрирование по фазам);
- совместимость с существующими системами электроснабжения.

Комплексная система уменьшения потребления энергии (Net Zero Plus) внедряется на базах передового развертывания сухопутных войск США за рубежом с целью существенного снижения энергопотребления. Это достигается путем внедрения энергосберегающих сооружений (монолитных купольных домов, палаток с дополнительной внешней теплоизоляцией) и энергосберегающих устройств (светодиодных светильников, геотермальных систем отопления, вентиляции и кондиционирования воздуха), а также интеллектуальных систем управления потоками энергии, в которых наряду с традиционными используются также альтернативные и возобновляемые источники электроэнергии.

Тактическая гибридная система электроснабжения (THEPS) представляет собой передвижную электростанцию мощностью 5 кВт, которая использует различные источники энергии, включая ветрогенератор, солнечные панели, дизель-генератор и аккумуляторные батареи в качестве накопителя энергии.

Определяющей чертой энерговооруженности военнослужащих сухопутных войск США на поле боя является большое количество, номенклатура и вес аккумуляторов, превышающий 5 кг при ведении активных боевых действий. Для уменьшения количества и веса аккумуляторов может быть использована усовершенствованная ранцевая система электроснабжения (REPPS) – индивидуальная облегченная портативная энергосистема,

предназначенная как для заряда аккумуляторных батарей, так и для непосредственного снабжения потребителей электрической энергией. Для питания элементов снаряжения военнослужащего на поле боя разрабатываются и другие индивидуальные источники электроэнергии мощностью 15–100 Вт на основе преобразования энергии тепла, света, звука, вибрации, движения в электрическую энергию.

Таким образом, основными направлениями развития военной энергетики можно считать [3]:

- развитие индивидуальных систем электроснабжения: существенное улучшение мощностной и массогабаритных характеристик аккумуляторных батарей; внедрение гибких аккумуляторных батарей, интегрированных в бронезилет; разработка методов и средств ускоренного заряда аккумуляторов;

- совершенствование бортовых источников питания: разработка первичных двигателей с пониженным расходом топлива; совершенствование процессов генерации и преобразования электрической энергии; повышение эффективности охлаждения двигателей;

- совершенствование войсковых электростанций и электроагрегатов: повышение экономичности первичных двигателей; обеспечение функционирования в условиях высоких и низких температур, высокой запыленности воздуха; снижение акустического и теплового излучения; повышение устойчивости к внешним воздействиям; совместимость с оборудованием НАТО; совершенствование систем диагностики и прогнозирования неисправностей, системной автоматики и резервирования;

- развитие децентрализованных систем электроснабжения: использование альтернативных источников энергии, таких как солнечная энергия, ветровая энергия, топливо, полученное от переработки мусора; уменьшения паразитных потерь тепла; уменьшение расхода горючего и электроэнергии военными потребителями; совершенствование процессов регулирования и распределения электроэнергии.

Список использованной литературы

1. 249th Engineer Battalion (Prime Power) – Military: Electronic resource] / – February 11, 2012. URL: <http://www.globalsecurity.org/military/agency/249eng.htm>.

2. Reducing the Logistics Tail by Embracing Energy Efficiency: Electronic resource] / – January 4, 2017. URL: <http://www.egsa.org/Portals/7/Documents/CommitteeDocs/EGSA-S09-Government-Relations-PM-MEP-Brief.pdf>.

3. Powering the Armed Forces. Meeting the military's energy challenges / – Stanford: Hoover Institution Press Publication, – 2012. – 59 p.

РАЗРАБОТКА МЕТОДИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К РАСЧЕТУ КОЛИЧЕСТВА ЗАПАСНЫХ ЧАСТЕЙ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТРАНЕНИЯ БОЕВЫХ ПОВРЕЖДЕНИЙ И ВОССТАНОВЛЕНИЯ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ОБРАЗЦОВ ВООРУЖЕНИЯ И ВОЕННОЙ ТЕХНИКИ

**Павел Опенько¹, Владимир Мирненко¹, Виталий Тюрин¹,
Николай МIRONЮК¹, Александр Доска², Андрей Булай²**

¹Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского

²Харьковский Национальный Университет Воздушных Сил

имени Ивана Кожедуба

E-mail: openko_p_v@nuou.org.ua

Ключевые слова: запасная часть, боевые повреждения, образец вооружения, вероятность достаточности запасных частей.

В условиях военных действий возникают боевые повреждения образцов вооружения и военной техники (ВВТ), которые ведут к снижению или к потере боеспособности группировок войск. Своевременное устранение боевых повреждений образцов ВВТ и восстановления их работоспособного состояния требует достаточного обеспечения запасными частями, инструментами, принадлежностями и материалами (ЗИП).

Существующие комплекты ЗИП обеспечивают проведение техническое обслуживания и текущего ремонта образцов ВВТ. При этом устраняются эксплуатационные отказы и неисправности силами обслуживающего персонала (военных ремонтных органов, выездных ремонтных бригад) [1; 2].

Механизмы возникновения боевых повреждений отличаются от механизмов возникновения эксплуатационных отказов, а значительные деформации (пробоины) корпуса образца ВВТ, шкафов, шасси, повреждения силовых агрегатов, гидравлических и пневматических приводов, разрыв кабельной сети затрудняют проведение ремонтных работ.

Поэтому подходы к расчету запасов запасных частей в комплектах ЗИП должны учитывать:

– случайные факторы, которые вызывают боевые повреждения составных частей образцов ВВТ (тип, количество, технические характеристики, характер действия боеприпасов, применяемых по позициям ВВТ, характеристики точности прицеливания и стрельбы (бомбометания), конструктивно-функциональные особенности построения образцов ВВТ, особенности размещения их составных частей, геометрические размеры; характеристики устойчивости составных частей образцов ВВТ к поражающим факторам боеприпасов и т.п.);

– случайные и детерминированные факторы, определяющие возможности ремонтных органов по устранению боевых повреждений и восстановления работоспособности образцов ВВТ (существующий состав сил и средств ремонтного органа, задействованного в устранении боевых повреждений, квалификация личного состава, методы, способы устранения боевых повреждений и т.п.);

– требования к показателям функционирования, надежности, структуры отремонтированных (восстановленных) образцов ВВТ, временные и стоимостные требования и др.

Таким образом, при расчете комплектов ЗИП, возникает проблема прогнозирования будущих боевых повреждений и соответствующих этим повреждением запасов ЗИП, с учетом приведенных выше факторов случайного и детерминированного характера.

В докладе с учетом существующего научно-методического аппарата и фундаментальных исследований в данной предметной области [3-10] сформулированы основные положения методики расчета количества запасных частей, предназначенных для обеспечения устранения боевых повреждений и восстановления работоспособности образцов ВВТ, которые включают в себя математическую формализацию задачи, основные расчетные соотношения, этапы и порядок расчета запасов ЗИП и др.

Авторами предложен показатель достаточности ЗИП, предназначенного для обеспечения устранения боевых повреждений и восстановления работоспособности образцов ВВТ – вероятность достаточности. Уточнено понятие и разработана математическая модель его расчета, которая, в отличие от существующих, учитывает возможность боевых повреждений как составляющих, так и ЗИП, а также временные ограничения проведения ремонта поврежденных образцов ВВТ. Разработанная модель основывается на разовых заявках на запасную часть и разовом их восстановлении, что позволяет избавиться от предположений о поступлении интенсивности потока заявок на запасные части и интенсивности их обновления и, соответственно, повысить достоверность расчета.

Таким образом, предложен методический подход к расчету количества ЗИП для обеспечения устранения боевых повреждений и восстановления работоспособности образцов ВВТ, который включает в себя формализацию оптимизационной задачи расчета состава запасных частей и порядок их решения. В методическом подходе нашел свое дальнейшее применения критерий минимизации стоимости запасных частей при обеспечении требований к показателям достаточности комплекта ЗИП и своевременности проведения ремонта поврежденных образцов ВВТ. Кроме того, при определении номенклатуры запасных частей учтены возможности ремонтных

подразделений по устранению боевых повреждений и восстановления работоспособности образцов ВВТ.

Список использованной литературы

1. Буравлев, А.И. Марковская модель восстановления вооружения и военной техники в новой системе технического обслуживания и ремонта / А.И. Буравлев // Вооружения и экономика, – 2014. – №1(26), – с. 39-52.

2. Пьянков, А.А. Математическая модель процесса восстановления вооружения и военной техники в ходе боевых действий тактического воинского формирования // Вооружения и экономика, – 2014. – №2(27). – с. 53-64.

3. Основы эксплуатации радиоэлектронной аппаратуры / Под ред. В.Ю.Лавриненко. – Высш. школа, – 1978. – 320 с.

4. Боярников, В.Б. Восстановление военной и боевой техники ЗРВ ПВО страны / В.Б. Боярников; под ред. Н.Д.Гребенникова. – Минск: МВИЗРУ ПВО, – 1972. – 240 с.

5. Ланецький, Б.М. Методика визначення та корегування складу запасів запасних частин комплектів ЗІП наземних бойових засобів зенітних ракетних комплексів / Б.М.Ланецький, В.В.Лук'янчук, О.М.Доска [и др.] // Проблеми координації воєнно-технічної та оборонно-промислової політики в Україні. Перспективи розвитку озброєння та військової техніки: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції, 11–12 жовтня 2017 року.: тези доповіді. – Киев: – 2017. – с. 272-273.

6. Ковтуненко, А.П. Основы теории восстановления эксплуатационных свойств технических систем / А.П.Ковтуненко, М.А.Шишанов, В.В.Зубарев. – Киев: НАУ, – 2007. – 294 с.

7. Ковтуненко, А.П. Восстановление эксплуатационных свойств радиоэлектронных систем / А.П.Ковтуненко, В.Н.Козлов, Ю.М.Россинский. – Москва: МО, – 1980. – 257 с.

8. Флоров, О.Д. Розрахунок складу ремонтного комплекту ЗІП бойових засобів ЗРК / О.Д.Флоров, О.М.Доска // Наука і техніка Повітряних Сил ЗС України. Харків: ХУПС, – 2013. – №1(10), – с. 61-64.

9. Ланецький, Б.М., Доска, О.М. Метод розрахунку показника достатності відновлювального комплекту ЗІП зразків зенітного ракетного озброєння, які отримують бойові пошкодження // Новітні технології для захисту повітряного простору: матеріали десятої наукової конференції Харківського університету Повітряних Сил ім. І. Кожедуба, Тези доповіді. – Харків, – 9-10 квіт., – 2014, – 2014. – с. 111.

10. Ландо, С.И. Лекции о производящей функции / С.И.Ландо – Москва: МЦНМО, – 2007. – 144 с.

MÜASİR DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARININ XARAKTERİSTİKASI VƏ ONUN EFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Kamal Əsgərov, Rauf Rəhimov, Hikmət Əsədov

Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi

E-mail: kamaliskra@mail.ru, rauffmahmud@yahoo.com,
asadzade@rambler.ru

Açar sözlər: döyüş əməliyyatı, effektivlik, şəbəkə, naviqasiya, funksional struktur.

Şəbəkə müharibəsi dedikdə, ayrı-ayrı hərbi hissə və qurumların şəbəkə qovşağı kimi fəaliyyət göstərmələrini və informasiyanı bir-birinə ötürməklə emal etmələrini nəzərdə tutur [1]. Bu cür şəbəkənin qrafiki təsviri şəkil 1-də verilir.

Şəkil 1. Şəbəkədə mərkəzləşmiş sistemin ümumi görünüşü

Döyüş effektivliyini əks etdirən əsas göstərici silahlı qüvvələrin bir çox faktorlarının kompleks funksiyasıdır. Döyüş effektivliyi silahlı qüvvələrin döyüşdə müvəffəqiyyət qazanması ehtimalı ilə xarakterizə olunur. Silahlı qüvvələrin döyüşdə müvəffəqiyyət qazanma ehtimalı aşağıdakı kimi qiymətləndirilə bilər:

$$P(S) = f(x_1, \dots, x_n; y_1, \dots, y_n; b_1, \dots, b_n; m_1, \dots, m_n;). \quad (1)$$

Burada, $x_n(y_n)$ – silahlı qüvvələrin n -ci qabiliyyət göstəricisini xarakterizə edir; ε – ətraf mühitin təsirini xarakterizə edən parametrdir; m – silahlı qüvvələrin missiyasını xarakterizə edən parametrdir. Beləliklə, döyüş effektivliyi üç kateqoriyadan ibarət çoxölçülü məkanda müəyyənləşir: döyüş qabiliyyəti göstəriciləri; ətraf mühitin təsir göstəriciləri və missiya, yəni döyüş tapşırığı.

Döyüşün ən yeni paradigmi olan şəbəkə-sentrik müharibə modeli (NCW) döyüşçülər və komandirlər arasında informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsi

üçün zəruri olan informasiyanın hər bir döyüş bölməsinə operativ və dəqiq çatdırılmasına əsaslanır. Bu səbəbdən döyüş effektivliyinin şəbəkə modeli təklif edilmişdir. Həmin modelə əsasən hərbi döyüş vasitələrinin vahid informasiya şəbəkəsində birləşdirilməsi nəticəsində bölmələrin müvəffəqiyyəti texniki vasitələrin yalnız taktiki-texniki göstəriciləri ilə deyil, həmçinin onların şəbəkəyə birləşmiş vahid qrup kimi fəaliyyət göstərməsi imkanı ilə müəyyənləşir.

Yüksək dəqiqliyə malik silahların meydana gəlməsi “yüksək dəqiq silah-kəşfiyyat-zərbə komplekslərinin” yaranmasına səbəb olmuşdur. Yüksək dəqiqliyə malik silahlar ciddi naviqasiya təminatının mövcudluğunu tələb edir və bu məqsədlə peyk naviqasiya sistemlərindən geniş istifadə edilir.

İstənilən hərbi münaqişə zonasında şəbəkədə mərkəzləşmiş müharibə paradigmasının tətbiqi hərbi əməliyyatların aparılmasının aşağıda göstərilən dörd əsas fazasını nəzərdə tutur [2]: 1. Düşmənin kəşfiyyat-informasiya təminatı sistemlərinin (kəşfiyyat vasitələri və sistemləri, rabitə və məlumat ötürmə sistemləri, şəbəkə qovşaqları, məlumat emalı və idarəetmə mərkəzləri) qabaqcadan ləğv edilməsi yolu ilə informasiya üstünlüyünün əldə edilməsi. 2. Düşmənin aerokosmik müdafiə sistemlərinin məhv edilməsi hesabına aerokosmik sahədə üstünlüyün əldə edilməsi. 3. İdarəetmədən və informasiya vasitələrindən məhrum olan düşmənin raket komplekslərinin, aviasiyasının, artilleriyasının, zirehli texnikasının ardıcıl olaraq məhv edilməsi. 4. Düşmənin müqavimət mərkəzlərinin tam məhv edilməsi.

[2]-də göstəriləndiyi kimi regional səviyyədə mərkəzləşmiş-şəbəkə idarəetmə sistemlərinin əsas məqsədi məkanca paylanmış, müxtəlif fiziki prinsiplər əsasında, geniş tezlik diapazonunda işləyən kəşfiyyat və müşahidə sistemlərinin, real miqyasda işləyən kəşfiyyat xarakterli verilənlərin çoxqat təkrarlanan, mühafizə edilmiş, çoxkanallı şəbəkə məlumat ötürmə sistemlərinin, çoxsəviyyəli iyerarxik vəziyyətin qiymətləndirilməsi, qüvvələrin tətbiqi üzrə qərar qəbulu, silah tətbiqi nəticələrinə nəzarət sistemlərinin yaradılmasından ibarətdir.

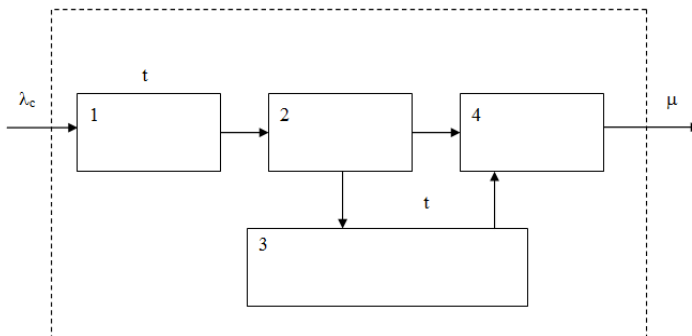
Bu sistem sifarişçilər səviyyəsində ayrı-ayrı altsistemlərə dekompozisiya edilir və onlar bir-biri ilə əlaqələndirilmədən yaradılırlar. Bu cür altsistemlərin müxtəlif variantları formalaşdırılan zaman müdafiə sənayesi kompleksində silah və hərbi texnika sahəsində mövcud olan texnika və texnologiyalar arxalanırlar.

Bu və digər müəssisələrdə işlənmiş texnologiyalar və texniki həllər mərkəzləşmiş şəbəkə sisteminin bir sıra funksional elementlərini yaratmağa imkan verir, bunlara, o cümlədən məkanda obyektlərin koordinat – zamana görə vəziyyətini müəyyənəlməyə imkan verən yüksəkdəqiqlik sistemlər, yüksəksürətli, geniş tezlik zolaqlı xətlər, çoxfunksional aktiv fazlanmış anten qəfəsləri, çoxlu sayda mənbədən informasiyanı qəbul edib vahid informasiya məkanı yaratmağa imkan verən real zaman alqoritmləri aid edilə bilər.

Hazırda mərkəzləşmiş şəbəkə idarə sisteminin effektivlik kriterisi müxtəlif cür formulə edilir [2]. Məsələn hərbi qüvvələr qrupunun hərbi potensialının mi-

nimal azalmasını təmin edən sistem daha effektiv sistem hesab edilə bilər. Mütəxəssis qoşun növlərinin müasir silah kompleksləri döyüş sistemləri kimi nəzərdən keçirilir ki, onların fərqli cəhətləri informasiya – idarəetmə altsistemi, texniki təminat vasitələri və silahlardan ibarətdir.

Döyüş sistemlərinin funksional strukturu şəkil 2-də göstərilmişdir.

Şəkil 2. Döyüş sistemlərinin funksional strukturu.

**1 – kəşfiyyat altsistemi; 2 – silahın idarəetmə altsistemi;
3 – silahın hazırlanması və texniki xidmət altsistemi; 4 – silah**

Silah sisteminin reaksiya müddəti t_r belə hesablanır:

$$t_r = t_1 + t_2 + t_3 + t_4. \quad (2)$$

Burada; t_1 – hədəfin aşkarlanma müddəti; t_2 – hədəfin məqsəd kimi göstərmə müddəti; t_3 – atəşə hazırlıq müddəti; t_4 – hədəfin məhvi anına qədər atəş müddəti.

Daha sonra kütləvi xidmət sistemi nəzəriyyəsi əsasında sistemin vəziyyətlər qrafikindən istifadə etməklə sistemin vəziyyətlər ehtimallarının dinamikası tənzimlənir və stasionar rejimdə sistemin vəziyyətlər ehtimalları hesablanır.

Bu ehtimallar əsasında sistemin əsas effektivlik göstəriciləri hesablanı bilər. Müasir şəbəkə – sentrik modelin daha sonrakı inkişafı və optimallaşdırılması müasir döyüş effektivliyini yüksəldən faktorlardan biri hesab edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. McElroy, B. Rajant. The network – centric approach: Solving the challenges of real-time battlefield communications: [Electronic resource] / URL: <https://militaryembedded.com/comms/communications/the-network-centric-approach-solving-the-challenges-of-real-time-battlefield-communications>
2. Anand, D., Raja, Ch., Dr.E.G. Rajan. Network Centric Warfare-Concepts and Challenges // CiiT International Journal of Networking and Communication Engineering, November – 2011. Vol. 3, No. 14. p. 898-902.

ZƏNGİLƏN RAYONU ƏRAZİSİNDƏN KEÇƏN OXÇUÇAYDA EKOLOJİ VƏZİYYƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Qumru Şükürlü

Müdafiə Sənayesi Nazirliyi, MAK A Təbii Ehtiyatların Kosmik Tədqiqi İnstitutu

E-mail: shukurlu_qumru@list.ru

Açar sözlər: çirklənmə, ekoloji terror, monitoring, transsərhəd, bioresurs.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekoloji terroru Vətən müharibəsinə qədər davam etmişdir. Belə ki, Zəngilan rayonu ərazisindən keçən Oxçuçay çirkləndirilir və çay hövzəsinin flora və faunası məhv edilirdi. Ermənistanın dağ-mədən şirkətlərinin fəaliyyəti Oxçuçayda fəlakətli vəziyyət yaratmışdı. Bu prosesdə Almaniyanın CRONIMET Holding GmbH şirkəti də yaxından iştirak etmişdir. Uzunluğu 85 km olan, 40 km-ə qədəri Azərbaycan ərazisinə düşən Oxçuçay o qədər çirkləndirilmişdir ki, burada ağır metallar normadan artıq səviyyəyə çatmışdır. Monitoring və analizlərin nəticələri, eyni zamanda çayda bioresursların kütləvi məhv olması faktları çayın Ermənistan ərazisindəki Megri, Qacaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən (metalsafəlaşdırma) kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və digər tullantılarının Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirdiyini təsdiq edir.

Ekspertlərin araşdırmalarına əsasən Oxçuçayın tərkibində olan ağır metallar və digər kimyəvi maddələr artıq qurult sularına və yeraltı sulara da keçib. Orta illik su balansına Arazdan 20 dəfə az olan Oxçuçay Araz qarışandan sonra, Araz suyunda olan mikroflora 65–80% azalır. Nəzərə alsaq ki, Oxçuçay Araz çayına daxil olur, bu zaman çaydakı ekoloji fəlakət Azərbaycanla yanaşı, İran üçün də problemlər yaradır.

Çay suyunun suvarmada istifadə edildiyi Zəngilan rayonu ərazisində torpaqlar zəhərlənmişdir və yetişdirilən məhsul əhalinin sağlamlığı üçün təhlükəli hesab edilir. Çirklənmiş suyun istifadəsi zərərli nəticələrə – mədə-bağırsaq traktı pozğunluqlarına, böyrəklərdə və sümük toxumasında dağıdıcı proseslərə, ürək-damar, sinir sistemləri problemlərinə yol açır [1].

İşğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonu ərazisindən axan yerli çaylarda ekoloqlar tərəfindən aparılan monitorinqlər göstərir ki, bu çayın çirklənməsi digər sərhəd çaylardan daha çoxdur. Oxçuçaydan 2021-ci ilin yanvar-iyun aylarında götürülən su nümunələrində yüksək miqdarda ağır metal, xüsusən molibden, mis, manqan, dəmir, sink və xrom aşkar edilmişdir. ETSN-nin monitoring hesabatlarına əsasən çayda mis-molibden birləşməsinin miqdarı 2, dəmir 4, nikel 7 dəfə normadan yüksək olmuş, çayın rəngi çirklənmə səbəbindən vaxtaşırı dəyişmişdir. 2021-ci ilin mart ayında çayda qızılxallı balığın (Small Trout) kütləvi ölümü qeydə alınmışdır [2].

Aparılan monitorinqlər nəticəsində çay suyunda müxtəlif zamanlarda – (bol-sulu və ya azsulu dövrlərdə), ümumilikdə ilin bütün fəsillərində ağır metalların normadan dəfələrlə çox olduğu müəyyənləşdirilmişdir:

- 09.01.2021 tarixdə: nikel normaldan 7,1 dəfə çox olub.
- 28.01.2021 tarixdə: dəmir 4,6 dəfə, nikel 5,7 dəfə, ammonium 1,6 dəfə, sink 1,2 dəfə, manqan 3,6 dəfə, qurğuşun 1,3 dəfə, molibden normadan 2,5 dəfə, kadmiyum 3,5 dəfə;
- 05.02.2021 tarixdə: manqan 2 dəfə, dəmir 3,5 dəfə, nikel 3,6 dəfə, molibden normadan 1,7 dəfə;
- 09.02.2021 tarixdə: dəmir normadan 1,8 dəfə, molibden 1,4 dəfə, manqan 1,9 dəfə;
- 26.02.2021 tarixdə: manqan 3,2 dəfə, dəmir 5,2 dəfə, nikel 1,4 dəfə, molibden normadan 1,3 dəfə;
- 04.03.2021 tarixdə: dəmir 2,8 dəfə, manqan normadan 3,6 dəfə;
- 10.05.2021 tarixdə: dəmir 1,8 dəfə, kadmiyum normadan 1,4 dəfə;
- 21.05.2021 tarixdə: dəmir normadan 2 dəfə;
- 07.06.2021 tarixdə: ağır metallardan olan dəmir normadan 1,1 dəfə;
- 14.06.2021 tarixdə: transsərhəd mənbədən götürülən su nümunəsindəki dəmirin miqdarı 2,2 dəfə normadan çox olmuşdur [2].

Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 7 mart 2021-ci ildə Oxçuçayının Zəngilanın Şayıflı və Cahangirbəyli kəndlərindəki hissəsində aparılan vizual monitorinq zamanı Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilən 227 kiçik qızılxallı balıq və 330 şirbit balıqlarının kütləvi ölümü müşahidə edilmişdir. Çayın suyundakı dəmir, mis, nikel, molibden və digər ağır metalların çoxluğu balıqların ölümünə səbəb olmuşdur: “Çayın suyu və dib çöküntüləri nümunəsinin təhlilləri ETSN-nin sifarişi əsasında Almaniyanın beynəlxalq səviyyədə akkreditə olunmuş və sertifikatlaşdırılmış SGS laboratoriyasında aparılmışdır” (“Societe General de Surveillance Azeri Ltd” LLJ ilə müqavilə əsasında) [2].

Oxçuçaydan götürülmüş su nümunələrinin sınaq nəticələri çay səthindəki sularda ağır metalların, xüsusən dəmir, mis, manqan, molibden, sink, xrom, nikel və digərlərinin yüksək miqdarda olduğunu aşkarlamış, hətta çöküntü nümunələrində təhlükəli maddələrin konsentrasiyasının normadan dəfələrlə artıq olduğunu müəyyənləşdirilmişdir.

Şəkil. Oxçuçay

Ermənistan Beynəlxalq Su Konvensiyasına qoşulmayıb beynəlxalq öhdəliklər götürmədiyindən çayın çirkləndirilməsi hələ də davam edir. Bunu həm Azərbaycanı, həm də İranı çirkləndirən səssiz bir ekoloji fəlakət adlandırmaq olar. Qafan və Qacaran yataqlarının istehsal gücünün artırılması çayın çirklənməsini daha da artırır. Bu baxımdan Oxçuçaydakı ekoloji fəlakətin qarşısının alınması üçün ilk növbədə çirklənmənin tədqiqi aparılmalı, daha sonra bərpa işi uğrunda tədbirlər görülməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov, Q.Ş. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi / Q.Ş.Məmmədov, X.Y.Mahmudov – Bakı: Elm, – 2005. – 435 s.
2. Oxçuçayın Ermənistan tərəfindən çirkləndirilməsi: [Elektron resurs] / – 10.03.2021. URL: <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=12102>.

TECHNOLOGICAL METHODS TO INCREASE THE LONGEVITY OF LAUNCHERS

Sarvan Eziz

War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

E-mail: sarvan_e@hotmail.com

Keywords: technological process, reliability, launchers, abrasive, mechanical processing, technical surface

Matriculation of production processes and technological regularities may lead to fully and precisely general view depiction of ultimate quality features formation of processed surfaces, improvement of proceeding process, as well as provision of qualities, which are necessary for the surface increasing reliance, and durability of machine and mechanisms. Improvement of consumption and quality features of machines, establishment of new machines, ways for increasing their reliance and durability are the main goals ahead. Effect rate of production technology to the product reliance depends on the reliance of the technological process itself. The weapon details are undergone to complex physical-mechanical effects in the course of consumption process. Therefore, selection of materials for details are carried out in accordance with consumption condition [1]. The evaluation of properties of materials are carried out upon thermo-physical, mechanical, chemical and other features at first.

High firmness and resilience, resistance against heat and wear, impact viscosity and plasticity requirements are set for routing material. Thus, selection of suitable steel for routers are of significance from constructive and technological points of view. Durability of routers depends on physical-mechanical features of its material, production technology, consumption environment, supervision of working regime and control level, ecological impacts, quality change in the course of working and etc. features [2]. Cleanliness degree of surface, change characteristics of external forces affecting, concentration of tension, durability of material etc. have decisive effect on reliability of routers.

Main feature for machine durability is service term. Thus, it is the continuation term until border condition or deleting from account upon consumption calendar. Being a feature of durability, technical resource is featured possible reserve of object operation. It is possible to improve reliance and durability parameters of the part by reconciling mechanical proceeding characteristics of YARS router internal cylindrical surface with consumption features.

Main factor limiting reliability of machine include: breakage of detail, wear of fricative surface, surface damage due to contact tension and corrosion, plastic deformation and etc. In order to avoid these cases, it is necessary to reach improvement of strength and solidity, use of materials less vulnerable to heating effect, increase of effectiveness of lubrication methods and increase of material quality. Durability of YARS router and running in the course of high pressure-temperature conditions refers to maintenance of working capacity until the reach of limits at repair and maintenance system determined upon the exploitation term set forth in technological documents [3]. The reliability feature of the part depends on its preparation technology deliberately. Wear characteristics depend on type of materials at tribocut, course of technological process, exploitation condition, quality assurance and etc.

Main reasons for the breakdown of YARS router are tribotechnical processes that occur on surfaces as between external cylindrical surface of rocket and internal cylindrical surface of the router. It has been determined based on statistical information that reason for breakdown of 80–83% of routers were as a result of wearing, the remaining due to the other reasons, especially due to durability issues. All types of mechanical wear – physical-mechanical, molecular-mechanical [4], As well as corrosion-mechanical wearing processes in those systems operating in the course of heavy exploitation are observed.

A specific part of performed work convert to heat and result in increase of temperature in order to eliminate friction in the course of operation of machine and mechanisms. In addition, change in the external environment temperature reveals the emerge of heating effects. Moreover, specific part of machine operates in combustion and explosion environments directly. Temperature arising due to contact results in the weakening of physical-mechanical specification of materials depending on constructive structure and heat transferring capacity. It stipulates plasticity of protective layer of working surfaces.

As a result of multisided repeated deformations and when temperature increases sharply, structure and specifications of contact zone of material change significantly. In the course of friction process, breaking off micrometric particles on working surface results in decomposition. Intensity of decomposition depends mainly on type of material and exploitation provisions [5]. Taking into account exploitation of routers in dry friction condition, formation of friction ratio is affected by roughness of working surface, normal force pressured on surface, micro-geometrical parameters and etc.

Main wearing type, which is typical for YARS routers, is abrasive wearing. Firmness of abrasive particles exceeding the solidity of working detail results in starching of surface in various forms. Abrasive particles with various forms and sizes, which dropped in contact zone, make additional tensions by violating relative integrated condition between surfaces and realize decomposition of surface in various forms depending on characterizes of movement and hardness of integrating parts [6].

Quality of surface layer is formed because of transformation on metal structure as an output of physical-mechanical and chemical processes emerged on working surface in the course of technological processes. Consequently, working top surface has different structure from bottom layer. Considering durability of machine details depends on quality of working surface and characterized by exploitation features deliberately, thus micro-solidity, especially research of surface layer quality specifications are of significance [7].

Wearing off YARS routers is complex and multifactor, physical-mechanical and chemical issue. When projecting their production technology, it is necessary to determine breaking off reasons-especially course of wearing process and

assigning optimal values for features affecting this process, as well as to project and apply advanced technological processes by taking into account production features [8].

Production and exploitation quality of machines are affected mainly by projecting, advancing calculus methods for solidity, durability and exactness, as well as level of production technology, production means, control and testing and etc. factors. In order to provide high quality of machines, it is necessary to optimize main factors affecting in the course of its projecting, production and exploitation stages. A product providing the least funds, time consumption and labour, prepared through the best efficient technology for the given production type and meeting the given technical requirements is referred as technologic product. Technology of details and joints are the most crucial provisions for the development of a machine with optimal technological-economic features.

Bibliography

1. Ümid, Y.M. Maşınqayırma texnologiyasının əsasları / Y.M.Ümid, Ə.H. Xəlilov – Bakı: AzPİ, – 1987. – 121 s.

2. Туктанов, А.Г. Технология производства стрелково-пушечного и артиллерийского оружия. Учебник. / А.Г.Туктанов. – Москва: Машиностроение, – 2007. – 376 с.

3. Əziz, S.Ş. Daxili silindrik səthlərin sürütmə əməliyyatı ilə emalının əsas xüsusiyyətləri // – Bakı: Azərbaycan Mühəndislik Akademiyasının Xəbərləri, – 2018. №3, – s. 44-50.

4. Hüseynov, R.Q., Talıbov, Ə.M., Əziz, S.Ş. Yaylım atəşli reaktiv sistem yönəldicisinin xromlanma texnologiyasının işlənməsi // – Bakı: Hərbi icmal, – 2018. №2, – s. 33-37.

5. Kreknin, L.T. Avtomatik silahların istehsalı - Silahların tipik detallarının istehsalı / L.T.Kreknin – Bakı: AzTU, – 2017. – 191 s.

6. Гафаров, А.М. Прогрессивные методы механической обработки: [в 2 томах] / А.М.Гафаров. – Баку: ЭЛМ, – т.1. – 2001. – 286 с.

7. Eziz, S. Sh. Kinematic features of the lapping process and determination of its basic parameters // – Moscow: Computational Nanotechnology, – 2020. №3 vol.7, – p. 11-16

8. Hüseynov, R.Ə. Atıcı-top və artilleriya silahlarının istehsal texnologiyası / R.Ə.Hüseynov, İ.Ə.Nəzərov, Ə.M.Mehdiyev. – Bakı: İSBN, – 2016. – 124 s.

INTELLIGENT ADAPTIVE VIBRATION TECHNOLOGY FOR DIAGNOSTICS OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

**academician Telman Aliev, Gambar Guluyev,
Asif Rzayev, Fahrhad Pashayev**

Institute of Control Systems, Azerbaijan National Academy of Sciences

E-mail: director@cyber.az, scb_06@mail.ru,
asifrzayev48@gmail.com, pasha.farhad@gmail.com

Keywords: weapons, diagnostics, intelligent sensors, algorithms, spectral analysis, informative attribute.

It is known that in recent years, the intellectualization of weapons and military equipment diagnostic systems has been the main direction of their improvement [1-3]. Diagnostic systems are currently successfully used in missile, aviation, naval and armored weapon systems in severe field conditions. At the same time, various technologies for analyzing vibration, pressure, forces, current, voltage, resistance, time intervals, etc. are widely used to form informative attributes of malfunctions. Of these parameters, vibration signals carry the most information, since most of the damage to parts in equipment causes mechanical vibrations. Therefore, diagnosing the condition of weapons and assessing the degree of danger of damage based on vibration control data is the most effective method.

Vibration signals $g(i\Delta t)$ received from vibration sensors installed in these weapons, as a rule, have a complex stepwise abruptly changing shape and are accompanied by a significant noise $\varepsilon(i\Delta t)$. At present, spectral methods and algorithms are used in diagnostic systems to analyze the vibration signals $g(i\Delta t)$. However, in practice, the adequacy of diagnostic results is not always ensured [1]. This is due to the fact that it requires analyzing and identifying the stepwise and abruptly changing vibration signals $g(i\Delta t)$, in which the spectral composition is constantly changing depending on the change in the vibration frequency in real combat conditions. Therefore, an adaptive change of the sampling step Δt of these signals is required to ensure the adequacy of diagnostics. In addition, in many cases it is necessary to determine a large number of spectrum estimates with the corresponding amplitudes and frequencies, which also significantly complicates and prevents the intellectualization of the solution of the problems of vibration diagnostics of these weapons. Therefore, in order to intellectualize and ensure the adequacy of the diagnostic results, it is necessary to ensure the adaptation of the choice of the sampling step and the use of the technology of signal decomposition into more informative components, which can be used in

solving diagnostic problems by intelligent methods. In this case, in addition to using the information potential of the useful vibration signals $X(i\Delta t) = g(i\Delta t) - \varepsilon(i\Delta t)$, it is also advisable to use the information of the noise $\varepsilon(i\Delta t)$. Besides, at the beginning of malfunctions, i.e., the noise $\varepsilon(i\Delta t)$, carries more information than the useful signal.

One of the possible diagnostic options is considered below. According to this technology, the values of the binary codes of the corresponding bits $q_k(i\Delta t)$ of the samples of the sampled signal $X(i\Delta t)$ with a sampling step Δt are calculated based on the following known algorithm [1]:

$$q_k(i\Delta t) = \begin{cases} 1 & \text{when } x_{rem(k)}(i\Delta t) \geq \Delta x 2^k; \\ 0 & \text{when } x_{rem(k)}(i\Delta t) < \Delta x 2^k; \end{cases} \quad (1)$$

$$x_{rem(k)}(i\Delta t) = x_{(k)}(i\Delta t) - [q_{k+1}(i\Delta t) + q_{k+2}(i\Delta t) + \dots + q_{(n-1)}(i\Delta t)],$$

where

$$X(i\Delta t) > 2^n; x_{rem(n-1)}(i\Delta t) = X(i\Delta t), n \geq \log \frac{X_{max}}{\Delta x}, \\ k = n-1, n-2, \dots, 1, 0.$$

In accordance with this algorithm, at each sampling step Δt , the equality $x_{rem(n-1)}(i\Delta t) = X(i\Delta t)$ is initially allowed and, according to condition (1), signals $q_k(i\Delta t)$ are generated iteratively in the form of code 1 or 0. $X(i\Delta t)$ here is compared with the value $2^{n-1}\Delta x$ in the first step. According to (1), in this case, $X(i\Delta t) \geq 2^{n-1}\Delta x$, then the bit of $q_{n-1}(i\Delta t)$ is set to unity and by the difference

$$X(i\Delta t) - 2^{n-1}\Delta x = x_{rem(n-2)}$$

the value of the remainder $x_{rem(n-2)}$ is calculated. In the case when $X(i\Delta t) < 2^{n-1}\Delta x$, the bit of $q_{(n-1)}(i\Delta t)$ is set to zero, and the difference remains unchanged. The same is repeated in the next iteration. As a result, in each conversion cycle with the sampling step Δt , the signal $X(i\Delta t)$ is as if decomposed into the signals $q_k(i\Delta t)$ with periods T_{q_0}, T_{q_1} , which take values 1 or 0 and have weight according to their positions. During the time when the technical conditions of the object changes, this leads to a change in the combination of estimates of their mean frequencies $\bar{f}_{q_0}, \bar{f}_{q_1}, \dots, \bar{f}_{q_m}$, which are determined by the expressions

$$\bar{f}_{q_0} = \frac{1}{\langle T_{q_0} \rangle}, \bar{f}_{q_1} = \frac{1}{\langle T_{q_1} \rangle}, \bar{f}_{q_2} = \frac{1}{\langle T_{q_2} \rangle}, \dots, \bar{f}_{q_m} = \frac{1}{\langle T_{q_m} \rangle} \quad (2)$$

and are non-random values.

Let us now consider the possibility of using the relationship between the beginning of the latent period of malfunctions with the estimates of the characteristics of positional binary signals (PBS) [1]. As mentioned above, abruptly changing high-frequency spectra appear in many of the indicated military objects at the beginning of the initiation of defects in the vibration signal. When encoding these signals $g(i\Delta t)$, at each sampling step Δt , signals $q_k(i\Delta t)$ are iteratively generated in the form of code 1 or 0. To this end, in the first step, the samples $g(i\Delta t)$ are compared with the value of $2^{n-1}\Delta g$. For $g(i\Delta t) \geq 2^{n-1}\Delta g$, the value of $q_{n-1}(i\Delta t)$ is set to unity and by the difference

$$g(i\Delta t) - 2^{n-1}\Delta g = g_{rem(n-2)}(i\Delta t)$$

the sequence of signals $q_k(i\Delta t)$ and combinations of time intervals T_{1q_k}, T_{0q_k} , for all bits are determined. After that, according to expression (2), the combination of the mid-frequencies of the PBS $\bar{f}_{q_0}, \bar{f}_{q_1}, \bar{f}_{q_2}, \dots, \bar{f}_{q_m}$ is determined and used in the formulas

$$k_{fq_0} = \frac{f_{q_1}}{f_{q_0}}, k_{fq_1} = \frac{f_{q_2}}{f_{q_1}}, k_{fq_2} = \frac{f_{q_3}}{f_{q_2}}, \dots, k_{fq_m} = \frac{f_{q_m}}{f_{q_{m-1}}}$$

$$k_{q_0} = \frac{\langle T_{q_1} \rangle}{\langle T_{q_2} \rangle}, k_{q_1} = \frac{\langle T_{q_2} \rangle}{\langle T_{q_3} \rangle}, k_{q_2} = \frac{\langle T_{q_3} \rangle}{\langle T_{q_4} \rangle}, \dots, k_{q_m} = \frac{\langle T_{q_m} \rangle}{\langle T_{q_{m-1}} \rangle}$$

to determine combinations of the estimates $k_{fq_0}, k_{fq_1}, k_{fq_2}, \dots, k_{fq_m}$, and $k_{q_0}, k_{q_1}, k_{q_2}, \dots, k_{q_m}$, which allow, by forming a set of informative attributes, to create intelligent technologies for diagnosing the beginning of the latent period of malfunctions in the mentioned objects [1].

Bibliography

1. Aliev, T. "Noise control of the Beginning and Development Dynamics of Accidents" / T. Aliev – Springer, – 2019. – 201 p.

2. Diagnostics and monitoring of the condition of complex technical systems: a study guide / N.A.Makhutov, V.N.Permiyakov, R.S.Akhmetkhanov [et al.] – Tyumen: TIU, – 2017. – 632 p.

3. Kovalev, V.P. A system for diagnosing weapons and military equipment abroad. // Voyennaya Mysl', – 2021. No.2. – p. 147-157.

İŞĞAL DÖVRÜNDƏ KƏLBƏCƏR RAYONUNUN MEŞƏ SAHƏLƏRİNDƏ BAŞ VERMİŞ DƏYİŞİKLİKLƏRİN KOSMİK MƏLUMATLAR ƏSASINDA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Tofiq Süleymanov, Validə Məmmədaliyeva

Azərbaycan Milli Aerokosmik Agentliyi

E-mail: valide.mamedaliyeva@mail.ru

Açar sözlər: Kəlbəcər rayonu, NDVI indeksi, ENVİ proqramı, ArcGIS proqramı.

Kəlbəcər rayonunun meşə sahələrini müəyyən etmək və işğal olunmuş əraziləri təsnifatlaşdırmaq üçün peyk təsvirləri əsasında normallaşdırılmış diferensial vegetasiya indeksləri (NDVI) aşağıdakı kimi hesablanmışdır:

$$NDVI = \frac{NIR - RED}{NIR + RED}.$$

Burada, NIR – yaxın infraqırmızı oblastda spektral əksətmə, RED – qırmızı oblastda spektral əksətmədir.

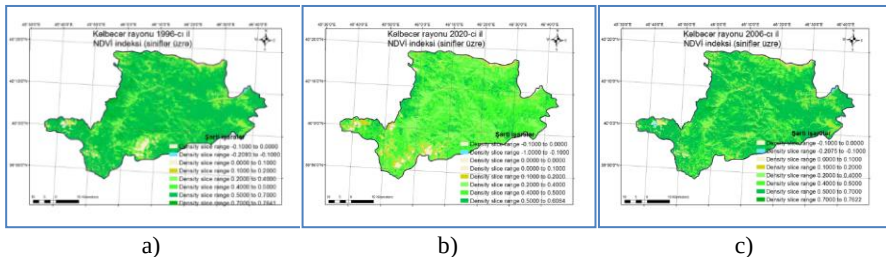
Təsnifatı həyata keçirmək üçün Yer səthi üzərindəki müxtəlif örtük növlərinin (bitki örtüyünün növü və keyfiyyəti daxil olmaqla) NDVI indeksinə empirik uyğunluğunun cədvəl 1-də verilmiş qiymətlərindən istifadə olunmuşdur [1].

Baxılan halda NDVI indeksini müəyyən etmək üçün ENVİ proqramından (ENVI Classic) istifadə edilmişdir. Giriş verilənləri kimi ABŞ-ın Geoloji Araşdırma Mərkəzinin saytlarından birində (Earth Explorer) təqdim olunmuş Landsat 5 və Landsat 8 peyk məlumatları götürülmüşdür [2]. Şəkillər 3 fərqli dövrü – 1996, 2006 və 2020-ci illəri əhatə etmiş, hər biri təxminən ilin eyni vaxtında (iyulun ortalarında) çəkilmişdir. Hər bir təsvir tək yox, bütöv bir dəst kimi peyk sensorunun funksionallığı ilə müəyyən edilmiş, baxılan halda Landsat-8 peyki üçün müxtəlif spektral diapazonlarda (kanallarda) çəkilmiş 11-ə qədər görüntü təqdim olunmuşdur. Həmçinin dəstə metaməlumatların mətn və digər faylları, çəkiliş şəraiti, sensorun xüsusiyyətləri, peykin mövqeyi, təsvirin koordinatları və digər məlumatlar daxil edilmişdir [3].

Cədvəl 1. Müxtəlif örtük növlərinin NDVI indeksinin dəyişmə intervalı

NDVI	Örtük növü
0,8 ÷ 1,0	Çox güclü, sıx bitki örtüyü (tropik, yaxud enliyarpaq sağlam meşə)
0,67 ÷ 0,8	Güclü, sıx bitki örtüyü (meşə)
0,4 ÷ 0,5	Çılpaq və seyrəlmiş ağac və kol bitkiləri
0,2 ÷ 0,4	Kolluqlar və otluqlar
0,09 ÷ 0,2	Meşəsiz ərazi
-0,1 ÷ 0,1	Dağ növləri, qum, qar
-0,42 ÷ -0,33	Su obyektii
-0,55 ÷ -0,5	Antropogen örtük (beton, asfalt)
0	Şəkildə bulud

Alınan nəticələrə əsasən təsnifatı yerinə yetirmək üçün cədvəl 1-də göstərilmiş müxtəlif təbii örtüklər üçün NDVI indekslərinin qiymətlərindən istifadə edilmişdir. Təsnifat prosesindən sonra siniflər üzrə təsvir rastr formatından vektor formatına çevrilmiş, bu əməliyyatlar yerinə yetirildikdən sonra poliqon formalaşmış (.shp formatına), alınmış nəticələr aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil. Kəlbəcər rayonu ərazisi üçün müxtəlif illər üzrə NDVI indeksinin sinifləşdirilməsi: a) 1996-cı il; b) 2006-cı il; c) 2020-ci il

Alınmış təsvirlər və NDVI indeksinin dəyişmə diapazonu əsasında tədqiqat ərazisində kifayət qədər dəyişikliklərin baş verdiyi müşahidə olunmuşdur.

Sonrakı mərhələdə ArcGIS proqramının Calculate Geometry alətindən istifadə etməklə sahələrin hesablanması prosedurları yerinə yetirilmiş və alınmış nəticələr cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəlin göstəricilərinə əsasən, demək olar ki, ən az azalma (8,8 ha) su obyektlərində, ən çox azalma güclü sıx bitki örtüyündə (150986,6 ha) müşahidə olunmuşdur. Ən az artım çılpaq torpaq örtüyündə (4606,6 ha), ən çox artım isə çılpaq və seyrəlmiş ağac və kolluqlarda (96974,4 ha) baş vermişdir.

Bununla da 1996-cı ildən 2020-ci ilə qədər ötən 25 il ərzində işğal altında olan Kəlbəcər rayonunun meşə-bitki örtüyünün sahə dəyişkənliyi multispektral

kosmik təsvirlərdən alınmış NDVI indeksləri ilə hesablanmış, əldə olunmuş nəticələr əyani təqdim edilmişdir. Hesablamalar nəticəsində sıx meşə-bitki örtüyünün kifayət qədər azaldığı müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 2. İşğal dövründə tədqiqat ərazisinin təbii obyektlərində baş vermiş dəyişikliklərin dinamikası

Siniflər	İllər üzrə sahələr (ha ilə)			Dinamika (1996-2020)
	1996	2006	2020	
Şu obyekt	8,8	11,2	–	2,4↓
Çılpaq torpaq örtüyü	5444,1	6539,5	10050,7	4606,6↑
Kolluqlar və otlaq (örüş)	29294,6	38247,8	86497,6	57203↑
Seyrəkləşmiş ağac və kolluqlar	30872,1	43418,6	127846,5	96974,4↑
Güclü sıx bitki örtüyü (kolluqlar)	186990,8	167176,9	36004,2	150986,6↓
Güclü sıx meşə örtüyü	7807,9	5011	–	2796,9↓

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. NDVI – теория и практика: [Электронный ресурс] / – 06.07.2021. URL: <http://www.gis-lab.info/qa/ndvi.html>.
2. Earth Explorer: [Electronic resource] / – 08.07.2021. URL: <https://earthexplorer.usgs.gov>.
3. Растровые типы спутниковых сенсоров: [Электронный ресурс] / – 06.07.2021. URL: <https://pro.arcgis.com/ru/pro-app/latest/help/data/imagery/satellite-sensor-raster-types.htm>.

PILOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ KOMPONENTLƏRİNİN KİBERTƏHLÜKƏSİZLİYİNİ TƏMİN EDƏN DAYAQ MODELİNİN İŞLƏNMƏSİ

texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fərqanə Abdullayeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

E-mail: a_farqana@mail.ru

Açar sözlər. dron, pilotsuz uçuş aparatı, kibertəhlükəsizlik, GPS spufinq, ak-tuator.

Pilotsuz uçuş aparatı (PUA) məsafədən və ya əvvəlcədən təyin edilmiş uçuş trayektoriyası vasitəsilə avtonom idarə olunan, bortunda quraşdırılmış GPS (Global Positioning System) cihazları və sensorlarla işləyən pilotsuz təyyarələrdir.

PUA-ların yaranma tarixi Birinci Dünya müharibəsinə təsadüf edir. PUA-lar ilk zamanlar hərbi məqsədlər üçün istifadə edilirmiş. İlk dəfə 1917-ci ildə Çarlz Ketterinq tərəfindən hava torpedaları yaradılmışdır və “Kettering Bug” adlanırdı. Torpeda havada təyyarədən buraxılır, suyun üzərinə düşdükdə oradakı silah hədəfə doğru hərəkət etməyə başlayır. Daha sonra bu sahə inkişaf etdirilərək, 1935-ci ildə britaniyalı aviakonstruktor Geoffi de Haviland tərəfindən Britaniya Kralıça Arısı (DH. 82B Queen Bee) adlı dron yaradıldı. Bu PUA hərbi və mülki məqsədlər üçün istifadə edilirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra, 1950-ci ildə Ryan adlı Aviasiya şirkəti 32 reaktiv mühərrikli, sürətli PUA yaratdı. Ryan şirkətinə məxsus bu PUA “Alov Arıları” (fire bees) adlanır və bu gün tətbiq olunan müasir PUA-ların atası hesab olunur.

Bu gündə PUA-lar həm hərbi, həm də mülki sahədə tətbiq olunur. PUA-ların geniş tətbiqi onların kibertəhlükəsizliyi, məxfiliyi və fiziki təhlükəsizliyi sahəsində problemlər yaratmışdır.

PUA-ların təhlükəsizliyini analiz etmək üçün onun arxitekturasını təşkil edən komponentləri müəyyənləşdirmək lazımdır. PUA-ların arxitekturasını iki hissədən ibarət olaraq təsvir edirlər [1]: 1) PUA; 2) Yer idarəetmə sistemi (YİS). PUA hissəyə baza sistem, kommunikasiya, sensorlar, aviyonika və avtonom idarəetmə modulları daxildir. Burada baza sistem modulu PUA-nın əməliyyat sistemidir. Əməliyyat sistemi PUA-nın daxili modullarının birgə işləməsini təmin edir. Sensor modulunu müxtəlif sensorlar təşkil edir. Adətən, PUA-nın sabit sürət və normal hündürlükdə uçuşunu təmin etmək üçün ona təzyiq sensorları, istiqamət sensorları, akselometrlər quraşdırılır. Əlavə olaraq radar, kameralar kimi başqa sensorlar da quraşdırıla bilər.

PUA yer idarəetmə sistemi ilə naqilsiz şəbəkə vasitəsilə əlaqə yaradır. Bu tip naqilsiz şəbəkələr kimi 3G, 4G, 5G, WiFi, WiFi Direct, Bluetooth və WiMAX istifadə olunur. Bu əlaqə zamanı YİS-dən sadə əməllərin qəbul edilməsi və toplanmış verilənlərin YİS-ə göndərilməsi həyata keçirilir. Burada YİS PUA-nın hərəkətini idarə etmək və əlaqələndirməklə yanaşı, PUA-dan aldığı verilənlərin emalını da həyata keçirir. Kommunikasiya modulu çoxsaylı PUA-lar arasında əlaqələrin yaradılmasını təmin edir. PUA-lara olan təhdidlər və hücumlar onların funksional modullarına edilir [2]. Təqdim olunan tədqiqat işində PUA-nı sıradan çıxara bilən hücum nöqtələri müəyyənləşdirilməsindən, bu hücum nöqtələrinə olan spesifik hücumların müxtəlif qruplar üzrə klassifikasiyasının aparılmasından bəhs edilir. PUA-nın hücum səthini əks etdirən təklif edilmiş Onurğa Sütun Modelində hücumlar aşağıdakı modullara edilir: sensor, naviqasiya sistemi, naqilsiz şəbəkə, uçuş idarəetmə kompüter, yer idarəetmə stansiyası, aktuator.

Uçuş idarəetmə kompüterinə edilən hücumlar uçuşun idarə edilməsi üçün mövcud olan qaydaların saxtalaşdırılması ilə nəticələnir. Naviqasiya sensorlarına edilən hücumlar mövqe haqqında məlumatın itməsi, dəyişdirilmiş və ya çaşdırıcı əks-əlaqə informasiyasının alınması ilə nəticələndirilə bilər [3].

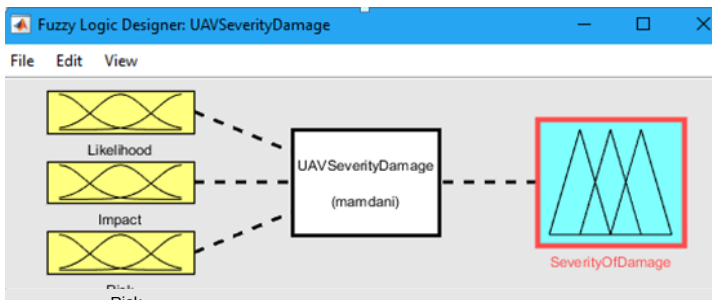
Aparılmış tədqiqatların nəticəsində PUA ilə bağlı hücumların aşkarlanması, təhdidlərin modelləşdirilməsi, avtorizasiyasız dronların aşkarlanması, verilənlərin mühafizəsi, məxfiliyin qorunması, autentifikasiya mexanizmlərinin işlənməsi, PUA-nın təhlükəsizlik arxitekturasının işlənməsi, və kriminalistik analizi kimi bəzi təhlükəsizlik məsələləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatda müəyyən edilmiş hücumlara qarşı uyğun qarşıdurma mexanizmlərinin seçilməsi üçün qeyri-səlis yanaşma təklif edilmişdir. Bu məqsədlə ehtimal, təsir, risk parametrlərindən ibarət kriteriyalar, daha sonra isə hər bir kriteriya üçün linqvistik parametrlər müəyyənəldirilmiş və onlara qeyri-səlis qiymətlər mənimsənilmişdir. Dəyən ziyanın təsir dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən olunmuş hər bir hücum üçün ekspert qiymətlər verilmişdir.

Cədvəl. Hücumlara kriteriyalar üzrə mənimsədilmiş qiymətlər

Hücumun adı	Ehtimal	Təsir	Risk
Jamming	0.583	0.0835	0.75
Scrambling/Distortion	0.416	0.0835	0.25
Eavesdropping	0.583	0.416	0.916
Cross Layer Attacks	0.416	0.0835	0.75
Multi-Protocol Attack	0.583	0.0835	0.75
Social Engineering	0.416	0.583	0.75
Spoofing	0.75	0.75	0.988
Command and Control, Message Modification	0.75	0.75	0.988
Data Traffic Modification	0.583	0.0835	0.75
DoS on UAV/GCS	0.75	0.75	0.988
Signal Integrity	0.75	0.416	0.916
Malicious Code, Subroutine Exploit	0.0835	0.583	0.75
Virus, Malware, Trojans, Keyloggers	0.75	0.416	0.916

Cədvəldəki qiymətlər əsasında Matlab proqram mühitində biliklər bazası yaradılmış, eksperimental qiymətləndirmələr aparılmış və nəticələr alınmışdır.

Şəkil. PUA-ya dəyən ziyanın ağırlıq dərəcəsini müəyyən edən qeyri-səlis məntiqi çıxarış modeli

Təklif edilmiş model əsasında PUA-ya dəyən ziyanın ağırlıq dərəcəsi müəyyən edildikdən sonra uyğun müdafiə mexanizminin avtomatik seçilməsi həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hartmann, K., Steup, C. The Vulnerability of UAVs to Cyber Attacks - An Approach to the Risk Assessment, 5th International Conference on Cyber Conflict, // – 2013. – p. 1-24.
2. Chan, S., Guizani, M. Communication Security of Unmanned Aerial Vehicles, IEEE Wireless Communications // – 2017, vol. 24, No.4, p. 134-139.
3. Jahshan, A.B., Humphreys, T.E., Fansler, A.A., Evaluation of smart grid and civilian UAV vulnerability to GPS spoofing attacks, Proc. of the ION GNSS Meeting, // – 2012, – p. 1-15.

IMPROVING THE METHOD OF THE EFFORT COORDINATION CHART CREATION

**Dmytro Rieznik, Mykhailo Levchenko, Valerii Patalakha,
Vasyl Melnichenko, Bohdan Shkurat**

National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi
E-mail: bshkurat@gmail.com

Keywords: effort coordination chart, scheduling, multicriteria task, interaction of forces, Air Defense.

The Air Defense (AD) effectiveness is largely determined by the degree of AD Plan implementation at all levels from a single unit to a group of troops as a whole. One of the most important components of operational planning is the organization of interaction, i.e. coordination of forces actions which jointly carry out the same missions, and the document developed for this purpose is the efforts coordination chart (ECC) which is intended for forces actions coordination by missions, time and directions (area) during operations [1]. In modern conditions, one of the most difficult tasks is to coordinate the actions of air and ground components of troops (forces), examples of which are fighter aircraft (AD Aircraft) and anti-aircraft missile systems of anti-aircraft missile forces (ground based AD – GBAD), performing joint missions in air defense system (AD system). The active control tool for active air defense (ADA) components – GBAD and AD Aircraft – and at the same time the basis for choosing a rational way of their joint action is also ECC, which reflects the participation of all ADA components in operations throughout the enemy air strike rebuff. In this case, a

reasonable choice of rational methods of joint action is a rather difficult task, due to the cross-area order of destruction of the Air enemy and the variety of shooting ways on it. Currently, the problematic issue is the complex process of forming the ECC, which is carried out in the headquarters operational units almost “manually” and requires a long time for designing. In addition, there is a problem with the use of ECC in combat operations, i.e. the constant need to adjust its content due to the inconsistency of the actual situation with what was predicted during the planning of operation.

The structure of ECC is the same with the structure of schedules, where also ordering is needed. In other words, to determine the sequence of actions, or use any forces and components by missions, place and time. Solving of the ordering problems, where is a choice of this or that sequence of actions (distribution of tasks in production, schedule of aircraft landing, travel schedule, customer service, etc.) take place, is provided on the basis of schedule theories [2] and methods based on those theories [3; 4; 5].

To deal with this complex mission, decomposition is used to get more simple tasks (figure 1), which can be solved taking into account different factors, such as input information, a set of current conditions and optimally criteria.

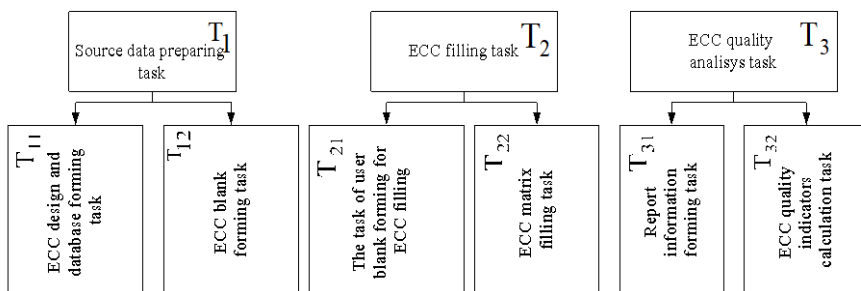

Figure 1. Decomposition of the ECC forming process by stages and phases

Therefore, the proposed methodics of ECC forming takes into account the general and partial tasks and the conditions of their implementation is an urgent and important scientific and practical task, the solution of which may allow:

- in terms of developing mathematical formalization;
 - reduce computational difficulties and simplify the solution of a complex multicriteria problem;
 - ensure harmonization of partial criteria with the global criterion of optimality;
 - prove the need for “manual” adjustment of the ECC taking into account the knowledge accumulated in the databases;
- in terms of development of ECC formation methodics:

- reduce the complexity of performing manual operations during the formation of ECC;
- to implement an effective system of error and logical discrepancy control in the ECC formed;
- take into account as much as possible the purpose of the operation (combat operations) and the features of forces use in the specific operation conditions.

The methodics proposed uses the methods of decomposition of the multicriteria problem of ADA ECC forming and allows:

1. Due to the application of the system approach principles – taking to account of optimality criteria and the limitation of two interrelated tasks: the task of optimizing the main indicators of interaction between GBAD and AD Aircraft and the task of ECC forming.

2. Due to decomposing a complex problem – to simplify the solution of a multicriteria problem by forming a hierarchical structure of coordinated by criteria tasks of “acceptable” complexity.

3. Due to the ADA ECC forming methodics implementation in the decision support system – reducing the complexity of manual operations for its formation, implement an effective system of error and logical inconsistencies in the received ECC, taking into account the features, main limitations of interaction between GBAD and AD Aircraft in specific conditions of combat operations.

4. Due to the introduction of ECC quality assessment, it is possible to take into account the ADA combat capabilities, and the level of missions complexity to ensure the uniformity of the ADA tension with full realization of their combat capabilities.

Bibliography

1. Rieznik, D., Levchenko, M., Patalakha, V., Melnichenko, V., Kitik, S., Shkurat. B. Method of the Effort Coordination Chart Creation: [Electronic resource] / International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering, – September – October, – 2020. Vol. 9, No.5, – p. 7610-7617, ISSN 2278-3091. URL: <https://doi.org/10.30534/ijatcse/2020/100952020>.

2. Lazarev, A.A. Teoriya raspisanij. Zadachi i algoritmy / A.A.Lazarev, E.R.Gafirov. – Moscow: NGU im M.V.Lomonosova, – 2011. – 222 c.

3. Rieznik, D.V., Levchenko, M.A., Zabolotnyii, O.A., Melnichenko, V.S., Metodika formuvannya tablyci vzaemodii: [Electronic resource] / Modern Information Technologies in the Sphere of Security and Defence, – 2018, No3(33), – p. 127-138, ISSN 2410-7336. URL: <http://sit.nuou.org.ua/article/view/154398>.

4. Mittal, D., Doshi, H., Sunasra, M., Nagpure, R. Automatic Timetable Generation using Genetic Algorithm: [Electronic resource] / International Journal of Advanced Research in Computer and Communication Engineering, –

February 2015, Vol. 4, Issue 2, p. 245-248, ISSN 2278-1021. URL: <https://doi.org/10.17148/IJARCCE.2015.4254>.

5. Theis, J., Fohler, G., Baruah, S. Schedule Table Generation for Time-Triggered Mixed Criticality Systems: [Electronic resource] / URL: <https://www-users.cs.york.ac.uk/~robdavis/wmc2013/paper8.pdf>.

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARININ GÖRÜNTÜLƏRƏ ƏSASLANAN AVTONOM NAVİQASIYA İMKANLARI HAQQINDA

Ülviyyə Kadaseva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

E-mail: kadaseva.ulviyee@gmail.com

Açar sözlər: pilotsuz uçuş aparatı, naviqasiya, avtonom, invariantlıq, görüntü tanıma.

Pilotsuz uçuş aparatlarının naviqasiya məsələlərinin həlli üçün müxtəlif üsullar təklif edilmişdir. Bu üsullar içərisində GPS texnologiyasının istifadəsinə daha çox üstünlük verilir. GPS peyk şəbəkəsindən elektromaqnit siqnaallarını qəbul edərək qurğunun yeri haqqında çox dəqiq məlumat verir. GPS – global mövqe təyinetmə sisteminin tətbiqi əsasən açıq havada maneələrin olmadığı yerlərdə mümkündür. Lakin bu sistemin şəhərlərarası və hərbi zonalarda tətbiqində bir sıra problemlər meydana çıxır. Buna görə də GPS-siz naviqasiya üsullarının işlənməsi məsələləri və müxtəlif həll üsulları ortaya çıxmışdır. GPS sistemindən istifadə etmədən pilotsuz uçuş aparatları üçün təklif edilmiş üsullardan biri görüntülərə əsaslanan naviqasiyadır [1]. Bu metodda əsas yanaşma qurğunun müşahidə etdiyi obyektlərə, onların koordinatlarına əsasən öz yerini təyin etməsidir. Müşahidə olunan obyektlər dedikdə, elektrik stansiyaları, yollar, körpülər, yol kəsişmələri, binalar və digər infrastruktur obyektlər və eləcə də tək ağac, sıldırım qaya, çay, göl və bu kimi təbiət obyektləri nəzərdə tutulur. Qurğu, görüntüsünü aldığı bu obyektləri tanıyır və onların koordinatlarına əsasən özünün cari koordinatlarını, yerini müəyyənləşdirir. Məsələnin həlli üçün nəzərdə tutulan obyektlərin görüntüsü və koordinatları əvvəlcədən məlum olmalıdır. Bu informasiyaları saxlamaq üçün baza tərtib edilir və obyektlərin parametrləri emal olunaraq baza-yə yerləşdirilir. Qurğunun aldığı görüntü də emal prosesindən keçirilməlidir. Alınan nəticələr bazadakı verilənlərlə müqayisə edilərək bu obyektin bazadakılarla uyğunluğu müəyyənləşdirilir. Görüntü obyektinin koordinatlarına əsasən qurğunun yeri təyin edilir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məsələ yolların – döngələrin, dolamaların görüntülərinə əsasən identifikasiyası alqoritminin işlənilməsidir.

Bu üsulun tətbiqi ilə pilotsuz uçuş aparatları GPS olmadan yollara əsasən avtonom hərəkətini təmin edə bilər. Pilotsuz uçuş aparatlarından alınan görüntülərin bir sıra xüsusiyyətləri var. Belə ki, qurğu videogörüntüləri müxtəlif formalarda çəkə bilər: müxtəlif uzaqlıqda, fərqli baxış bucağı altında, fərqli istiqamət və miqyasda. Bunları nəzərə alaraq elə xarakteristikalar tapmaq lazımdır ki, qeyd edilən problemlərin aradan qaldırılmasına imkan versin.

Tədqiqat işində əsasən döngəli yollara baxıldığından yolların hər birini əyr kimi identifikasiya etmək olar. Əyrilərin identifikasiyası üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Tədqiqat işində əyrilərin identifikasiyası üçün B-spline modeli seçilmişdir. B-spline fırlanma, miqyaslama kimi əməliyyatlara dayanıqlıdır və tətbiqi əyrilərin invariant identifikasiyasını təmin edir [2].

Görüntülərdən əyrilərin identifikasiya edilməsi üçün bu görüntülər emal olunmalı və yollar bir obyekt kimi görüntülərdən çıxarılmalıdır. Görüntülərin emalı dedikdə, aşağıdakı addımlar nəzərdə tutulur:

1. Görüntünün boz səviyyəli görüntüyə çevrilməsi.

Çevirmə üsulu aşağıda verilmişdir:

$$0.3 * R + 0.59 * G + 0.11 * B. \quad (1)$$

Burada, R,G,B görüntü pikselində uyğun olaraq qırmızı, yaşıl, mavi rəng paylanmasını ifadə edir.

2. Hamarlaşdırma (bluring).

Hər bir görüntüdə təsadüfi, lazımsız piksel və piksellər yığını ola bilər. Məsələn, kölgə, kənarda uçan kiçik obyekt və s. Görüntülərlə iş piksellər və onların rəngləri ilə işləmək deməkdir. Buna göstərilən amillər təsir edir və emal zamanı onların atılması məqsədə uyğundur. Hamarlaşdırma alqoritminin tətbiqi ilə görüntü “kənar” piksellərdən təmizlənir.

3. Görüntüdə obyektlərin kənar xətlərinin təyini.

Görüntüdə obyektlərin kənar xətlərinin təyin edilməsi görüntünü ağ-qara formata gətirir. Bu mərhələdə Canny Edge Detection alqoritmi tətbiq edilmişdir. Kənarların tapılması alqoritminin tətbiqi ilə yalnız qara (və ya əksinə ağ) piksellər informativ rol oynayır [3].

4. Görüntüdə obyektlərin ayrılması.

Bu mərhələdə görüntüdə olan müxtəlif obyektlər içərisindən yolu – əyrini ayırmaq tələb olunur. Bunun üçün Connected Component Labeling alqoritmi tətbiq edilərək görüntüdə olan hər bir obyekt ayrı-ayrı piksellər yığını kimi ayrılır [4]. Bu yığınlardan ən çox pikselə sahib olan tələb olunan əyrini ifadə edir.

Emal prosesi görüntüdə qeyri-informativ pikselləri silir və görüntünü yalnız əyridən ibarət olan ağ-qara formata gətirir. Alınan əyrini piksellər yığını kimi yox, əlaqəli qonşu piksellərin ardıcılığı kimi yığmaq lazımdır. Bu ardıcılığın qurulması hər bir pikselin qonşu piksellərini yoxlamaqla aparılır. Əyrilərin qalınlığı nə qədər çox olsa, bu ardıcılığı qurmaq o qədər çətin və mümkünsüz olar. Tədqiqat işində görüntülərə Zhang-suen Thinning alqoritmi tətbiq edilməklə əyr

nazikləşdirilir [5]. Qonşu piksellər yanaşması ilə ayrını ifadə edən qara nöqtələr çoxluğu nöqtələr ardıcılığına gətirilir. Alınmış nöqtələr ardıcılığından müəyyən üsulla müəyyən xarakteristikalar təyin edilməlidir. B-spline üçün bu xarakteristikalar idarəedici nöqtələrdir. Göstərilən hər bir addım məlum görüntülərə və pilotsuz uçuş aparatı tərəfindən alınan görüntüyə tətbiq edilir. Məlum görüntülərin xüsusiyyətləri bazaya yerləşdirilir, qurğunun aldığı görüntünün xüsusiyyətləri bazadakılarla müqayisə edilir. Məlum görüntülərdən uyğun olanı müəyyənləşdirilir. Bu yolun koordinatlarına, mövqeyinə əsasən pilotsuz uçuş aparatının cari mövqeyi təyin edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Sabziev, E.N. Determining the location of an unmanned arial vehicle based on video camera images // – Baku: Advanced Information Systems, – 2021. vol.5, №1, – p.136-139.
2. Van, T.D., Tegoeh, T. A direct method to solve optimal knots of B-spline curves: An application for non-uniform B-spline curves fitting // – Singapore: PLOS one, – 2017. vol.12, № 3, – p.1-24.
3. Reinhard, K. Concise Computer Vision, An Introduction into Theory and Algorithms / K.Reinhard – New Delhi: Springer-Verlag London, - first edition. – 2014. – 429 p.
4. Costantino, G., Daniele, B., Rita, C. Connected Component Labeling Techniques on Modern Architectures // International Conference on Image Analysis and Processing ICIAP 2009 – Italy: Springer-Verlag Berlin Heidelberg, – September 8-11, – 2009, – p 816-824.
5. Zhang, T.Y., Suen, C.Y. A Fast Parallel Algorithms For Thinning Digital Patterns // Communication of the ACM, – 1984. vol. 27, № 3, – p.236-239.

İŞLƏNMİŞ MOTOR YAĞLARINDAN ƏLDƏ EDİLMİŞ DİZEL YANACAĞININ TƏTBİQİNDƏN ALINAN İQTİSADİ SƏMƏRƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

e.o. polkovnik-leytenant Yadigar Cəbiyev

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: cabiyev.042@gmail.com

Açar sözlər: işlənmiş motor yağları, dizel yanacağı, nanokompozit aşqar, yanacaq sərfi, iqtisadi səmərə.

Avtomobilşəmənin dinamik inkişafı Azərbaycan Ordusunda da təbii və sintetik xammaldan alınan yanacaq, habelə sürtkü materiallarından istifadənin ge-

nişləndirilməsini şərtləndirir. Bu proses neft məhsullu yanacaq resurslarının artırılmasını və alternativ yanacaq mənbələrinin axtarışını aktual edir. Qeyd edilən aktuallığı nəzərə alaraq, Azərbaycan Ordusunda hərbi texnikaların istismarı prosesində alınan işlənmiş motor yağlarından dizel yanacağının əldə edilmiş elmi problem kimi qabardılması və həll edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, neft məşəli yanacaqlar daxiliyanma mühərriklərinin istismarı prosesində ətraf mühiti, digər tərəfdən işlənmiş motor yağlarının səmərəsiz utilizasiyası isə bütün ekoloji sistemi çirkləndirir [1; 2]. İşlənmiş motor yağlarının səmərəsiz utilizasiyası (yandırılma, basdırılma, torpağa axıdılma və s.) bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də ekoloji nəzarətin predmeti hesab edilir və bu istiqamətdə tələblərin ilbəil sərtləşdirilməsi müşahidə olunur [3]. Son dövrlər istehsal edilən avtomobil texnikasının böyük hissəsinin dizel mühərrikləri ilə təchiz edilməsi dizel yanacağına olan tələbatın artmasına səbəb olur və yanacaq resursunun genişləndirilməsini ön plana çəkir.

Tədqiqatın məqsədi həm işlənmiş motor yağlarının səmərəli utilizasiyasını təşkil etməklə yaranmış ekoloji gərginliyi mümkün qədər azaltmaq, həm də təkrar istifadə imkanlarını genişləndirməklə bu yağlardan dizel yanacağı olaraq orduda yanacaq resursunu artırmaqdır. Bunun üçün müvafiq texnoloji proses tətbiq etməklə bu yağlardan dizel yanacağı alınmış və laboratoriya şəraitində fiziki-kimyəvi xassələri, karbohidrogenlərin qrup tərkibi, o cümlədən aşağı yanma istiliyi tədqiq edilərək öyrənilmişdir. Tədqiqatların nəticələri dizel yanacağı nümunəsinin ГОСТ 305-82 (ГОСТ 305-13) dövlət standartının tələblərinə uyğun olduğunu göstərmişdir.

Tədqiqat işinin davamı olaraq 249,5/11 markalı dizel mühərrikinin quraşdırılmış eksperimental stenddə motor sınaqları keçirilərək bu yanacağın mühərrikin işçi siklinə təsiri tədqiq edilmişdir. Sınaq təcrübələri zamanı 249,5/11 markalı dizel mühərrikinin işlənmiş motor yağlarından alınmış və tərkibinə ferrosenil dimetil karbinol tərkibli nanokompozit məhlul (aşqar) əlavə edilmiş dizel yanacağı ilə qənaətli işləməsi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, mühərrikin saatlıq yanacaq sərfi (G_y) – 3,2% azalmışdır.

Tədqiq edilən dizel yanacağının iqtisadi səmərəsinin qiymətləndirilməsi üçün hesablama metodikası işlənib hazırlanmışdır.

İllik yanacaq sərfi aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$$W_y = G_y M_i \Theta_y, \text{ kq.} \quad (1)$$

Burada, G_y – 249,5/11 mühərriki üçün saatlıq yanacaq sərfi, $G_y = 2,28 \text{ kq/s.}$ (2,65 l/s.); M_i – 249,5/11 mühərrikin normativ illik motosaatı, $M_i = 500 \text{ m/s.}$; Θ_y – 249,5/11 mühərrikin orta illik yüklənmə əmsalındır, $\Theta_y = 0,10$.

Tədqiq edilən dizel yanacağından istifadə zamanı yanacaq sərfinə 3,2% qənaət olunduğunu nəzərə alsaq, $G_{y.\text{imydy}}$ -ni aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$G_{y.\text{imydy}} = 2,28 - \frac{(2,210 \times 3,2)}{100} = 2,21 \text{ kq/s.} \quad (2)$$

Standart dizel yanacağıının (L-0,2-40) illik sərfi təşkil edib:

$$W_{sdy} = 2,28 \times 500 \times 0,10 = 114 \text{ kq.} \quad (3)$$

Tədqiq edilən dizel yanacağı ilə işlədikdə:

$$W_{imydy} = 2,21 \times 500 \times 0,10 = 110,5 \text{ kq.} \quad (4)$$

Yanacaq xərcləri aşağıdakı düsturla müəyyən edilmişdir:

$$X_y = W_y Q_y, \text{ manat.} \quad (5)$$

Burada, W_y – illik yanacaq sərfi, kq; Q_y – 1 kq yanacağın qiymətidir, manat.

Hesablamaların aparılması üçün 1,0 kq (1,62 litr) SDY-nin qiyməti (pərakəndə satış qiyməti 1,0 litr üçün 0,16 manat olmaqla) 0,26 manat götürülmüşdür.

NKM (aşqar) əlavə edilmiş İMYDY-nin hazırlanması üçün aşağıda göstərilən qaydada hesablamalar aparılmış və müəyyən edilmişdir:

- NKM-in əsası olan 1,0 kq Fe-nin (satış) qiyməti 18 manat,
- 0,006 mol qiyməti $\approx 0,01$ manat;
- NKM-in (aşqarın) hazırlanma xərcləri 0,01 manat;
- 1,0 kq İMYDY üçün NKM-in (0,006 mol/l) qiyməti $\approx 0,02$ manat;
- 1,0 kq (1,18 litr) İMYDY-nin (Г-43-107 kompleksinin hidrotəmizlənmə blokunda emal edilən) qiyməti 0,13 manat olduğundan 1,0 kq NKM (aşqar) əlavə edilmiş İMYDY-nin qiyməti isə 0,15 manat, 1,0 litrinin qiyməti isə 0,11 manat təşkil edir.

249,5/11 markalı dizel mühərrikinin işləməsi zamanı çəkilən xərclər:

Standart dizel yanacağı üçün:

$$X_{sdy} = 114 \times 0,26 = 29,64 \text{ manat.} \quad (6)$$

Tədqiq edilən dizel yanacağı üçün:

$$X_{imydy} = 110,5 \times 0,15 = 16,57 \text{ manat.} \quad (7)$$

Bir ədəd 249,5/11 markalı dizel mühərriki üçün illik iqtisadi səmərə (pul xərclərinin qənaətliliyi) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$Q_i = X_{sdy} - X_{imydy}, \text{ manat.} \quad (8)$$

Tədqiq edilən dizel yanacağı ilə işlədikdə:

$$Q_{i.imydy} = 29,64 - 16,57 = 13,07 \text{ manat.} \quad (9)$$

Beləliklə, işlənmiş motor yağlarından alınmış və tərkibinə ferrosenil dimetil karbinol tərkibli nanokompozit məhlul (aşqar) əlavə edilmiş dizel yanacağı ilə işləyən bir ədəd 249,5/11 markalı dizel mühərrikinin illik iqtisadi səmərəsi 13,07 manat təşkil etmişdir.

Tədqiq edilən yanacağın 249,5/11 mühərrikində tətbiqdən alınan iqtisadi səmərəni əsas tutaraq bu yanacağın ordu miqyasında hərbi texnika və avtonom

qüvvə qurğularında (mühərrikin sıxma dərəcəsinə uyğun) istifadəsindən gözlənilən illik iqtisadi səmərə də hesablanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Щетнева, Я.А. Влияние на окружающую среду разливов горюче-смазочных материалов при лесозаготовительных работах // StudArctic forum (ЭНСЖ), – Петрозаводск: – 2016. №1(1), – с. 28-33.

2. Вред отработанного масла для окружающей среды: [Электронный ресурс] / – Апрель 26, 2020. URL: <https://cleanbin.ru/utilization/liquid/engine-oil->

3. Hüseynova, E.A. İşlənmiş yağlar: köhnəlmə səbəbləri, utilizasiya və regenerasiya yolları / E.A. Hüseynova, V.A. İsmayılova, K.M. İsmayılova [və b.]. // Xəbərlər məcmuəsi, – 2019. №1(75), – s. 75-81

HƏRBİ TƏYİNATLI SİSTEMLƏRİN TƏDQİQİNDƏ EKSPERT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ METODLARININ TƏTBİQİ

polkovnik Bəxtiyar Quliyev

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: maddi-texniki təminat, avtotexniki təminat, bifurkasiya modeli, qiymətləndirilmə metodu.

Aparılmış təhlillər və dünya təcrübəsi göstərir ki, silahlı qüvvələr bütün ölkələr üçün dövlət müstəqilliyinin təminatçısı və etibarlı qarantıdır. Bu, tarixən belə olmuşdur və gələcəkdə də mahiyyətini itirməyəcəkdir. Bu baxımdan Silahlı Qüvvələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin aparılması aktuallıq kəsb edir.

Silahlı Qüvvələr çox böyük, mürəkkəb və açıq bir sistemdir. O, müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən və qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən çox sayda alt-sistemlərdən ibarətdir. Belə altsistemlərin komponent və elementlərinin strukturu, funksiyalarını, effektivlik göstəricilərini, habelə fəaliyyət prinsiplərini mütləq olaraq qiymətləndirmək və aşkar olunan problemləri aradan qaldırmaqla bu sahədə təkmilləşdirməyə nail olmaq mümkündür.

Sistemlərin, o cümlədən tədqiq edilən maddi-texniki təminat (MTT) sisteminin analiz edilməsi üçün universal üsul və metodlar yoxdur. Əksər hallarda, hər hansı sistem üzrə ortaya çıxan problemi formalaşdırmaq və onu həll etmək üçün uyğun tədqiqat sistemi olmadığından, tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif metodlar işlənir və tətbiq olunur [1]. Sistem analizinin bütün metodları üçün vacib olan tələb araşdırılan sistemi hərtərəfli təhlil (analiz, sintez, dekompozisiya) etməklə, onun işləmə qanunauyğunluğunu tapmaq, strukturun formalaşması variantlarından ən optimalını müəyyənləşdirmək və mövcud problemin həllini təmin etməkdir.

Konkret halda sistemin analiz və sintezi məqsədilə metodologiyanın qurulmasında əsas şərt, onun fəaliyyətinin ümumiləşdirilməsini təmin edən sistemli təhlilin kompleks prinsiplərinə əməl etməkdir.

Bu məsələnin həlli üçün çevik və daha dəqiq qərar qəbul etməyə imkan verən ekspert qiymətləndirmə metodu təklif edilir. Metodun mahiyyəti informasiyanın tam və problemin riyazi qoyuluşunun dəqiq olmadığı hallarda həlli tələb edilən məsələni daha yaxşı bilən ekspertlərin rəyi əsasında qərar qəbul etməyə imkan verən prosedurun yaradılmasına əsaslanır.

Metod n sayda ekspertin problemin həllinə cəlb edilməsi ilə başlayır. Hər bir ekspertin seçilməsi üçün onun problem ətrafında kompetentlik səviyyəsi qiymətləndirilir. Ekspertlərin seçimində “Kompetentliyin fundamental tərkibləri” siyahısına əsasən [2], onların normativ-hüquqi, eyni zamanda, problem barədə nəzəri və praktiki bilikləri problemin həllinə yönəlmiş kommunikativ və təşkilati-idarəetmə bacarıqları, problemin həlli üçün istifadə edilən nəzəri-texnoloji və metroloji məlumatlardan istifadə vərdisləri əsas götürülür.

MTT sisteminin struktur və funksionallığının qrafik təsvirindən göründüyü kimi, onun fəaliyyəti çoxsaylı komponentlərin işindən asılıdır. Hər bir komponent avtonom olaraq müəyyən işləri həyata keçirir və bu işlərin nəticəsi digər komponentlərin fəaliyyətinə müxtəlif səviyyədə təsir göstərir. MTT sisteminin çoxsaylı altsistemlərindən olan avtotexniki təminat (ATT) sisteminin əsas 10 komponenti bu sistemin tam funksiyasını təmin edir. Təcrübə göstərir ki, sistemin effektiv fəaliyyətinin təmin edilməsinə komponentlərin təsiri də müxtəlifdir. Bu baxımdan ATT sisteminin qiymətləndirilməsində onun strukturundakı hər bir komponentin yükünün (təsir əmsallarının) müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdəndir.

Oxşar problemin həllinə, Azərbaycan Ordusunun ATT sisteminin 1991–2019-cu illərdə inkişaf tendensiyasının sinerqo-bifurkasiya nəzəriyyəsi əsasında tədqiqindən alınan nəticələrə həsr olunmuş əsərdə rast gəlinir [3]. Bu əsərdə ATT sisteminin təkmilləşdirilməsinin konseptual modeli qurulur və sistem elementlərinin bifurkasiya məkanında zamandan asılılıq xarakteristikası əsasında Azərbaycan Ordusunda bu sahənin inkişaf perspektivləri proqnozlaşdırılır. İlk dəfə olaraq, ATT sisteminin və onun fəaliyyətinə təsir edən komponentlərin göstəriciləri arasındakı asılılıq funksiyasının riyazi modeli verilir.

[3]-də sistemin analiz və sintezi məqsədilə onun fəaliyyətinin ümumiləşdirilməsini təmin edən sistemli təhlilin kompleks prinsiplərindən istifadə edilmişdir. Buraya son məqsədə nail olma, ölçmə (qiymətləndirmə), bütövlük, bağlantı, fəaliyyət və inkişaf prinsiplərini aid etmək olar.

[4]-də ekspertlərin qiymətləndirməsi və statistik məlumatlar əsasında qrafik model qurulmuş, bu model vasitəsilə ATT sistemi və onunla əlaqəli amillərin inkişaf tendensiyaları tədqiq edilmişdir. Bu məqsədlə sistemin 14 elementinin

inkışaf xarakteristikalarına baxılmış və $F(c, x)$ funksiyasının analitik ifadəsi alınmışdır. Ekspert qiymətləndirməsi metodundan istifadə edərək qurulmuş bifurkasiya modeli əsasında tapılmış $F(c, x)$ analitik funksiya tədqiqatın əhatə etdiyi dövr üzrə statistik qiymətləri ödədiyindən, o, ATT sisteminin tam qiymətləndirilməsində və onun fəaliyyətinin proqnozlaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

ATT sisteminin bütövlükdə qiymətləndirilməsi məqsədilə onun strukturundakı komponentlərin yükünü (təsir əmsallarının) şəkildəki kimi nəzərə almaq olar:

	XF ₁ – qoşunları ştata uyğun şəkildə AT və AƏ ilə təmin etmək, habelə onların uçotunu aparmaq.	0.8
	XF ₂ – xidmət (ATT) üzrə cari və perspektiv planlaşdırmanı aparmaq.	0.9
	XF ₃ – texnikanın istismarını təşkil və ona nəzarət etmək.	1.1
	XF ₄ – texnikanın təmirini təşkil və ona nəzarət etmək.	1.2
	XF ₅ – AT-ni planlı şəkildə AƏ ilə təmin etmək.	1.3
	XF ₆ – anbar şəbəkəsini qurmaq və daşımaları həyata keçirmək.	1.4
	XF ₇ – zədələnmiş, nasaz vəziyyətə düşmüş AT-nin təxliyə və bərpası üzrə işləri təşkil etmək.	1.3
	XF ₈ – qoşunlarda xidmət üzrə döyüş və texniki hazırlığı təşkil etmək.	0.6
	XF ₉ – xidmət üzrə təftiş və yoxlamaların təşkili və həyata keçirilməsi.	0.5
	XF ₁₀ – qiymətləndirmənin aparılması və xidmətin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması.	0.9

Şəkil. ATT sisteminin komponentlərarası funksional əlaqə sxemi və komponentlərin qiymətləndirmə prosesində istifadə olunan yük əmsalları

Beləliklə, ekspert rəyləri əsasında qiymətləndirilmə metodu, sistemi komponentlər üzrə ayrı-ayrılıqda və alınmış nəticələrdən istifadə etməklə kompleks qiymətləndirilməyə imkan verir. Riyazi formalizasiyası və alqoritmi işlənmiş bu metodika qərar qəbuletmə prosesində digər oxşar problemlərin həlli məqsədilə də tətbiq edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Дроздов, Н.Д. Системный анализ: [Электронный ресурс] / 22.03.2021. URL: <https://gtmarket.ru/concepts/7111>.
2. Петриченко, Г.С. Методика оценки компетентности экспертов: [Электронный ресурс] // – Краснодар: Научный журнал КубГАУ, – 2015. №109 (05), – с. 247-256. URL: <http://ej.kubagro.ru/2015/05/pdf/04.pdf>.
3. Talibov, Ə.M. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində avtotexniki təminatın logistikası: / milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər üzrə elmlər doktoru dissertasiyası / – Bakı: – 2012. – 392.
4. Talibov, Ə.M. Qoşunlarda logistik marşrutların təhlükəsizlik dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi // – Bakı: Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2020. №1(6), – s. 14-20.

AERO-FOTOLARDA BAZA NÖQTƏLƏRİNİN KOORDİNATLARI ƏSASINDA YENİ AŞKAR OLUNAN OBYEKTİN COĞRAFI KOORDİNATLARININ HESABLANMASI

riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elxan Səbziziev

Əli Məhərrəmov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə Sistemləri İnstitutu

E-mail: ali.maharramov@gmail.com, elkhan.sabzиеv@gmail.com

Açar sözlər: coğrafi koordinatlar, riyazi model, Merkator proyeksiyası, bikişsiya üsulu, pilotsuz uçuş aparatı, yeni aşkarlanmış obyekt.

Coğrafi ərazilərin pilotsuz uçuş aparatları ilə monitorinqi zamanı ərazidə aşkarlanan obyektlərin coğrafi koordinatlarının müəyyənəşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir. Bu texnologiya axtarış-xilasetmə əməliyyatlarında istifadə edilə bilər və ya onun sayəsində ərazidəki obyektlərin koordinatları əsasında pilotsuz uçuş aparatlarının öz koordinatlarının tapılması və bununla da GPS-dən istifadə etmədən avtonom uçuşun həyata keçirilməsi təmin olunur.

Bu tədqiqat işində ərazinin uçuş aparatları tərəfindən çəkilən rəngli və ya monoxromatik təsvirində əks olunan və coğrafi koordinatları məlum olan obyektlərə nəzərən həmin təsvirdə yeni aşkarlanmış obyektin coğrafi koordinatlarının tapılması məsələsi tədqiq olunur.

Təklif olunan yanaşma pilotsuz uçuş aparatında yerləşdirilmiş müşahidə zonasına daxil olan obyektlərin çəkilmiş şəkli nəzərən daxil edilmiş lokal düzbucaqlı koordinatlarla həmin obyektlərin məlum coğrafi koordinatları arasında qarşılıqlı birqiyəmətlilik inikasın qurulmasına əsaslanır. Məsələnin riyazi qoyuluşunu aşağıdakı kimi vermək olar.

Fərz edək ki, çəkilmiş foto şəkildə coğrafi koordinatları (coğrafi en və uzunluq dairəsi) məlum olan və bir düz xətt üzərində olmayan ən azı üç obyekt müşahidə olunur (onları, məsələn, $i = 1,2,3$ kimi nömrələmək olar). Həmçinin, hesab edək ki, bu şəkildə identifikasiya üsullarının köməyi ilə müəyyən maraq kəsb edən daha bir obyekt aşkarlanıb. Tələb edilir ki, yeni aşkarlanmış obyektin coğrafi koordinatları müəyyən olunsun.

Məsələni həll etmək üçün əvvəlcə şəkil müstəvisi ilə bağlı lokal Oxy düzbucaqlı koordinat sistemini daxil edilir.

Onda yer səthindəki coğrafi nöqtələrin məlum olan obyektlərin müəyyən xarakterik nöqtəsi ilə onun müşahidə kamerasının monitorundakı təsvirinin daxil edilmiş lokal Oxy koordinat sisteminə nəzərən koordinatları arasında funksional asılılığı yazmaq olar. Məlum obyektlərin (α_i, β_i) , $i = 1,2,3$ coğrafi en və uzunluq koordinatları ilə onların lokal Oxy koordinat sisteminə (x'_i, y'_i) , $i = 1,2,3$ koordinatları arasında

$$\phi: (\alpha_i, \beta_i) \rightarrow (x_i, y_i) \quad (1)$$

inikasını quraq.

Məlumdur ki, Yer səthində götürülən və coğrafi koordinatları (α_i, β_i) , $i = 1,2,3$ olan nöqtələrin Merkator proyeksiyası adlanan düzbucaqlı koordinat sisteminə inikası aşağıdakı düsturlarla verilə bilər [1]:

$$\begin{cases} x'_i = R \cdot \alpha_i, \\ y'_i = R \cdot \ln \left(\operatorname{tg} \left(\frac{\pi}{4} + \frac{\beta_i}{2} \right) \left(\frac{1 - \varepsilon \cdot \sin \beta_i}{1 + \varepsilon \cdot \sin \beta_i} \right)^{\frac{\varepsilon}{2}} \right) \end{cases} \quad (2)$$

Burada, (x'_i, y'_i) , $i = 1,2,3$ nöqtələrin Merkator proyeksiyasında koordinatlarıdır, $\varepsilon = \sqrt{1 - \frac{r}{R}}$, R və r ədədləri uyğun olaraq Yer in ekvatorial və qütb radiusudur. (2) inikasını ϕ_1 ilə işarə edək.

Merkator proyeksiya kartoqrafik proyeksiya olub onu almaq üçün ilkin olaraq silindrin daxilinə yerləşdirilmiş qlobusun mərkəzdən şüalandırma ilə silindrin yan sahəsinə köçürülmə həyata keçirirlər. Sonra isə fiqurun açılışını edərək onun yan səthini müstəvi səthə çevirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Merkator proyeksiyası coğrafi en dairəsi təqribi olaraq 85° -dən artıq olan nöqtələrə tətbiq edildikdə böyük xətlər verir, ona görə də orta çox yüksək dairələrdə tətbiq olunmur.

Yuxarıda yazılan (1) inikasını qurmaq üçün nöqtənin Merkator proyeksiyasındakı (x'_i, y'_i) koordinatları ilə onun lokal Oxy koordinat sisteminə təsviri (x_i, y_i) koordinatları arasında

$$\phi_2(x'_i, y'_i) = (x_i, y_i) \quad (3)$$

xətti inikasını qurmaq kifayətdir. Onda

$$\phi = \phi_1 * \phi_2$$

superpozisiyası (1) inkiasını təyin etmiş olar. Aydınadır ki, (3) xətti inkiası üç tip çevirmənin tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilməlidir: miqyaslama, döndərmə və paralel köçürmə. Beləliklə, (3) inkiasını vektor şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$\begin{pmatrix} x'_i \\ y'_i \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} t_{11} & t_{12} \\ t_{21} & t_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_i \\ y_i \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} t_{13} \\ t_{23} \end{pmatrix}. \quad (4)$$

Şekillərdə tanınan nöqtələrin sayının 3-dən az olmaması imkan verir ki, onların Merkator koordinatları və lokal koordinat sistemindəki koordinatları məlum olduqda (4) tənliklərinə daxil olan naməlum $t_{11}, t_{12}, \dots, t_{23}$ əmsalları hesablanılsın. Beləliklə ϕ_2 inkiası qurulmuş olur.

İndi ϕ_2 inkiasından istifadə etməklə təsvirdə yeni aşkarlanmış və maraq kəşb edən obyektin lokal (x_0, y_0) koordinatları əsasında onun (x'_0, y'_0) Merkator koordinatlarını hesablamaq olar. Nəhayət, həmin obyektin coğrafi (α_0, β_0) koordinatlarını (2) düsturlarından istifadə etməklə hesablamaq lazımdır. (2) sisteminin birinci tənliyindən göründüyü kimi, nöqtənin coğrafi en dairəsi sadə düsturla hesablanır:

$$\alpha_0 = \frac{x'_0}{R}.$$

Həmin obyektin coğrafi uzunluq dairəsini hesablamaq üçün (2) sisteminin ikinci tənliyindən β -ni tapmaq lazımdır. Tədqiqat zamanı (2) sisteminin ikinci tənliyinə daxil olan ifadələrin β -dan qeyri-xətti asılılığını nəzərə alaraq, məsələnin həlli üçün başlanğıc axtarış intervalı olaraq $0-85^\circ$ en dairələri götürülərək biseksiya üsulu tətbiq edilmişdir [2].

Təklif olunan üsulun tətbiqi əlavə enerji resursu tələb edən cihazlardan istifadə etmədən pilotsuz uçuş aparatına yerləşdirilmiş bir ədəd kamera və kompüter modulu ilə coğrafi ərazidə yerləşən obyektlərin koordinatlarının tapılmasını mümkün edəcəkdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, elektron vasitələrdən alınmış təsvirdə müşahidə olunan obyektlərin koordinatları diskret xarakterə malik olur, ona görə də obyektlərin təyin olunan coğrafi koordinatlarında bu diskretin dərəcə ekvivalenti tərtibində xətlərin olması qaçılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Snyder, J.J. Map projections – A Working Manual United States Government Printing Office / J.J.Snyder. – Washington: – 1987, –383 p.
2. Burden, R.L. Numerical analysis / R.L.Burden, J.D.Faires. – Boston, Mass.: Prindle, Weber & Schmidt, – 1985, –28 p.

МАТЕМАТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФРИКЦИОННОГО НАГРЕВА ТВЕРДЫХ ТЕЛ

Аллахверди Гасанов, Шахназ Гасанова
Институт Систем Управления,
Национальная Академия Наук Азербайджана
E-mail: hesenli_ab@mail.ru

Ключевые слова: Фрикционная пара, математическая модель, нагрев, твердые тела.

Разработана общая математическая модель для решения динамических задач термовязкоупругости с учетом зависимости свойств материала от температуры в случае произвольных наследственных функций, описывающих механические свойства исследуемых вязкоупругих тел. Явление вязкоупругости определяется существованием временных эффектов, обусловленных действием ползучести и релаксации реальных материалов, рассматриваемых как твердые деформируемые тела. В линейной теории термовязкоупругости (ТВУ) связь между напряжениями σ_{ij} и деформациями ε_{ij} учитывает эту временную зависимость и в самом общем случае задается в виде линейного интегрального оператора [1]:

$$\begin{aligned}\sigma_{ij}(\{x\}, t) &= \int_0^t R_{ijkl}(\{x\}, t - \tau) d[\varepsilon_{kl}(\{x\}, \tau) - \alpha_{kl}\Theta(\{x\}, \tau)] \\ \varepsilon_{ij}(\{x\}, t) &= \alpha_{ij}\Theta(\{x\}, t - \tau) + \int_0^t \Pi_{ijkl}(\{x\}, t - \tau) d\sigma_{kl}(\{x\}, \tau)\end{aligned}\quad (1)$$

Здесь R_{ijkl} и Π_{ijkl} – тензоры функций релаксации и ползучести соответственно, α_{ij} – тензор температурного расширения вещества, Θ – перепад температуры.

Разработка математических моделей и теоретическое исследование процесса нагрева от трения трущихся пар в технических системах имеет большое практическое значение при проектировании и эксплуатации промышленных машин.

Известно, что в металлах при повышенных температурах преобладают вязкие свойства, поэтому вязкоупругая модель более точно описывает поведение твердых тел под воздействием высоких температур. В момент времени $t =$ два вязкоупругих стержня разного диаметра с постоянной нагрузкой P $H(t)$ прижимаются друг к другу и один из стержней вращается вокруг своей оси с постоянной угловой скоростью $\omega = const$. Вследствие

наличия трения в стыке двух тел (в сечении $x = 0$) осуществляется нагрев торцов стержней, т.е. действует источник тепла постоянной мощности. Продолжительность протекания процесса очень мало (всего 10–30 сек.), поэтому выделяемая тепловая энергия накапливается в области трения и способствует интенсивному нагреву материала в зоне стыка, так как, можно пренебречь отвод тепла путем конвекции от боковой поверхности стержней.

Математическая задача сводится к решению следующей краевой задачи. Уравнения движения частиц стержней запишем в виде:

$$\frac{\partial \sigma_i(x_i, t)}{\partial x} = \rho_i \frac{\partial^2 U_i(x_i, t)}{\partial t^2}; \quad (i = 1, 2 - \text{номера тел})$$

$$-l \leq x_1 < 0; \quad 0 < x_2 \leq l; \quad t > 0$$

К уравнениям движения прибавляются уравнения теплопроводности трущихся тел:

$$\frac{\partial \theta_i(x_i, t)}{\partial t} = a_i \frac{\partial^2 \theta_i(x_i, t)}{\partial x_i^2}, \quad \varepsilon(x, t) = \frac{\partial u(x, t)}{\partial x} \quad (2)$$

Здесь x – координата точки стержня, t – время, σ – напряжение, ε – деформация, u – перемещение материального элемента стержня. Определяющие физические соотношения между напряжением и деформацией принимаем в виде [2]:

$$\sigma(x, t) = E \xi^\alpha D^\alpha \varepsilon(x, t), \quad \alpha \in (0, 1) \quad (3)$$

Начальные и граничные условия будут:

$$U_i(x_i, t) = U_{it}(x_i, t) = 0, \quad \text{при } t = 0 \quad (4)$$

$$\sigma_i(0, t) = -P H(t)$$

$$\sigma_i(x, t) = 0; \quad (i = 1, 2), \quad \text{при } x = \pm l \quad (5)$$

$$\theta_1(x_1, t) = \theta_2(x_2, t) = 0, \quad \text{при } t = 0, \quad (6)$$

$$\theta_1(x_1, t) = \theta_2(x_2, t), \quad \text{при } x = 0, \quad (7)$$

$$\lambda_1 \frac{\partial \theta_1(x_1, t)}{\partial x_1} - \lambda_2 \frac{\partial \theta_2(x_2, t)}{\partial x_2} = q_0, \quad \text{при } x = 0. \quad (8)$$

Предложенный метод решения нестационарных динамических задач термовязкоупругости, позволяет получение материалов с заданными эксплуатационными свойствами, путем нахождения значений реологических функций. Автоматизация расчетов значений эксплуатационных технологических параметров процесса сварки трением на компьютерах, т.е. непосредственный непрерывный контроль над повышением температуры и

термонапряжений в стыке тел, обеспечит качественную сварку полимеров без саморазогрева и металлов без плавления. Наличие математической модели физического процесса и аналитическое решение соответствующей математической задачи позволяет оптимальный выбор значений энергосиловых параметров, полную автоматизацию процесса и создание качественно новых – портативных (настольного типа) машин сварки трением. В отличие от металлов полимерные детали можно легко сварить при периодическом знакопеременном нагружении с использованием продольных (или поперечных) сдвиговых напряжений, и эта особенность позволяет упростить конструкцию машин сварки трением. На основе полученных результатов разработано термофрикционное захватывающее устройство для освобождения прихваченных колонн нефтяных скважин. В качестве примера рассмотрен материал полиметилметакрилат, тепловые и механические свойства которого приведены в [3]. Где рассмотрены различные случаи реологических функций, анализированы варианты термореологически простых и сложных материалов. Установлено, что полученные теоретические результаты хорошо согласуются с имеющимися опытно-экспериментальными данными для металлов, приведенных в [3]. Выявлено, что учет термореологической сложности материала уточняет значения напряжения и температуры примерно на 10%–22%.

Список использованной литературы

1. Гасанов, А.Б. Реакция механических систем на нестационарные внешние воздействия / А.Б.Гасанов. – Баку: Изд. ЭЛМ, – 2004. – 247 с.
2. Самко, С.Г. Интегралы и производные дробного порядка и некоторые их приложения / С.Г.Самко, А.А.Килбас, О.И.Маричев. – Минск: Наука и техника, – 1987. – 687 с.
3. Вилль, В.И. Сварка металлов трением (опытно-экспериментальные) результаты / В.И.Вилль. – Москва: «Машиностроение», – 1970. – 175 с.

İKİ MÜŞAHİDƏ KAMERASININ TƏTBİQ EDİLMƏSİ İLƏ AŞKARLANAN UÇUŞ APARATININ KOORDİNATLARININ HESABLANMA SİSTEMİ

Lamiyə Nabadova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İdarəetmə sistemləri institutu
E-mail: nabadovalamiya@gmail.com

Açar sözlər: uçuş aparatı, müşahidə kamerası, Eylər bucaqları, çevirmə matrisi, düz xəttin parametrik tənliyi, təbii parametrlər.

Pilotsuz uçuş aparatlarının hərbi əməliyyatlarda geniş tətbiqi ölkənin hava hücumlarından müdafiəsi ilə bağlı qarşıya yeni məsələlər qoyur. Belə ki, potensial təhlükəli uçuş aparatlarının aşkarlanması və koordinatlarının təyin olunması onlara qarşı görülməli tədbirlərin əsasını təşkil edir. Bu məqsədlə, müxtəlif ölkələrdə müxtəlif araşdırmalar aparılmış, uçuş aparatlarının aşkarlanması və fəzadə yerinin təyin edilməsi üçün bir çox metodlar təklif olunmuşdur [1-3].

Tədqiqat işində məsələnin həlli üçün fərqli texnologiya təklif olunur. Belə ki, uçuş aparatlarının aşkarlanması və fəza koordinatlarının təyin edilməsi üçün iki video-müşahidə kamerasının istifadəsi nəzərdə tutulur. Hesab edilir ki, müşahidə kameraları yüksək hündürlükdə uçan aparatı görmək üçün güclü optikaya və bu obyektin identifikasiyasını həyata keçirən proqram təminatına malikdir. Həmçinin hesab edilir ki, aşkar edilmiş obyekt zaman keçdikcə yerini dəyişdikdə videokamera onu müşayiət edir, yəni daim müşahidə obyektinə yönəlmiş olur. Bu kameraların birgə idarə edilməsi ilə müşahidə olunan uçuş aparatının koordinatları müəyyənəşdirilə bilər.

Texniki olaraq sistemin konstruksiyası bir-biri ilə müəyyən məsafədə olan, iki sərbəstlik dərəcəsinə malik platforma üzərində yerləşən müşahidə kamerasından ibarətdir. Hər bir videokameranın müşahidə istiqaməti Eyler bucaqları bucaqları ilə idarə olunur.

Məsələni həll etmək üçün yerlə bağlı $OXYZ$ koordinat sistemi elə daxil edilir ki, OZ oxu O nöqtəsində yer səthinə perpendikulyar olmaqla yuxarı yönəlsin. Sadəlik üçün hesab edilir ki, birinci videokamera yerlə bağlı koordinat sisteminin başlanğıcında yerləşmişdir, yəni koordinatları $(0,0,0)$ -dır, ikinci videokameranın bu koordinat sisteminə nəzərən koordinatları $(0,0,1)$ -dir. Tutaq ki, birinci videokameranın müşahidə nəticəsində t_0 zaman anında aşkar etdiyi obyektə yönəlmə bucaqları $\alpha_1(t_0)$ və $\beta_1(t_0)$ məlumdur, $\alpha_1(t_0)$ ilkin OX oxu ətrafında dönmə bucağı, $\beta_1(t_0)$ isə həmin dönmədən sonra alınan OX oxu ətrafında dönmə bucağıdır. Ümumiliyi pozmadan, $t_0 = 0$ hesab etmək olar. Bu zaman qoyulan məsələnin mahiyyətinə uyğun olaraq, həmin obyektin koordinatlarının tapılması üçün ikinci videokameranın da həmin obyektə $\alpha_2(t)$, $\beta_2(t)$ yönəldilmə bucaqlarının tapılması tələb olunur, $t \geq t_0$.

Bu məqsədlə əvvəlcə birinci videokameranın müşahidə obyektinə yönəlmə xəttinin təbii parametrlə ifadə olunan tənliyi yazılmışdır. Birinci videokameranın yönəlmə bucaqları əsasında generasiya olunan çevirmə matrisinin tətbiqi ilə onun yönəldici vektoru hesablanır:

$$\begin{cases} x_1(t) = \sin \beta_1(t), \\ y_1(t) = -\sin \alpha_1(t) \cos \beta_1(t), \\ z_1(t) = \cos \alpha_1(t) \cos \beta_1(t). \end{cases} \quad (1)$$

Onda s – təbii parametrindən asılı olaraq baxış xəttinin tənliyi belə yazılır:

$$\begin{cases} x(t, s) = \frac{s \cdot x_1(t)}{\sqrt{x_1^2(t) + y_1^2(t) + z_1^2(t)}}, \\ y(t, s) = \frac{s \cdot y_1(t)}{\sqrt{x_1^2(t) + y_1^2(t) + z_1^2(t)}}, \\ z(t, s) = \frac{s \cdot z_1(t)}{\sqrt{x_1^2(t) + y_1^2(t) + z_1^2(t)}}. \end{cases} \quad (2)$$

Hesab olunur ki, birinci videokamera aşkarlanmış obyektə nəzarətdə saxlamağa davam edir, başqa sözlə, hər bir $t \geq t_0$ üçün $\alpha_1(t)$ və $\beta_1(t)$ bucaqları hesablanır, ona görə də (1) funksiyaları məlum olur.

Fərz edək ki, birinci videokamera naməlum obyektə aşkar etdikdən dərhal sonra ikinci videokamera həmin obyektin axtarışını həyata keçirir. Bu məqsədlə, $t > 0$ zaman anından başlayaraq axtarılan obyektin identifikasiya olunacağı anadək ikinci videokamera birinci kameranın baxış xətti boyunca axtarış aparır. Axtarış aşağıdakı kimi həyata keçirilir.

Əvvəlcə ikinci videokamera müəyyən t_1 qədər vaxt sərf edərək $(x(t_1, s_0), y(t_1, s_0), z(t_1, s_0))$ nöqtəsinə yönəlir, burada, s_0 – videokameranın uc nöqtəsinə yaxın bir məsafədir, elə seçilir ki, obyektin həmin məsafədə yerləşməsi praktiki olaraq mümkün olmasın. Sonra isə $t > t_1$ zamanından asılı olaraq videokamera $(x(t, s_0 + \lambda t), y(t, s_0 + \lambda t), z(t, s_0 + \lambda t))$ nöqtəsinə yönəldilir və həmin xətt boyunca obyektə axtarır. İkinci videokameranın bu yönəlməsini təmin etmək üçün tələb olunan $\alpha_2(t)$, $\beta_2(t)$ bucaqları aşağıdakı tənliklər sistemindən hesablanır:

$$\begin{cases} \sin \beta_2(t) = \frac{1}{\Delta} (x(t, s_0 + \lambda t) - l), \\ -\sin \alpha_2(t) \cos \beta_2(t) = \frac{1}{\Delta} y(t, s_0 + \lambda t) \\ \cos \alpha_2(t) \cos \beta_2(t) = \frac{1}{\Delta} z(t, s_0 + \lambda t), \\ \alpha_2(t) = -\text{Arcsin} \left(\frac{1}{\Delta} (x(t, s_0 + \lambda t) - l) \right), \\ \beta_2(t) = \text{Arcsin} \left(\frac{y(t, s_0 + \lambda t)}{\sqrt{\Delta^2 - (x(t, s_0 + \lambda t) - l)^2}} \right). \end{cases} \quad (3)$$

Burada, $\Delta = \sqrt{(x(t, s_0 + \lambda t) - l)^2 + (y(t, s_0 + \lambda t))^2 + (z(t, s_0 + \lambda t))^2}$. λ parametri elə seçilir ki, baxılan t anında birinci videokameranın baxış xətti üzrə $s = s_0 + \lambda t$ parametrinə uyğun nöqtə ikinci videokameranın optikasının xüsusiyyətləri ilə şərtlənən baxış zonasında olsun. İkinci kameranın yönəldilmə prosesi o qədər davam etdirilir ki, həmin kamera da şübhəli obyektə “görsün”. Bu

zaman müşahidə obyektinin cari koordinatları uyğun t və $s = s_0 + \lambda t$ üçün (2) düsturlarından təyin olunur.

Beləliklə, iki müşahidə kamerasının tətbiqi ilə uçuş aparatının koordinatlarının hesablanma sistemində birinci kameranın aşkarladığı obyektin, ikinci kamera tərəfindən aşkarlanması üçün axtarışın həyata keçirilməsi prosesində kameranın yönəldilməsi (1)–(3) düsturlarına uyğun ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Годунов, А.И. Комплекс обнаружения и борьбы с малогабаритными беспилотными летательными аппаратами. / Годунов, А.И. Шишков, С.В., Юрков, Н.К. – 2014. – № 2(6), – с. 62-70.

2. Шахов, С.В. Численные методы определения пространственного положения летательного аппарата на основе 2d-оптических изображений / С.В.Шахов, И.М.Хмаров, В.В.Мешков [и др.] – Программные продукты и системы, – 2015. – №3, – с. 33-41.

3. Абрамов, Н.С. Определение расстояний на основе системы технического зрения и метода инвариантных моментов / Н.С.Абрамов, В.П.Фраленко – ИТиВС, – 2012. – № 4, – с. 32-39.

ELEKTRİK DEŞİLMƏ QURĞUSUNUN SINAQ GƏRGİNLİYİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfail İbrahimov,

Nikolay Svixnuşin, Aygün Zeynalova

Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası

E-mail: rafu6303@mail.ru, svhn@mail.ru, aygunzeynalova95@gmail.com

Açar sözlər: elektrikdeşilmə qurğusu, elektrikdeşilməsi, elektrik möhkəmliyi, sınaq gərginliyi, elektromaqnit uyğunluğu, güc transformatoru.

Elektronika və elektrotexnika avadanlıqları və hörüklərinin izolyasiyasının elektrik möhkəmliyinin təyini üçün, onlar elektrikdeşilmə qurğusu vasitəsilə sınaq edilir.

İşçi gərginliyi aşan test gərginliyi adlanan elektrikdeşilmə qurğusunun çıxış gərginliyi, yarana biləcək elektrikdeşilməsini aşkar etmək üçün kifayət qədər zaman ərzində verilir. Beləliklə, artan gərginliyin tətbiqi nəinki qüsurları aşkar etməyə, həm də istismar zamanı izolyasiyanın dielektrik möhkəmliyinin lazımı səviyyəsini təmin etməyə imkan verir [1].

Hec bir qəza, qismən boşalma, qaz və ya tüstü emissiyası, gərginliyin kəskin düşməsi və izolyasiyadan keçən cərəyanın artması, izolyasiyanın lokal istiləşməsi olmasa, izolyasiya yüksək gərginlik testindən keçmiş hesab olunur.

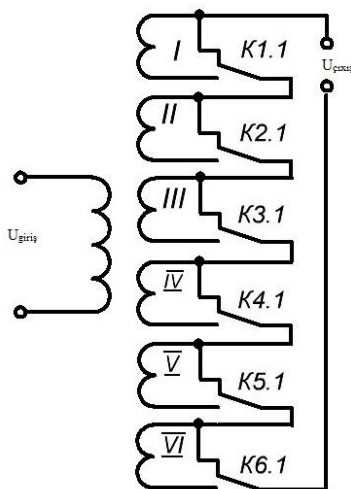
Təqdim olunmuş tezisdə elektron avadanlıqları və hürüklərinin diaqnostikası üçün hazırlanmış avtomatik sistemin bir hissəsi olan izolyasiyanın dielektrik möhkəmliyini yoxlamaq üçün deşilmə qurğusu təsvir edilmişdir.

Yüksək sənaye tezlikli (50 Hs) çıxış gərginliyi giriş gərginliyini tənzimləyən yüksəldici transformator vasitəsilə həyata keçirilir. Qurğunun sxemində elektrik deşilməsi hadisəsi baş verdiyi zaman transformatorun enerji təchizatının söndürülməsi üçün qoruyucu və maksimal cərəyan müdafiəsini avtomatik söndürəni də olmalıdır. Test edilən dövrələrin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq test gərginliyinin tətbiq müddəti 1, 5 və 30 dəqiqə ola bilər. Maksimum həddə qalxma və sıfıra düşmə sürəti, ölçmə vasitələrində əyani görməyə imkan verən sabit sürətlə baş verməlidir [2].

Hazırda istismar edilən sənaye deşilmə qurğularında laboratoriya avtotransformatorları istifadə olunur.

Ölçü və çəki xarakteristikalarına baxdıqda mexaniki qurğu olaraq laboratoriya avtotransformatorlarının aşağı etibarlılığını nəzərə alaraq alternativ həllər axtarmalı olduq.

Bu həllərdən biri, güc transformatorunun çıxış sarğısının dolaqlarının sayı 2 əsaslı üstlü funksiya uyğun seçilir, yəni onların sayı 2, 4, 8 və s olmalıdır. Şəkilə göstərilmiş uyğun transformatorun çıxışındakı gərginlik, müvafiq relelərə ardıcıl olaraq bağlanan dolaqlardakı gərginliklərinin cəminə uyğun olacaq.

Şəkil. Güc transformatoru

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Новодворец, Л.А. Испытание и проверка силовых кабелей / Л.А.Новодворец. – Москва: ДМК издательство, – 2003. – 172 с.
2. Electronic Components Datasheet Search: [Electronic resource] / URL: https://www.alldatasheet.com/view.jsp?Searchword=Ds1804&gclid=CjwKCAiAtouOBhA6EiwA2nLKH_y_ZOGRNbPJrS5OYs9SRFw1tjCAPiKnlgfna7s5qkXtDo0jPaA7ABBoCeM8QAvD_BwE.

ZƏİF MEXANİKİ RƏQSLƏRİN OPTİK LOKASİYASININ BƏZİ ASPEKTLƏRİ

İlqar Süleymanov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: s_ilgar@mail.ru

Açar sözlər: mexaniki rəqs, radiokanal, şüalanma, impuls, lazer şüalanması.

Zəif mexaniki rəqslər haqqında məlumatları almağa imkan verən çoxlu sayda müxtəlif datçiklər mövcuddur, lakin onların əksəriyyəti məlumatı radiokanal və ya naqillərlə ötürürlər. Birinci halda ötürülən məlumatın həcmi üzrə radiokanalın buraxma zolağından asılı olan məhdudiyyətlər mövcuddur. İkinci halda ölçmə datçiklərindən qeydedici aparaturaya kabellərin çəkilməsi problemi yaranır.

Zəif mexaniki rəqslərin ölçülməsi nəticəsində bilavasitə alınan məlumatın həllərindən biri ölçmə obyektinin optik lokasiyasının tətbiqi ola bilər. Optik şüalanmanın müasir vasitələri kifayət qədər güclü optik şüalanma almağa, həmçinin onun bilavasitə ölçmə obyektində fokuslaşması və bu obyektədən əksolunan şüaların qəbulu nəticəsində zəruri məlumatın alınmasına imkan verir [1].

Şüalanma mənbəyi kimi koherent şüalanma mənbəyi olan lazerlərin tətbiqi məqsəduyğundur, bu da obyektin şüalanma nöqtəsində kifayət qədər yüksək güc almağa imkan verə bilər. Bu gün, kompakt optik lokasiya sistemlərini yaratmaq üçün lazer şüalanma mənbələrinin geniş spektri mövcuddur. Onlar böyük olmayan qabaritlərə, kiçik elektrik enerjisi tələbatına və nisbətən aşağı dəyərə malikdirlər [2].

Təqdim olunan işin məqsədi – zəif mexaniki rəqslərə malik obyektlərin optik lokasiyasının yerinə yetirilməsi üzrə qurğuların struktur sxeminin araşdırılmasıdır.

Nəzərə alsaq ki, zəif mexaniki rəqslərin mənbəyi haqqında məlumat almaq üçün kompakt mobil sistemin olması arzuolunandır, buna görə bu tezisdə yalnız aktiv optik lokasiya sisteminin əsas konsepsiyalarına baxılır. Aydındır ki, belə sistem iki əsas sistemdən – lazer ötürücüsü və obyektədən əksolunan lazer şüalanmasının qəbuledicisindən ibarətdir [3].

Bizim kompaktlıq və az güclü qida mənbələrinə (ideal olaraq akkumulyator) olan tələblərimizə sərtgövdəli fasiləsiz təsirli görünən və ya infraqırmızı diapazonlarda lazerlər cavab verir. Onlar kiçik ölçülü olmaqla nisbətən ucuz qiymətə başa gəlir və güclü qida mənbələri tələb etmir. Buna baxmayaraq, maneəyədavamlılığını artırmaq üçün adi bir lazer şüası deyil, düzbucaqlı impulslarla və ya kod ilə modulyasiya olunmuş şüaları göndərmək olar [4]. Bu faydalı siqnalın maneələrdən asanlıqla ayrılmasına imkan verir. Bu maneələr, atmosferin qeyri-bircinsliyi və onun təsiri nəticəsində şüanın obyektə qədər və əksinə keçməsi zamanı mütləq qəbul edilən siqnalda olacaqdır.

İmpuls formalaşdırıcısının çıxışından zəifləmiş siqnal qəbuledicidə siqnalın emalı sxeminə daxil olmalıdır. Bu siqnal sonradan qəbuledicinin girişindəki siqnalından faydalı siqnalın ayrılması üçün istifadə olunur.

Lazer ötürücüsündən ölçmə obyektinə gedən yolda lazer şüasının ayrılmasını azaltmaq və obyektədən əksolunma nöqtəsində maksimum şüalanma gücünü almaq üçün lazer ötürücüsünün çıxışında lazer şüalanması kollimatordan keçməlidir.

Lazer şüalanması atmosferdən keçdikdə, ona görünən və görünməyən tezlik diapazonundakı atmosfer şüaları qarışır və fotodioda qarışıq siqnal daxil olur. Bu qarışıq siqnal lazer şüalanmasının dalğa uzunluğu da daxil olmaqla optik diapazonun müxtəlif dalğa uzunluqlarından ibarətdir. Lazımsız dalğa uzunluqlarının qəbulediciyə təsirini minimuma endirmək və bununla da alınan şüalanmanın gücünü artırmaq üçün, yalnız lazer şüalanma tezliyi ətrafında olan dalğa uzunluqlarını buraxan optik süzgəcdən istifadə etmək məqsədəuyğundur [5]. Sonra süzgəcdən keçmiş siqnal qəbuledicinin optik sisteminin köməyi ilə fotodiodun üzərində fokuslanmalıdır. Fotodiodun çıxışındakı siqnal çox zəif olacaq, buna görə də onu, faydalı siqnalın maneələrdən ayrılması mümkün olan səviyyəyə qaldırmaq lazımdır. Bu tapşırığı, azküylü əməliyyat gücləndiriciləri bazasında hazırlanmış giriş siqnalı gücləndiricisi yerinə yetirə bilər. Burada çox kaskadlı gücləndirmə sxemlərindən istifadə etmək mümkündür, lakin nəzərə alınmalıdır ki, hər bir gücləndirmə kaskadı daxili küyün olması səbəbindən faydalı siqnalda öz təhriflərini əlavə edir.

Fotodiodun çıxışından siqnal gücləndirildikdən sonra o, faydalı siqnalın seçilməsi və ayrılması qurğusuna daxil olmalıdır.

Belə bir qurğu kimi, bir qoluna fotodioddan gücləndirilmiş siqnal, digər qoluna isə amplitud üzrə tənzimlənən lazer şüalanma ötürücüsündən siqnal gələn diferensial gücləndirici təklif edilə bilər. Siqnallar təqribən eyni olduğu üçün, diferensial gücləndiricinin çıxışında ölçülən obyekt haqqında məlumat daşıya bilən fərqli siqnallı ayrılacaq. Fərqli siqnallı, adətən, kiçik amplituda malikdir, buna görə də diferensial gücləndiricinin çıxışına alçaq tezlik gücləndiricisi (ATG) qoşula bilər. Bu ATG-dən gücləndirilmiş siqnallı məlumatın əksolunma sistemlərinə və ya son qurğulara ötürülməsi mümkün olacaqdır.

Təklif olunan struktur sxemləri və element bazası müxtəlif obyektlərdən zəif mexaniki rəqslərin nisbətən ucuz və effektiv aktiv optik lokasiya sistemlərinin yaradılmasına imkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Звелто, О. Принципы лазеров / Пер. под науч. ред. Т.А.Шмаонова. 4 - е изд. – Санкт Петербург: Издательство «Лань», – 2008. – 720 с.
2. Тимофеев, Ю.М. Основы теоретической атмосферной оптики / Ю.М.Тимофеев, А.В.Васильев – Санкт Петербург: Учебно-методическое пособие. – 2007. – 152 с.
3. Gebbie, H.A. Harding, W.R., Hilsum, C., Ryce, A.W. Roberts, V. Atmospheric transmission in the 1 to 14 Mm region: [Elektron resurs] / – March 22 1951. URL: <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rspa.1951.0058>.
4. Гауэр, Дж. Оптические системы связи / Дж.Гауэр – Изд. «Радио и связь», – 1989 – 504 с.
5. Elektron qurğuların əsasları. Cild II. Analox və impuls qurğuları / A.M.Paşayev, A.R.Həsənov, İ.Ə.İsgəndərov [və b.] – Bakı: MAA, – 2014. – 323 s.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN ACI NƏTİCƏLƏRİNİN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TİKİNTİ-BƏRPA İŞLƏRİNƏ TÖRƏDƏCƏYİ ÇƏTİNLİKLƏR

texnika üzrə fəlsəfə doktoru Qivami Abbasov

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

E-mail: qivamiabbasov1@gmail.com

Açar sözlər: işğal, müharibə, korlanmış ərazilər, geoloji quruluş, tikinti-bərpa, təsirətəbəlil özü.

İşğalçı Ermənistan dövlətinə qarşı aparılmış 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə dünya hərbi tarixinə salnamə yazan Azərbaycan dövlətinə istər hərbi, istərsə də siyasi baxımdan misli görünməmiş müsbət nəticələrlə yanaşı, müxtəlif aspektli mənfi nəticələr də miras qalmışdır.

Müharibənin acı nəticələrinin təxirə salınmadan aradan qaldırılması ilə bağlı olaraq 2021-ci il üçün büdcə zərfinə daxil olan “Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il və növbəti üç il üçün iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”ndə əksini tapmış işğaldan azad olunan ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul ediləcək konsepsiya çərçivəsində dövlət investisiyaları ilə yanaşı, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə işğaldan azad olunan əra-

zilər in bərpası və regionların davamlı-tarazlı inkişafının təmin edilməsi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan prioritet istiqamətlərdən biri də işğaldan azad olunan inzibati rayon mərkəzlərində və kəndlərdə yaşayış binalarının və evlərin tikintisinin və əhalinin məskunlaşdırılmasının təmin edilməsidir [1].

Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə 30 illik işğal zamanı erməni vandalizmi sayəsində demək olar ki, bütün infrastruktur, mədəni və tarixi abidələr, o cümlədən yaşayış binaları və digər tikililər tamamilə dağıdılmış, hərbi istehkamlar (sənədlər, barrikadalar, xəndəklər, bunkerlər və s.) qurmaq, eləcə də ərazilərə minaları basdırmaq məqsədilə iri həcmli qazma işləri aparılmaqla ərazilərimiz korlanaraq bərbad hala salınmışdır.

Müharibənin aktiv fazası dövründə işğal altında qalan ərazilərimizin müharibəyə aparan hər iki tərəfdən (əfsuslar olsun ki, müharibə bizim ərazilərimizdə aparılırdı) intensiv şəkildə bombalanması, eləcə də ağır hərbi texnikaların hərəkəti sayəsində geomorfoloji quruluşunun pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, ərazilərimizin intensiv bombalanması zamanı qısamüddətli yük qismində zərbə dalğasının impulsiv təsirindən qiyməti aşağıdakı riyazi ifadə ilə təyin olunan [2] mərmilərin orta dağıdıcı radiuslarına müqabil ərazilərdə yaranan tiksotropiya hadisəsi ərazi qruntlarının struktur quruluşunu pozmaqla onların üzərində tikiləcək bina və qurğular üçün etibarlı qrunnt əsasını zəif əsasa (tikilən bina və qurğuların dayanıqlılığını etibarlı şəkildə təmin edə bilməyən) çevirmişdir:

$$r_0 = 0.062^3 \sqrt{\frac{c}{\Delta}} \quad (1)$$

r_0 – mərmilərin orta dağılma radiusu; c – mərmilərin çəkisi; Δ – mərmilərin sıxlığıdır.

Yuxarıda baxılan hallar üzrə məntiqi mühakimələr göstərir ki, mühəndisi-geoloji nöqtəyi-nəzərdən bu o deməkdir ki, sadə və orta mürəkkəbləşmiş mühəndisi-geoloji şərait korlanaraq relyefi kəskin parçalanmış, müxtəlif dərəcəli qurilmalarla müşahidə edilən, qruntların xassə göstəricilərində müxtəlifcinslilik səviyyəsi yüksək olan çox mürəkkəbləşmiş mühəndisi-geoloji şəraitə çevrilmişdir.

Korlanmış ərazilərdə tikilən qurğuların qrunnt əsaslarının layihələndirmə xüsusiyyətlərinə görə bu cür ərazilərdə tikilən bina və qurğuların qrunnt əsasları yer səthinin qeyri-bərabər çökməsi nəzərə alınmaqla layihələndirməlidir.

Bu onunla izah edilir ki, bu ərazilərdə aparılacaq tikinti işlərinin texnologiyası ardıcılığına uyğun olaraq, ilkin mərhələdə, yəni korlanmış ərazilərin hamarlanmasına baxmayaraq dərinlik üzrə qrunnt laylarının tərkibcə əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlifliyi və qeyri-bərabər sıxılma qabiliyyəti qrunnt əsasının qeyri-bərabər çökməsini şərtləndirir.

Beləliklə, müharibə zamanı korlanmış və hazırda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaşayış binalarının, eləcə də digər təyinatlı tikili və qurğuların qrunnt əsaslarının layihələndirilməsində ortaya çıxan çətinliklər səciyyəvi norma və qaydalara istinad etməklə aparılmalıdır.

TN və Q2.02.01-83-ün 12.6 bəndinə uyğun olaraq korlanmış ərazilərdə tikilən bina və qurğular üçün aşağıdakı konstruktiv sxemə malik olan özüllər qəbul edilməlidir [3]:

– sərt (tavanlı, dəmir-beton kəmərlı, lentvari, aralarında tikiş-əlaqə olan dirəkli və s. özüllər);

– təsıratəbelı (ayrı-ayrı elementlər arasında üfúqı sürtüşmə tikişli özüllər; qruntların üfúqı yerdəyişməsi zamanı əyilmə imkanına malik olan şaquli elementli özüllər);

– kombinasiya edilmiş (planlaşmadan və ya zirzəmi döşəməsindən aşağı səviyyədə sürüşmə tikişli olan sərt özüllər).

– özüllərin konstruktiv sxemi yer səthinin hesablanmış deformasiyasından, özülüstü konstruksiyaların sərtliyindən, əsasların qruntlarının təsıratəbə qabiliyyətindən və s. asılı olaraq qəbul edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov, Q.D. “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fəvqəladə hal riskləri” mövzusunda // Elmi-texniki konfransın materialları, – Bakı: – 2021. – s. 65-66.

2. Безухов, Н.И., Лужин, О.В. Устойчивость и динамика сооружений в примерах и задачах // – Москва: – 1963. – с.340-343

3. TN və Q2.02.01-83 Bina və qurğuların qrunտ əsasları, Layihələndirmə normaları // – Bakı: – 2015. – s. 35-36.

4.

NATIONAL SECURITY / MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ HAQQ İŞİMİZİ MÜDAFİƏ EDƏN DÖVLƏTLƏR

tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: anarisgandar@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Vətən müharibəsi, Türkiyə, Pakistan, Ukrayna.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olması tarixi həqiqətdir və bu beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bütün dünya tərəfindən tanınır. Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində 1990-cı illərin əvvəlində bizim ərazilərimizin təxminən 20 faizi işğal altına düşdü və 1 milyon azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi. Xalqımız etnik təmizləməyə məruz qaldı. Bu problemin dinc yolla həlli üçün Azər-

baycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə olduğu kimi onun siyasi varisi olan Azərbaycan Respublikası da ilk öncə danışıqlar yoluna baş vurdu. Lakin bu danışıqlar zamanı böyük güc mərkəzlərinin hər cür diqqət və qayğısı ilə əhatə olunan, Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Dağlıq Qarabağı və 7 rayonu işğal edən Ermənistanla nə bircə dəfə “işğalçısan” deyəndən, nə də işğalçı Ermənistanla işğala məruz qalan Azərbaycana fərq qoyuldu. Əksinə, hər dəfə aralarına bərabərlik işarəsi yazmağa çalışıldı və yazıldı. Danışıqlar səmərə vermədiyindən bir çıxış yolu qalır: hər bəşəriyyətə. Məhz hər bəşəriyyətə, 44 günlük Vətən müharibəsi ilə Zəfər paradına aparan şərəfli bir tarix yazıldı. Bu şərəfli tarix yazılarkən haqq işimizə dəstək verən çox az dövlət oldu. Türkiyə, Pakistan, Əfqanıstan birmənalı şəkildə Azərbaycanı dəstəklədilər. Azərbaycana ən böyük dəstəyi qardaş Türkiyə dövləti vermişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti, Xarici İşlər Naziri, Milli Müdafiə Naziri, Milli Kəşfiyyat Təşkilatı qələbə gününədək Azərbaycan Respublikasının yanında oldu. Zəfər paradında Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın da iştirakı “bir millət iki dövlət” şüarının parlaq nümunəsidir. Türkiyə Azərbaycanın apardığı mübarizəyə ilk günlərdən bütün qurum və təşkilatları ilə dəstək vermiş, bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanında olmuşdur. Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə də Türkiyə Cümhuriyyəti Azərbaycanı haqq işində dəstəkləməyə davam etdi. Göstərilən dəstəyin zirvəsi isə məhz Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhərində tərəflər arasında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması oldu. Həqiqətən də 2021-ci il iyunun 15-də tariximizdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan liderinin xarici dövlətin başçısını Qarabağda qarşılamaşu diplomatiya tariximizin zirvəsi oldu. Azərbaycan Ordusunun qələbələri Türkiyə KİV-in də əsas mövzusu idi. Azərbaycan Prezidentinin müsahibə verdiyi xarici KİV-nin 6-sı Türkiyəni təmsil edirdi. Bunlar “TRT Haber”, CNN-Türk, “Haber Global”, “Haber Türk”, NTV və “A Haber” televiziya kanalları idi. Qərbi KİV-nin diqqət yetirmək istəmədikləri məsələləri Türkiyə KİV-ləri gündəmə gətirdilər, Ermənistanın müharibə cinayətlərini, beynəlxalq konvensiyalara zidd davranışlarını beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırdılar. Bu bəyannamə ilə Bakı və Ankara hərbi-siyasi, iqtisadi sahələrdə mütəfiqliklərini rəsmi şəkildə elan etdi.

Azərbaycanın haqq işinə dəstək verən ölkələrdən biri də Pakistandır. Pakistan Ermənistandan öz qoşunlarını qeyd-şərtsiz Azərbaycan torpaqlarından çıxarmasını tələb etdi və işğalçıını adı ilə çağırırdı. Qardaş ölkə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı öz qəti mövqeyini də bildirmişdir – Azərbaycana dəstək vermək və həmrəylik nümayiş etdirməklə bu günə kimi Ermənistanla diplomatik əlaqələr qurmayıb, onu bir dövlət kimi tanımayıb. Bu gün Pakistanı tam əminliklə Azərbaycanın Türkiyədən sonra dünyadakı ikinci əsas strateji mütəfiqi hesab etmək olar. İki ölkə arasında həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli intensiv münasibətlər mövcuddur. İndiyədək hər iki ölkə BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq, regional qurumlarda eyni mövqedən çıxış etmiş, Kəşmir və Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ problemlərinə eyni

mövqedən yanaşmış və bu münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinə tərəfdar olduqlarını bildirmişdir.

Əfqanıstanda Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin həllində bizim ədalətli mübarizəmizi açıq şəkildə dəstəkləyən qardaş ölkələrdən biridir. Əfqanıstan Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsində hər zaman açıq mövqe nümayiş etdirmişdir. Bizi hər zaman dəstəkləmiş, Prezident, xarici işlər naziri və digər yüksək-rütbəli məmurlar səviyyəsində bu məsələni vurğulamışdır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir və həqiqət bizim tərəfimizdədir.

Gürcüstan da 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanı dəstəkləyən dövlətlərdən biri idi. Gürcüstanda Azərbaycana bir sıra dəstək aksiyaları keçirildi, azərbaycanlıların təmsil olunduqları təşkilatlar Gürcüstanın dövlət qurumları və beynəlxalq təşkilatlara birgə müraciətlər ünvanladılar. Azərbaycan Ordusunun 44 günlük Vətən müharibəsində şəhid olan hərbiçilərimizin 14-ü Gürcüstan əsillidir. Hətta müharibə dövründə Ermənistanla silah və sursat daşımalarının qarşısını almaq üçün Gürcüstan, quru və hava məkanını bağlı saxlamaqla, Azərbaycana dəstəyini bir daha nümayiş etdirdi. Müharibə günlərində, paytaxt Tiflisdəki “Sülh” körpüsü və televiziya qülləsi Azərbaycan bayrağının rənglərinə bürünmüşdü.

Haqq işimizə dəstək verən ölkələr arasında Bosniya və Hersoqovinada vardı. Bosniya və Hersoqovina Dövlət Şurasının sədri Şefik Cəfəroviç, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə məktub yazaraq qeyd etmişdi ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa edilməli, erməni silahlıları işğal etdikləri torpaqları əsl sahibləri olan azərbaycanlılara qaytarmalıdır. Bu arada, Bosniya və Hersoqovinanın ən böyük siyasi partiyası olan SDA-nın sədri Bakir İzzətbəyoviç də Azərbaycan xalqına ünvanladığı mesajında, Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu, Ermənistanın mülki insanları hədəf alan hücumlarının əsla qəbul edilməz olduğunu söyləmişdi.

Azərbaycanı bu haqq işində ilk başdan və açıq şəkildə dəstəkləyən ölkələrdən biri də Ukraynadır. Ukraynanın Xarici işlər naziri Dmitro Kuleba çıxış edərək, hər zaman Azərbaycanın yanında olduqlarını və ərazi bütövlüyünü bərpa etməkdə olan bu dost ölkəyə sonadək dəstək verəcəklərini açıqlamışdı.

Azərbaycana açıq dəstək verən ölkələrdən biri də İsrail oldu. İsrailin Ermənistanın vəhşi raket hücumları nəticəsində 33 azərbaycanlı mülki şəxsin həlak olduğu Gəncə şəhərinə göstərdiyi humanitar yardımı yüksək qiymətləndiririk. Azərbaycan əsilli israillilər Ermənistanın təcavüzünə öz etirazlarını nümayiş etdirmək üçün mitinqlər təşkil etdilər. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən yüksək texnoloji və yüksək dəqiqliyə malik silahlardan, o cümlədən İsrail istehsalı olan silahlardan, xüsusən də pilotsuz uçuş aparatlarından məharətlə istifadə edilməsi hərbi qələbənin əldə olunmasında mühüm rol oynadı.

Bütövlükdə, Vətən müharibəsində Azərbaycan qalib gəldi. Görülən koordinasiya və səmərəli iş müharibədən zəfərlə çıxmağımızla nəticələndi. Haqq işimizdə Azərbaycan dəstək verən ölkələrin mənəvi və siyasi dəstəyini heç vaxt unutmayacağıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ali Baş Komandan İlham Əliyev tariximizə Qarabağın xilaskarı kimi daxil oldu: [Elektron resurs] / – 24 dekabr, 2020. URL: <https://xalqgazeti.com/az/news/66752>.

2. İkinci Qarabağ müharibəsi. Vətən müharibəsi və ya “Dəmir Yumruq” əməliyyatı: [Elektron resurs] / URL: <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>.

3. İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradında iştirak ediblər: [Elektron resurs] / – 10 dekabr, 2020. URL: <https://president.az/articles/48788>.

4. İlham Əliyev yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfransı keçirib: [Elektron resurs] / – 26 fevral, 2021. URL: <https://president.az/articles/50738>.

5. İnformasiya savaşının sərkərdəsi: [Elektron resurs] / – 02.04.2021. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/informasiya-savasinin-serkerdesi-1617309175>.

6. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni: [Elektron resurs] / – 16 iyun, 2021. URL: <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>.

7. Səlimbəyli, Ş. Azərbaycan tarixinin zəfər salnaməsi / Ş. Səlimbəyli. – Bakı: Avropa, – 2020, – 512 s.

8. “Yaşasın, Pakistan-Azərbaycan dostluğu və qardaşlığı!”: [Elektron resurs] / URL: <https://mod.gov.az/az/pre/26288.html>.

9. Prezident: “İkinci Qarabağ müharibəsində Pakistanın Azərbaycanı tam dəstəkləməsi qardaşlıq əlaqələrimizin həqiqi nümayişidir”: [Elektron resurs] / URL: <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/prezident-ikinci-qarabag-muharibesinde-pakistanin-azerbaycani-tam-desteklemesi-qardasliq-elaqelerimizin-heqiqi-numayisidir-649113>.

10. Prezident İlham Əliyev: İkinci Qarabağ müharibəsində Pakistanın Azərbaycanı tam dəstəkləməsi qardaşlıq əlaqələrimizin həqiqi nümayişidir: [Elektron resurs] / URL: <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/78930>.

11. İlham Əliyev Əfqanıstanın Azərbaycanda yeni təyin olunmuş səfirinin etimadnaməsini qəbul edib: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/49151>.

12. Vətən müharibəsində Gürcüstan əsilli 14 hərbi qulluqçumuz şəhid olub: [Elektron resurs] / URL: <https://report.az/qarabag/veten-muharibesinde-gurcusan-esilli-14-herbi-qulluqcumuz-sehid-olub/>.

АБЕРРАЦИЯ СОЗНАНИЯ – ЭТО ИСТОЧНИК ОПАСНЫХ ИЛЛЮЗИЙ

доктор технических наук, профессор Азизага Шахвердиев
*Заведующий кафедрой Российского Государственного
геологоразведочного университета имени Серго Орджоникидзе, академик
и вице-президент Российской Академии естественных наук, Почетный
нефтяник, Заслуженный изобретатель Российской Федерации*
E-mail: ah_shah@mail.ru

Ключевые слова: Причины и последствия карабахского конфликта, итоги и уроки войны, условия мирного сосуществования.

Войны имеют собственную логику и как бы долго ни длился любой конфликт в мире, его окончательное решение опирается на одну из возможных формул, основанных либо на «силе права», либо же на «праве силы» или на их сочетании. Армяно-азербайджанский – не исключение, и после тридцатилетнего отказа армянской стороны использовать формулу «силы права», пришлось сочетать формулу «право силы» с последующей трансформацией ее в формулу «силы права».

Азербайджан изначально имел на руках очевидный *casus belli* – 20% земель были оккупированы Арменией. Но в течение почти трех десятков лет Азербайджан мужественно терпел мытарства под абсурдным названием «мирное решение Нагорно-Карабахского конфликта» под эгидой Минской группы ОБСЕ под сопредседательством США, Франции и России. Сдерживая Азербайджан от применения силовых действий, посредники умудрились мирное решение проблемы завести в тупик на десятилетия и оставить в состоянии «ни мира, ни войны» [1]. Стало очевидно, что подспудно некоторые руководители мировых держав используют двойные стандарты по отношению к Азербайджану, поэтому действенных мер по отношению к Армении не принималось, проблема забалтывалась, затягивалась и это издевательство над здравым смыслом продолжалось бы до бесконечности. Рекордные по продолжительности переговоры, тонны исписанных страниц соглашений; мадридский, лиссабонский, казанский и другие варианты оказались всего лишь циничным прикрытием клеветы, лицемерия и обмана ради сохранения статус-кво на века.

Президент России Владимир Путин и президент Азербайджана Ильхам Алиев смогли всю проблему и пути ее решения изложить в 9 пунктах и уместить на одной страничке заявления, причем в условиях цейтнота. Тем самым удалось прекратить войну и спасти тысячи молодых жизней.

Уроки конфликтов и войн XX века подтверждают справедливую мысль Эйнштейна о том, что: *«Невозможно решить проблему, находясь на том же уровне сознания, на котором мы ее создали»*. Безусловно, невозможно сегодня снести карабахскую стену отчуждения, основываясь на мифах, начиная с IV века до нашей эры или даже находясь на уровне сознания образца 1988–1994 годов. Известно, что этот конфликт был навязан Азербайджану военным путем при полном попустительстве и коррумпированности военного и политического руководства СССР, в условиях геополитической турбулентности в регионе Южного Кавказа, которую создала хорошо организованная и крайне агрессивная «армянская триада» – мировое армянство в лице мощной, влиятельной и богатой диаспоры; армянской церкви, формирующей коллективную ментальность армян; а также партийной системы, формирующей мононациональную идеологию и политику мирового армянства, имеющей силовые и террористические структуры. В роли проводника и организатора выступали международные армянские и проармянские СМИ, а в роли первой скрипки блистали, ангажированная часть российского политического бомонда и СМИ.

Суть армянских апелляций, зарытых глубоко состоит в том, что коллективный Запад в большом долгу перед мировым армянством за бесценный вклад в дело развала Советского Союза. Армения своим заказчиком предъявила счет и требует бонус за активное содействие Западу в относительно мирном развале СССР. Благо опыта армянству не занимать, и покровители Армении не впервые используют эту карту. Будучи на протяжении 400 лет гражданами Османской империи, точно также во время Первой мировой войны армяне воевали против собственной страны, за что жестоко поплатились. В те далекие годы по настоянию заинтересованных империй в качестве бонуса армянам были переданы исконные азербайджанские земли – Иреванское ханство, Зангезур и Гекча махалы.

Исторически сложилось так, что земли Азербайджана были предметом торга и взаиморасчета между соседними и несоседними Азербайджану империями. В наши дни мировая армянская триада в качестве бонуса рассчитывала прибрать к рукам азербайджанский Карабах.

Не прекращаются попытки обманывать и загнать в пропасть армянский народ, особенно карабахских армян – граждан Азербайджана. Усердствуют в этом агрессивно настроенные армяне и их покровители, проживающие в Москве, Париже, Марселе, Калифорнии, Лос-Анджелесе, Лас-Вегасе, Сочи, Краснодаре и других прекрасных уголках мира. Чем дальше от фронта, тем агрессивнее воинствующая риторика «доброжелателей», призывающих к реваншу. Все знают, что Армения не в состоянии воевать, а вся митинговая истерика в Ереване, показательные провокации в Ханкенди, только усугубляют положение самой Армении [2].

Профессор Мичиганского университета, старший советник президента Армении в 1994–1997 годах, Жирайр Липаритян, говоря об особенностях армянского менталитета, заметил: *«До какой степени безответственности можно опуститься, чтобы защитить тот заветный менталитет, который заставляет нас чувствовать себя хорошо, но приносит только вред; менталитет, который знает, как справиться с поражением, но не с победой, менталитет, заразивший несостоявшихся диктатора Кочаряна, деспота Саргсяна и демократа Пашиниана»*. Какая точная, профессиональная оценка двух президентов Армении, выходцев из горной части Карабаха, возмнивших себя вершителями судеб мирового армянства и «Великой Армении» [3]. К великому сожалению, эта деликатная и взрывоопасная тема стала индикатором рейтинга соловьевских, затулинских, бабяновских, симоняновских, багдосаровских и других авторов проармянских книг, теле – радиопередач, зомбирующих обывателя и вселяющих в его сознание, непомерные и избыточные иллюзии [4]. Уместно будет подтвердить сказанное, лаконично отчеканенной мыслью лауреата нобелевской премии Сола Беллоу – *«В невежество можно вложить немало ума, когда велика потребность в иллюзиях»*. Случилось то, что должно было случиться – Армения капитулировала. Итогом войны должен стать прочный мир между народами Азербайджана и Армении.

Список использованной литературы

1. Шахвердиев, А.Х. «Мейнстрим антиазербайджанских провокаций» ВЕСТНИК КАВКАЗА Мейнстрим антиазербайджанских провокаций Вестник Кавказа: [Электронный ресурс] / URL: vestikavkaza.ru – 2020.
2. Шахвердиев, А.Х. «После карабахской войны: кто идет своей правдой в чужой монастырь» ВЕСТНИК КАВКАЗА После карабахской войны: кто идет со “своей правдой” в чужой монастырь: [Электронный ресурс] / Вестник Кавказа, – 2021. URL: vestikavkaza.ru.
3. Шахвердиев, А.Х. «После карабахской войны: может ли Армения отойти от края ментальной пропасти» ВЕСТНИК КАВКАЗА После карабахской войны: может ли Армения отойти от края ментальной пропасти: [Электронный ресурс] / – 2021. URL: Вестник Кавказа vestikavkaza.ru.
4. Шахвердиев, А.Х. «Соловей разбойник»: [Электронный ресурс] / Еженедельная газета Азербайджанский конгресс. – 2013, №24(320). URL: www.azcongress.info.

AZƏRBAYCANIN İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİ: YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR KONTEKSTİNDƏ

tarix elmləri doktoru, professor Aygün Attar
*Türkiyə Respublikasının Prezidenti yanında Təhlükəsizlik
və Xarici Siyasət Şurasının üzvü*
E-mail: aygunattar06@gmail.com

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, təhlükəsizlik, İkinci Qarabağ zəfəri, 3+3 formatı, geosiyasi realıq.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin otuz ilə yaxın bir zamanda dondurulmuş status-da qalması əksər hallarda böyük dövlətlərin geosiyasi və regional maraqlarına cavab verirdi. Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməməsinin ən başlıca səbəblərdən biri də, sadəcə bölgə dövlətlərinin deyil, böyük dövlətlərin də özünəməxsus iqtisadi, hərbi və siyasi mənfəətlərinin nəzərə alınması istiqamətində təhlükəsizlik mexanizmləri qurmağa təşəbbüs göstərməsidir [1]. Məhz bu səbəbdən münaqişənin həlli üçün birbaşa məsuliyyət daşıyan ATƏT-in Minsk qrupu nizamlanma prosesinin mahiyyətini əsasən problemin dondurulmasında və status-kvonun saxlanılmasında görürdü. Bununla böyük dövlətlər Azərbaycanın reallıqları qəbul etməsini və məğlubiyyətlə barışmasını tələb edirdi. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qəti siyasi iradəsini nümayiş etdirərək, bütün təzyiqləri dəf etdi, öz prinsipial mövqeyindən dönmədi.

Atəşkəs sazişindən səmərəli istifadə edən Azərbaycan müstəqil dövlətin milli ordu quruculuğunun əsaslarını yaratmış və Silahlı Qüvvələrimizin peşəkar kadrlarla, yeni nəsil mütəxəssislərlə, müasir texnika ilə təchiz edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Təməli böyük uzaqgörənliklə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmiş bu siyasət Azərbaycana regionda ən güclü orduya sahib olmaq imkanı qazandırmışdır.

2016-cı il aprel döyüşləri zamanı bəzi ərazilərimizin düşməndən azad edilməsi ilə, həm də Azərbaycan torpaqlarının müharibə yolu ilə geri alınmasının mümkünlüyü sınaqdan çıxarılmışdır.

27 sentyabr 2020-ci ildə Vətən müharibəsi kimi tarixə yazılan Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatı Ermənistanın və onun ayrı-ayrı havadarlarının acı məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Azərbaycan bu müharibədə öz ərazi bütövlüyünü BMT-nin qəbul etdiyi məlum qətnamələrin (822, 853, 874 və 884) şərtləri daxilində bərpa etmək üçün əməliyyat apararaq, Ermənistanın və onun havadarlarının işğala və təcridən Azərbaycan ərazilərinin ilhaqına əsaslanan planlarını alt-üst etdi. Bununla Azərbaycan uzun illər ərzində böyük dövlətlərin diktə etdiyi

reallıqları dağıdaraq, regionda Azərbaycanın maraqlarına cavab verən yeni geosiyasi reallıq yaratdı və diktə etməyə başladı. Bu qələbənin əsasında bütün dünya gördü ki, Azərbaycan xalqı heç vaxt məğlubiyyətlə barışmayacaq və gec-tez öz əməlinə çatacaqdır.

Azərbaycan dövlətinin dinamik şəkildə hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi inkişafı, həmçinin son onillikdə Türkiyənin regionda hərbi-siyasi baxımdan daha da güclənməsi amilləri İkinci Qarabağ zəfərinin qazanılmasında mühüm rol oynamışdır. Türkiyənin hər daim Azərbaycanın yanında olması siyasi gücünə güc qatır, Ermənistanın havadarlarını müdaxilədən çəkindirir. Bu kontekstdə Qarabağda atəşkəsə “Türkiyə–Rusiya birgə Monitoring Mərkəzi”nin nəzarət etməsi balansın Azərbaycanın lehinə dəyişməsinin açıq göstəricisidir.

Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində qələbə qazanması yalnız hərbi-strateji sfera ilə məhdudlaşmadı, faktiki olaraq, Cənubi Qafqazda geosiyasi proseslərin dinamikası dəyişdi. Müharibənin aktiv hərbi əməliyyatlar mərhələsinin başa çatmasından sonra Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsi köklü şəkildə dəyişdi. Azərbaycanın qələbəsi SSRİ-nin süqutundan sonra formalaşmış geosiyasi konfigurasiyanı aradan qaldıraraq, Cənubi Qafqazdan – Orta Asiyayadək uzanan arealda yeni dönmənin başlanğıcı oldu.

İkinci Qarabağ zəfəri Azərbaycan xalqının 30 ilə yaxın davam edən torpaq həsrətinə son qoydu, məğlub xalq sindromunu sındırdı və xalqın inamını özünə qaytardı.

İkinci Qarabağ zəfərinin nəticəsi olaraq Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanan 9 maddəlik üçtərəfli atəşkəs bəyanatının sonuncu bəndinə görə, Azərbaycanın materik hissəsindən Naxçıvana uzanan (Zəngəzur dəhlizi) iqtisadi və nəqliyyat kommunikasiyalarının açılması nəzərdə tutulur. Bu bəyanatda bəhs edilən Zəngəzur dəhlizi iqtisadi və siyasi faktorlarla yanaşı, Azərbaycan üçün sadəcə nəqliyyat yolu deyil, eyni zamanda 100 il əvvəl itirilmiş geosiyasi mövqeyin bərpası və Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirəcək ən qısa yoldur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini vurğulayarkən demişdir: *“Bu bizim tarixi uğurumuzdur. Biz Naxçıvanı mühasirədən çıxarır, yeni nəqliyyat arteriyasını formalaşdırır və eyni zamanda Azərbaycanla Türkiyə arasında yeni bir nəqliyyat dəhlizi yaradırıq. Bu layihədən bütün dövlətlər qazanc əldə edəcəklər. Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, İran, hətta İstəyərsə, Ermənistan da bu dəhlizə qoşula bilər”*[2].

Azərbaycan və Türkiyənin qələbədən sonra imzaladığı Şuşa Bəyannaməsi ilə Cənubi Qafqazda yeni bir güc mərkəzi yarandığını təsdiqləmiş oldu. Artıq Cənubi Qafqazın sabitliyi və sosial-iqtisadi inkişafını Azərbaycan və Türkiyəsiz təsəvvür etmək mümkün deyil [3]. Bu güc mərkəzi regionda yeni əməkdaşlıq və təhlükəsizlik dövrünün başlaması üçün 3+3 (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan

və Türkiyə, Rusiya, İran) formatını təklif etmişdir. Təklif olunan 3+3 formatı ilə bütün tərəflər üçün yeni uzlaşma və əməkdaşlıq üçün fürsətlər ortaya çıxmışdır [4].

Ermənistan bu müharibənin məğlub tərəfi olsa da, onlar üçün də izolyasiya vəziyyətindən qurtulmaq, Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətləri normallaşdıraraq iqtisadi inkişafa nail olmaq imkanı yaranmışdır. Əlbəttə, bunun üçün əvvəlcə Ermənistan Türkiyə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımalı, böyük sülh sazişini imzalamağa hazır olmalı, qonşu ölkələrə ərazi iddialarından əl çəkməli və Zəngəzur dəhlizinin açılmasına mane olmamalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədşad, V.M. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin regional aspektləri. Dərs vəsaiti / V.M.Məmmədşad, X.İ.İskəndərov. – Bakı: “UNICOPY”, – 2020. – 145 s.

2. Prezident İlham Əliyev: Azərbaycan öz ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanla birləşir, Azərbaycan Türkiyə ilə birləşir: [Elektron resurs] / – 1 dekabr 2020. URL: <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/3343089.html>.

3. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb: [Elektron resurs] / –16 iyun 2021. URL: <https://president.az/articles/52115>.

4. Attar, A. Karabağ Zaferi - 44 Günün Perde Arkası / A.Attar. – Ankara: Fersa Matbaacılık Pazarlama Sanayi ve Tic. Ltd. Şti., – 2021. – 158 s.

EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİK MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİDİR

fəlsəfə elmləri doktoru, professor Sakit Hüseynov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Açar sözlər: milli maraq, milli təhlükəsizlik, ekoloji təhlükəsizlik, ekoloji təhlükə.

Hər bir ölkə öz milli maraqlarına, geosiyasi vəziyyətinə, seçdiyi inkişaf modelinə uyğun olaraq öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlayır və onu həyata keçirir. Müstəqillik qazanmış suveren Azərbaycan Respublikası da öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasını hazırlayaraq onu həyata keçirməkdədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş bu konsepsiya xalqımızın milli maraqlarını əhatə edən uzunmüddətli strateji proqramdır [1].

Hər bir cəmiyyətdə milli təhlükəsizlik mühitinin yaradılmasında ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsas amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının 3.11. və 4.3.10. bəndlərində ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizlik problemləri öz ifadəsini tapmışdır.

Öz strukturuna və milli prioritetinə görə ekoloji təhlükəsizlik bir çox ölkələrdə milli təhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissəsinə daxil edilmişdir. Məsələn, ABŞ-ın sabiq prezidenti B.Klintonun prezidentliyi dövründə (1994) ekoloji təhlükəsizliyin ölkənin ümummilli təhlükəsizlik strategiyasının tərkib hissəsinə daxil edilməsi haqqında qərar verilmişdir. Ekoloji təhlükəsizlik insan təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsi kimi, həm də BMT-nin sənədlərində öz əksini tapmışdır.

İnsan həyatının sağlamlığının təmin olunmasında əsas amillərdən olan ekoloji təhlükəsizlik məsələləri Respublikamızın milli təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissələrindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 2003-cü ildən başlayaraq ölkəmizdə ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə həmişə xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində ölkədə ekoloji problemlərin həllinin dövlət siyasətimizin prioritet məsələsi olduğunu vurğulayaraq demişdir: *“Ekoloji məsələlərə diqqət, münasibət, eyni zamanda ölkəmizin ümumi siyasətinin, ümumi mədəniyyətinin təzahürüdür. Son nəticədə ən önəmli sahə budur. Neft-qaz tükənmən sərvətlərdir. Onların müvəqqəti önəmi var. Ancaq təbiət, ətraf mühit bu, daimi sərvətdir. Əsrlər boyu, minilliklər boyu təbiət olub, kainat olub, dünya olubdur. Bizim vəzifəmiz ondan ibarətdir ki, bunu qoruyaq”* [2].

Ekoloji təhlükəsizlik anlayışını şərh etməzdən öncə ekoloji təhlükənin mahiyyətinin izah edilməsi və mənalandırılmasına diqqət yetirək. Tədqiqatçılar arasında ekoloji təhlükə anlayışının şərh edilməsi birmənalı deyil. Məsələn, bəzi elmi ədəbiyyatda ekoloji təhlükə təbii və antropogen təsir nəticəsində şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin, bütövlükdə dünya birliyinin vacib həyatı mənafeyi və ətraf təbii mühit üçün təhlükəli vəziyyət kimi izah edilir [3]. Rus alimləri A.M.Nikonov və T.A.Xorujaya (2000) isə ümumiyyətlə təhlükələri 3 əsas qrupa – hərbi, sosial-iqtisadi və ekoloji təhlükələrə bölərək ekoloji təhlükəni daha ətraflı şərh etmişlər. Onlar atmosfer havasının tərkibinin dəyişməsi və onun sosial nəticələri, təbii içməli suyun, okeanların çirklənməsi, meşələrin qırılması, yaşıllıqların məhv edilməsi, səhrələşmənin genişlənməsi, torpağın eroziyası və məhsuldar torpaqların itirilməsi, ətraf mühitə təhlükəli tullantıların atılması, toksiki kimyəvi maddələrin və materialların istehsalı, daşınması, tətbiqi və s. belə halları ekoloji təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirmişlər [3].

Elmi ədəbiyyatda irəli sürülən fikirləri ümumiləşdirərək ekoloji təhlükəni sosial-fəlsəfi baxımından aşağıdakı kimi şərh etmək olar: ekoloji təhlükə-antropogen və təbii təsirlər nəticəsində insan sağlamlığının pozulmasına, ətraf mühitin

pisləşməsinə, ekoloji tarazlığın normal ahənginin pozulmasına və global böhranlara gətirib çıxaran reallaşmış və ehtimal olunan təhlükədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təhlükələr müvafiq ekoloji təhlükə mənbələrinin mövcudluğu nəticəsində meydana gəlir. Bu baxımdan hər bir ölkənin ekoloji təhlükəsizlik konsepsiyasının qarşısında duran əsas vəzifə ekoloji təhlükə mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, hər hansı bir ekoloji təhlükə mənbələrində ekoloji risk dərəcəsinin aydınlaşdırılması, nəhayət insan sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi üçün bütün sahələrdə və fəaliyyət növlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

Ekoloji təhlükəsizlik anlayışı elmi ədəbiyyatda kifayət qədər ətraflı şərh edilmişdir. Son illərdə ölkəmizdə qəbul edilmiş ekoloji qanunvericilik aktlarında bir çox anlayış və terminlərin izahı və şərtləri verilmişdir. Məsələn, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin hüquqi əsası olan “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (08.06.1999) “Ekoloji təhlükəsizlik”, “Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi”, “Təhlükəli ekoloji vəziyyət”, “Ekoloji təhlükənin subyekti” və s. anlayışlar şərh edilmişdir. Burada, ekoloji təhlükəsizlik anlayışı *“insan və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi”* kimi şərh edilmişdir.

Dünya birliyinin bərabərhüquqlu üzvü olan Azərbaycan Respublikası da öz milli təhlükəsizlik konsepsiyasında ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinə, ekoloji problemlərə və mövcud ekoloji təhlükə mənbələrinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının “Ekoloji problemlər” adlanan hissəsində respublikamızda potensial ekoloji təhlükə mənbələri göstərilmişdir. Bunlardan biri keçmiş SSRİ-dən miras qalan Abşeron yarımadasında neft hasilatı ilə bağlıdır. Burada göstərilir ki: *“Azərbaycan Respublikasındakı ekoloji problemlər Sovet İttifaqının enerji ehtiyatlarına olan tələbatının ödənilməsi məqsədilə, əsasən, Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizində ekoloji nəticələr nəzərə alınmadan qeyri-təkmil üsullarla onilliklər ərzində aparılmış neft hasilatı ilə bağlıdır”* [1].

Bundan başqa, Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında vaxtı ilə respublikamızın işğal olunmuş ərazilərində yaranmış ekoloji vəziyyət hazırkı şəraitdə ölkəmiz üçün ekoloji təhlükə mənbəyi kimi qeyd olunmuşdur. Burada göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərində flora və faunanın kütləvi şəkildə məhv edilməsi, o cümlədən bu ərazilərdə törədilən genişmiqyaslı yanğınlar ölkə üçün ən böyük ekoloji problemlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasının şirin su ehtiyatının böyük həcmindən qonşu (Gürcüstan və Ermənistan) ölkələrdə formalaşması və bu ölkələrin ərazilərində kimyəvi, radioaktiv və digər zərərli maddələrlə intensiv çirklənməyə məruz qalması əhalinin içməli su ilə təmin olunmasında problemlər yaradır. Bundan əlavə, Ermənistan ərazisində seysmik zonada yerləşən və texnoloji baxımdan

köhnəlmiş Metsamor Atom Elektrik Stansiyası bütövlükdə region üçün təhlükə törədir [2].

Respublikamızda davamlı inkişaf kontekstində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin hüquqi bazasının yaradılması istiqamətində də xeyli işlər görülmüşdür. Bu məqsədlə son illər respublikamızda ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizlik, təbii sərvətlərdən istifadə ilə əlaqədar bir çox qanunlar qəbul edilmişdir.

Milli qanunların qəbul edilməsi ilə Azərbaycan Respublikası bir çox Beynəlxalq Ekoloji Konvensiyalara da qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Konvensiyalara qoşulması respublikamızın regional və global səviyyədə ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və global ekoloji problemlərin həllində iştirakının hüquqi əsaslarını təşkil edir.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycanın Avropaya integrasiyası prosesi ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliklə bağlı olan bəzi qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsini və bunların Avropa standartlarına yaxınlaşdırılmasını zəruri edir. Bununla əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1. Davamlı inkişaf prinsiplərini nəzərə alaraq, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” qanun və ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar digər qanunların müasir tələblərə uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi.

2. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində vətəndaşların və ictimai birliklərin fəaliyyətini genişləndirmək üçün hüquqi şəraitin yaxşılaşdırılması.

3. Ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində informasiya təminatını yaxşılaşdırmaq üçün Orxus Konvensiyasının prinsiplərini nəzərə alaraq zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təhlükəsizliyin mahiyyəti, təkcə əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin və ətraf mühit problemlərinin həll edilməsindən ibarət deyildir. Ekoloji təhlükəsizliyin ölkəmizdə davamlı inkişafı ətraf mühitin mühafizəsinin sosial-fəlsəfi cəhətdən dərk edilməsinə və gənclərimizin ekoloji təfəkkürünün formalaşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Hazırda dünyanın məşhur alimləri belə qənaətdə gəlmişlər ki, davamlı inkişafın təmin olunmasında əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması mühüm rol oynayır. Bu vacib məsələnin həllində isə KİV-lərin fəaliyyəti daha da gücləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan qəzeti, – 2007, 24 may.
2. Xalq qəzeti, – 2006, 16 noyabr.
3. Никоноров, А.М. Экология / А.М.Никоноров, Т.А.Хоружая. – Москва: «Изд-во ПРИОР», – 2000. – 293 с.
4. İlham Əliyevin uğurlu ekoloji siyasəti / tərtib edən: prof. H.Bağitov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. 399 s.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA GEOİQTİSADI ÇAĞIRIŞLAR

iqtidad elmləri doktoru, professor Rasim Həsənov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: rasimt.hasanov@gmail.com

Açar sözlər: geoiqtisadi, çağırış, tranzit, inkişaf, perspektiv, siyasət, integrasiya.

Müasir global inkişafın dayanıqlıq, inkiluzivlik və bir sıra digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı, geoiqtisadi xarakteri onun əsas strukturlaşdırıcısı hesab edilir. Geoiqtisadi inkişaf dedikdə, adətən, üç mühüm inkişaf faktorunun – təbii potensial, coğrafi mövqe və dövlət idarəçiliyi siyasətinin sinergetik effektinin əldə olunması başa düşülür. Qloballaşan dünyada, ölkələrarası ənənəvi sərhədlərin mahiyyətinin sürətlə dəyişməsi fonunda, bütün növ resurs axınlarının hərəkətliliyinin intensivləşməsi iqtisadi maraqlar baxımından tamamilə yeni mənzərə yaradır və bütün iştirakçılar üçün əlavə geniş imkanlar açır. Belə yeni imkanlar, yuxarıda qeyd olunan inkişaf amillərinin birgə və üzvü uyğunlaşdırılmaqla istifadəsinə əsaslanır. “Siyasətin iqtisadiləşməsi” ilə səciyyələnən müasir dövrdə dünya miqyasında müşahidə olunan sürətli və yeni məzmunlu integrasiya prosesləri, ölkələrin malik olduğu kiçik imkanların kəskin artmasını şərtləndirə bilər. Ona görə də hazırda milli inkişaf strategiyalarının əsas qiymətləndirici meyarlarından biri haqlı olaraq, onun global “dəyər zəncirinə” integrasiyası səviyyəsi hesab edilir.

Cənubi Qafqazda geoiqtisadi inkişaf baxımından mühüm çağdaş dəyişikliklərin əsası mahiyyət etibarilə keçən əsrin 90-cı illərin ortalarından, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri və Traseka xəttinin yaradılması ilə başlamışdır. Mərkəzində Azərbaycanın təbii ehtiyatları və dahiyənə düşünülmüş inkişaf strategiyasının dayandığı bu iki layihə, sonrakı dövrlərdə geniş bir “dəyər zəncirinə” çevrilməklə kompleks xarakter almışdır. İndi bu “klassik” nəqliyyat layihələri böyük bir coğrafiyada onlarla ölkənin milli maraqlarının təmin edicisinə çevrilmişdir və bu proses sürətlə dərinləşməkdədir.

Böyük zəfərlə tamamlanan 44 günlük Vətən müharibəsi, bu baxımdan təkəcə tarixi ədalətin bərpası, Azərbaycanın haqlı mübarizəsinin təbii yekunu, Ali Baş Komandanın qətiyyəti ilə ruhlanan Azərbaycan xalqının və əsgərinin qəhrəmanlıq simvolu kimi dəyərləndirməməlidir. Vətən müharibəsi nəinki bizim coğrafiyada, hətta global müstəvidə yeni geoiqtisadi inkişaf çağırışları yaratmışdır. Yeni çağırışlar mahiyyət etibarilə indiyədək yaradılmış mövcud potensiala əsaslanmaqla bərabər, fikrimizcə, regionun investisiya cəlb ediciliyinin kəskin yüksəlməsi ilə şərtlənir. Belə ki, davamlı sülhün mövcudluğu Qərblə Şərq və Şimala

Cənub arasında təbii “hab” imkanlarına malik regionda daha səmərəli tranzit xətlərinin yaradılmasını cəlbədicə strateji iqtisadi hədəflərə çevirir. Fikrimizin sübutu kimi, olduqca gərgin şəraitdə bağlanmış 9 noyabr “Zəfər Aktı”nda regional kommunikasiyaların açılması şərtinin xüsusi yer almasını göstərə bilirik [1].

“Zəngəzur koridoru” haqqında indi genişlənən müzakirələr sadəcə Azərbaycanla Ermənistan arasında nəqliyyat xəttinin yaradılmasından qaynaqlanmış. Məhz çox böyük arealda, onilliklər və hətta əsrlər boyu zaman-zaman ortaya atılmış qlobal hədəflərə yaxınlaşma imkanları ilə şərtlənir. Belə hədəflərə Rusiyanın “isti dənizlərə çıxışı”, Hindistanın “Varyaq yolu”, Çinin “bir kəmər bir yol” layihəsi və s. nümunə göstərilə bilər. Hədəflərin çoxluğu və yenidən yaranan marşrutların çoxvariantlılığı arasında seçimdə milli maraqların adekvatlığının təmin edilməsi olduqca mürəkkəb məsələyə çevrilmişdir. Məsələn, 2017-ci ildə Qars–Tbilisi–Bakı marşrutu ilə ilk türk qatarının Rusiyaya getməsi, bütün bölgə üçün geniş siyasi və geosiyasi təsirlərə malik hadisə kimi qiymətləndirilirdi. Bu yolda 2030-cu ilədək yük daşınmasının 17 milyon tona, sərnəşin axınının üç milyon nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılırdı. Yerli ekspertlər Gürcüstanın inkişaf etməkdə olan yeni regional dünya düzənindəki yerini yalnız tranzit imkanları sayəsində təyin edə biləcəyini deyirdi [2]. Lakin fikrimizcə, Zəngəzur dəhlizinin yaranması ilə Gürcüstan marşrutu “ehtiyat” yola çevrilə bilər.

Zəngəzur dəhlizinin yaradılmasında ciddi maneə ilə qarşılaşacaq qlobal layihələrdən başqa biri, Hindistanın “Varyaq yol layihəsi” hesab edilir [3]. Cənubi Asiyadan Avropa Birliyinin şimalına və Skandinaviyaya İran, Azərbaycan və ya Ermənistan, Gürcüstan və Rusiyadan keçəcək yol layihəsi ətrafında Cənubi Qafqazda hazırda bir neçə nüvə gücünün (Hindistan, Çin, Pakistan) və böyük dövlətlərin (Özbəkistan, Əfqanıstan, İran, Türkiyə) geopolitik maraqları toqquşur. Bu yol üçün ənənəvi olaraq “mübarizə aparən” təkcə İran və Pakistan deyil, Hindistan və Çindir. Hindistanla (əsas müttəfiq ABŞ), Çin (əsas müttəfiq Rusiya) arasında ciddi geosiyasi və ərəzi mübahisələrini nəzərə almaqla, mümkün mübarizəni proqnozlaşdırmaq olar. Bu yolun ciddi rəqibi indi sürətlə reallaşan və Zəngəzur dəhlizi ilə yeni lokal imkan qazanan “bir kəmər, bir yol” layihəsidir.

Zəngəzur dəhlizinin reallaşması bölgədə bir sıra ciddi iqtisadi qazanclar əldə etməyə imkan verəcəkdir. Məsələn, ilkin hesablamalara əsasən kommunikasiyaların açılması nəticəsində Ermənistanın ticarət dövriyyəsində Türkiyənin payı 3–13% qədər arta bilər. Ermənistan iki – Gümrü–Naxçıvan–Meğri–Bakı və İcevan–Qazax–Bakı istiqamətləri ilə öz ticarət dövriyyəsinin 25–30 faizini təşkil edən Rusiya ilə əlaqə yarada bilər. Nəzərə alsaq ki, Qarsdan Gümrüyə də dəmiryolu xətti mümkündür, bütövlükdə xarici mənbələrin hesablamalarına görə, Qars–Gümrü–Naxçıvan–Meğri–Bakı üçün təxmini 434 milyon ABŞ dolları xərc tələb edilir və dəmiryol layihəsi illik 10 milyon ton yük daşımaqla fəaliyyətinin 13-cü ilində mənfəət gətirə bilər [4] Qars–Naxçıvan–Bakı dəmiryol xətti Naxçı-

vanın blokadadan çıxarılması, nəqliyyat xərclərinin, eləcə də, ətraf mühitə təsirlərin azaldılması, xarici ticarət imkanlarının artması, turizmin və sərnişin dövriyyəsinin yüksəlməsi və regiona sərmayə cəlbı baxımından əhəmiyyətlidir. Faktiki olaraq, Azərbaycan Aralıq dənizi hövzəsi ilə Xəzər hövzəsinin Böyük İpək yolu və Şimal–Cənub dəhlizi üzrə daha bir integrasiyasına rəvac verir. Orta Asiya və Avropa, Türkiyə və Rusiya, İran və Avropa, Türkiyə və Orta Asiya arasında yeni nəqliyyat imkanları yaranır. Cənubi Qafqazda kommunikasiyaların açılması İranın Bəndər–Abbas yük limanı vasitəsilə İran körfəzi və Hind okeanına çıxış, İstanbul–İslamabad qatar xəttinə qoşulma imkanı yaradır.

Dənizlərə birbaşa çıxışın olmaması, xüsusən də kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin işini çətinləşdirməklə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərə bilər Ekspert qiymətləndirmələrinə görə, nəqliyyat xərclərindəki 10% azalma ticarətin həcmi 25% artırır. Dünya təcrübəsinə görə isə qapalı ölkələrin nəqliyyat xərcləri sahilyanı ölkələrin müvafiq xərclərinə nisbətə təxmini 50% çoxdur. BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyası (23.09.2021) çərçivəsində Açıq dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələr qrupunun (LLDC) 20-ci illik nazirlər toplantısının Nazirlər Bəyannaməsində qeyd edilir ki, nəqliyyat dəhlizləri təkcə infrastruktur layihələri deyil. Sərbəst ticarətin təşviqi, texnologiya və yeniliklərin mübadiləsi və dəhliz boyunca ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Dünya İqtisadi Forumunun (WEF) məlumatına əsasən, Azərbaycan hazırda yolların keyfiyyətinə görə dünyada 27-ci, dəmiryol xidmətlərinin səmərəliliyinə görə 11-ci, hava nəqliyyatı xidmətlərinin səmərəliliyinə görə 12-ci yerdədir. İllik 6,5 milyon ton yük daşıma qabiliyyətinə malik olan Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryol xətti Çin ilə Cənub–Şərqi Avropa arasında daşınma müddətini 70% azaltmağa imkan verir [5].

Beləliklə, tam əminliklə deyə bilərik ki, Vətən müharibəsindən sonrakı şərait Cənubi Qafqazda yeni keyfiyyət mühiti yaratmaqla çox böyük coğrafiyada yeni geoiqtisadi çağırışlar doğurmuşdur. Yeni çağırışların düzgün qiymətləndirilməsi, regionun bütün ölkələri üçün olduqca cəlbədicı perspektivlər yarada bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı: [Elektron resurs] / – 10.11.2021. URL: <https://azertag.az/xeber/1637985>.

2. Тарасов, С. / Армения и Грузия оказались на перекрестке больших дорог: [Электронный ресурс] / URL: <https://regnum.ru/news/polit/3181225.html>.

3. Ванескегян, А. Хотя из Азии индийский путь “в варяги” и лежит через Армению, однако перспективы туманны: [Электронный ресурс] / URL: ru.armeniasputnik.am/analytics/20210312/26782775/.

4. Qasımlı, V. Regional kommunikasiyaların açılması iqtisadi arxitekturanı dəyişəcək: [Elektron resurs] / URL: <http://iqtisadiislahat.org>.

5. Bayramov, C. Dənizə çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici işlər nazirlərinin illik Nazirlər Toplantısında çıxışı: [Elektron resurs] / – 23.09.2021. URL: <https://www.mfa.gov.az/az/news/no34821>.

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИТОГОВ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

доктор юридических наук, профессор Намик Алиев
Академия Государственного Управления при Президенте
Азербайджанской Республики
E-mail: namikamal1@gmail.com

Ключевые слова: Отечественная война, военнопленные, террористы, делимитация границы, минные поля, Трёхстороннее заявление

В этих тезисах мы коснемся лишь некоторых правовых аспектов урегулирования армяно-азербайджанских отношений после Второй Карабахской Отечественной войны, представляющих научно-практический интерес.

1. Военнопленные или террористы? В ст. 4 Женевской конвенции от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными [1, с.74-165] дается развернутый перечень лиц, подпадающих под понятие «военнопленные». В соответствии с этой статьей, важнейшими квалифицирующими признаками понятия «военнопленный» является «нахождение сторон в конфликте» (п.п. А.1; А.2), «участие в военных действиях» (п. В.1), «соблюдение в своих действиях законов и обычаев войны» (п. А.2.d).

В соответствии со ст. 1 Трёхстороннего заявления лидеров Азербайджана, Армении и РФ [2] объявлялось о полном прекращении огня и всех военных действий в зоне конфликта с 00 часов 00 минут по московскому времени 10 ноября 2020 года. Азербайджанская Республика и Республика Армения останавливаются на занятых ими в настоящее время позициях. Несмотря на это, в конце ноября 2020 года ВС Азербайджана были вынуждены провести антитеррористическую операцию в Ходжавендском районе, поскольку 4 азербайджанских военных были убиты, а еще 3 человека получили ранения в результате нападения армянских вооруженных отрядов, проникших из Республики Армения на территорию Азербайджана после полного прекращения военных действий.

Учитывая, что вооруженный конфликт и военные действия прекращены, действия этих отрядов нарушают мирные договоренности сторон, а также и близко не являются «соблюдением законов и обычаев войны». На основании чего они должны быть признаны военнопленными? Эти лица, совершившие убийства на территории Азербайджана после прекращения военных действий, являются террористами и должны нести ответственность в соответствии с уголовным законодательством места совершения преступления.

В соответствии со ст. 5 этой Конвенции «В случае, если в отношении лиц, принявших то или иное участие в военных действиях и попавших в руки противника, возникает сомнение в их принадлежности к одной из категорий, перечисленных в статье 4, такие лица будут пользоваться покровительством настоящей Конвенции до тех пор, пока их положение не будет определено компетентным судом». То есть, при наличии сомнений в отношении статуса задержанных за преступления лиц после трехстороннего заявления от 9/10.11.2020 года, необходимо дождаться решения компетентного суда. Состоявшийся в отношении вышеуказанных лиц суд осудил их за совершенные преступления.

2. Делимитация границы. Она должна происходить по картам, которые были составлены Главным управлением геодезии и картографии при Совете Министров СССР в начале 50-х годов, отпечатаны шестой типографией Минобороны для советских ВС в 1975 году. Эти карты составлялись под национально-государственное устройство СССР в связи с принятием новой советской Конституции 1977 года [3] и на основании Заключительного акта Хельсинкской конференции по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975 года [4, Приложение 2, с.123-131]. Они являются единственным легитимным юридическим документом для делимитации государственной границы между Республикой Армения и Азербайджаном.

3. Минные поля. Автоматически взрывающиеся от прикосновения мины, мины-ловушки и другие подобные устройства являются средством ведения войны, запрещенным Конвенцией о запрещении применения, накопления запасов, производства и передачи противопехотных мин (ППМ) и об их уничтожении (КЗПМ, Оттавская конвенция). Она подписана 3 декабря 1997 г. в Оттаве и вступила в силу 1 марта 1999 г. [5]. Общее обязательство в соответствии с Конвенцией: никогда и ни при каких обстоятельствах не применять противопехотные мины. Это обязательство распространяется на все ситуации вооруженных конфликтов. В части первой ст. 387 УК Армении [6] предусмотрена ответственность за «Применение запрещенных международным договором средств и методов во время военных действий или вооруженных конфликтов», независимо от того, присоединилась ли

Республика Армения к данному универсальному договору или нет. Армения сама должна привлекать виновных к уголовной ответственности.

4. Возможность «аннулирования» Трехстороннего Заявления. В соответствии с международным правом от имени государства без дополнительного предоставления полномочий имеют право подписывать международные договоры (соглашения) глава государства, глава правительства (премьер-министр) и министр иностранных дел. Все остальные должностные лица могут подписывать международные документы от имени государства только после получения соответствующих полномочий. Следовательно, глава армянского правительства – премьер-министр Никол Пашинян имел все полномочия для подписания трехстороннего заявления. А это означает, что с 10 ноября 2020 года наступили определенные правовые последствия, связанные с обязательствами государств-участников заявления, в том числе и Республики Армения. Выход Республики Армения из данного международного документа означает ее отказ от выполнения взятых на себя международных обязательств и, следовательно, нарушение прав других государств-участников данного заявления, что должно повлечь ответственность Еревана за невыполнение своих обязательств. Отказ армянской стороны от выполнения своих обязательств приведет, в свою очередь, к освобождению от обязательств России и Азербайджана. А это означает возвращение к ситуации, когда появится возможность 1) у России – прекратить (свернуть) миротворческую миссию; 2) у Азербайджана – в полной мере выполнить 4 резолюции Совета Безопасности ООН 1993 года [4, Приложения 3-6, с.132-142]; 3) у мирового сообщества – окончательно избавиться от армянского фашизма.

Список использованной литературы

1. 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə Protokollar. – Bakı: – 1999. –392 s.

2. Трехстороннее заявление лидеров Азербайджана, Армении и РФ: [Электронный ресурс] / URL: <https://1news.az/news/20201110125216500-Ochem-dogovorilis-po-Karabakhu-Azerbaidzhan-Rossiya-i-Armeniya-TEKST-ZAYAVLENIYA>.

3. Конституция СССР 1977 года: [Электронный ресурс] / URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>.

4. Алиев, Н. Международное право и Нагорно-Карабахский конфликт / Н.Алиев – Москва: Вече, – 2013. – 176 с.

5. Конвенцией о запрещении применения, накопления запасов, производства и передачи противопехотных мин (ППМ) и об их уничтожении // КЗПМ, Оттавская конвенция.

6. Уголовный Кодекс Республики Армения: [Электронный ресурс] / URL:https://www.legislationline.org/download/id/8989/file/ARM_Criminal%20Code_ru_as%20of%2010%20Jul%202019.pdf.

İNFORMASIYA MÜHARİBƏSİNDƏ QURUMLARARASI ƏMƏKDAŞLIĞIN ROLU

polkovnik Rüstəm Gözəlov

*Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin
Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsi*

Açar sözlər: informasiya müharibəsi, şəbəkə, informasiya texnologiyaları, siyasət, doktrina, diplomatiya.

Qloballaşan dünyada informasiyanın dəyəri o qədər artmışdır ki, artıq strateji milli nemətə çevrilmişdir. Hətta təbii resursların əhəmiyyəti bu dəyərin kölgəsində qalmışdır. Dünyanın aparıcı ölkələri maddi kapital və fiziki əməkdən daha çox intellektual kapital və əməyə üstünlük verirlər. Bu informasiyanı manipulyasiya edən kompüterlər isə birincidərəcəli hədəflər hesab olunur. Trilyon dollarlıq dəyərə malik iqtisadiyyatlar sadəcə bir neçə milyonluq, hətta bəzən bir neçə yüzminlik kompüterlər şəbəkəsindən və peyk rabitəsindən asılı olur. Belə infrastrukturun qorunması təhlükəsizlik baxımından əsas vəzifə hesab olunur.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir ölkə düşmənlərinə qarşı informasiya müharibəsinə necə hazırlaşmalı və bunu hansı şəkildə həyata keçirməlidir? Bu sual bir çox qurumlarda, beyin mərkəzlərində və hərbi təşkilatlarda tədqiqat predmeti olmuşdur. İnformasiya müharibəsi ilə əlaqəli çoxsaylı qurumlar, səlahiyyətlər, imkan və qabiliyyətlər mövcuddur və görünən odur ki, bir çox qurum informasiya mühitinə təsir etmək üçün yollar axtarmaqdadır. Lakin pərakəndə imkan və qabiliyyətlərin effektiv istifadəsi üçün hərtərəfli mexanizm yoxdur. İnformasiya mübadiləsi cəld və çevik aparıldığı təqdirdə effektiv olur, səhlənkarlıq, bürokratiya bu mübadiləni ləngidən əsas səbəblərdəndir. İnformasiya axınında ləngimələr, durğunluq olduqda boşluğu saxta məlumatlar doldurur ki, bu da çox ciddi fəsadlar yaradır.

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı informasiya müharibəsində müştərək (qurumlararası) əməkdaşlıq sahəsində də islahatların aparılmasını şərtləndirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir mübarizədə milli gücün bütün mümkün instrumentləri səfərbər olmalıdır. Bu baxımdan, qurumlararası əməkdaşlıqda yaranan boşluq belə bir mübarizədə uğursuzluğun əsas səbəblərindəndir. Qurumlararası əməkdaşlığın təşkili bürokratik maneələri aradan qaldırır, qurumların fəaliyyətini sinxronizə edir və resurslardan optimal istifadəni stimullaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya müharibələrinə bəşər tarixinin bütün dövrlərində rast gəlinmişdir. Məsələn, e.ə. IV-V əsrlərdə Çin hərbi strateqi Sun-Tzu ən yaxşı qələbənin döyüşsüz qazanılan qələbə olduğunu söyləmişdi [1]. Bundan əlavə, Sun-Tzu “bütün müharibələrin aldatma olduğunu” qeyd edirdi [2]. Çin tarixində qələbə qazanmaq üçün informasiya silahından istifadəyə dair bir çox nümunə vardır. Informasiya manipulyasiyasının elementləri həm xarici düşmənlərə qarşı, həm də daxili şəxslərarası qarşıdurmalarda istifadə edilmişdir. Qədim hökmdarlar, düşməni döyüşsüz məğlub etməyə kömək edən “yumşaq güc”ün üç əsas elementini istifadə etmişlər: 1) vətəndaşlarının xeyrinə rəşional bir hökumətin yaradılması; 2) düşməne qarşı ağıllı və təşirli bir siyasətin yürüdülməsi; 3) informasiya silahları ilə birlikdə effektiv hərbi əməliyyatlar strategiyasının həyata keçirilməsi.

Siyasətə və hərbi işlərə dolayı təşir strategiyalarını sistemləşdirən ilk ölkə Çindir. Bu qaydaların hər birinə “stratagem” deyilirdi. Hər bir strategiya qısa bir ifadədən ibarətdir. Məsələn; “*Şərqdə səs-küy sal, Qərbdə hücum et*” [1].

İnformasiya müharibəsi, rəqib üzərində informasiya üstünlüyü qazanmaq üçün aparılan bir əməliyyatdır. Məqsədi öz informasiya məkanını idarə etmək, öz məlumatlarına girişi qorumaq, rəqibin məlumatlarını əldə etmək, onların informasiya sistemlərini məhv etmək və informasiya axınını pozmaqdan ibarətdir. İnformasiya müharibəsi yeni bir fenomen deyil, ancaq texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar özündə innovativ elementləri ehtiva edir və nəticədə məlumat daha sürətlə və daha geniş miqyasda yayılır. Bir çox qərb alimləri Kremlin mənafeyinə xidmət göstərən məlumatların qərb auditoriyasına yayılmasını təşvir etmək üçün “informasiya müharibəsi” ifadəsini istifadə etsələr də, Rusiya dövlət rəşmiləri və alimləri qərb ölkələrinin də Rusiyaya qarşı informasiya müharibəsi apardıqlarını iddia edirlər. Rus tədqiqatçılara görə, qərb Rusiyanın mövcud siyasi rejimini qeyri-sabitliyə sürükləmək, ölkənin beynəlxalq aləmdəki mövqeyini zəiflətmək və “rusofobiya” yaymaq istəyir. Lakin həm qərb, həm də rus tədqiqatçıları iddia edirlər ki, “silahlanmış” informasiya dövlət və ya dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən qurumlar tərəfindən yaradılır. Bu baxımdan, vətəndaşlarda hökumətlərə inamsızlıq yaranır, lakin genişmiqyaslı onlayn informasiya müharibəsində əsas manipulyasiya hədəfi məhz vətəndaşlar hesab olunur. Təhlükəsizlik üzrə bir çox alim və mütəxəssislər təşdiq edir ki, “peşəkar siyasətçi olmayıb siyasi fikirlərini bildirən və ya hadisələri şərh edən” sosial media istifadəçiləri informasiya müharibəsində həqiqətən də fəal rol oynayır [3]. Huhtinenə görə, informasiya müharibəsi müəyyən bir rəqib və ya düşmən üzərində xüsusi məqsədlərə çatmaq üçün qarşıdurma dövründə məlumat və ya informasiya texnologiyalarının istifadəsidir. Bu baxımdan Huhtinen informasiya müharibəsinin iki növünü fərqləndirmişdir: 1) informasiya müharibəsinin “yumşaq hissəsi” (psixoloji müharibə daxil olmaqla); 2) şəbəkə müharibəsi (kompüter və elektron müharibə). Bundan əlavə, informasiya müharibəsi hücum və müdafiə xarakteri daşıyır. İstər hücum istərsə

də müdafiə, xarakterli olsun, informasiya müharibəsi istənilən növ münaqişədə üstünlük qazandıra bilər [4].

İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı dezinformasiya kampaniyasından istifadə etməsi hamıya məlumdur. Görünür Ermənistanın siyasi rəhbərliyi hərbi qüvvələrin, imkan və qabiliyyətlərin balanslaşdırılması, eləcə də müdafiənin təşkili ilə bağlı ciddi səhvə yol vermişdir. Bu səbəbdən, heç olmasa, yenidən toparlanmaq üçün saxta informasiya yayaraq boşluqları doldurmaq məcburiyyətində qalmışdı. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ermənistan geniş bir dezinformasiya kampaniyası aparmış, Azərbaycan xalqında şübhə yaratmaq, rəhbərliyin etibarına zərbə vurmaq və müxalif qrupları təşviq etmək üçün hər cür saxta məlumatı yaymağa cəhd etmişdi. Etiraf etmək lazımdır ki, Ermənistan bu müharibədə müvəffəqiyyətli olsaydı, onların “saxta xəbərlərinin” böyük əksəriyyəti açılmayacaqdı. Xoşbəxtlikdən Azərbaycan həm danışıqlar masasında, həm də döyüş meydanında Ermənistanı məğlub edə bildi. Diplomatiya və informasiya müharibəsindəki üstünlük, şübhəsiz ki, Azərbaycan Ordusunun qələbəsinə dəstək verdi. Bu baxımdan, qazanılan möhtəşəm qələbədə qurumlararası əməkdaşlığın əhəmiyyəti də xüsusi vurğulanmalıdır.

Artıq informasiya müharibəsində müvəffəqiyyət istənilən ölkə üçün milli təhlükəsizliyin əsas komponenti hesab olunur. Belə bir müvəffəqiyyət isə, öz növbəsində dayanıqlı informasiya müharibəsi arxitekturasının yaradılmasından asılıdır. Bu arxitekturanın üç əsas komponenti olmalıdır: siyasət (doktrina), təşkilat (təlim) və zəruri texnologiya [5]. Ted Strikler hər bir komponent üzrə qurumlararası əməkdaşlığın dörd səviyyəsini təqdim etmişdir: təməl, elementar, orta və yüksək. Striklərə görə, birinci səviyyədə qurumlararası münasibətlər minimal, ikinci səviyyədə şəxsi, üçüncü və dördüncü səviyyələrdə isə müvafiq olaraq, təşkilati və institusional xarakter daşıyır. Birinci və ikinci səviyyələrdə qurumlararası proses pərakəndə və struktursuz olduğu halda, üçüncü və dördüncü səviyyələrdə təşkilatlanmış və sistemli olur [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, Vətən müharibəsində Azərbaycanda qurumlararası əməkdaşlığın səviyyəsi həyata keçirilən əməliyyatların növündən və miqyasından asılı olaraq “orta” və “yüksək” olmuşdur. Təşkil olunan əməkdaşlığın effektivliyi sayəsində operativ qərarlar verilmiş, yayılan məlumatın dezinformasiya olması sübut edilmiş və yerli əhəlinin ruh yüksəkliyinə mənfi təsirinə qarşısı vaxtında alınmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası İkinci Qarabağ müharibəsinin informasiya cəbhəsində qazandığı uğurları davam etdirməli, dezinformasiya kampaniyaları ilə mübarizə mərkəzləri quran aparıcı Avropa ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməli, zəruri imkan və qabiliyyətlərini daha da təkmilləşdirməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kyrychok, A.P. The history of the information warfare concept // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, – 2017. vol. 21, Issue 130. – p. 54-58.
2. Mackey, R.R. Information Warfare: [Electronic resource] / 27 March 2014. URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199791279/obo-9780199791279-0024.xml>.
3. Golovchenko, Y., Hartmann, M., Adler-Nissen, R. State, media and civil society in the information warfare over Ukraine: citizen curators of digital disinformation: [Electronic resource] / 24 September 2021. URL: <https://academic.oup.com/ia/article/94/5/975/5092080>.
4. Stein, I.D. The Media as an Instrument of Information Warfare. // The Framing of the Russo-Georgian War in Russian and European Media, – 2016. – 33 p.
5. Sun Tzu and Information Warfare // edited by Robert E. Neilsen Washington, DC National Defense University Press, – 1997. – 178 p.
6. Strickler, T. Interagency Cooperation: Quo Vadis // InterAgency Journal Vol. 1, Issue 1, Fall – 2010. – p. 3-9.

AZƏRBAYCANIN İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ ZƏFƏR QAZANMASINDA İZOLYASIYA SİYASƏTİNİN ROLU

siyasi elmlər doktoru, dosent Fətəli Abdullayev,

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Məmmədzadə

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: vüqar-memmedzade@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, İkinci Qarabağ müharibəsi, izolyasiya siyasəti.

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycanın “Dağlıq Qarabağ” bölgəsinə iddiasından sonra rəsmi Bakı Yerevanla tranzit əlaqələrini dondurdu. Bununla Azərbaycan “Dağlıq Qarabağ” bölgəsinə Ermənistandan gələn separat dəstəyin qarşısını almağa çalışdı. 1988-ci ildən Azərbaycanın Ermənistana qarşı mərhələli şəkildə tətbiq etdiyi izolyasiya (blokada) siyasəti 4 sentyabr 1989-cu ildə rəsmən elan edildi [1]. Tərəflər arasında başlamış lokal toqquşmalar Azərbaycan və Ermənistanın 1991-ci ildə müstəqillik əldə etməsi ilə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara çevrildi. Müharibənin davam etdiyi 1991–1994-cü illərdə Ermənistan Azərbaycanın 20% ərazisini işğal etməklə həmin ərazilərdə etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdi. Ermənistanın işğal faktoru və onun törətdiyi humanitar böhran (məcburi köçkün və qaçqın) azərbaycanlılar üçün güclü birləşdirici amilə

çevrilməklə yanaşı, rəsmi Bakının İrəvana qarşı sərt mövqe tutmasına səbəb oldu. Müharibə azərbaycanlıların erməni xalqına münasibətini kökündən dəyişdi. Azərbaycanda rəsmi səviyyədə və ictimai fikirdə Ermənistan dövləti düşməne çevrildi [2]. Bu ideologiya hərbi doktrininin fundamental elementini təşkil etməklə, beynəlxalq təşkilatlar və bütün dövlətlər tərəfindən təcavüzkarın qınanmasına və təcridinə nail olunmasına çalışıldı [3].

Azərbaycan beynəlxalq hüququn işləmədiyini və işğalçıya qarşı heç bir cəzalandırıcı tədbirlərin tətbiq edilmədiyini gördükdə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi (822, 853, 874 və 884) əsasında Ermənistanla qarşı “BMT+” formatında izolyasiya siyasətinin formalaşdırdı. 1993-cü ildən Yerevana qarşı bu prosesə qoşulan Türkiyə, ilk öncə quru sərhədini, daha sonra isə hava məkanını bağlamaqla Yerevana geosiyasi təzyiqi artırdı. Ermənistanın təcavüzkar siyasəti Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əlaqələrin güclənməsinə və ortaq regional strategiyanın qurulmasına gətirib çıxardı [4]. Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad olunmayana qədər Ermənistanla münasibətlərini normalaşdırmaqdan imtina edən Türkiyə [5], Yerevanı beynəlxalq öhdəlik və normaları yerinə yetirməyə vadar edirdi. Türkiyə ilə yanaşı, Pakistan və Səudiyyə Ərəbistanı da Ermənistanın işğalçı siyasətini qınayaraq onunla diplomatik münasibətlər qurmayacaqlarını elan etmişlər.

Azərbaycanın Ermənistanla qarşı tətbiq etdiyi izolyasiya siyasəti 2 vacib komponentdən ibarətdir:

1. Ermənistandan yan keçən regional layihələrin (Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri, Trans–Anadolu qaz boru kəməri, Trans–Adriatik qaz kəməri, Bakı–Supsa neft boru kəməri, Şimal–Cənub dəhlizi, Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryolu, və s.) həyata keçirilməsi.

2. Ermənistanla qarşı əməkdaşlıq formatlarının yaradılması (məs., Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə, Azərbaycan–İran–Türkiyə, İran–Azərbaycan–Rusiya, Gürcüstan–Ukrayna–Azərbaycan–Moldova və s.).

Azərbaycan Bölgədə tranzit potensialını həyata keçirərkən, bu layihələrdə iştirak edən ölkələrə kredit verən donor ölkə olmaqla Azərbaycan həm də (məs., Gürcüstana Bakı–Tbilisi–Qars dəmiryolu və İrana Qəzvin–Rəşt–Astara) yeni alternativ layihələrin iqtisadi məqsədəuyğunluğunu azaltmağa çalışmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Türkiyə sərhədlərinin bağlı olması Ermənistanın iqtisadi problemlərinin yeganə mənbəyi deyil. Yalnız Gürcüstan və İranla sərhədlərinin açıq olması Ermənistanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, təhlükəsizlik risklərini də artırır. Bu gün Ermənistan yüklərinin təxminən 70%-i Gürcüstan ərazisindən, qalan hissəsi isə İran üzərindən daşınır [6]. Lakin Gürcüstan–Abxaziya münaqişəsi (1992) nəticəsində Moskva–Suxumi–Tbilisi–Yerevan dəmir yolunun bağlanması və Gürcüstan–Cənubi Osetiya münaqişəsi (2008) Ermənistanın blokadasını daha da dərinləşdirdi.

Azərbaycan və Türkiyənin Ermənistanı tətbiq etdiyi izolyasiya siyasəti rəsmi Yerevanın iqtisadiyyatına təsir edən faktorlardan sadəcə biri olduğundan, onun iqtisadiyyatına dəymiş zərərin hesablanması bu səbəbdən asan deyil. Bununla yanaşı, Ermənistanda dərinləşməkdə olan demoqrafik böhran, iqtisadi anemiya, işsizliyin artması, məhdud investisiya və s. faktorlara izolyasiya siyasətinin təsiri təkcə bəzənməzdir.

Erməni xalqının (kompromissizlik) etnopsixologiyasına dayanan Ermənistanın maksimalist siyasəti (iddiaları) nəticəsində izolyasiya siyasəti münaqişə tərəfləri arasında sülhü təşviq etməmiş və münaqişənin həllinə səbəb olmuşdur. Lakin Ermənistanın işğalçı siyasətinə qarşı Azərbaycanı və Türkiyənin birgə koordinasiya olunmuş 30 il davam edən izolyasiya siyasəti öz nəticəsini vermişdir. Azərbaycan reallaşdırdığı meqalayihələr vasitəsilə regionda logistik sistemi öz xeyrinə dəyişmiş, tranzit potensialını yüksəltmiş və Ermənistanı bütün layihələrdən təcrid etməklə, (sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, demoqrafik və digər sahələrdə böhran vəziyyəti formalaşdıraraq) onu “dalan ölkə”yə çevirə bilmişdir. Azərbaycanın Ermənistanı qarşı uzunmüddətli izolyasiya siyasəti tətbiq etdikdən sonra regionda güc mərkəzlərinin barışmaz maraqlarının toqquşduğu Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə hərbi müdaxiləsi simvolik xarakter daşımış, qısa zaman ərzində (44 günə) işğala və təcavüzə son qoyulmuş, nəticədə Yerevan kapitulyasiya aktı (10 noyabr bəyanatı) imzalamağa məcbur olmuşdur. Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığı qələbə ilə regionda güclər nisbətini dəyişmiş və yeni geosiyasi reallıqlar formalaşdırmışdır.

Tərəflər arasında imzalanmış üçtərəfli razılaşma bəyanatının 9-cu maddəsinə əsasən Zəngəzur dəhlizinin reallaşacağı qeyd edilir ki, bu halda bölgədə qarşılıqlı olaraq izolyasiya siyasəti sona çatacaq və region dövlətlərinin integrasiya prosesinə start veriləcəkdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımaq, onunla sülh sazişini imzalamaq və qonşu ölkələrə ərazi iddialarından əl çəkməklə Ermənistanın izolyasiya fonunda dərinləşməkdə olan çoxyönlü böhran durumundan çıxması mümkün ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Армения от блокады до выхода из изоляции. 1989-2018: [Электронный ресурс] / – 23 мая 2018. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83781/posts/33153>.
2. Caucasus Edition. Journal of Conflict Transformation: [Electronic resource] / – 18 July 2016. URL: <https://caucasusedition.net/review-of-isolation-policies-within-and-around-the-south-caucasus/>.
3. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası: [Elektron resurs] / – Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, – 2010. – 36 s. URL: <https://ebooks.az/view/hnUPcmw0.pdf>.

4. Маркедонов, С.М. Процесс нормализации армяно-турецких отношений: проблемы, вызовы, перспективы // Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения, – 2012. №7 (87). – с. 248.

5. Cornell, S.E. Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance // Middle Eastern Studies, – 1998. Vol. 34, No. 1, – p. 51-72.

6. Руководство Грузии понимает важность вопросов транзита газа для Армении – президент: [Электронный ресурс] / – Арка, 27 января 2011 года. URL: <http://arka.am/ru/news/economy/23658/>.

7. Политика санкций: цели, стратегии, инструменты: хрестоматия / сост. И.Н.Тимофеев, Т.А.Махмутов Российский совет по международным делам (РСМД). – Москва: НП РСМД, – 2018. – 280 с.

DEMOGRAPHIC SHIFT AS A TOOL OF HYBRID WARFARE

**Daniel H. McCauley¹,
lieutenant-colonel Khayal Iskandarov²,
PhD in philology Sadi Sadiyev³**

¹National Defence University of United Arab Emirates

²War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

*³International Military Cooperation Department of the Ministry of Defence,
Republic of Azerbaijan*

Keywords: demography, hybrid warfare, Karabakh, Eastern Ukraine, Crimea.

There are number of reasons for demographic shifts, some of which are urbanisation, socio-economic and political shifts, conflicts, and military operations, among others. These demographic shifts not only help to facilitate hybrid warfare, but are also used as a tactic within hybrid warfare. For example, nations experiencing a youth bulge within which there are resources shortages, struggling economies, and social fissures undergo significant demographic shifts. These regions, significant numbers of largely youthful populations are flowing from the countryside into cities in search of jobs. Once there, they are exposed to and endure negative conditions such as cultural shocks, alienation, disease, and low standard of living. While there are some “pull” dynamics for demographic shifts, such as economic opportunity, “push dynamics”, such as war seems to focus increasingly on the displacement of civilian populations (e.g., the massacre of Azerbaijanis in Karabakh (Khojaly) by Armenians). Intentionally using demographics is sometimes hard to prove definitively, the movement of populations may be an indirect means of undermining the social institutions of

Western nations. By weakening those social institutions, the hybrid actor or state extends the battlefield causing stress on a central government or the state. The examination of three recent conflicts that employ hybrid war strategies reveals that, whether incidental or intentional, the displacement of population yields significant strategic advantages.

Commenting on Armenian President Serzh Sarkisyan's tactics in the former "Nagorno Karabakh conflict", Tomas De Vall explains the Khojaly genocide was a planned operation before designed to scare the people living in Karabakh and adjacent regions [1].

In the April 2016 escalation and the Second Karabakh War armenians attempted to implement a hybrid attack through social media and news web-pages by causing the settlers living next to the front line to flee from their settlements. Taking advantage of the lessons learnt from other hybrid warfare activities around the world, the Azerbaijani Government and military took preventive actions to prevent panic and provocation among locals as well as military personnel.

In the case of Ukraine, Russians applied hybrid tactics to annex Crimea by provoking and supporting militants in eastern Ukraine. According to United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) statistics, 1.1 million refugees fled from Ukraine [2]. The key reason for the migration crisis in Ukraine was the war in Donetsk and Lugansk, and the annexation of Crimea. Causing external and internal refugee crisis was one of Russia's hybrid warfare components. The sociopolitical, demographic, and linguistic makeup of Crimea was a key component in Russian operations to suppress dissent and minimize resistance [3, p.8]. Even if Ukraine is leaning towards the West, in the wake of Crimean annexation, the world community comprehended and accepted that strategically important Crimea and Eastern Ukraine will always remain under the Russian influence. 17.3% of Ukraine's population identified themselves as ethnic Russians during the 2001 Ukrainian census, a majority of them are in East Ukraine, which is seeking greater autonomy with covert Russian backing. Of course, it augurs badly. Reports suggest that Eastern Ukraine will soon be adopting the Russian Ruble, and its 3 million residents are likely to be acquiring Russian passports [4].

In hindsight, it is easy to see that demographic shifts have been tremendous factor throughout history in campaign planning and execution. In the modern art of hybrid warfare, before launching operations or conducting military campaign, the states or groups will start to influence the population in ways that will serve their purposes. In the end, a population loses its sense of patriotism and provide support to its new overlords, at least tacitly, flee or start migrating to other countries. Concisely, if a country is not capable of harnessing its demographic dividends, then other countries might become influencers via their proxy

organizations. The ultimate goal of this approach is to drive a wedge between different stakeholders of the same society. Of course, it does not mean that the countries should pander to the religious and ethnic minorities rather than effectively mobilizing its major population. The bottom line is that demographic inertia threatens to unbalance societies and it can be utilized to topple fragile societies, both at the local and international levels [5].

Asymmetrical activities such as demographic shifts have become widespread, enabling the nullification of an opponent's advantages in armed conflicts. To facilitate or expedite these shifts, actions such as the use of special operations forces and the support of internal opposition, are used to create an operating front within the boundaries of the opponent's state. In addition, informational operations and other social influence activities are constantly being perfected.

Bibliography

1. Tomas, de V. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında / de V.Tomas – Bakı: İlay MMC, – 2008. – 342 s.

2. Global trends forced displacement in 2015: [Electronic resource] / UNHCR, The UN refugee Agency, – 2016. – 68 p. URL: <http://www.unhcr.org/576408cd7.pdf>.

3. Ambiguous threats and external influences in the Baltic States and Poland: [Electronic resource] / – 2014. – 74 p. URL: <https://www.stratcomcoe.org/download/file/fid/2696>.

4. Warrior, A. Demographic Warfare – Where guns are replaced by people: [Electronic resource] / – 2016. URL: <http://www.asianwarrior.com/2016/06/demographic-hybrid-warfare.html>.

5. Sadiyev, S., McCauley, D., Iskandarov, Kh. Hybrid warfare and demographic shift // The use of military forces in domestic affairs: Lessons from the past, current issues and future developments. Proceedings of the 17th annual conference of the Euro-Atlantic Conflict studies Working Group, – Bucharest:, Romania: Military publishing house, – 29 may-2 June, – 2017, – p. 29-34.

ИТОГИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И ПОЗИЦИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

доктор философии по политическим наукам, доцент Ляман Караева

Бакинский Славянский Университет

E-mail: karayeva@yahoo.com

Ключевые слова: Отечественная война, Российская Федерация, территориальная целостность, президент, азербайджанский народ, национальная солидарность.

В начале 1990-х годов, Армения совершила акт агрессии по отношению к Азербайджану, по итогам которого около 20% международно-признанной территории Азербайджана, включая Нагорный Карабах и семь других районов Азербайджана, были оккупированы, проведена этническая чистка против азербайджанского населения как в Нагорном Карабахе, так и за ее пределами, а также и в Армении.

После подписания Бишкекского протокола в 1994 г. Азербайджан, потерявший 20% своей территории в результате Первой Карабахской войны, долгие годы вел дипломатические переговоры с Арменией в рамках различных международных организаций и настаивал на выполнении резолюций Совета Безопасности ООН, призывающих к безоговорочному выводу оккупационных сил с азербайджанских земель [1, с.63-69].

В течение 28 лет была лишь имитация переговоров, и тем самым Азербайджан, проигравший в Первой Карабахской войне, вынужден принять новые реалии и считаться с ними [2].

Какие же события привели к началу Отечественной войны 2020 года? Чтобы ответить на этот вопрос необходимо проанализировать события накануне войны.

Внутриполитическая ситуация в Армении, которая и без того была не очень стабильной, взорвалась в июле 2016 года и еще раз – в апреле 2018, после чего произошла революционная смена власти.

В 2016 году Азербайджан установил контроль над высотами вокруг села Талыш, пункта Сейсулан и высотой «Лелетепе» в направлении Физулинского района.

На заседании Совета безопасности президент Азербайджана Ильхам Алиев заявил, что Армения предприняла вооруженную провокацию, атаковав азербайджанские позиции на линии соприкосновения и подвергла обстрелу населенные пункты, расположенные вблизи линии соприкосновения.

Утром 27 сентября 2020 года в результате осуществленной вооруженными силами Армении широкомасштабной провокации и интенсивного

обстрела позиций азербайджанской армии и населенных пунктов, расположенных в прифронтовой зоне, из крупнокалиберного оружия, минометов и артиллерийских установок различного калибра, в целях предотвращения боевой активности армянской армии и обеспечения безопасности гражданского населения, командованием Азербайджанской армии было принято решение о начале молниеносной контрнаступательной операции по всему фронту [3].

Вторая в постсоветской истории война между Арменией и Азербайджаном, продолжавшаяся 44 дня, завершилась подписанием 10 ноября заявления премьер-министром Армении Николом Пашиняном, президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым и президентом России Владимиром Путиным. Президент Азербайджана Ильхам Алиев оценил заявление как капитуляцию Армении, положившей конец длительной оккупации [4].

В отличие от первой войны начала 90-х годов, на этот раз победа была на стороне Азербайджана, добившегося возвращения под свой контроль значительной части территорий, прилегающих к Нагорному Карабаху, а также части самого Нагорного Карабаха [5].

«Благодаря единству, национальной солидарности азербайджанский народ смог освободить свои земли от оккупантов. Вторая Карабахская война – наша славная история. Эта победа навсегда останется в истории. Вооруженные силы Азербайджана, уничтожив в течение 44 дней вражескую армию, восстановили территориальную целостность нашей страны. Мы восстановили справедливость, международное право. В Азербайджане нет административной единицы под названием «Нагорный Карабах». Этот вопрос решен» заявил президент Азербайджана Ильхам Алиев [6].

В ходе конфликта Россия участвовала в переговорах и первой добилась соглашений о прекращении огня в гуманитарных целях. В свою очередь, пресс-секретарь российского президента Дмитрий Песков уже после подписания заявления лидерами России, Азербайджана и Армении подтвердил приверженность Москвы принципу территориальной целостности Азербайджана.

Стабилизация обстановки, скорейшее урегулирование конфликтов и устранение их последствий, развитие отношений добрососедства и равноправного партнерства, нормализация экономических связей, полное разблокирование временно прерванных транспортных и иных коммуникаций, защита законных интересов российской диаспоры представляются сейчас наиболее актуальными задачами российской политики в Закавказье [7, с. 102-111].

Для российской стороны жизненно важным является такое решение проблемы, которое позволит вернуть стабильность и спокойствие в Закавказье.

казье, а в постконфликтный период поможет сохранить исторически сложившийся геополитический баланс сил в регионе, не приведет к его превращению в арену международного политического и военного соперничества.

Список использованной литературы

1. Колесниченко, М.А. Азербайджан в системе международных отношений // Вестник СПбГУ. Серия 6. Философия. Культурология. Политология. Право. Международные отношения, – 2011. № 3.

2. Агазаде, М.М. Конфликтный потенциал. Вторая карабахская война: кто на самом деле победитель? / Постсоветские исследования, – 2021. № 2.

3. Вторая карабахская война: [Электронный ресурс] / – 2021 URL: <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/vtoraya-karabahskaya-vojna.html>.

4. Шестинедельная война в Нагорном Карабахе: [Электронный ресурс] / Итоги 12 ноября 2020 URL: <https://meduza.io/feature/2020/11/12/shestinedelnaya-voyna-v-nagornom-karabahe-itogi>.

5. Победа пришла откуда не ждали. Вторая война между Азербайджаном и Арменией изменила статус-кво в Закавказье: [Электронный ресурс] / 30.12.2020 URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4625906>.

6. Поплавский, А. Нагорного Карабаха у нас больше нет: [Электронный ресурс] / 27 сентября, – 2021. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2021/09/27_a_14026933.shtml.

7. Чернявский, С. Кавказский вектор российской дипломатии // Центральная Азия и Кавказ, – 2000. № 5(11), – с. 102-111.

AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASININ ZƏFƏRƏ APARAN YOLU

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zümrüd Məlikova

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: zumrud.melik@gmail.com

Açar sözlər: Vətən Müharibəsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, diplomatiya, ordu quruculuğu, regional layihələr.

Ümummillî lider Heydər Əliyev irsi və siyasətini uğurla davam etdirən, Şanlı Ordumuz tərəfindən ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsində misilsiz xidməti olan Azərbaycan Respublikası Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev ən yeni tariximizin ən şərəfli səhifələrindən birinə imza atmışdır. Prezident İlham Əliyev daim beynəlxalq tribunallarda çıxışlarında Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında tarixi-siyasi gerçəkləri faktoloji və hüquqi cəhətdən əsaslandırıb Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına iddialarının əsassız,

tarixi-mədəni abidələrin və mədəni irsin məhv edilməsinin qəbuledilməz, mövcud status-kvonun yolverilməz olduğunu bəyan etmiş, mifik erməni tarixi və münaqişə ilə bağlı Ermənistan liderlərinin arqumentlərini alt üst etməyi bacarmışdır. İlham Əliyev son illər Ermənistanın təxribatlarının artması, xaricdə yaşayan ermənilərin işğal altında olan torpaqlarımızda qeyri-qanuni məskunlaşdırılması və açıq şəkildə ərazilərimizin istismar olunması ilə bağlı dəfələrlə çıxış etmişdir. Lakin müasir beynəlxalq münasibətlərdə diplomatiyanın öz klassik görkəmində qeyri-effektiv olması və torpaqlarımızın sülh yolu ilə qaytarılmasının qeyri-mümkünlüyü münaqişənin hərbi yoldan başqa həllinin olmadığını göstərdi. Azərbaycanı müharibəyə təhrik edən Ermənistanın təxribatlarının qarşısı dəfələrlə (misal olaraq 2016-cı ilin aprelini və 2020-ci ilin iyulunu göstərmək olar [1, s.12]) alınsa da, 2020-ci ilin sentyabrında düşmən Azərbaycan Ordusunun “Dəmir yumruğu”nu gördü. “Dəmir yumruq” əməliyyatı adı ilə Azərbaycanın yeni tarixinə yazılan Vətən müharibəsində Ali Baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Rəşadətli Ordumuzun qazandığı böyük qələbə müasir Azərbaycan dövlətinin hərbi qüdrətinin və Azərbaycan xalqının qələbə əzminin əyani sübutudur.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətində siyasi-diplomatik fəaliyyətini uğurla həyata keçirən Prezident İ.Əliyev, eyni zamanda xalq-iqtidar birliyinə, etniklərarası harmonik əlaqələrə və daxili sabitliyə nail olmağa çalışdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin formalaşdırdığı milli ideologiya, azərbaycançılıq məfkurəsi ölkəmizdə tam bərqərar oldu, Azərbaycan xalqı vahid milli ideya ətrafında birləşdi. Hazırda Azərbaycanda dinlərarası, millətlərarası münasibətlər nümunəvi xarakterə malikdir. Azərbaycanda bütün xalqların, dinlərin nümayəndələri dostluq şəraitində yaşayır. Azərbaycan xalqı öz milli məənəvi dəyərlərinə sadıq qalıb nümunəvi multikultural bir cəmiyyət modeli formalaşdırmışdır. Vətən müharibəsi dövründə dini, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarının dövlətimizin ərazi bütövlüyünün bərpası yolunda aparılan hərbi əməliyyatlarda iştirakının bütün milli və dini icmaların vahid bir cəbhədə birgə mübarizəsinin şahidi olduq. Erməni lobbı təşkilatlarının bizə qarşı apardığı kampaniyalar, Azərbaycanda vətəndaş qarşıdurmasına, dini və etnik düşmənçilik şəraitini yaratmağa yönəlmiş xarici söylər nəticə vermədi. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızın azad olunması və Qarabağda formalaşan terror qruplaşmalarını darmadağın edilməsi məqsədilə aparılan “Dəmir Yumruq” əməliyyatında Müzəffər Azərbaycan Ordusu sıralarında bütün xalqların nümayəndələrinin çiyin-çiyinə, qələbəyədək vuruşması İlham Əliyevin milli siyasətinin uğurlu olmasından xəbər verirdi. Bununla yanaşı, Azərbaycanın müsbət beynəlxalq imicinin formalaşdırılması, Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin və həqiqətlərinin tanındılması sahəsində təbliğata xüsusi önəm verən İlham Əliyev müasir beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynayan “yumşaq güc” (soft power) siyasətindən uğurla istifadə etdi. Azərbaycanın 155 ölkənin

dəstəyi ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilməsi fəal diplomatiya fəaliyyətinin nəticəsində mümkün oldu [2].

Azərbaycan son 10 il ərzində beynəlxalq aləmdə böyük uğurlara imza atdı. Əldə edilmiş nəticələr, qəbul edilmiş qərarlar bunu bir daha təsdiqləyir. 2021-ci il 15 iyunda mədəni paytaxtımız Şuşa şəhərində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması oldu diplomatiyamızın son uğurlarından biridir [3]. Bu gün Azərbaycan çox müsbət beynəlxalq reputasiyaya malik, qalib ölkədir. Azərbaycan qonşu dövlətlərlə daha da sıx münasibətlər qurmağa nail olmuş, ikitərəfli münasibətləri ən yüksək səviyyəyə qaldıra bilmişdir. Beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi qətnamələr və sənədlərdə münasibətin ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllinin tapması fikri vurğulanmışdır. Vətən müharibəsi ərzində beynəlxalq təşkilatların bu mövqeyi dəyişmədi, bu iqtidarın aktiv və səmərəli xarici siyasət kursu izləməsinin nəticəsi idi. Prezident İ.Əliyev inauqurasiya nitqində: *“...səylərimiz nəticəsində Ermənistanı bütün regional layihələrdən təcrid etmişik və bu siyasət öz nəticələrini verməkdədir. Biz bundan sonra da bu siyasəti davam etdirəcəyik və əminəm ki, istədiyimizə nail olacağıq. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yalnız və yalnız ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapmalıdır. Bunun başqa yolu yoxdur. Azərbaycan heç vaxt imkan verməz ki, bizim ərazimizdə ikinci qondarma erməni dövləti yaradılsın”* [2] sözlərini həyata keçirmişdir.

Mühüm geosiyasi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən Cənubi Qafqazın ən güclü iqtisadiyyatına və ordusuna malik dövlətin lideri İlham Əliyev dəfələrlə sülh yolu ilə torpaqlarımızı azad etmək mümkün olmadıqda gücdən istifadənin mümkünlüyünü qeyd etmişdi. Prezidentin 18 aprel 2018-ci il nitqində oxşar fikri izləyirik: *“...bölgədə gedən proseslər göstərir ki, bir çox hallarda beynəlxalq hüquq normaları işləmir. Son 15 il ərzində beynəlxalq davranış qaydaları dəyişdi, beynəlxalq hüquq normaları arxa plana keçdi. Güc amili daha önəm qazandı. Bu, reallıqdır. Biz real həyatda yaşayırıq və realqla hesablaşmalıyıq”* [2]. Bu reallığı nəzərə alan Azərbaycan hakimiyyətinin ordu quruculuğu ilə bağlı apardığı siyasət düzgün olub, keçən dövr ərzində sürətlə və uğurla aparıldı. Ordunun texniki təchizatı və kadr resursları yaxşılaşdırıldı. Azərbaycan Ordusu dünya miqyasında güclü ordular sırasında, təchizat, silah-sursat, texnika və döyüş qabiliyyəti baxımından qabaqcıl ordulardan olduğunu Vətən müharibəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinə qarşı apardığı hərbi əməliyyatlarla bir daha sübut etdi. Beynəlxalq ictimaiyyət hərbcilərimizin psixoloji hazırlığı, vətənpərvərlik hissi və döyüş ruhunun çox yüksək olduğunu İkinci Qarabağ müharibəsində əyani olaraq gördü. Bir sözlə, Azərbaycanın müdafiəyə ayırdığı xərclər özünü doğrultdu. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın müstəqil “Qlobal Firepower” təşkilatının 2020-ci il hesabatına görə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri ən güclü və hazırlıqlı ordu kimi dünyada 64-cü yerdədir (Ermənistan isə 112-ci) [4]. Ordu quruculuğu və müdafiə sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət ayıran Azərbaycan silah istehsal edən, intellektual məhsulun ixracatçısına çevrildi. Azərbaycan diplomatiyasının uğurlarından biri Ulu öndər H.Əliyevin neft strategiyasını davam etdirməklə böyük regional

layihələrə başlamaq oldu. Regionda nəqliyyat infrastrukturunun yeniləşməsi, yaradılması, eyni zamanda qonşularla əməkdaşlıq edərək regional infrastruktur da yaradıldı. Beləliklə, açıq dənizlərə çıxışı olmayan Azərbaycan İlham Əliyevin ardıcıl və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində bu gün Avrasiyanın nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevrilir. 44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunan zəfər İlham Əliyevin güclü siyasi iradəsinin, mahir diplomatik bacarığının və yürütdüyü ardıcıl siyasətinin nəticəsidir. Azərbaycanın müstəqilliyi bizim ən böyük sərvətimiz və nemətimiz, Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz qələbə ən böyük uğurumuz və qürur mənbəyimizdir. Prezidentimiz haqlı olaraq; demişdir *“Bu dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik! Eyni zamanda bu yumruq birliyimizin rəmzidir. Bax, bu gün Azərbaycan xalqı bu yumruq kimi birləşib! Həmişə belə olacaq! Bu birlik əbədi olacaq! Bu birlik bizə gələcəkdə də bütün vəzifələri icra etmək üçün imkan yaradacaq!”* [5].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Şahinoğlu, E. Dəmir yumruq / E.Şahinoğlu – Bakı: Qanun nəşriyyatı, – 2021, – 280 s.
2. Məlikova, Z. Azərbaycan iqtidarı verdiyi vədlərə sadıqdır: [Elektron resurs] / URL: <http://ikisahil.com/post/207585-zumrud-melikova-azerbaycan-iqtidari-verdiyi-vedlere-sadiqdir>.
3. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” imzalanıb: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/52115>.
4. Dünyanın 2020-ci il üçün ən güclü orduları: [Elektron resurs] / URL: <https://sia.az/az/news/world/786449.html>.
5. Prezident: “Dəmir yumruqla düşmənin başını əzirik və əzəcəyik!”: [Elektron resurs] / URL: <https://yenisabah.az/prezident-demir-yumruqla-dusme-n-basini-ezirik-ve-ezeceyik>.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ “YUMŞAQ GÜC” RESURLARININ YERİ VƏ ROLU

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Məhəmməd Əkbərov

Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsi

E-mail: court.akberov@gmail.com

Açar sözlər: yumşaq güc, QHT, İkinci Qarabağ müharibəsi, ictimai diplomatiya, diaspor.

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərindən etibarən müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində “yumşaq güc”ün rolunun artması müşahidə olunur. Dövlətlər öz milli maraqlarını həyata keçirmək məqsədilə getdikcə təsir mexanizmi kimi

“sərt güc”ün rolunu məhdudlaşdırmağa, qeyri-zorakı vasitələrin imkanlarından daha geniş istifadə etməyə çalışırlar. “Yumşaq güc” metodlarından bütün dövlətlər öz milli maraqlarını uzunmüddətli perspektivdə daha rahat şəkildə təmin edirlər. Azərbaycan Respublikası tarixən olduğu kimi, bu gün də öz xarici siyasəti fəaliyyətində “yumşaq güc”dən daha geniş və təsirli şəkildə istifadə edir.

Azərbaycanda bu anlayışın ilk normativ-hüquqi təsbitinə 2019-cu ildə rast gəlinmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 12 aprel tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Nizamnaməsinin 3.1. maddəsində mərkəzin vəzifələri müəyyən edilmişdir. Həmin vəzifələr arasında Azərbaycan diasporunun, QHT-lərinin “yumşaq güc” və “ictimai diplomatiya”nın tərkib hissəsi kimi fəaliyyətini təhlil etmək və təkliflər hazırlamaq yer almışdır [1].

Bu gün bütün dövlətlər ərazisindən və təsir imkanlarından asılı olmayaraq, getdikcə daha fəal şəkildə “yumşaq güc” alətlərindən istifadə etməyə çalışır.

Ölkəmizdə “yumşaq güc” və xalq diplomatiyasının ən təsirli institutları arasında Xarici İşlər Nazirliyinin müvafiq strukturları, Azərbaycan Respublikasının Diaspora İş üzrə Dövlət Komitəsi, Xaricdəki diaspor təşkilatları, vətəndaş cəmiyyəti institutları – Heydər Əliyev Fondu, Vətən cəmiyyəti, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası, KİV – AZƏRTAC, Trend, Turan, İnterfaks-Azərbaycan, Diaspor TV, İnternet resursları, ölkəmizin qabaqcıl təhsil müəssisələri, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi və ölkəmizdə qeydiyyatdan keçmiş dini qurumlar və s.-ni göstərmək olar.

Vətən müharibəsində tarixi zəfərin əldə edilməsində Azərbaycanın “ağır güc” vasitələri ilə yanaşı, “yumşaq güc” resurslarının da mühüm rol oynamışdır. Sonuncuya, ölkəmizin diaspora təşkilatları və informasiya müharibəsi, ictimai diplomatiya (müharibə zamanı ölkədəki QHT-lərin mövqeyi), enerji və iqtisadi potensial aid edilir.

Müharibə dövründə dünyanın bir çox ölkələrinə səpələnən 50 milyondan çox azərbaycanlı soydaşlarımız bir yumruq kimi birləşərək dövlətimizə, ordumuza dəstək olmuş, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya yaymaqda fəallıq göstərmişlər. Diaspora dövlətinin maraqlarını beynəlxalq aləmdə qorumaq və təbliğ etmək üçün vacib bir mexanizmdir. Bu gün diaspora respublikanın ən mühüm sosial-mədəni və intellektual təsir resursudur. Məhz bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının milli marağı diasporanın elm, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsindəki potensialından bütün xalqın rifahı üçün daha dolğun istifadəyə kömək edəcək bir siyasət yürütməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, komitə və diaspor nümayəndələri tərəfindən ölkəmizlə bağlı həqiqətləri əks etdirən 355 məqalə hazırlanaraq 43 ölkənin müxtəlif qəzet və saytlarında 26 dildə ictimaiyyətə təqdim edilmişdir. 36 xarici ölkədə 198 tədbir keçirilmişdir ki, bunlardan 111-i yürütsü mitinq olmuşdur [2].

44 günlük vətən müharibəsində qələbənin qazanılmasında Ölkəmizin informasiya təhlükəsizliyinin yüksək şəkildə təmin edilməsi mühüm rol oynamışdır.

İnformasiya təhlükəsizliyi ölkə haqqında ictimai fikirlərin təhrif olunmasına yol verməmək, ölkənin informasiya məkanına və informasiya resurslarına zərərli müdaxilələrin qarşısının alınmasına yönələn fəaliyyətlər məcmusudur. Vətən müharibəsində ölkəmizin informasiya sahəsində işğalçı ölkədən üstünlüyünü Ermənistan prezidenti Sarkisyan öz çıxışlarının birində etiraf etmişdir. Onun fikrincə, Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi tarixi qələbədə ölkəmizin müasir silahlarla (dronlar) silahlanmış Ordusu, demoqrafik inkişafı və informasiya təhlükəsizliyinin etibarlı təminatı mühüm rol oynamışdır.

44 günlük hərbi əməliyyatlar zamanı Ali Baş Komandanın Azərbaycanın haqq səsinin dünya mediasına və birliyinə çatdırması diplomatik sahədə və informasiya müharibəsindəki uğurlarımızda, Qarabağın işğaldan azad edilməsi prosesində qələbəmiz üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb etdi. Ölkə başçısı 44 gün ərzində 26 xarici KİV-rə müsahibə vermişdir. Həmin müsahibələrdə ölkəmizə qarşı səslənən qərəzli fikirləri öz dəmir iradəsi, təkmini və iti zəkası ilə alt-üst etməyi bacarmışdı.

Rusiyanın nüfuzlu “Milli Müdafiə” jurnalının baş redaktoru, tanınmış hərbi ekspert İqor Korotçenkonun: “Siz bu informasiya cəbhəsində müqavimət göstərməyə, irəli getməyə necə nail oldunuz?” – sualını Azərbaycan Prezidenti belə cavablandırdı: *“Döyüş əməliyyatlarının ilk günlərindən dünya mediasında – həm Rusiya, həm Qərb mediasında, həm də qonşu ölkələrdə bu münaqişəyə maraq yüksək idi. Mən bütün müraziətlərə cavab verməyə razılaşırdım, çünki vəziyyət barədə həqiqəti – nələr baş verdiyini, münaqişənin səbəblərinin nədən ibarət olduğunu, kimin işğalçı və kimin işğal qurbanı olduğu barədə həqiqəti mümkün qədər çox ölkənin ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağı vacib hesab edirdim. Ona görə ki, bir sıra ölkələrdə yetərincə effektiv olan erməni təbliğatı və erməni diaspor təşkilatları onilliklər ərzində bu münaqişə barədə yalan təsəvvür yaradırdılar”* [3].

Müharibə zamanı milli birliyimizin təmin edilməsində, ölkəmizin haqq işi uğrunda mübarizəyə dəstəyin verilməsində və tarixi zəfərin yerli və beynəlxalq KİV-də işıqlandırılmasında, həmçinin qazılarımızın və onların ailələrinin problemlərinin həllində QHT-nin fəaliyyəti danılmazdır. Sentyabrın 27-də 1128 QHT-nin xalqa müraciətində Ali Baş Komandana və ordumuza tam dəstək ifadə edilmişdir. Müharibənin ikinci günündə 25 hərbyönümlü QHT Ali Baş Komandana müraciət etmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, 10-dan çox QHT təmsilçisi Qarabağın işğaldan azad olunması uğrunda döyüşlərdə zabit və əsgər kimi sonadək iştirak etmişdir [4].

Tarixi qələbə Azərbaycanın yerləşdiyi Qara dəniz–Xəzər dəniz regionunun bir hissəsini qanlı münaqişədən və transmilli təhdidlərdən azad etmiş, yeni geoiqtisadi xarakterli planların – Qarabağın yenidən qurulmasına, innovativ idarəetmə layihələrinin – “ağıllı kənd” layihəsinin reallaşmasına, nəqliyyat dəhlizlərinin açılmasına, enerji amilinin təhlükəsizlik-inkişaf-rifah tandeminə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

Dəhlizlərin açılması regionun iqtisadi xəritəsini dəyişdirməyə, ekspansionist planların iqtisadi kooperasiya ilə əvəzlənməsinə gətirə bilər. Digər tərəfdən Cənubi Qafqazı Avropa enerji təsərrüfatına bağlayan BTC, BTƏ, TANAP-TAP layihələrinin təhlükəsizliyinin tam təmin edilməsi Azərbaycanın Aİ ilə münasibətlərini yeni mərhələyə çatdıracağı istisna edilmir. Beləliklə, İkinci Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi tarixi qələbə Azərbaycanı regionun lider ölkəsinə çevirməklə, onun “yumşaq güc” təsir imkanlarını artıracaqdır.

Yaxın illər Azərbaycanın xarici siyasətində “yumşaq güc”ün öz yerini möhkəmləndirəcəyi istisna edilmir:

1. Müxtəlif güc qütbləri arasında yerləşən və onların maraqlarını balanslaşdırmağa qadir olan Azərbaycan özünün çoxvektorlu xarici siyasətini davam etdirəcək.

2. Ölkəmiz müsəlman Şərqiində multikulturalizmin beşiyi kimi öz tarixi mis-siyasını saxlayacaq və inkişaf etdirəcək.

3. Respublikamız Şərqlə-Qərb arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, enerji və kommunikasiya sahələrində ortaq maraqların və dəyərlərin formalaşmış, tranzit məkan kimi öz strateji statusunu qoruyub saxlamaqda və inkişaf etdirməkdə davam edəcək.

4. Azərbaycanın bundan sonra da bəşəri problemləri “yumşaq güc” yolu – iki və çoxtərəfli dialog, beynəlxalq konfrans, simpozium və toplantılar və s. ilə həll etməkdə maraqlı olan beynəlxalq və regional platformalara ev sahibliyi edəcəyi şübhə doğurmur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Sosial Tədqiqatlar Mərkəzinin Nizamnaməsi: [Elektron resurs] / 12.04.2019. URL: https://azertag.az/xeber/Sosial_Tedqiqatlar_Merkezinin_NIZAMNAMASI-1269062.

2. 44 gündə diaspor nələr edib? - Xalq rəssamı danışdı: [Elektron resurs] / URL: <https://axar.az/news/musahibe/570652.html>.

3. İlham Əliyevin Rusiyanın nüfuzlu “Nasionalnaya oborona” jurnalına mü-sahibəsi: [Elektron resurs] / – 24 sentyabr 2021 URL: <https://globall.az/gundem/22594-lham-eliyevin-nasionalnaya-oborona-jurnalina-musahibesi-.html>.

4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının 2020-ci ildəki fəaliyyəti haqqında HESABAT. – Bakı: – 2020.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN HƏRBİ-SİYASİ QƏLƏBƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN FAKTORLAR

**siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ramid Hüseynov,
fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Emin Nəsirov,
polkovnik-leytenant Elçin Salmanov**

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: elchinaahm@gmail.com, ramidhuseynov82@gmail.com,
emin-nasirov@inbox.ru

Açar sözlər: Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan, Ermənistan, Azərbaycan Ordusu, Türkiyə, Rusiya.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində aparılmış sülh danışıqlarının Ermənistanın işğalçı və separatçı mövqeyinə görə heç bir nəticə verməməsi regionda müharibənin başlamasını labüd etdi. O cümlədən münaqişələrin həlli sahəsində müəyyən təcrübəsi olan beynəlxalq təşkilatların Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə son qoymaq və regionda sülhə nail olunmaq üçün əsaslı addım atmamaları da buna şərait yaratdı. Beynəlxalq hüquqa ikili yanaşma və ya beynəlxalq təşkilatların qəbul etdikləri qərar və qətnamələrin icra mexanizminə fərqli münasibət sərgiləmələri Ermənistan kimi işğalçı və terrorçu dövlətin təcavüzkar və separatçı fəaliyyətinin genişlənməsinə şərait yaratmış oldu. Bu halda müharibə variantının tətbiqi də əsas çıxış yolu oldu [1].

Məhz 2020-ci ildə iyul ayından başlayaraq Ermənistan ordusunun Azərbaycana qarşı təxribat törətməsi, sərhədlərini pozması, dinc əhalini və hərbiçiləri atəşə tutması artıq iki ölkə arasında olan münaqişə vəziyyətinin sülh yol ilə həllini mümkünsüz etdi. Beynəlxalq səviyyədə tanınmış müstəqil bir dövlətin ərazilərini 30 ilə yaxındır ki, işğal altında saxlayan, hər cür bəhanələrlə danışıqlar prosesini uzatmağa və ya dayandırmağa çalışan Ermənistan bu addımı ilə döyüşləri yenidən aktivləşdirmək və regional təhlükəsizliyi pozmaqda maraqlı görünməyini nümayiş etdirdi.

27 sentyabr 2020-ci ildə Ermənistan ordusunun daha genişhəcmli və dağıdıcı gücə malik raketlərdən mövqelərimizi atəşə tutması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi və Azərbaycan rəhbərliyini əks-hücum barədə əmr verməyə məcbur etdi [2].

Regionda hərbi vəziyyətin gərginləşməsi, müharibənin kəskin xarakter alması ümumilikdə regional və beynəlxalq güclərin diqqətini özünə cəlb etdi. İstər Rusiya, istər Türkiyə və İran, istərsə də qərb dövlətləri birbaşa müdaxilə etməsələr də, bu və ya digər formada siyasi münasibət bildirdilər. Dövlət rəhbərləri və ayrı-ayrı siyasi şəxslərin səsləndirdiyi bəyanatlar bir daha baş verənlərin onların geosiyasi maraqlarından kənar olmadığını göstərdi.

Xüsusilə, Türkiyənin artan nüfuzu, güclənməkdə olan beynəlxalq imici fonunda göstərdiyi siyasi dəstək Azərbaycana qarşı yönəlmiş digər qüvvələri, bir-

başla olaraq Ermənistana hərbi yardımlar etməkdən çəkirdirdi [3]. Eləcə də Rusiyanın İkinci Qarabağ müharibəsində, demək olar ki, seyrçi mövqedə qalması, Azərbaycanın öz suverenliyi uğrunda mübarizəsində və torpaqlarını işğaldan azad edərək qələbə qazanmasında müəyyən rol oynadı. Baxmayaraq ki, Ermənistan hərbi-siyasi rəhbərliyi dəfələrlə təxribat xarakterli bəyanatlar verməklə, guya Azərbaycan Ordusunun Ermənistandakı obyektlərə atəş açmasını sübut etməyə çalışması da heç nəyi dəyişmədi.

Azərbaycan Ordusu özünün peşəkarlığı, müasir döyüş taktikası ilə yeni bir yanaşma sərgilədi. Türkiyə, İsrail və digər ölkələrdən alınmış müasir texnologiyalara malik döyüş texnikalarının tətbiqi ilə düşmənin çox keyfiyyətli, bahalı hesab etdiyi hərbi silah-sursatı və avadanlıqları sıradan çıxarmaqla canlı qüvvəsini məhv etməklə onları çox çəşqin, aciz bir duruma saldı.

08.10.2020-ci il tarixdə Azərbaycan Ordusunun Şuşa şəhərini, ardınca onlarla yaşayış məntəqəsini və vacib yüksəklikləri işğaldan azad etməsi müharibənin taleyini həll etdi və qələbəni təmin etmiş oldu. Ordunun rəşadəti, yüksək döyüş ruhu qarşısında tab gətirə bilməyən Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi daha böyük itkilərə məruz qalmamaq üçün himayədarlarından kömək müharibənin dayandırılmasını xahiş etdi. 10.11.2020-ci il tarixində Ermənistan–Azərbaycan arasında mövcud müharibənin dayandırılması məqsədilə Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin birgə bəyanat imzalaması müharibənin sona çatmasını rəsmiləşdirdi [4].

Ümumilikdə, İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini şərtləndirən hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi faktorları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Türkiyənin regional və beynəlxalq geosiyasi rolunun, hərbi-siyasi nüfuzunun artması, Azərbaycanla strateji səviyyədə mütəfəqqiyyətinin genişlənməsi, birgə hərbi təlimlər keçirməsi, açıq siyasi dəstəyini bəyan etməsi;

- Rusiya–Türkiyə arasında münasibətlərin normallaşmasının, birgə razılığın əldə edilməsinin nəticəsi olaraq İkinci Qarabağ müharibəsində Rusiyanın neytral mövqedə qalması, Ermənistana açıq dəstək verməkdən imtina etməsi;

- Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan Ordusunu təkcə Rusiya istehsalı deyil, həm də İsrail, Türkiyə və digər ölkələrin ən son nailiyyətləri olan, yüksək dəqiqliyə malik silah və texnikalarla: pilotsuz uçuş aparatları, raketlər, havadan müdafiə sistemləri ilə silahlandırılması;

- Ermənistanın zəif və xarici donorların maddi yardımları hesabına formalaşmış iqtisadiyyatından fərqli olaraq, daha sabit, özünü maliyyələşdirən iqtisadiyyata, valyuta ehtiyatlarına sahib Azərbaycanın müharibəni lazımi səviyyədə və daha uzun müddətdə davam etdirmək imkanının olması;

- Azərbaycan Ordusunun gözləntilərin əksinə olaraq fərqli taktiki gedişlər, müasir hərbi manevrlərdən istifadə etməklə düşməyə ciddi zərbələr endirməsinin Ermənistanda sosial-psixoloji gərginliyin artmasına, ordu ilə siyasi rəhbərlik arasında çəşqinliyin yaranmasına təsiri;

– mərd, peşəkar, vətənpərvər milli hərbcilərdən ibarət Azərbaycan Ordusunun əksinə olaraq Ermənistan ordusunun muzdlulardan, terrorçu qruplardan formalaşmasının müharibənin gedişində fərariliyin artmasına və döyüşdən imtina hallarının genişlənməsinə gətirib çıxarması;

– işğalçı, şovininist, terrorçu düşüncənin hakim olduğu erməni cəmiyyətindən fərqli olaraq Azərbaycan xalqının öz doğma torpaqlarını azad etmək, ənənəvi düşməyə zərbə endirmək əzmi, cəsarəti, həmrəyliyi, inamı, ordumuzun ətrafında birləşməsi;

– hərbi cəbhədə aparılmış uğurlu əməliyyatlara yanaşı siyasi-diplomatik müstəvidə xarici kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə etməklə gerçəkliklərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycanın beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən kənar hər hansı addım atmadığının sübut edilməsi və bununla da beynəlxalq güclərin dəstəyinin qazanılması hərbi-siyasi qələbəmizlə nəticələndi [5].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hüseynov, R. Beynəlxalq hüquqa ikili yanaşma Ermənistanın təcavüzkar fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradır: [Elektron resurs] / – 08.10.2021. URL: <https://sherg.az/siyaset/142671>.

2. Hüseynov, R. Ermənistan hərbi və siyasi müstəvidə məğlubiyyətə uğramaqdadır: [Elektron resurs] / – 08.10.2021. URL: <https://sonxeber.az/194514/ermenistan-herbi-ve-siyasi-mustevide-meglubiyyete-ugramaqdadir-politoloq>.

3. Hüseynov, R. Zakir Həsənovun Türkiyə səfərindən gözləntilər [Elektron resurs] / – 08.10.2021. URL: <https://mediapost.az/zakir-hesenovun-turkiye-seferinden-gozlentiler-ekspert-serhi>

4. Hüseynov, R. Müasir Azərbaycan tarixinin ən böyük qələbəsi [Elektron resurs] / – 08.10.2021 URL: <https://sherg.az/cemiyyet/144537>.

5. Hüseynov, R. Azərbaycanın qələbəsini şərtləndirən əsas amillər [Elektron resurs] / – 08.10.2021. URL: <https://sherg.az/siyaset/176465>.

MÜASİR GEOSİYASI PROSESLƏRİN GƏRGİNLƏŞƏN TƏBİƏTİ: DÖVLƏTLƏRİN QARŞISINDA DURAN VƏZİFƏLƏR

dosent, polkovnik Ruslan Məmmədov

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

Açar sözlər: müasir dünya, yeni geosiyasi proseslər, təhlükəsizlik, beynəlxalq güclər, milli dövlətlər.

Milli dövlətlər arasında əlaqə və onların maraqları üzərində qurulmuş dünya sistemi bu prosesə digər aktorların əlavə olunması, daxili və xarici siyasət məsə-

lələrinin, dövlət suverenliyi və milli maraq kimi geosiyasi anlayışların dəyişilməsi, sərhədlərin getdikcə şəffaflaşması, geostrateji və geoiqtisadi təhlükəsizliyin yeni tələbləri və s. nəticəsində həm forma, həm də məzmun baxımından yeni mahiyyət kəsb edir.

Dövlətlərin gücü, dünya siyasətinə təsiri və beynəlxalq imici bu gün heç də XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi ölkələrin böyük məkanları, əhalisinin sayı, təbiətin zənginliyi və hərbi gücü ilə deyil, geoiqtisadi meyarlar: iqtisadi-siyasi, texnologiya, maliyyə, innovasiya, enerji imkanları ilə ölçülür. Deməli, hazırkı situasiyada maddi resurslara nəzarət dünyaya nəzarət etmək şansını yaradır. Bu hal, heç şübhəsiz ki, dövlətlərin bu sahəni nəzarətdə saxlamaq istəklərini artırır. Bununla paralel, dövlətlərin nəzarət etdikləri ərazi və sərhədlər çərçivəsində onların əhalisinə, sosial strukturuna, xalqların mədəni davranışına və dünyagörüşünə virtual təsiretmə imkanları ilə müəyyənləşir.

“Beynəlxalq təhlükəsizlik coğrafiyası” anlayışının ilkin məqamı təhlükəsizlik metodlarının daxili və müəyyən fəza konfigurasiyaları, yəni dövlət qurumlarının tarixən formalaşmış ərazilərinə daxil edilməsidir. Təhlükəsizlik mühitinin əksər tədqiqatlarında əvvəllər üstünlük təşkil edən məkan konfigurasiyası müəyyən bir ərazi məntiqinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirdi [1]. Yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının insan münasibətlərini məkan və zaman baxımından dəyişdirməsi, qlobal bazarlarda suverenliyin və demokratiyanın ərazi formalarına meydan oxuyan qüvvələrin yaranması müasir dünyada yeni yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoydu [2; 3].

Dünya güclərinin yalnız öz maraqlarına uyğun zəngin karbohidrogen yataqlarının mövcud olduğu regionlara, dövlətlərə meyili, onlara nəzarət mexanizmlərini həyata keçirmək, təsir gücünü artırmaq istəkləri tədricən genişlənməkdə davam edir. Amma bu siyasətin həyata keçirilməsi, məqsədə çatmaq üçün atılan addımlar dünyada yeni situasiyaların, problemlərin yaranmasına da təsirsiz ötüşmür. Bir tərəfdən böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının kəsişməsi, digər tərəfdən geosiyasi baxımdan mühüm hesab edilən dövlətlərin prosesə münasibəti problemin dərinləşməsinə və ciddi xarakter almasına səbəb olur.

Beynəlxalq güclərin artan maraqları dövlətlərarası ziddiyyətləri dərinləşdirir və hərbi qarşıdurmanın meydana gəlməsini qaçılmaz edir. Artıq geosiyasi maraqların kəsişməsi, münasibətlərin gərginləşməsi, beynəlxalq münasibətlər sistemində müşahidə edilən ziddiyyətlərin yeni səviyyəyə yüksəlməsini şərtləndirir və dövlətlərin təhlükəsizlik məsələlərini gündəmə gətirir. Əsasən də milli təhlükəsizlik: hərbi, siyasi, iqtisadi və s. təhlükəsizliyin təmin edilməsi və qorunub saxlanılması dövlətlərin xarici siyasətinin mühüm vəzifələrdəndir.

Geosiyasi maraqların toqquşması hərbi müdaxiləyə və hərbi münaqişələrə rəvac verir. Təkcə geosiyasi cəhətdən əlverişli olan regionlara müdaxiləyə deyil, həmçinin beynəlxalq güclər arasında münasibətlərin korlanmasına, hərbi münasibətlərin

qışələrin, silahlı qarşındurmaların yaranmasına səbəb olur. S.Hantinqtonun sivilizasiyaların toqquşması anlayışından fərqli olaraq, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ABŞ-ın tətbiq etdiyi qloballaşma, o cümlədən güc yolu ilə sivilizasiyaların qarşındurması bütün dünyada müşahidə olunmaqdadır. Sivilizasiyalar arasındakı qarşındurma prosesi həm nisbətən münəqişəsiz (gizli), həm də açıq şəkildə ifadə olunan münəqişə xarakteri daşıyır. Bəşəriyyət bu gün açıq qarşındurma ilə xarakterizə olunan sivilizasiya qarşındurması mərhələsinə yaxınlaşır [4].

Müasir geosiyasi proseslərin mürəkkəbliyi, dövlətlərarası hərbi-siyasi gərginliyin, etnik-siyasi-iqtisadi-dini-hərbi münəqişələrin, dövlətdaxili çəkişmələrin genişlənməsi və yaranmış situasiyadan siyasi məqsədlər üçün istifadə cəhdləri təhlükəsizlik faktorunun təmin olunmasını getdikcə çətinləşdirir. Bəzi hallarda onun real olaraq həll ediləcəyinə ümidləri azaldır. Çünki dünyanın müxtəlif regionlarında elə təhlükəli proseslər vüsət alıb ki, onların qarşısının alınması mexanizmləri səmərə vermir.

Beləliklə, müasir geosiyasi proseslərin gərginləşməsi bütün dünya dövlətləri qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Baş vermiş situasiya təkcə suveren dövlətlərin milli hüquq və haqlarının qorunması, təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi ilə kifayətlənmir eyni zamanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, qlobal ekoloji və sosial təlatümlərin qarşısının alınması, dövlətlərin idarə qanunçuluğun, şəffaflığının və azad siyasi rəqabətin, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Mürəkkəb geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikası müstəqilliyə qovuşduğu andan hüquqi və dünyəvi dövlət, demokratik cəmiyyət və siyasi plüralizm yolunu öz inkişafının və konstitusiyə quruluşunun əsası elan etmişdir və bölgə ölkələri ilə sülh və mehriban qonşuluq şəraitində dünyanın qabaqcıl siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sistemləri ilə bərabərhuquqlu əməkdaşlıq və bu strukturlara inteqrasiya olunmaq xətti yürüdür. Bu vəzifələr Azərbaycandan həm öz daxili təhlükəsizliyini təmin edən, həm də regionun və dünyanın güc mərkəzləri, geosiyasi aktorları, transmilli strukturları ilə münasibətlərə dair xüsusi düşünlümüş və ardıcıl həyata keçirilən milli təhlükəsizlik konsepsiyasının reallaşdırılmasını tələb edir. Bu konsepsiyanın qarşısında duran vəzifələr və ondan irəli gələn məsələlərin həlli ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin digər əsas məqsəd və vəzifələrindən birini təşkil edir [5].

Beynəlxalq təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas vəzifələri və hədəfləri müasir dünya sisteminə qatılmaq, dövlətin davamlı inkişafını, suveren dövlət hüquqlarını, ərazi və əhalisinin təhlükəsizliyini, dinc və firavan həyatını təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifələrin təmin olunması, eyni zamanda ayrı-ayrı dövlətlərlə və beynəlxalq qurumlarla ikitərəfli və çoxtərəfli siyasi, iqtisadi, hüquqi, mədəni və s. əlaqələrin yaradılması dövlətin xarici siyasət fəaliyyətinin əsasını təşkil edir [6, s.129-135].

İkinci Qarabağ müharibəsi sonrası Türkiyənin regionda artan nüfuzu, möhkəmlənməkdə olan geosiyasi mövqeyi, Azərbaycanla hərbi-siyasi əlaqələrin genişlənməsi digər region güclərini ciddi narahat etməkdədir. Amma görünən odur ki, yeni dünya düzəni, geosiyasi proseslər, dəyişən dəyərlər və çağırışlar yeni güclərin meydana gəlməsini qaçılmaz edir. Ənənəvi güclərin illərdir davam edən hegemonluğu, imperialist və ekspansionist siyasətləri tədricən zəifləməkdədir. Bu baxımdan dəyişən geosiyasi proseslərin təbiətinə uyğun addımların atılması dövlətin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mann, M. The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results. Archives europeennes de sociologie // European Journal of Sociology. Europaisches Archiv fur Soziologie, – 1984. (2), – p. 185-213.
2. Rosenau, J.N. Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization / J.N.Rosenau. – Princeton: Princeton University Press, – 2003. – 448 p.
3. Stein, A.A. The Great Trilemma: Are Globalization, Democracy, and Sovereignty Compatible? International Theory, – 2016. (2), – p. 297-340.
4. Shamakhov, V.A. Voennaya bezopasnost' Rossii i informatsionnaya politika strany v epokhu konfliktного protivostoyaniya tsivilizatsii / V.A.Shamakhov, A.A. Kovalev, – Москва: RIOR, – 2019. – 184 s.
5. Hüseynov, R. Güc və diplomatiya bir-biri ilə sıx bağlıdır: [Elektron resurs] / – 09.10.2021. URL: <https://sherg.az/siyaset/166859>.
6. Hüseynov, R. Beynəlxalq geosiyasi proseslər və Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası // – Bakı: Milli Təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2016. – s. 129-135.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ: QƏLƏBƏNİ TƏMİN EDƏN İQTİSADI AMİLLƏR VƏ YENİ GEOİQTİSADI ÇAĞIRIŞLAR

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Müşfiq Ramazanov
Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyası
E-mail: akademiya2009@gmail.com

Açar sözlər: müharibə, iqtisadi inkişaf, ordu quruculuğu, islahat, qələbə, erməni işğalı, yeni reallıqlar.

Dövlət müstəqilliyimizin ilk illərində yaxın və uzaq havadarlarından siyasi və hərbi dəstək alan Ermənistan torpaqlarımızın 20%-i işğal etməklə, bir milyondək vətəndaşımızı öz doğma yurdlarından didərgin salmaq və ölkəmizin ərazi

bütövlüyünü pozmaqla milli təhlükəsizliyimizə böyük zərbə vurdu. Bu erməni işğalı müstəqilliyimizin ilk illərində baş verdi və biz xalq olaraq 30 il dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının sülh yolu ilə bu işğala son qoyacaqlarını ümid edirik. Ancaq zaman göstərdi ki, işğalçı Ermənistan dövlətinin niyyəti Azərbaycanın tarixi torpaqlarından çıxmaq deyil, əksinə bu torpaqlarda qeyri-qanuni məskunlaşaraq daha yeni-yeni ərazilər işğal etməkdir. 27 sentyabr 2020-ci ildə işğalçı Ermənistan dövlətinin qeyd etdiyimiz məkrli niyyətlə ölkəmizə yeni hücumu xalqımızın səbir kasasını daşdırdı və nəticədə Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin əmri ilə ordumuz tərəfindən əks-hücum əməliyyatına başlandı. Düşmənin həmləsinə qarşı genişmiqyaslı əks-hücum əməliyyatının başlanması qısa müddətdə otuzillik “təmas xəttini”, eyni zamanda “yenilməz erməni ordusu” mifini darmadağın etdi. 44 gün ərzində xalqımız Qarabağ müharibəsini Müzəffər Ordumuzun şücaəti və Prezident İlham Əliyevin komandanlığı ilə qalibiyyətlə başa çatdırdı, Ermənistan dövlətini diz çökdürərək, onu kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etdi. Beləliklə, Azərbaycan Ordusu və onun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Cənubi Qafqazda yeni realıq yaratdı. Qısaca olaraq bəhs etdiyimiz 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbə iqtisadi, siyasi, hərbi və s. sahələrdə uzun illər həyata keçirilən düzgün, səbirli və məqsədi aydın olan dövlət siyasətinin nəticəsidir. Bu istiqamətdə müstəqilliyimizin ilk illərində Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkəmizin iqtisadi inkişafının, iqtisadi təhlükəsizliyinin, milli maraqlarının, o cümlədən hərbi gücünün təmin edilməsində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərində 2-ci dəfə tarixi dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından sonra ölkədə iqtisadi, hüquqi və siyasi sahələrdə köklü islahatların aparılması prosesinə başlandı. Dünya iqtisadi sistemində sürətli və səmərəli inteqrasiya, xarici investisiyanın ölkəyə cəlb edilməsi, güclü iqtisadiyyatın yaradılması bu prosesi şərtləndirən əsas məqamlardır. Bildiyimiz kimi, 90-cı illərin əvvəllərində dövlət müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycanda bütün sahələrdə, o cümlədən nizami ordu quruculuğu sahəsində bir xaos yaşanırdı. Transformasiya dövrünün obyektiv problemlərinə Ermənistanın hərbi təcavüzü, səriştəsiz idarəetmə, iqtisadi böhran və hakimiyyət uğrunda mübarizənin yaratdığı problemlər əlavə olunmuşdu. Belə ki, ölkədə liberal, kompleks siyasi, hüquqi və iqtisadi islahatlar aparılmadığından makroiqtisadi idarəetmə mexanizmi iflic vəziyyətə düşmüşdü. Nəticədə 1991–1993-cü illərdə Azərbaycanda əsas makroiqtisadi göstəricilər, o cümlədən ümumi daxili məhsulun həcmi hər il orta hesabla 20%, sənaye istehsalının həcmi 50% azalmış, inflyasiyanın səviyyəsi isə 1800%-ə çatmışdır. Belə bir şəraitdə dövlət müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılması, nizami və yüksək maddi-texniki bazaya malik Ordunun yaradılması, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsi mümkün deyildi. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, hər bir ölkənin özünün milli maraqlarının təmin edilməsi, iqtisadiyyatının dinamik və hərtərəfli inkişafı üçün ilk növbədə siyasi sabitlik olmalıdır [1]. Bu baxımdan, 1993-

cü ildə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gələn Ulu öndər Heydər Əliyev ilk növbədə ölkədə siyasi sabitliyin bərpasına, erməni təcavüzünün qarşısını almaq üçün atəş-kəsə nail oldu, eyni zamanda iqtisadi islahatların əsasını qoydu. Bu istiqamətdə aparılan iqtisadi islahatlarla xarici investisiyaların cəlb olunması, zəruri maliyyə ehtiyatlarına nail olmaq üçün mövcud zəngin karbohidrogen ehtiyatların səmərəli istifadəsi və s. məsələlər daxil idi. Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyi və iradəsi sayəsində 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin uğurla həyata keçirilməsi ölkənin bütün strateji əhəmiyyətli sahələrinin inkişafına təkan verərək iqtisadi islahatların yüksək səviyyədə aparılmasına və iqtisadi gücümüzün artmasına geniş imkanlar yaratdı. Ölkədə həyata keçirilən islahatların əsas istiqamətlərindən birini ordu quruculuğu sahəsi təşkil edirdi. Məlumdur ki, güclü ordu yaratmadan erməni işğalında olan torpaqlarımızı azad etmək qeyri-mümkün idi. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətini aşağıda qeyd olunan məsələlər təşkil edirdi:

1. Vahid komandanlıq altında nizami ordunun yaradılması.
2. Ordunun müasir və yüksək texnologiyalarla təmin edilməsi.
3. Hərbi sahədə yüksək texnologiyaları idarə edə bilən zabit kadrların hazırlanması.
4. Ölkənin hərbi sənayesinin yaradılması.
5. Gənclər arasında hərbi vətənpərvərlik hislərinin yüksəldilməsi.
6. Hərbçilərin xidmət şəraitinin və məişət problemlərinin yüksək səviyyədə həll edilməsi və s.

Qarşıya qoyulan hədəflərə çatmaq üçün ilk növbədə ordunun maddi-texniki təminatı prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, dövlətin iqtisadi gücü və maliyyə ehtiyatları artdıqca ordu quruculuğuna ayrılan dövlət vəsaitinin həcmi də artmağa başladı. Bildiyimiz kimi, dünyada ordunun gücünün qiymətləndirilməsinin əsas meyarlarından biri onun maliyyələşmə həcmi əks etdirən göstəricidir. Qeyd edək ki, 2003-cü ildən hazırkı dövrə qədər Azərbaycanın müdafiə xərcləri 26 dəfə artmışdır. Belə ki, 2003-cü ildə müdafiə xərcləri 135,3 milyon manat, 2020-ci ildə isə bu göstərici 3,5 milyard manat təşkil etmişdir. Hazırda Azərbaycanın müdafiə və milli təhlükəsizlik xərcləri 4,6 milyard manatdır ki, bu da Ermənistanın dövlət büdcəsinin 80,4%-ni təşkil edir. Belə ki, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində ölkəmizdə müdafiə və milli təhlükəsizliyi üçün 4,6 milyard manatın ayrılması təsdiq olunmuşdur. Ötən ilin hərbi xərcləri dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinin 13,8 faizini təşkil etdiyi halda, 2021-ci ildə bu rəqəm 18 faizdən bir qədər artıqdır. Qeyd edək ki, 2021-ci ildə Ermənistanın dövlət büdcəsindən 597 milyon dolların ordusuna ayrılması planlaşdırılıb ki, bu xərclər 2020-ci ilə nisbətən cəmi 1,3 faiz artıb. Bütün hallarda, aparılan müqayisələr bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Ermənistan ötən ilə nisbətən hərbi xərcləri artırsa da, Azərbaycanla ayaqlaşmaq gücünə malik deyil. Belə ki, Azərbaycanın müdafiə məqsədləri üzrə xərcləri Ermənistanla müqayisədə təxminən 7 dəfə artıqdır [2].

Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda ən kiçik iqtisadiyyata malik və ən kiçik büdcə gəlirləri olan ölkə Ermənistandır. Belə ki, məğlub ölkənin 2021-ci il üçün büdcə gəlirləri 3 milyard 70 milyon dollardır. Bu isə qalib Azərbaycanın büdcə gəlirlərindən 4 dəfə azdır. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı ümumilikdə Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 75 faizini təşkil edir ki, nəticədə ordumuz bu regionda 1-ci, dünyada isə 50-ci yerdə qərarlaşır.

Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi iqtisadi strategiya sayəsində təkcə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyini yox, həm də onun müdafiə qabiliyyətini və milli təhlükəsizliyini təmin edə biləcək valyuta ehtiyatları formalaşdırılmış və hazırda onun həcmi 50,0 milyard ABŞ dollarına çatmışdır [4].

Qeyd edək ki, 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri regionda tamamilə yeni geoiqtisadi reallıqlar yaratmışdır. Bu müharibə regionda təkcə hərbi-siyasi baxımdan deyil, həm də iqtisadi baxımdan yeni situasiya formalaşdırmışdır. Eyni zamanda regionda kommunikasiyaların açılması və səmərəli çoxşaxəli iqtisadi əməkdaşlıq perspektivləri yaranmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahı

1. Портер, М.Е. Конкурентное преимущество. Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / М.Е.Портер. – Москва: ООО «Альпина Паблишер», – 2005. – 945 с.

2. Azərbaycanın 2021-ci il dövlət büdcəsi Ermənistandan 4, Gürcüstandan isə 2,7 dəfə çoxdur: [Elektron resurs] / URL: <https://azerbaijan-news.az/posts/detail/azerbaycanin-2021-ci-il-dovlet-budcesi-ermenistandan-4-gurcustandan-ise-27-defe-coxdur-1610830321>.

3. AR DSK “Azərbaycan sənayesi” (statistik məcmuə) Səda, – 2020.

4. AR DSK “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” (statistik məcmuə) Səda, – 2020.

ПОДХОД К ОПРЕДЕЛЕНИЮ УРОВНЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

**доктор наук государственного управления, доцент,
полковник Александр Бондаренко,
кандидат технических наук, доцент Юрий Бабков,
доктор наук государственного управления, профессор,
полковник Сергей Белай**

Национальная академия Национальной гвардии Украины
E-mail: alexanderbondarenko77@gmail.com, irabab65@ukr.net,
belwz3@ukr.net

Ключевые слова: национальная безопасность, обороноспособность, угрозы, потенциал, возможности.

Современная государственная политика обеспечения национальной безопасности Украины осуществляется в условиях сложной международной обстановки, военно-политической и общественно-политической обстановки в стране, что обусловило рост уровня текущих и прогнозируемых угроз ее национальной безопасности и национальным интересам.

Важным инструментом анализа, прогнозирования и стратегического планирования считаются предельные значения показателей, характеризующих состояние национальной безопасности [1].

Однако обобщенного подхода к формированию и определению показателей, характеризующих состояние национальной безопасности, сегодня не существует, в частности их требуемых или предельных (пороговых) значений.

Поэтому возникает проблема разработки обобщенного подхода к формированию показателей и критериев оценивания состояния и определенных уровней национальной безопасности, и ее составляющих.

Чтобы достичь определенного единства в подходах нужно иметь и единство понятийного аппарата.

Если рассмотреть сначала термин «национальная безопасность», то он был введен в 1904 году президентом США Т. Рузвельтом в послании к Конгрессу и использовался как синоним понятия «обороноспособность государства» и к середине 80-х годов XX столетия под ним понимались военная и политическая безопасность. В законе Украины «Об обороне Украины» определяется обороноспособность государства как способность государства к защите в случае вооруженной агрессии или вооруженного конфликта. Она состоит из материальных и духовных элементов и является совокупностью военного, экономического, социального и морально-полити-

ческого потенциала в сфере обороны и надлежащих условий для его реализации. В широком смысле понятие «обороноспособность» государства рассматривают как военную безопасность.

Термин «национальная безопасность» сегодня официально определяется Законом Украины «О национальной безопасности Украины» как защищенность государственного суверенитета, территориальной целостности, демократического конституционного строя и других национальных интересов Украины от реальных и потенциальных угроз. Аналогично определяются понятия военная, государственная и общественная безопасность.

Во всех этих определениях ключевым понятием является защищенность национальных интересов от определенного вида угроз. Защищенность может толковаться как способность противодействовать или осуществлять защиту, а способность противодействовать или осуществлять защиту в свою очередь характеризуется наличием и сбалансированностью определенного интегрированного потенциала (военного, экономического, социального и морально-политического), а также условий для его реализации.

Исходя из такой логики обобщенно «безопасность», в широком смысле, можно трактовать как наличие и сбалансированность потенциала и условий для его реализации с целью защиты от угроз и противодействия им. Характер, масштаб и уровень угроз определяет требуемый уровень безопасности, который, соответственно, характеризуется величиной потенциала и наличием условий его реализации.

Обеспечение безопасности осуществляется путем создания, наращивания, поддержания и восстановления утраченного или затраченного потенциала и утилизацией избыточного потенциала, являются функциями соответствующей системы обеспечения безопасности.

Единство подхода к толкованию понятия «безопасность» позволяет трактовать национальную безопасность исходя из наличия и сбалансированности интегрированного потенциала и условий его реализации для нейтрализации угроз национальным интересам.

Следующим шагом является обобщение и определение понятия потенциал. Если осуществить системный анализ известных определений понятий потенциал, военный потенциал, общий потенциал государства, оборонный потенциал, экономический потенциал и т.д., то можно выделить две основные составляющие этого понятия: реальные возможности и возможности, которые могут быть мобилизованы, использованы для достижения определенной цели. Их совокупность и составляет потенциал. То есть потенциал определяется возможностями, которые имеют определенные количественные и качественные характеристики.

Под возможностями формирования (органа) сектора безопасности и обороны Украины следует понимать имеющиеся в наличии силы, средства

и инфраструктура соответствующего формирования (органа), которые по своим количеству и качеству (свойствам, характеристикам) способны (могут) выполнять задачи определенного характера и объема в конкретных условиях обстановки. Требования к возможностям – это условия и границы достижения требуемого уровня способности формирования выполнять возложенные на него задачи. Возможности формирования, как и потенциал создаются, наращиваются, поддерживаемых утилизируются. Способность формирования выполнять определенные задачи достигает определенного уровня. Его оценка производится по установленным критериям и определяется как степень соответствия возможностей с потребностями.

Возможности можно толковать как обеспеченные ресурсами, укомплектованные и подготовленные к выполнению определенных задач в конкретных условиях обстановки имеющиеся в наличии силы, средства, инфраструктура, резервы, запасы и пр. Уровень обеспечения ресурсами, уровень укомплектованности сил и средств, уровень подготовленности персонала (личного состава), вооружения, военной и специальной техники, системы управления к выполнению задач по назначению будет ограничивать и определять уровень удовлетворения потребностей, то есть соответствие потенциала или возможностей нужному уровню безопасности.

Требуемый уровень безопасности может определяться с двух позиций: из реального соотношения потенциалов противоборствующих (воюющих, конкурирующих) сторон с добавлением потенциалов сторон, которые привлекаются к той или иной стороне противоборства (конфликта) и учетом ограничений в ресурсах, либо на основании прогноза уровня опасности, установления нормативных значений требуемого уровня безопасности также с учетом определенных ограничений. При этом может быть использован метод аналогий (по опыту других стран), законодательно-нормативный метод (критический или оптимальный уровень определяется в соответствии с предельным уровнем, закрепленного в национальном законодательстве или профильными международными организациями) и методы экспертного оценивания.

Критерии оценки состояния для определенного уровня безопасности формируются в зависимости от величины соотношении реального и требуемого потенциалов (прямо или косвенно), а также степени риска нанесения вреда национальным интересам.

Список использованной литературы

1. Качинский, А.Б. Индикаторы национальной безопасности: определение и применение предельных значений. Монография. / А.Б.Качинский – К: НИСИ, – 2013. – 104 с.

АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И РОССИЙСКО-УКРАИНСКИЙ ВООРУЖЕННЫЕ КОНФЛИКТЫ – ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

кандидат исторических наук Александр Нашивочников
*Национальный университет обороны Украины имени Ивана
Черняховского*
E-mail: voyen_ist@ukr.net

Ключевые слова: Нагорный Карабах, вооруженный конфликт, Вторая Карабахская война, Крым, оккупация.

Вторая Карабахская война ярко продемонстрировала неотвратимость возвращения утраченных территорий. Даже после длительной оккупации готовность азербайджанского народа бороться за освобождение своей страны привела к успеху военной операции в Нагорном Карабахе. Актуальность данной тематики обусловлена не только схожестью армяно-азербайджанского и российско-украинского вооруженных конфликтов, но и процессами, протекающими сейчас в Украине.

Напомним основные этапы армяно-азербайджанского вооруженного конфликта. Как известно, 2 сентября 1991 года на совместной сессии Нагорно-Карабахского областного и Шаумяновского районного Советов народных депутатов Азербайджанской ССР была провозглашена «Нагорно-Карабахская Республика» («Республика Арцах») [1]. Вскоре, 10 декабря того же года был проведен признанный только Арменией референдум о статусе республики, на котором 99,89% участников высказалось за независимость. А в январе 1992 года парламент непризнанного государства принял декларацию «О государственной независимости «Нагорно-Карабахской Республики»» [2]. Этому событию предшествовал армяно-азербайджанский вооруженный конфликт, который привел к многочисленным жертвам с обеих сторон. В результате вооруженного конфликта 92,5% территории бывшей Нагорно-Карабахской автономной области стали контролироваться марионеточным правительством непризнанной республики.

В ходе Второй Карабахской войны (27.09.2020–10.11.2020) Азербайджан вернул контроль над ранее утраченными территориями [3]. Следует отметить, что успешное возвращение территории Нагорного Карабаха было предопределено и стало следствием тщательной подготовки и планирования военной операции 2020 года. Однако, несмотря на некоторую аналогию событий в Азербайджане и Украине, между ними есть разница.

Как известно, в феврале 2014 года украинский Крым был захвачен войсками Российской Федерации. По результатам проведенного 16 марта того же года «всероссийского референдума» было принято решение об отделении

от Украины, а через два дня был подписан «Договор между РФ и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе РФ новых субъектов» [4, с. 406]. В том же году российские войска оккупировали часть Донецкой и Луганской областей Украины.

На наш взгляд, оккупация Крыма произошла еще в 1991 году, а в 2014 году – это событие проявилось уже на официальном уровне. Дело в том, что тридцать лет назад, после распада СССР, Украина де-юре обрела независимость. Тем не менее, де-факто она продолжала находиться в орбите политических интересов правопреемницы СССР – Российской Федерации. Из-за тесных экономических связей и наличия российского военного контингента на территории Украины, в частности в Крыму (г. Севастополь, г. Феодосия, г. Керчь), а также скрытой антиукраинской информационной политики в южных и восточных областях Украины в течение 30 лет было сформировано общество с пророссийской политической позицией. Именно этот факт сыграл свою роковую роль в 2014 году. Однако, если Азербайджан стремился вернуть свои временно утраченные территории, начиная с 1991 года, то в Украине, к сожалению, осознание катастрофичной ситуации произошло только в 2014 году.

На наш взгляд, для Украины ценен не столько боевой опыт вооруженных сил Азербайджана, сколько опыт действий политического и военного руководства по возвращению временно утраченных территорий государства.

Список использованной литературы

1. Друга карабаська війна: [Электронный ресурс] / URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
2. Нагірно-Карабаська Республіка: [Электронный ресурс] / URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
3. Аксенов, П. Почему Азербайджан выиграл войну в Карабахе? Отвечают военные эксперты: [Электронный ресурс] / URL: <https://www.bbc.com/russian/features-54900906>
4. Кульчицкий, С. Кримський вузол. – Вид. 2-ге / С.Кульчицкий, Л.Якубова – Киев: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», – 2019. – 496 с.

MEDIA AS A PART OF A HYBRID-WARFARE CAMPAIGN

lieutenant-colonel Khayal Iskandarov¹

PhD in political sciences, associate professor Piotr Gawliczek²

¹War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

²University of Warmia and Mazury, Poland

E-mail: xayal1333@gmail.com, pgawliczek@gmail.com

Keywords: social media, disinformation, fake news, propaganda, information technology.

Media is considered as the fourth pillar of society. It is often credited to unite, build national integrity and harmony in any society. However, commercialization and privatization has transformed media into an industry. The rapid development of technology has dramatically changed the landscape of media environment from nationally regulated media landscape to a more internationally (or inter-regionally) oriented, from public-oriented media to private owned media, from a supply-oriented media landscape into a more demand-oriented market, from mass media technologies to interpersonal media technologies [1]. The opportunities provided by information technology allow anyone to film, edit and share information, images and videos in real time, whether or not traditional media outlets report on the events. This gives every individual the opportunity to become an information actor and potentially distribute messages to audiences of unlimited number and size around the world [2].

Almost half of the human population has an access to the Internet (even in the poorest regions of the globe) and $\frac{1}{3}$ of all people use social media. Moreover, for these people, there is often no hierarchy of information. Thorough analyses and reports have the same value as fabricated propaganda content on social media. Information (even fake) tends to spread virally over social platforms and we are bombarded with such an immense amount of information that our brains are not capable of deciding what is true and worthy of reading and what is just noise or garbage [3]. Social media has obliterated the norms and barriers that once separated people: on any given day, ordinary citizens can interact with celebrities, politicians and even terrorists in a way hitherto unimagined. No one can argue that the ubiquitous nature of social media has not revolutionized our access to and ability to exploit information [4]. Thomas Zeitzoff claims that the rise of ISIS, the Russian annexation of Crimea and the election of President Trump are three the most important geopolitical events of the twenty-first century. He states that, social media played a prominent role in all three events, either directly or indirectly, for instance, ISIS used social media to target

followers in the West and build their movement, Russia waged cyber warfare and disinformation, Trump harnessed Twitter as a campaign tool [5].

Regarding the South Caucasus region, the media has a strong influence over the population. For instance as the Armenian scholar Arman Grigorian notes, the Armenian media is responsible for encouraging the nationalist mythology (which was shattered by Azerbaijan) that led to the present situation [6]. Former adviser to the Armenian President Levon Ter-Petrosian, Gerard Libaridian, states that Armenians, both in Armenia and in the diaspora, had created, far from reality, a dream world. It seemed to the majority of Armenians that war was fun. This myth was created by false conclusions about the results of the first war in Karabakh, when the Armenians managed to occupy Nagorno-Karabakh and seven surrounding regions in 1992–94 [7]. It is an undeniable fact that the media outlets in Armenia or in the world (which are supported by Armenians) have a crucial role in creating this myth.

The advent of social media has indeed provided a new avenue for adversary states to exploit to reach mainstream media and the general public. As journalist David Patrikarakos stated, social media actually is the battleground of the 21st century. It has allowed propaganda to be disseminated at speeds and at scopes that are unprecedented [8].

Social media can be used to reiterate news from a state's domestic media outlets or to publish new information via state-sponsored accounts, bots or advertisements [9]. We will focus on two countries of the South Caucasus region – Armenia and Azerbaijan – sworn enemies for decades. We will try to justify our arguments about Armenian policy of disinformation against Azerbaijan through social media. According to Sarah Oates, infiltrating a media system, especially social media, in order to sow seeds of distrust in a way that undermines political institutions is a far more insidious and corrosive act of aggression against a society [10]. It should be particularly emphasized that Armenia is not only figure behind this policy, since it does not have enough capacity. Armenian policy of disinformation is an integral part of hybrid warfare against Azerbaijan. External actors have consistently manipulated Armenia in order to achieve their objectives. There are different media outlets functioning in Azerbaijan, which are closely linked with foreign actors. They function under the guise of “freedom of press”, however they are exploited by independent or state-affiliated foreign media outlets. Media is one of the main tools used by external powers to sway the target audience in order to achieve intended aims. For instance, in August 2020, Mr. Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan instructed the officials in Gabala to give the name of General Polad Hashimov (who was martyred in July 2020) to one of the streets in the region. Couple of days later some media agencies in Azerbaijan shared a fake information that, the street in Gabala named after General Hazi Aslanov, another general and an Azerbaijani hero

of former Soviet Union was replaced with the name of General Polad Hashimov. That was not a simple news. It should be noted that, first of all Hazi Aslanov and Polad Hashimov were only two generals of Azerbaijan who became martyrs in the battlefield, the first one during the Soviet period, the latter during independence. Both of them have been revered as the heroes of the nation. The question is: Why was General Hazi Aslanov chosen as a topic of this fake news. Because General Hazi Aslanov is from Lenkoran, where the population is predominantly talysh, an ethnic minority of Azerbaijan. Right after the news was released some agents provocateurs began to capitalize on it and agitate against the government officials. It proves that foreign actors are eager to spark a public backlash against the government and use this fact as a tool for imposing pressure on the state.

Anzhela Parulua claims that, the fundamental weapon of the hybrid war in Armenia and Azerbaijan is the spread of false information about the West, the same attitude is utilized to show the news of how the Western world fights the traditions, religion and family institution, in a nutshell, inculcate into the minds that Western values are unacceptable. Such kind of information is disseminated among the citizens with the help of various means [11, p.40]. For instance, according to the results of the survey conducted in 2015, 83% of Armenians agree that a “strong Russia is needed to counterbalance the West”. 71% admit that “their national values are in conflict with Western values”. Critics maintain that this clear pro-Russian attitude is a result of intense and effective, Russian propaganda. Russian media, specifically TV channels dominate the post-Soviet information space and voice the Kremlin’s views on a wide range of topics including the West and its values [12]. Sputnik-Azerbaijan, one of Russia’s main propaganda platforms, attracts local journalists with comparatively high wages and regularly conducts round tables with the participation of Russian experts and local journalists. The subjects of such events are usually relations between the two countries, where Russian experts voice pro-Russian messages and advertise the advantages of Moscow-led Eurasian integration projects [13]. Thus, Azerbaijan should think of emulating the countries like the Czech Republic and Sweden that have established centers to fight disinformation campaigns. In this context, the governments could provide information to the public about certain myths.

Bibliography

1. Aslam, Sh., Hayat, N., Ali, A. Hybrid warfare and social media: need and scope of digital literacy // Indian Journal of Science and Technology, – 2020. 13(12), – p. 1293-1299.
2. Information Media Security / edited by M.Banasik, P.Gawliczek, A.Rogozinska. – Warsaw: Difin, – 2021. – 251 p.
3. Wieczorek, M. Social Media as a Tool in Hybrid Warfare: [Electronic resource] / July 27, 2016. URL: <https://bit.ly/2ORpsex>.

4. Leonard, S. How social media will drastically change the way wars are fought unless it doesn't: [Electronic resource] / August 10, 2018. URL: <https://bit.ly/3b0Bj1K>.

5. Zeitzoff, T. How Social Media Is Changing Conflict // Journal of Conflict Resolution, vol. 61. – 2017. Issue; 9. – p.1-22.

6. Shafiyev, F., Jafarova, E. Armenia-Azerbaijan Propaganda War and American Media Bias: [Electronic resource] / – 2020. December; 26. URL: <https://bit.ly/3dngmQl>.

7. Shafiyev, F. How Armenian myths helped Azerbaijan's victory: The Second Karabakh war and the historical context of the information war: [Electronic resource] / – 2021. March; 16. URL: <https://bit.ly/3uTOzg4>.

8. How Social Media Is Changing War And Politics: [Electronic resource] / – 2017. November; 22. URL: <https://bit.ly/3ad6yGx>.

9. Gregory, F. Treverton, Andrew Thvedt, Alicia R. Chen, Kathy Lee and Madeline McCue, Addressing Hybrid Threats: [Electronic resource] / (Swedish Defence University, 2018), 47. URL: <https://bit.ly/2CHpYG7>.

10. Oates, S. The easy weaponization of social media: why profit has trumped security for U.S. companies: [Electronic resource] / Digi War – 2020. May; 11. – p.1–6. URL: <https://bit.ly/3eZvcMr>.

11. Parulua, A. Hybrid warfare – contemporary concept in Georgia's external security / A.Parulua Masters' thesis, Tallinn University of Technology, – 2018. – 56 p.

12. Vardanyan, G. Armenia in Russia's Zone of Influence: [Electronic resource] / – June 30, 2017. URL: <https://bit.ly/3wYv87W>.

13. Aliyev, N. Is Russia's Soft Power Influence Effective: [Electronic resource] / The Case of Azerbaijan, – 2018. May; 21. URL: <https://bit.ly/3uQ5PD2>.

MİQRASIYA PROSESLƏRİ DÖVLƏTLƏRİN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aqil Əhmədov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: agilahma@gmail.com

Açar sözlər: təhlükəsizlik, miqrasiya, hüquq, siyasət, qanunvericilik, inkişaf.

Miqrasiya prosesləri və dövlətlərin milli təhlükəsizlik siyasəti ilk baxışda müxtəlif sahələr sayılısalar da, əslində bir-biri ilə vəhdət təşkil edir, dövlətlərin xarici, həmçinin daxili siyasətində strateji əhəmiyyət kəsb edir. Miqrasiya sosial-iqtisadi problemləri gündəmə gətirməklə, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə qarşı yaranan təhdidlərin aradan qaldırılması kimi mühüm, həlli vacib məsələlərə

diqqət çəkir. Hər iki sahə qlobal proseslərin sürətlə genişləndiyi və hazırda pandemiya kimi ümumbəşəri təhdidin üçüncü dalğasının davam etdiyi dövrdə fərqli istiqamət almışdır. Burada fundamental insan hüquqları və vətəndaş hüquqlarının qorunması kimi vacib amilləri nəzərə alsaq, hər iki halda miqrasiya və milli təhlükəsizlik mövzuları dünya dövlətləri üçün aktual olaraq qalır.

Milli təhlükəsizlik dövləti yalnız xarici təhdidlərdən qorumur – bu, həmçinin: onun bütövlüyünü qoruyub saxlayan və beynəlxalq münasibətlər sisteminin müstəqil subyekti olmaq imkanı olan dövlətin vəziyyətidir [1; 2]. İnkişaf etmiş və hüquqi-demokratik inkişaf yolu tutmuş dövlətlər milli təhlükəsizlik siyasətini gücləndirməklə, ölkə daxilində stabil miqrasiya siyasətini tənzimləyir, nəticədə beynəlxalq və milli qanunvericiliyin tələbləri gerçəkləşmiş olur. Belə olduğu halda regional təhlükəsizliyin və miqrasiya proseslərinin bölgə dövlətləri üçün əhəmiyyəti aydınlaşmış olur.

Dünyada sülh və təhlükəsizliyi möhkəmləndirmək və davamlılığını təmin etmək məqsədilə 1945-ci ildə yaradılan BMT [3], dövlətlərin milli təhlükəsizliyi və miqrasiya proseslərinin idarə olunmasında yaxından iştirak edir. Beynəlxalq təhlükəsizlik bu baxımdan dünya dövlətlərinin siyasi və miqrasiya proseslərində vacib rol oynadığını göstərir.

XX əsrin 70-ci illərində Asiya və Afrikadan inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə və Amerikaya insan axınının – miqrasiyanın növbəti, ən böyük dalğası başladı [2, s.80]. Həmin dövrdən etibarən tanınmış dünya politoloqları miqrasiya prosesləri ilə paralel dövlətlərin milli təhlükəsizliyi kimi məsələlərin birgə təhlil olunmasına dair tezislər irəli sürməyə başladı. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik məsələsinə elmi yanaşma onun təkcə hərbi-münaqişə, siyasi məhiyyət daşmadığını, eləcə də sosial-iqtisadi, hüquqi, demoqrafik, ekoloji, mədəni və mənəvi olmaqla geniş əhatə dairəsinə daxil olduğunu göstərir.

XX əsrin 90-cı illərində miqrasiya daxili siyasətdən xarici siyasətə transformasiya etdi. 11 sentyabr hadisələrindən sonra isə milli təhlükəsizlik məsələsinə çevrildi [2, s.131]. İllər ötür XXI əsrdə miqrasiya axınları qarşısıalınmaz və tənzimlənməsi mürəkkəb görünən qlobal problemə çevrilir.

Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT) qanuni və qeyri-leqal miqrasiya axınları ilə bağlı yaydığı statistik məlumatlara əsasən, doğulduqları ölkədən fərqli ölkəyə köçən beynəlxalq miqrantların sayı 2000-ci illə müqayisədə 258 milyon, 2017-ci ildə 85 milyon, yaxud 49 faiz artmışdır [4; 5]. 2019-cu ildə isə dünyada 272 mln-a yaxın beynəlxalq miqrant var idi, bu da yer kürəsi əhalisinin 3.5%-nə bərabər olmuşdur [6, s.23]. Ümumilikdə, milli qanunvericiliyində miqrasiya və milli təhlükəsizliklə bağlı mühüm qərarlar qəbul edən inkişaf etmiş dövlətlərdə əmək miqrasiyası innovativ mexanizmlərlə idarə olunur və miqrantların sosial hüquqlarının yüksək səviyyədə qorunması milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhdid

yaratmır. Problemə kompleks yanaşma onu göstərir ki, miqrasiya axınları dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə o zaman təsir göstərə bilər ki, orada qanunların aliliyi prinsipi və insan hüquqlarının beynəlxalq norma və prinsipləri pozulsun.

Milli təhlükəsizlik konsepsiyası dövlətin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü və demokratik inkişaf yolunu, strateji seçimi kimi Avro Atlantik məkana integrasiyanı, habelə tarazlaşdırılmış xarici siyasətini əks etdirən, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövləti xarici və daxili təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş, siyasət və tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının məcmusudur [3; 5, s.21]. Demokratik-hüquqi inkişaf yolunda addımlayan Azərbaycan Respublikasının ölkə daxili qanunlarının əsas götürüldüyü milli təhlükəsizlik konsepsiyasında miqrasiya siyasəti ilə bağlı təsbit olunan müddəalar əməkçi miqrantların hüquqlarının dövlət tərəfindən qorunduğunu və onların milli təhlükəsizlik üçün təhdid ünsürü olmadığını əks etdirir.

Tədqiqat boyu sadalanan bütün məqamlar mövzunun elmi-nəzəri və siyasi baxımdan aktual olması ilə yanaşı həssas dönmədən keçdiyini və məsələyə dövlətlər tərəfindən fərqli yanaşıldığını göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, nəticə etibarilə dövlətlərin milli təhlükəsizlik probleminə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi kimi qlobal məsələlər gün keçdikcə daha çox müzakirə obyektinə çevrilir, müsbət və mənfi tendensiyalarla müşahidə olunur. Mövzu ilə bağlı tezis-də şərh olunan problemi aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- müasir dövrdə miqrasiya və milli təhlükəsizlik kimi mühüm istiqamətləri şərh edən tədqiqatçılar qeyri-leqal miqrasiya axınlarının dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə təhdid olaraq qaldığını əsas kimi göstərirlər;

- dövlətlərarası münasibətlərdə daxili və xarici təhlükəsizliyi tənzimləyən miqrasiya prosesləri milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında immiqrasiya və emiqrasiya kimi vacib axınların idarəçiliyinə diqqət çəkir;

- əmək miqrasiyasının bəzi inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən milli qanunvericilik əsasında lazımi səviyyədə idarə olunması milli təhlükəsizlik üçün ciddi təhlükə yaratmadığını, yəni peşəkar səviyyədə tənzimləndiyini əks etdirir;

- son illər Qərbi və Avropa dövlətlərində immiqrantlarla bağlı qanunvericiliyə edilən dəyişikliklər və pandemiya şəraiti miqrasiya fonunda dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə təhdid yaratmasa da kütləvi yumsalmalara gedilməsi demografik vəziyyətin hər an dəyişə biləcəyinə heç kəsə şübhə doğurmur;

- Cənubi Qafqaz regionunun aparıcı dövləti Azərbaycanda vəziyyət fərqlidir, hər iki sahədə stabil və dinamik inkişaf müşahidə olunur. Azərbaycanda formalaşan miqrasiya qanunvericiliyi, qanunların yüksək səviyyədə tənzimlənməsi milli təhlükəsizliyinin beynəlxalq və regional səviyyədə qorunduğunu əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Резник, Г.А., Амирова, Д.Р. Миграция как угроза национальной безопасности страны: международные и национальные аспекты // «Научное знание», т. 8, № 6, ноябрь-декабрь, – 2016. – с. 1-8.
2. Qlobal miqrasiya böhranı: beynəlxalq münasibətlər və Qərb siyasəti yeni tarixi dönüş ərəfəsində / T.Allahyarova, Ş.Naciyev, E.Qəribova, A.Rzayev, O.Bağırov. – Bakı: SAM, – 2018. – 308 s.
3. Sərdarov, M. Milli təhlükəsizlik və miqrasiya siyasəti:[Elektron resurs] / – 03.05.2012. URL: <http://www.azerbaijan-news.az/view-9870/milli-tehlukesizlik-ve-miqrasiya-siyaseti>.
4. International Migration Policies / United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, – 2017. – 36 p.
5. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, № 5, 31 may 2007.
6. Доклад о миграции в мире 2020 / М.Маколифф, С.Болоз, А.Китимбо [и др.]. – Женева: МОМ, – 2020. – 550 с.

«ЗАМОРОЖЕННЫЕ» КОНФЛИКТЫ В ГЕОПОЛИТИКЕ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

**кандидат политических наук, доцент Владимир Клименко,
кандидат исторических наук, полковник Иван Козинец,
полковник Александр Дерикот**

*Национальный университет обороны Украины
имени Ивана Черняховского*

E-mail: docent23@ukr.net, kosinetc@ukr.net, alex_derikot@ukr.net

Ключевые слова: вооруженный конфликт, постсоветское пространство, территориальная целостность, суверенитет, военная агрессия, геополитические интересы.

Постановка проблемы. До недавнего времени политики и ученые склонны были видеть в качестве главной причины локальных вооруженных конфликтов современности почти исключительно «национальный экстремизм» одной из конфликтующих сторон. Однако межнациональные, или межэтнические вооруженные конфликты в чистом виде, в принципе, не существуют. В каждом конкретном случае речь идет о специфических геополитических, экономических и других интересах противоположных и даже третьих сторон.

Актуальность проблемы обусловлена стратегической целью России – с

помощью успехов в локальных конфликтах подтвердить не только возможность решать тактические задачи, но и сделать своеобразную заявку на глобальное лидерство на основе «особой модели» отношений с окружающим миром, которая подкрепляется новой идеологией, одним из столбов которой является так называемый «путинизм» [1, с.21-22]. Официальная Москва хочет в долгосрочной перспективе гарантировать свое влияние благодаря созданию «зоны привилегированных интересов» по периметру собственных границ и добиться признания своего права на вмешательство во внутренние дела суверенных государств и силовые действия в этой зоне.

Анализ исследований и нерешенные аспекты проблемы. Проблема конфликтности постсоветского пространства в контексте геополитических интересов РФ является одним из научно-практических направлений, которое активно исследовалось в западных политических школах. Однако события последних лет подтверждают, что проблема решения таких конфликтов требует дальнейшего глубокого изучения.

Целью статьи является исследование исторических и геополитических предпосылок постсоветских «замороженных» конфликтов в контексте гибридной агрессии России против Украины и ее возможных военно-политических последствий. Возникновение вооруженного конфликта на Востоке Украины, имеет значительные перспективы стать очередным «замороженным» конфликтом постсоветского пространства, актуализирует задачи исследования политики РФ в отношении конфликтов, в решении которых она принимала или принимает участие.

Изложение основного материала. За последние три десятилетия на постсоветском пространстве произошел ряд вооруженных конфликтов (в хронологическом порядке): Карабах, Южная Осетия (1), Абхазия (1), Грузия, Северная Осетия, Приднестровье, Таджикистан, Чечня (1), Абхазия (2), Дагестан, Чечня (2), Южная Осетия (2) (Российско-грузинская война), Восток Украины (Донбасс), Карабах (Вторая Карабахская война).

Важный их фактор – историческая обусловленность конфликтов в условиях распада и после распада империй. Это и привело Кремль к готовности на силовые шаги с целью реализации своих интеграционных и геополитических схем на евразийском постсоветском пространстве. Прогнозируемость конфликтов на постимперском пространстве подчеркнул и политический аналитик В. Горбач: *«Когда советская империя отходила из бывших республик, она делала «закладки», – такие конфликты для того, чтобы геополитически влиять на них, чтобы иметь возможность держать на этих территориях войска в виде миротворческих сил, чтобы иметь «болевы точки» во вновь образовавшихся странах, на которые можно давить, и они уже рефлекторно будут реагировать таким образом, как нужно тому, кто давит»* [2].

Такой «болевой точкой» для Молдовы и Украины является Приднестровье. Ход приднестровского и других замороженных конфликтов на территории бывшего СССР, а также современная политика РФ относительно влияния на подобные конфликты позволяют нам предположить, что все подобные конфликты происходили по сценарию, разработанному в СССР (РФ). В частности, план дестабилизации ситуации в Республике Молдова предусматривал:

- поддержку сепаратистского движения в приднестровском регионе, где дислоцировались подконтрольные союзному центру войска;
- создание при поддержке 14-й армии бывшего СССР, незаконных вооруженных формирований, вооруженных и укомплектованных российским вооружением и военными РФ;
- провокацию вооруженного конфликта между сепаратистским режимом в Приднестровье и властями Республики Молдова;
- вмешательства подразделений 14-й армии в сам вооруженный конфликт на территории Республики Молдова на стороне приднестровского сепаратистского режима, что обеспечило его военную победу;
- предложение о посредничестве РФ в конфликте между сепаратистским режимом и конституционной властью, превратило Россию на посредника в урегулировании конфликта и обеспечило ей существенное влияние на внутривнутриполитические процессы в Республике Молдова и возможность давления на официальный Кишинев и выработке им внешнеполитических приоритетов.

Руководство Республики Молдова позволило втянуть себя в постановку этого сценария. Таким образом, неурегулированность конфликта в Приднестровье выгодна РФ, поскольку позволяет не только укрепить позиции РФ в регионе, но и помешать евроинтеграционным планам Молдовы и Украины.

Аналогичный сценарий, с незначительными изменениями, был реализован в Абхазии, Южной Осетии, в Украине. Даже Вторая Карабахская война в ее крайней фазе осенью 2020 показала, что РФ пытается реализовать элементы выше приведенного сценария для реализации своих геополитических интересов в самых разных условиях.

Кроме того, это обеспечивает военное присутствие РФ на постсоветском пространстве в стратегически важных регионах. В настоящее время на территориях государств, возникших после распада СССР, действуют ряд военных баз РФ – в Абхазии, Армении, Беларуси, Казахстане, Киргизии, Приднестровье, Таджикистане и Южной Осетии, а также группировки ВС РФ в Крыму.

Агрессивная политика РФ в отношении Украины 2014–2021 гг. со всей очевидностью показала, что Россия, чувствуя в последнее время рост своей

мощности, прежде всего энергетической и военной, хочет существенно усилить свои позиции в динамической системе международных отношений начала XXI века. Пути и методы реализации такой политики, в частности в сфере восстановления своего влияния на постсоветское пространство силой оружия и ведения «гибридной войны», могут завести Москву в тупик, уже сейчас нанося огромный ущерб всему спектру российско-украинских отношений как на межгосударственном, так и общественном срезах.

Что касается европейской системы безопасности, то еще в 1996 году известный американский политолог Майкл Мандельбаум в своей работе «Рассвет мира в Европе» высказал следующий тезис: *«Сегодня самым опасным местом на континенте есть граница между Россией и Украиной. Усилия России, направленные на поглощение всей Украины или ее части, является результатом целенаправленной политики возрождения великого Российского государства, будут иметь серьезные последствия для всей Европы. Они могут существенно повредить, а может, даже полностью уничтожить совместно выработанное после окончания холодной войны чувство безопасности. Россия после успешного поглощения Украины снова может стать международной угрозой, которая будет вести политику экспансии на Запад и составит серьезную угрозу для всей Европы»* [3, с.138].

Сегодня важная стратегическая задача Украины – выйти с наименьшими потерями из чрезвычайно сложной и угрожающей ситуации, следствием чего стала российская оккупация Крыма, агрессия на Востоке Украины и развязанная Кремлем российско-украинская «гибридная» война [4]. Это ставит на повестку дня острую проблему серьезного переосмысления не только общих концептуальных внешнеполитических принципов украинского государства, но и ее отношений с Российской Федерацией.

Главный вопрос на сегодня состоит в том, какое же будущее Украины, других независимых государств постсоветского пространства? Будут ли они в состоянии противостоять российской экспансии и отстаивать свою независимость и территориальную целостность или все же будут постепенно втянуты Россией в долгий, «замороженный» конфликт, что в итоге приведет к потере независимости? Искать ответ на этот вопрос целесообразно, обращаясь к известному тезису Уинстона Черчилля: *«Никогда не сдавайтесь! Никогда не уступайте! Никогда, никогда, никогда – ни в чем: ни в великом, ни в ничтожном, ни в большом, ни в малом, – если только честь и здравый смысл не велят вам поступать иначе. Никогда не пасуйте перед трудностями, никогда не сдавайтесь на милость врага, даже если его превосходство кажется очевидным»* [5, с.386].

Список использованной литературы

1. Херпен, М.Х. Войны Путина. Чечня, Грузия, Украина: неусвоенные уроки прошлого / – Харьков: Виват, Ван. – 2015. – 304 с.
2. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для європейської безпеки: матеріали експертної дискусії: [Електронний ресурс] / – 14.08.2008. URL: [http://old.niss.gov.ua/v\[dannea/Gruzia.pdf](http://old.niss.gov.ua/v[dannea/Gruzia.pdf).
3. Mandelbaum, M. The Dawn of Peace in Europe // New York: The Twentieth Century Fund Press, – 1996. – p. 138.
4. Литвиненко, О. Тотальна війна по-путінськи: “гібридна війна” РФ проти України // Національна безпека і оборона, – 2016. № 9-10, – с. 60-64.
5. Черчилль, У. Никогда не сдаваться! Лучшие речи Черчилля / У.Черчилль – Каунас, Литва: Издательство Knygu klubas, – 2016. – с. 592.

AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞININ İSTİQAMƏTLƏRİ

polkovnik Mirsamir Seyidov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: seyidovm14@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, hərbi əməkdaşlıq, əməliyyat-taktiki təlimlər, komanda-qərargah hərbi oyunlar.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Türkiyə amili silinməz iz buraxmışdır. Müsəlman şərqində ilk Cümhuriyyətin yaradılmasından tutmuş, Bakının bolşevik-daşnaq əsarətindən azad edilməsi və Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi saxlanılmasında qardaş Türkiyənin rolu danılmazdır. XX əsrin sonlarında da Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsində, Naxçıvanın blokadadan çıxmasında Türkiyənin mühüm rolu olmuşdur. Bu tarixi müttəfiqlik və qardaşlıq sayəsində ortaq maraqlar formalaşmış və onların təmin olunmasında Strateji Əməkdaşlıq Şurası təsis edilmişdir.

Azərbaycanla Türkiyə əməkdaşlığının nüvəsini hərbi əlaqələr təşkil edir. Bir əsirdən artıq tarixi olan Azərbaycan–Türkiyə hərbi əməkdaşlığı Vətən müharibəsində əldə edilmiş tarixi zəfərdən sonra özünün kulminasiya nöqtəsinə çatmış və Cənubi Qafqazda işğalçılığı və separatizmi cilovlayan, Rusiya kimi aparıcı dövləti neytrallaşdıran, İranın destruktiv təsirinin qarşısını alan və regionda strateji sabitliyi təmin edən amilə çevrilmişdir.

Son illər ərzində Türkiyənin yürütdüyü xarici siyasət onun regional gücdən beynəlxalq gücə çevrildiyini deməyə əsas verir. Türkiyənin dünyanın üç qitəsində – Asiya, Avropa və Afrikada hərbi bazalara malik olması faktı buna misal

göstərilə bilər. Bütün bu nailiyyətlər nəticəsində bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Silahlı Qüvvələri dünyanın 9-cu güclü ordusudur. Türkiyə hərbi potensialına görə, NATO-da 2-ci, Yaxın və Orta Şərqdə 1-ci yerdədir [1].

Bundan başqa, Türkiyə hazırda silah ixrac edən üç ölkədən biridir. 2015-ci ildən bu yana onun silah ixracı 86% artmış və nəticədə Türkiyə dünyanın ən böyük silah ixracatçıları sıralamasında altı pillə irəliləyərək 13-cü yerə yüksəlmiş idxal baxımından isə altıncı yerdən iyirminci yerə düşmüşdür [2].

Cümhuriyyətin 100-cü ildönümü ilə əlaqədar müəyyən edilmiş prioritetlər arasında Türkiyənin hərbi-sənaye kompleksinin sürətli inkişafı mühüm yer tutur. Belə ki, qardaş ölkə 2023-cü ilə qədər hərbi-sənaye kompleksi sahəsində dövrüyyəni 27 milyard dollara, silah ixracatının həcmi isə 10 milyard dollara çatdırmağı planlaşdırır. Son illər Türkiyədə ümumi həcmi 60 milyard dollar olan 700-dən çox müdafiə layihəsi həyata keçirilmişdir [3].

2002-ci ildə Türkiyədə Ədalət və İnkişaf Partiyasının hakimiyyətə gəlişindən sonra ölkənin xarici siyasətində transformasiya baş vermiş, yeni strateji vektorlar müəyyənləşdirilmişdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün Türkiyənin Silahlı Qüvvələri ilə yanaşı, ölkənin “yumşaq güc” vasitələri də mühüm rol oynamışdır.

Balkan, Şərqi Aralıq dənizi, Yaxın Şərq, Şimali Afrika, Qara dəniz regionunda geostrateji təsir imkanlarını genişləndirən Türkiyə 44 günlük Vətən müharibəsində hərbi fəallıq göstərməklə Cənubi Qafqazda da öz mövqeyini gücləndirmiş oldu. Nəticədə 15 iyun 2021-ci ildə Şuşada “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında” Bəyannamə imzalandı. Həmin sənədin imzalanmasınadək Azərbaycan–Türkiyə hərbi əməkdaşlığı müstəqillik dönməindən bu yana 30 illik uzun bir yol qət etmişdir. Bu illər ərzində iki ölkə arasında bir sıra mühüm hərbi sənədlər imzalanmışdır. Onlar arasında “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı hərbi təlim-təhsil haqqında Müqavilə” (11.08.1992-ci il), “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında hərbi təlim, texniki və elmi sahədə əməkdaşlıq haqqında Saziş” (10.06.1996-cı il), 2010-cu ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında” Müqavilə (2010) və “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında” Birgə Bəyannamə (2010) əhəmiyyətli hesab edilir.

2013-cü ildən Azərbaycan–Türkiyə hərbi əməkdaşlığı praktiki müstəviyə qaldırıldı. Belə ki, qeyd etdiyimiz ildən etibarən Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında birgə hərbi təlimlərin keçirilməsinə start verildi. Bu təlimlərin məqsədi hər iki ölkənin ordularının döyüş qabiliyyətinin artırılması, silahlı qüvvələr arasında təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsi, müxtəlif qoşun növləri arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təmin edilməsindən ibarət idi.

2016-cı ildə baş vermiş dörd günlük “Aprel döyüşləri”ndə Azərbaycanın iki min hektar torpağını işğaldan azad etməsi, erməni ordusunun məğlubedilməzliyi və “Ohanyan xətti”nin keçirilməzliyi haqqında mifi alt-üst etmiş oldu. Bu qələbə, eyni zamanda ölkələrimiz arasında təlimlərin intensivləşməsində yeni nəfəs oldu.

Dörd il ərzində (2016-cı ilin mayından 2020-ci ilin sentyabrınadək) hər il korpusların və digər ümumqoşun növlərinin iştirakı ilə ikidən dördə qədər genişmiqyaslı (əməliyyat-taktiki, operativ və strateji) təlimlər keçirilmişdir. 2016-cı ildə bir əməliyyat-taktiki (19–24 iyun) və bir strateji (12–18 noyabr), 2017-ci ildə iki əməliyyat-taktiki (16–21 aprel və 19-24 iyun) və bir komanda-qərargah hərbi oyunları (16–20 noyabr), 2018-ci ildə üç əməliyyat-taktiki (12–17 mart, 2-6 iyul və 17–22 sentyabr) və bir komanda-qərargah hərbi oyunları (12 noyabr), 2019-cu ildə üç əməliyyat-taktiki (11–15 mart, 20–24 may və 16–20 sentyabr) və bir operativ (12–15 noyabr), 2020-ci ilin ilk yarısında isə üç əməliyyat-taktiki təlimlər keçirilmişdir [4].

Qeyd edilən təlimləri, həmçinin Türkiyə istehsalı olan müasir silahların (Bayraktar TB2) Vətən müharibəsində tarixi qələbənin əldə edilməsində mühüm roluna toxunan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev müharibədən sonra Azərbaycanda Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin kiçik modelinin qurulacağı fikrini dilə gətirmişdir [5].

Vətən müharibəsində qazanılmış tarixi qələbədən sonra Azərbaycan–Türkiyə hərbi əlaqələri strateji tərəfdaşlıqdan ittifaq münasibətlərinə çevrilmiş, Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində qalmış torpaqlarımızın reinteqrasiyası məqsədilə dağlıq ərazilərdə qarlı və şaxtalı hava şəraitində mümkün diversiya hallarının qarşısını almaq məqsədilə antiterror əməliyyatları təlimləri intensivləşmiş, Azərbaycan, Türkiyə, Pakistan və Qətərin cəlb olunduğu “Anadolu Qartalı–2021” beynəlxalq taktiki uçuş təlimi, Azərbaycan–Türkiyə–Pakistan xüsusi təyinatlılarının və Azərbaycan–Türkiyə–Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin üçtərəfli təlimləri keçirilmişdir.

Bu təlimlər ordumuzun döyüş qabiliyyətinin yüksək səviyyəyə qaldırılmasında və tərəfdaş ölkələrlə təcrübə mübadiləsində vacib amil hesab edilir. Bundan əlavə, Türkiyənin NATO-ya üzvlüyünün gələcəkdə Azərbaycan–NATO əməkdaşlığına müsbət təsir göstərəcəyi də istisna edilmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan və Türkiyə hər sahədə tam bir müttəfiqlər”: [Elektron resurs] / – Bakı: 26 Fevral 2020. URL: <https://modern.az/az/news/228920/> azərbaycan-ve-turkiye-her-sahede-tam-bir-muttfeqidirler-prezidentin-komekcisi.

2. Швец, Л. Турция рассчитывает на себя: [Elektron resurs] / – Bakı: 7 avqusta 2021. URL: <https://haqqin.az/comics/217268>.

3. Турция планирует к 2023 году довести экспорт вооружений до \$10 млрд: [Электронный ресурс] / Информационное агентство «Интерфакс-Азербайджан». – Баку, 21.01.2021. URL: <http://interfax.az/view/824971>

4. Буря на Кавказе / под ред. Р.Н.Пухова. – Москва: Центр анализа стратегий и технологий, – 2021. – 128 с.

5. Azərbaycanda türk ordusunun kiçik modeli: “Kompakt və peşəkar”: [Elektron resurs] / – 26.02.2021. URL: <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/154182>.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ YENİ SİYASİ REALLIQLAR

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Vüqar Məmmədzadə

mayor Elcan İmamverdiyev

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: i.eljan85@gmail.com

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, status-kvo, yol xəritəsi, aktiv çəkəndirmə, NATO.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rus çarizmi tərəfindən Qarabağ bölgəsində yerləşdirilən erməni əhalisi müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüş və azərbaycanlılara qarşı etnik düşmənçilik siyasəti həyata keçirmişdir. Qonşu xalqların torpaqlarında “böyük ermənistan” yaratmaq xülyasında olan ermənilər xarici havadarlarının köməyi ilə 1988-ci ildən etibarən Qarabağda vəziyyəti gərginləşdirmiş və Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamışdır. Nəticədə Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edilmiş, minlərlə Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş və 1 milyona qədər azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. 1994-cü ilin mayında tərəflər arasında atəşkəsin əldə edilməsi barədə “Bişkek protokolu” imzalanmışdır [1; 2, s.43].

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi heç bir zaman “donmuş” münaqişə olmamış, o, həmişə öz dinamikliyi ilə digər münaqişələrdən seçilmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri də, Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan hakimiyyəti və xalqının əvvəlki status-kvonun qorunub saxlanması ilə heç vaxt razılaşmaması idi. Münaqişənin nizamlanmasında vasitəçilik missiyasını üzərinə götürmüş ATƏT-in Minsk qrupunun tərəfləri razı salacaq müvafiq yol xəritəsini hazırlamaması və danışıqların səmərəsizliyi də dəfələrlə Azərbaycan hökuməti tərəfindən sərt şəkildə tənqid olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti – Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin dövlət səviyyəli bütün tədbirlərdə Azərbaycan Ordusunun istənilən vaxt güc tətbiq etməklə işğal altında olan torpaqları azad etmək, tarixi ədaləti və beynəlxalq hüququ bərpa etmək iqtidarında olduğunu vurğulaması da öz həllini tapmayan münaqişənin hər an nəzarətdən çıxma biləcəyinə bir işarə idi [3]. Təbii ki, bu məqam da mənfur düşməni narahat edir, onu silahlı qüvvələrini yeni silah və texnika ilə təchiz etməyə təhrik edirdi.

2016-cı ilin aprel ayında Azərbaycanın ön xətt mövqelərinin, 2020-ci ilin iyul ayında isə Ermənistan–Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində yaşayış məntəqələrinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən intensiv artilleriya atəşinə məruz qalması da, əslində rəsmi Bakıya qarşı “əzələ nümayişi” yolu ilə onun işğalla barışmasına sövq edilməsi cəhdi idi. Lakin rəşadətli ordumuzun əks-həmləsi ilə həmin təxribatların qarşısı alınmış, düşmən böyük itkilərə məruz qalmış və işğal altında olan bir sıra strateji əhəmiyyətli yüksəkliklər ordumuzun nəzarətinə keçmişdir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan təxribatlara qarşı uzunmüddətli, genişmiqyaslı əməliyyatlara başlamaq üçün sanki doğru zamanı gözləyən Azərbaycanın ali rəhbərliyi emosional qərarlar verməkdən ehtiyat edir və praqmatik addımlar atırdı.

2018-ci ilin may ayında Ermənistanda baş tutan məxməri inqilab nəticəsində Nikol Paşinyan komandasının hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycana qarşı törədilən təxribatlar – sabiq müdafiə naziri David Tonoyanın “yeni müharibə – yeni ərazilər” və ya “aktiv çəkirdmə” (active deterrence) strategiyasının həyata keçiriləcəyinə dair səsləndirdiyi fikirlər, N. Paşinyanın “Qarabağ Ermənistanıdır və nöqtə” kimi sərsəm bəyanatı və qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının danışıqlarda iştiraka cəhdi, bunun ardınca qondarma kriminal xunta rejiminin başçısı Arayik Harutyunyanın Şuşada “andicmə” mərasimi keçirməsi və onun qondarma respublika parlamentinin 2022-ci ildə Şuşa şəhərinə köçürüləcəyi ilə bağlı səfəh bəyanatı, eləcə də Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı, çoxsaylı təlimlər keçirməsi Azərbaycan hakimiyyəti və xalqının səbir kasasını dolduran son damcı oldu.

27 sentyabr 2020-ci il tarixdə işğalçının yenə də müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan yaşayış məntəqələrini atəşə tutması mülki əhali və hərbcilər arasında itkilərə səbəb olmuşdur. Buna cavab olaraq, Azərbaycan Prezidenti – Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı zamanı düzgün dəyərləndirərək (COVID-19 pandemiyasının bütün ölkələri öz daxili işləri ilə məşğul etdiyi və Amerika Birləşmiş Ştatlarında növbəti Prezident seçkilərinə hazırlıq dövrü və s.) düşməne layiqli cavab vermək vaxtının yetişdiyini bəyan etmişdir [4]. 44 günlük Vətən müharibəsində hava-quru müştərək əməliyyatının bütün növləri (yaxın, dərin və geri bölgə) və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin silahlanmasında olan yeni texnoloji silahlar tətbiq edilərək düşmənin çoxsaylı canlı qüvvəsi və texnikası məhv edilmiş, strateji səviyyəli bir sıra ağırlıq mərkəzi neytrallaşdırılmış, döyüş əzmi qırılmış və o, geri çəkilməyə məcbur edilmişdir. Rəşadətli Azərbaycan Ordusu ərazilərimizi işğaldan azad edərək, Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin moderatorluğu ilə düşməni 10 noyabr kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur etmişdir.

Vətən müharibəsinin təhlili Azərbaycan tərəfinin təkə də döyüş meydanında deyil, həm də beynəlxalq müstəvidə qalib gəldiyini göstərir. Belə ki, Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatına (NATO) üzv ölkə – Türkiyənin, nüvə başlığına

malik – Pakistanın, İsrailin və s. açıq siyasi dəstəyi bunu deməyə əsas verir. Ermənistanın da üzv olduğu Kollektiv Təhlükəsizlik Müqavilə Təşkilatı üzvlərinin, eləcə də ABŞ və bir çox qərb ölkələrinin səssiz qalmasını isə əslində Azərbaycan verilən dəstək kimi qiymətləndirmək olar.

Ermənistanın Rusiyadan asılılığının aradan qaldırılması, Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin qorunması, Xəzər hövzəsinin enerji resurslarının Avropaya təhlükəsiz şəkildə nəqli, eləcə də regionda NATO-nun da söz sahibi olması baxımından müharibə dövründə Türkiyənin Azərbaycana hərtərəfli dəstəyi ABŞ və NATO tərəfindən etirazla qarşılanmadı. ATƏT-in Minsk qrupunun sabiq amerikalı həmsədri Metyu Brayzanın təbircə: *“Türkiyənin xeyrinə regiondakı böyük geosiyasi dəyişiklik NATO-nun xeyrinədir. Türkiyənin regiona siyasi və hərbi müdaxiləsi birmənalı olaraq NATO üçün faydalıdır”* [5].

Müharibə dövründə rəsmi olaraq neytral mövqe sərgiləyən Gürcüstan da quru yolla Ermənistana silah-sursat daşınmasının qarşısını alaraq, Azərbaycanın yanında olduğunu göstərdi.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə BMT-nin qətnamələrini əməli şəkildə icra etməsi regionda yeni geosiyasi vəziyyətin yaranması ilə nəticələndi. Tərəflər arasında bütün növ nəqliyyat dəhlizinin açılması ilə bağlı Üçtərəfli Razılaşma Bəyanatının 9-cu maddəsinə əsasən, Zəngəzur dəhlizindən keçən nəqliyyat, kommunikasiya və infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını (Türkiyə–Azərbaycan–Orta Asiya) birləşdirəcəkdir [6].

Vətən müharibəsi zamanı Türkiyə hakimiyyəti və xalqının sona qədər Azərbaycanın yanında olması və bütün sahələrdə ona dəstək verməsi, iki ölkə arasındakı mövcud dostluğun daha da möhkəmlənməsinə töhfə verdi. Rus tarixçisi Andrey Zubov əbəs yerə vurğulamadı ki, Vətən müharibəsində qazanılan qələbədən sonra Bakıda keçirilən parad Ermənistan üzərində qazanılan qələbədən çox yeni geosiyasi ittifaqın yaranmasının qeyd olunmasına bənzəyirdi [7].

Vətən müharibəsindəki məğlubiyyət Ermənistanda siyasi və iqtisadi böhranla (COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata vurduğu böyük zərərlə yanaşı, ÜDM-in kəskin azalması, milli valyutanın devalvasiyaya məruz qalması, işsizlik, qida məhsullarında qiymət artımı və s.) nəticələndi və ölkədən kütləvi emigrasiya dalğası sürətləndi.

Vətən müharibəsi bir daha onu göstərdi ki, milli hədəflər mövzusunda xalq-dövlət-ordu birliyi sarsılmazdır və qüdrətli Azərbaycan dövləti taleyüklü məsələlərini özü həll edə biləcək iqtidardadır.

Yuxarıda sadalanan bütün hadisələr fonunda Ermənistan tərəfi anlamaqlıdır ki, regionda yeni yaranmış status-kvonu öz xeyrinə dəyişmək iqtidarında deyil və Qarabağın Azərbaycan ərazisi kimi tanınması, habelə region ölkələri ilə mehriban qonşuluq siyasəti apararaq ölkəsini blokadadan çıxarması onun yeganə çıxış yoludur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənov, Ə.M. Azərbaycanın geosiyaseti / Ə.M.Həsənov. – Bakı: Zərdabi LTD MMC, – 2015. – 1056 s.
2. Məmmədşad, V. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliyinin regional aspektləri / V.Məmmədşad, X.İskəndərov. – Bakı “UNİCOPY”, – 2020. – 147 s.
3. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının 100 illiyi münasibətilə keçirilən təntənəli hərbi paradı İlah Əliyevin nitqi: [Elektron resurs] / – 26 iyun 2018. URL: <https://president.az/articles/29538>.
4. İlah Əliyev xalqa müraciət edib: [Elektron resurs]. – 27 sentyabr 2020. URL: <https://president.az/articles/40968>.
5. Ankara and Azerbaijan put their differences aside in pursuit of a military victory over Armenia in Nagorno-Karabakh. The outcome is a huge geopolitical shift in Turkey's favour [Elektron resurs] / – December 11, 2020. URL: <https://www.middleeasteye.net/news/turkey-azerbaijan-armenia-caucasus-return-why>.
6. Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation: [Elektron resurs]. – November 10, 2020. URL: <http://en.kremlin.ru/events/president/news/64384>.
7. Zubov, A. Системное Поражение: [Электронный ресурс] / – December 11, 2020. URL: <https://www.aravot-ru.am/2020/12/11/346499/>.

MODEL OF SYNTHETIC INFORMATION SYSTEM FOR NATIONAL SECURITY

PhD in military sciences Vitaliy Katsalap

National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy
E-mail: typimicku@i.ua

Keywords: information space, synthetic information system, information space monitoring, operational and strategic requirements, real phenomena, national security.

In modern international military-political relations, the influence of information factors occurs through the skillful manipulation of public consciousness, the use of national and religious contradictions within the state. Therefore, timely detection of threats to national security with the use of information space monitoring systems requires continuous improvement of the capabilities of existing response tools. Because the term timeliness sets out a number of requirements related to crisis control. Therefore, taking into account each of the crisis phenomena is possible under the conditions of concretization

in it of the content of intentions to evaluate practical actions in the information space which for a number of reasons cannot be detected in advance. In such circumstances, there is a need to respond to the threat to national security.

The existing system of monitoring the information space under such conditions will constantly reduce the level of sufficient efficiency of the existing system of response to identified threats.

This situation is due to the imperfection of the relevant approaches and developments in determining the requirements for information space monitoring systems. Existing methodological approaches [1], the formation of requirements for any monitoring systems are based on generally accepted methodological bases focus on substantiating the quantitative characteristics of complex military systems. This requires a step-by-step study of the processes of exploration of real phenomena. The study of real-world reconnaissance processes refers to the determination of heuristic factors using expert groups that require constant analytical support. This feature leads to superficial and subjective decision-making due to the lack of requirements for information space monitoring systems that create knowledge bases for analytical support of such activities.

There is a need to substantiate the current scientific and practical problem, which is the need to create both theoretical and applied bases for the formation of requirements for information space monitoring systems in the interests of national security.

The unresolved issue is that the development of such requirements is actually the only way – the comparison of capabilities. The existing system with the establishment of heuristic indicators is evaluated. This leads to delays in the process and a low level of objectivity of decisions, which is detrimental to the existing system of response to identified threats [2].

Research related to the development of the theory of substantiation of requirements for information space monitoring systems is one of the components of the process of solving this problem common to national security and identifies a separate relevant scientific direction. Therefore, the consideration of information space monitoring systems should be distinguished as a separate class of information systems. Each of which has its basic methodological aspects of substantiation of requirements for information space monitoring systems based on a general theoretical approach.

Thus, to ensure national security, it is appropriate to introduce this concept, which can have the following definition: monitoring is a process of constant, continuous exploration of real phenomena and processes of synthetic integration of three types of information resources for practical use by relevant authorities. It follows that in this process, certain types of information resources include:

- cognitive (human knowledge, social mind, consciousness, mentality);
- non-electronic (alphabetic-sign and signal-sign systems);

- electronic (digital data format).

This makes it possible to introduce an adequate name for the synthetic information system, which constantly monitors the information space in the interests of national security. Since modern hostilities and preparation for them are usually associated with the mass dissemination of information, it is clear that the main direction of the synthetic information system is to continuously monitor both its own information space and the enemy.

Therefore, the system that carries out this process can be called a synthetic information system for monitoring the information space, which is designed to explore real phenomena. Based on this, such a system is the main component of crisis control in the model of the use of armed forces.

Thus, the above tasks confirm the feasibility of a generalized theoretical consideration of the formation of requirements for synthetic information systems for monitoring the information space.

A balanced approach to building a model of information space monitoring system in the interests of national security requires the implementation of the main components of this process:

- formation of requirements to the system;
- synthesis systems;
- system creation;
- implementation and development of the system.

These components of the construction of the information space monitoring system are typical both for the case of construction for the first time and for its modernization or application in new conditions. The most problematic for obtaining a solution are the components of the formation of requirements and synthesis, because here is the functional and technical essence of the system for the expected conditions of its operation, although the level of uncertainty in solving these problems is the highest. Other components of building a model of information space monitoring system are subordinate to the above. Therefore, as part of the scientific and methodological base to support decisions on the construction of a system for monitoring the information space, the greatest importance is given to the synthetic information system for monitoring the information space in the interests of national security.

Bibliography

1. Vitaliy, K. Analysis of the peculiarities of manipulation as an instrument of psychological influence on consciousness // – Kiev: Modern information technologies in the field of security and defense, – 2019. №2(35), – p. 121-126.
2. Vitaliy, K. Methodical approach to determining the sources of threats to information security in the military sphere // – Kiev: Modern information technologies in the field of security and defense, – 2019. №1(34), – p. 103-108.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA CƏNUBİ QAFQAZDA YARANMIŞ TƏHDİDLƏR

polkovnik-leytenant Cəfər Seyidov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: jafarseyidov@yahoo.com

Açar sözlər: Vətən Müharibəsi, geosiyasi nizam, demarkasiya və delimitasiya, revanş siyasəti, kondominium.

44 günlük Vətən müharibəsi Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi nizamın yaranması ilə nəticələndi və regional qüvvələr balansına ciddi təsir göstərdi. Rusiya–Türkiyə kondominiumu yeni şəraitdə regionda hərbi-siyasi proseslərə nəzarəti tam olaraq ələ keçirmiş oldu. ATƏT-in Minsk qrupu qərəzli mövqeyi ilə özünü ifşa etməklə iki həmsədr ölkənin – ABŞ və Fransa'nın rolunun zəifləməsinə gətirib çıxartdı. Vətən müharibəsinin nəticələrinə əsasən regionda Türkiyənin rolunun artması əslində NATO-nun Cənubi Qafqaza daxil olması anlamına gəlir. Yeni geosiyasi reallıq İranın milli maraqlarına tam cavab verməyə də, onun gec-tez bu vəziyyətlə barışacağını da istisna etmir.

Mövcud hərbi-siyasi şərait regionda növbəti genişmiqyaslı müharibənin baş vermə ehtimalının olmadığını deməyə əsas versə də, bəzi təhdidlərin mövcudluğunu istisna etmir. Vətən müharibəsindən sonra regional nizama təhdidləri daxili və xarici parametrlərinə görə ümumiləşdirmək mümkündür. Şübhəsiz, bu yanaşma regiona münasibətdə yenilik deyil. Cənubi Qafqaz kimi mürəkkəb politetik, polikonfessional və əlverişli coğrafi potensiala malik region tarixən biri-biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif daxili və xarici təhdidlərlə üzvü surətdə bağlı olmuşdur.

Daxili təhdidlərə aiddir:

- demarkasiya və delimitasiya;
- Ermənistanın revanş siyasəti;
- dövlət sərhədləri və Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində olan ərazilərdə davamlı təxribat – diversiya halları;
- minalanmış ərazilərin xəritələrinin tam olaraq verilməməsi;
- Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində olan ərazilərdə erməni silahlılarının türk-silah edilməməsi;
- Gürcüstan ərazisində dondurulmuş münaqişələr.

Xarici təhdidlərə aiddir:

- Rusiyanın Ermənistan ordusunun modernizasiyasında iştirakı;
- İranın Ermənistan qanunsuz yüklər daşımaları və Azərbaycan qarşı təcavüzkar ritorikası;
- Qərbin 10 noyabr razılaşmasını pozmaq cəhdləri;
- ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin yenidən bərpası.

Sadalanan daxili təhdidlər birmənalı olaraq Vətən müharibəsinin postkonflikt mərhələsinin məhsulu hesab edilir və 10 noyabr razılığının yerinə yetirilməməsi, Ermənistanın sarsıdıcı məğlubiyyətlə barışa bilməməsi, postkonflikt mərhələsinə xas olan bir sıra hərbi, təhlükəsizlik, sosial və iqtisadi problemlərin həll edilməməsindən qaynaqlanır.

Vətən müharibəsindən sonra demarkasiya və delimitasiya həlli vacib məsələlərdir. Bu məsələlərin həlli Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıması və ərazi iddialarından əl çəkməsi anlamına gəlir. Bu addım normallaşma prosesinə start verə və sonradan Ermənistan–Türkiyə münasibətlərində də sıfır siyasətin tətbiq olunmasına gətirə çıxara bilər. Bu prosesin ləngiməsinə Ermənistanın revanşist qüvvələri mane olur və mövcud hakimiyyətə qarşı təzyiq vasitəsi kimi hallandırılır. Zaman-zaman çar və bolşevik Rusiyanın əli ilə Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaratmış və onun hüdudlarını genişləndirmişdir. Ermənistan 44 günlük müharibədə məğlub olandan sonra sərhədlərin sovet dövrünün xəritəsinə əsasən demarkasiyası həyat keçirilməlidir. Sovet dövrünün inzibati-ərazi bölgüsünə uyğun olaraq, Azərbaycan sonradan çəkilmiş Gorus-Qafan yoluna nəzarəti ələ keçirmişdir. Ermənilərin hay-küy saldığı əsas məsələ Qaragöllə bağlıdır. Hətta onlar mayın ortalarından Azərbaycan əsgərlərinin həmin istiqamətdə Ermənistanın daxilinə 3,5 km irəliləməsini dünya birliyinə təcavüz aktı kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Lakin əsl həqiqətdə isə Laçının Ağoğlan çayının mənbə hissəsində, İşıqlı dağının ətəyində yerləşən Qaragöllə bağlı məhz sovetlərin vaxtında Azərbaycan Nazirlər Sovetinin qərarı əsasında Dövlət Təbiət Qoruğu İdarəsi yaradılmış, qoruğu Azərbaycan Türkləri idarə etmişdir. Qarabağ zəfəri Azərbaycan torpağı olan qoruq ərazisinin də azad edilməsini gərəkli edir [1]. Bundan əlavə, Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Kərki, Qazax rayonunun 7 kəndi, həmçinin 10 noyabr razılaşmasının şərtlərinə əsasən rus sülhməramlılarının nəzarətində olan torpaqlarımız Azərbaycana təhvil verilməlidir. Ermənistan uzun müddətdən sonra Rusiyanın iştirakı ilə Azərbaycanla dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə razılıq vermişdir.

Daxili təhdidlər sırasına aid edilənlər dövlət sərhədləri və Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində olan ərazilərdə davamlı təxribat – diversiya hallarının baş verməsi, minalanmış ərazilərin xəritələrinin tam olaraq verilməməsi (Ermənistanın Azərbaycana verdiyi mina xəritələrinin dəqiqliyi cəmi 25 faizdir (2)), Dağlıq Qarabağın statusu və öz müqəddəratını təyin etməsi məsələsindən əl çəkməməsi Ermənistanın revanşist siyasətinin tərkib hissəsi hesab edilir.

Rusiya sülhməramlılarının nəzarətində qalmış Azərbaycan ərazilərində erməni silahlılarının türk-silah edilməsi təmas xəttində gərginlik yaranan amillərdən hesab edilir. Qarşıdan qış aylarının gəlməsini nəzərə alaraq, bu məsələlərin həllini sürətləndirmək həm Rusiyanı, həm də Ermənistanı 10 noyabr sazişinin şərtlərini yerinə yetirməyə məcbur etmək lazımdır.

Hazırda regionumuzda daxili təhdidlər qismində Gürcüstan ərazisində dondurulmuş münaqişələri göstərmək olar. Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən fərqli olaraq, Gürcüstan–Abxaziya və Gürcüstan–Cənubi Osetiya münaqişələrində Rusiya ilə Qərb arasında ciddi qarşıdurma mövcuddur [3, s.32].

Xarici təhdidlərə isə regional və transregional qüvvələrin siyasətini aid etmək olar. Vətən müharibəsindən Azərbaycan və Türkiyənin qalib çıxması İranın və Qərbin regiona təsirini məhdudlaşdırmışdır. ATƏT-in Minsk qrupunun 29 illik fəaliyyətinə de-facto son qoyulmuşdur. Rusiya münaqişənin nizamlanması inhisarına keçirməyə nail olsa da, müttəfiqi Türkiyənin regionda rolunun daha da artmasına mane olmağa çalışacaq. Bu məqsədlə onun Ermənistan ordusunun modernizasiyasında iştirakı, Ermənistanda rusiyameyilli qüvvələri dəstəkləyəcəyi, ATƏT-in Minsk qrupunun yenidən fəallaşmasına razılıq verəcəyi istisna edilmir.

Qərbin isə 10 noyabr razılaşmasına əsasən regionda zəifləmiş mövqeyini Gürcüstan vasitəsilə gücləndirmək istəyini gizlətməməsi diqqətdən yayınmır. Gürcüstanın eks-prezidenti Mixail Saakaşvilinin Gürcüstana qayıdışı Qərbin regionda destabilizasiya planının tərkib hissəsi hesab edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan-Ermənistan sərhədinin demarkasiyası və Qaragöl məsələsi: [Elektron resurs] / URL: <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/proqram/2021/05/20/az-rbaycan-erm-nistan-s-rh-dinin-demarkasiyası-v-qaragol-m-s-l-si-1642282>.

2. İlham Əliyevin Rusiyanın nüfuzlu “Nasionalnaya oborona” jurnalına müsaibəsi: [Elektron resurs] / – 24 sentyabr 2021. URL: <https://globall.az/gundem/22594-lham-eliyevin-nasionalnaya-oborona-jurnalına-musahibesi-.html>.

3. Буря на Кавказе / под ред. Р.Н.Пухова. – Москва: Центр анализа стратегий и технологий, – 2021. – 128 с.

POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN HƏRBİ SİYASƏTİNİN STRATEJİ VEKTORLARI

Zəfər Nəcəfov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: zafarnajafov@yahoo.com

Açar sözlər: İkinci Qarabağ müharibəsi, postmünaqişə dövrü, dislokasiya, hərbi əməkdaşlıq, antiterror əməliyyatları.

İkinci Qarabağ müharibəsində (27.09–10.11.2020) şanlı tarix yazmış və aparıcı ölkələrin hərbi dairələrini təəccübləndirməyi bacarmış Azərbaycan Ordusu müharibədən sonra da öz hərbi potensialını artırmaqdadır. Belə ki, 2022-ci il

üçün Azərbaycan hərbi və təhlükəsizlik sahəsində xərclərini təqribən 5 milyard manata qaldırmışdır [1]. Bu, gələn il üçün dövlət büdcəsinin ümumi xərclərinin 15,5 faizini təşkil edir. Şübhəsiz, bu xərclərin əhəmiyyətli hissəsi işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə hərbi infrastrukturun qurulması və hərbi qulluqçuların sosial və xidməti problemlərinin həlli sahəsində ötən ildən başlanmış işlərin davamına sərf ediləcəkdir.

Ölkəmizdə hərbi quruculuğun miqyasının genişlənməsi postmünaqişə dövrü üçün Azərbaycanın hərbi siyasətinin və təhlükəsizliyinin mühüm istiqaməti olaraq bir neçə amillə əlaqələndirilir:

1. Deokkupasiyadan restavrasiya və dislokasiyaya transformasiya. Şübhəsiz ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin qısa müddət ərzində qurulması Azərbaycan hökumətinin postkonflikt bərpası siyasətinin strateji vektorlarından biri, bəlkə də birincisidir. Böyük qayıdışın təmin edilməsi məqsədilə bərpa-quruculuq işlərinə bu il Azərbaycan dövləti büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsait ayrılmışdır. Bu ilin birinci yarısında dövlət büdcəsində Qarabağın yenidən qurulması və bərpası üçün nəzərdə tutulan vəsaitin cəmi 16.9 faizi xərclənmişdir [2].

Böyük qayıdışın təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə zəruri təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsidir. Belə ki, 10 noyabr bəyanatına əsasən Ermənistan rəsmi şəkildə təslim olsa da, Dağlıq Qarabağda təmas xəttində Rusiya sülhməramlılarının yerləşdirilməsi, bu amildən yararlanmağa çalışan revanşistlərin işinə yarayır. Digər tərəfdən təhlükəsizlik məsələlərinin (yekun sülh müqaviləsinin olmaması, minalanmış xəritələrin tam verilməməsi, erməni silahlılarının tərk-silah edilməməsi, demarkasiya və delimitasiya işlərinin yubanması, İran və Ermənistandan Qarabağa naməlum yüklərin və əsgərlərin daşınması və s.) açıq qalması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə zəruri təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsini ləbədürür. Vətən müharibəsində tarixi qələbədən sonra qoşunların işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dislokasiyası zərurəti yaranmışdır. Həmin ərazilərdə müasir avadanlıqlarla təchiz olunmuş müxtəlif təyinatlı qurğulardan ibarət 60-dək modul tipli yerləşmə məntəqəsi hərbi qulluqçulara təhvil verilmişdir. Bu istiqamətdə quruculuq işləri davam etdirilir. Bununla da Azərbaycan əsgərinin daha effektiv və mükəmməl döyüş hazırlığı ilə məşğul olması təmin edilir [3].

2. Antiterror xarakterli təlimlərin intensivləşməsi. Bu istiqamət postkonflikt dövründə mürəkkəb relyefə malik ərazilərimizin və sərhədyanı bölgələrimizin təhlükəsizliyi üçün olduqca önəmlidir. Məlumdur ki, 10 noyabr bəyanatından az sonra Hadrutda erməni diversantları fəallaşaraq, vətəndaşlarımıza və əsgərlərimizə hücum etmişlər. Həmin təxribatın qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Xidməti qeyd edilən ərazidə antiterror əməliyyatları həyata keçirmiş və altmışdan çox erməni diversantı tərk-silah edilmişdir. Həmin hadisədən sonra erməni diversantlar Kəlbəcər, Şuşa və digər dağlıq ərazilərimizdə belə hərbi təxribatlara əl atmaqdadırlar.

Silahlı Qüvvələrimiz sərt hava şəraitində Ermənistandan və hələ də Azərbaycanın nəzarətində olmayan separatçı respublikanın ərazilərindən olan təxribatçıların Dağlıq Qarabağa daxil ola biləcəyini nəzərə alaraq, döyüş təcrübəsini inkişaf etdirməlidir. Heç şübhəsiz, bu istiqamətdə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin dağlıq ərazilərdə PKK-ya qarşı apardığı hərbi əməliyyatlar ordumuz üçün əvəzsiz təcrübə hesab edilir.

Məhz bu səbəbdən 2021-ci ilin 1–12 fevral tarixlərində Qars şəhərində Azərbaycanla Türkiyə hərbciləri arasında “Qış təlimi – 2021” birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi ordumuz üçün xüsusi praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

3. Azərbaycan Ordusunun Türk Ordusunun kiçik modelinə keçidi. İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləmiş, hətta lazım gələrsə hərbi yardım edəcəyini də açıq şəkildə bəyan etmişdir, *“Türkiyə ilə hərbi sahədə iş birliyimiz davam edəcək. Türk Ordusu NATO-da güc baxımından ikinci ən güclü ordudur. Biz Azərbaycanda Türk Ordusunun kiçik modelini yaratmaq əzmindəyik”* – bu sözləri 26 fevral tarixində keçirilən mətbuat konfransında prezident İlham Əliyev iki ölkə arasındakı hərbi perspektivdən danışarkən demişdir [3]. Ümumiyyətlə, bu ilin fevralından start götürmüş “Qış təlimi”, “Anadolu qartalı–2021”, “Mustafa Kamal Atatürk – 2021”, “TurAz şahinləri – 2021” və s. taktiki təlimlər, ilk növbədə Azərbaycanda Türk Ordu modelinin qurulması istiqamətində atılan addımlardan savayı, hər iki ölkənin Silahlı Qüvvələri arasında əməliyyat-taktiki səviyyədə subordinasıyanın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığı ikitərəfli təlimlərlə məhdudlaşmır, onlar çoxmillətli hərbi təlimlərlə də zənginləşdirilir. Belə təlimlərdən biri də “Anadolu Qartalı – 2021” beynəlxalq taktiki uçuş təlimidir. Həmin təlimə bir neçə dövlətin orduları – Türkiyə, Azərbaycan, Pakistan və Qətər cəlb edilmişdir. Bu təlimlər qabaqcıl hərbi təcrübələrin bölüşülməsi baxımından faydalı hesab edilir.

Azərbaycanda Türkiyə Ordusunun kiçik modelinin qurulması istiqamətində ən vacib addım iki ölkə arasında hərbi sahədə əməkdaşlığın keyfiyyətə yeni müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılması hesab edilir. İyunun 15-də “Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında imzalanmış müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi” iki dövlət arasında de-yure hərbi ittifaqın qurulması anlamına gəlir. Məlum bəyannamədə tərəflərin Azərbaycanın mövcudluğu, ərazi bütövlüyü üçün son bir əsrdə əvəzsiz sənəd olan Qars müqaviləsinə sadıqlığı, regional və beynəlxalq sabitliyə və təhlükəsizliyə mənfi təsir edən müxtəlif təhdid və çağırışlara, xüsusən də transmilli təhdidlərin bütün təzahürlərinə qarşı mübarizə sahəsində birgə səy və əməkdaşlığı genişləndirmək istəyi, hərbi yardımın göstərilməsi zamanı BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə əməl edilməsinin vacibliyi öz əksini tapır.

Digər tərəfdən Azərbaycanla Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlığın dərinləşməsi Silahlı Qüvvələrimizin NATO ilə yaxınlaşmasına zəmin yaradacaq.

4. Hərbi əməkdaşlığın diversifikasiyası. İkinci Qarabağ müharibəsinin tale-yində yüksək dəqiqliyə malik silahlar mühüm rol oynadı. Həmin silahlar arasında Türkiyə və İsrailə məxsus dronları – “Bayraktar TB2” və “Harop”u xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu müharibədən sonra Azərbaycanın Türkiyə və İsrailə hərbi və hərbi texniki sahədə əməkdaşlığının daha da genişlənməyə proqnozlaşdırılır-dı. Bu yaxınlarda KİV-də Azərbaycanın İsraildən 2 milyardlıq silah alacağı barə-də yayılmış informasiya ehtimalların yanlış olmadığına dəlalat edir. Bundan əla-və, bu il ərzində Azərbaycan, Pakistan və Türkiyənin xüsusi təyinatlı qüvvələri-nin iştirakı ilə “Üç Qardaş–2021” və Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın iştirak-ı ilə “Eternity” hərbi təlimlərinin keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Müdafiə və təhlükəsizlik xərcləri 5 milyard manata yaxın olacaq: [Elektron resurs] / – 8 sentyabr 2021. URL: <https://avtosfer.az/az/oxucu-mektubla-ri/mudafie-ve-tehlukesizlik-xercleri-5-milyard-manata-yaxinolacaq-154785>.

2. Bu il Qarabağın yenidən qurulmasına 372 milyon manat xərclənib: [Elektron resurs] / – 10 avqust 2021. URL: <https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycan-bu-il-qarabagin-yeniden-qurulmasina-372-milyon-manat-xercleyib/>.

3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılan modul tipli hərbi hissələrə me-diatur təşkil olunub: [Elektron resurs] / – 11 iyun 2021. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_erazilerde_yaradilan_modul_tip_li_herbi_hisselere_mediaturoteskil_olunub_VIDEO-1804611.

4. Azərbaycanda türk ordusunun kiçik modeli: “Kompakt və peşəkar”: [Elektron resurs] / – 26/02/2021. URL: <https://sherg.az/x%C9%99b%C9%99r/154182>.

5. Azərbaycan İsraildən 2 milyardlıq silah alacaq–“İsrail Hayom”: [Elektron resurs] / – 12.08.2021. URL: <https://azvision.az/news/268894/--azerbaycan-israilden-2-milyardliq-silah-alacaq-israel-hayom--.html>.

ПОРОЖДЕНИЕ НАШИХ СЛАБОСТЕЙ И КОМПЛЕКСОВ, ПРОТЕКЦИОНИЗМА И ФАВОРИТИЗМА – КОРРУПЦИЯ

Шахин Халафов

*Государственная Налоговая Служба при Министерстве Экономики
Азербайджанской Республики*

E-mail: shakh@bk.ru, xalafov1711@gmail.com

Ключевые слова: коррупция, индикаторы коррупции, протекционизм, государственная служба, коррупциогенность, виды протекционизма.

Среди множества причин и факторов политического, экономического и правового характера, способствующих распространению коррупции и увеличению ущерба, наносимого ею, следует также указать негативные социальные, личностные и психологические индикаторы, создающие почву для усиления предрасположенности к коррупции (коррупциогенности) отдельно взятого чиновника.

Момент объединения первобытных людей в некую общность, служащую целям более организованной охоты и земледелия, совместному противостоянию, угрожающим катаклизмам и необъяснимым явлениям природы, организовавших примитивное общество и, делегировавших часть своих прав и свобод вождям, старейшинам и совету военных правителей, стал предвестником организации некоего «института», называемым ныне государством. И с этого момента всё в нашей жизни, подчиняется законам силы, верховенства правителей и их институтов, подчинения большинства воле меньшинства. И это нормально, потому что человек, за редким исключением отшельничества и нелюдимости, не способен жить вне общности себе подобных. По крайней мере, пока ещё человечество не придумало и не апробировало альтернативу государственному устройству, за исключением теории анархизма, которое тоже, в свою очередь, основано на праве силы.

Так уж повелось испокон веков в патриархальном обществе, за редким исключением, разумеется, что человек не обладающий властью и властной силой, её вожделем и к ней стремится, пытается само реализоваться и утвердиться в глазах близких и окружения, посредством обретения этой самой власти. Налицествует стереотипность установки о том, что лучше управлять группой людей, нежели быть управляемым.

Все мы, в массе своей, обладая не малым числом положительных качеств и характеристик, совмещаем в себе также и огромное количество недостатков и слабостей, предопределяющих нашу поведенческую мотивацию.

Каждый индивид, вне зависимости от социального статуса, уровня образования (Кстати, под уровнем образования я не имею ввиду конкретный отечественный или зарубежный ВУЗ, или конкретную специальность. Здесь имеет значение именно тот багаж знаний, который человек приобрёл в процессе обучения), занимаемой должности или материального благосостояния, несмотря ни на что, хочет, желает и мечтает жить лучше и самодостаточнее, чем есть на самом деле, на данном отрезке жизненного пути. Данное стремление играет в нашей жизни двоякую роль, потому что желание жить лучше и комфортнее является, на мой взгляд, одним из многочисленных двигателей прогресса. В то же время оно мотивирует нас на огромное количество (исходя из многогранности человеческого феномена) негатив-

ных поступков и деяний, преследующих цель достижения желаемого результата при минимальном расходовании сил и средств, в довольно короткие сроки.

И, разумеется, не бесосновательно конечно, большинство из нас, связывают желание жить лучше с желанием управлять, руководить, довлеть над остальными, что возможно, только лишь, при условии замещения руководящих постов и должностей в структуре государственного управления. Следует, в этой связи, отметить, что эта данность или, скажем, традиционность, присущи почти всем постсоветским обществам.

Проблематичность данного стереотипа, не бесосновательно конечно, состоит в том, что, находясь на государственной службе или занимая пост руководителя в какой-либо организации и, идя на поводу своих слабостей и желаний материального и нравственного характера, государственные служащие злоупотребляют интересами этой самой службы, что, в конечном итоге, формирует коррупциогенность (предрасположенность к коррупции) этого служащего. Усугубляется это тем, что по мере карьерного роста, растут и аппетиты, и желания этого чиновника, а соответственно растут объём и общественная опасность, совершаемых им коррупционных правонарушений, преступлений, в первую очередь, а также объём, наступающих общественно-опасных последствий. А в итоге, причиняется ущерб, в первую очередь, рядовым гражданам, нарушаются, охраняемые законом права и свободы, дискредитируется имидж самой государственной власти и службы.

Почти схоже обстоят дела и с нашими комплексами. Несмотря на то, что человек является венцом природы, все мы обладаем определённым количеством мнимых или реальных недостатков, разного порядка, по мере взросления и становления личности, формирующиеся в устойчивые комплексы неполноценности, в какой-то степени, предопределяющие наши поступки, мотивацию и даже результат нашего мыслительного процесса. Чаще всего эти комплексы связаны с нашей внешностью, физическими недостатками, слабостью характера, отсутствием волевых качеств, некоторыми погрешностями психического и психологического порядка.

И вот представьте чиновника, внешне ничем не отличающегося от сотни таких же, как и он, обладающего не малым числом комплексов и слабостей, не позволяющих ему, ввиду определённых причин, быть успешнее, образованнее, умнее, интереснее и привлекательнее, чем остальные, одновременно, претендующего на самые высокие должности и почести, которыми может быть наделено должностное лицо. Люди с подобным типажом способны на любые ухищрения, подлости и беззаконие на пути достижения поставленных целей. И самое главное, заметьте, что коррупция и коррупционная деятельность для подобных индивидов является одним из самых действенных средств достижения желаемого. Я бы даже сказал больше, что

уже сформировалось целое поколение людей обоего пола, по многим факторам, не обладающими возможностью своим трудом и интеллектуальными способностями обеспечить себе желаемый достаток и авторитет, которые видят в государственной службе и в коррупционной деятельности на этой службе единственную возможность решения всех своих проблем и, материальных, в первую очередь. То есть, грубо говоря, человек только для того и поступает на государственную службу, чтобы обеспечить незаконный достаток и земные блага в ущерб государственным интересам и служебным полномочиям.

Непотизм (протекция родственников), кронизм (протекция друзей и доверенных лиц), фаворитизм, местничество, кумовство, клановость, семейственность и патронаж. Как и следует из определений данных социальных явлений, все они виды Протекционизма.

Не лишним будет указать на то, что понятие протекционизма впервые появилось, как экономическая категория, характеризующаяся, в первую очередь, положительной и должной поддержкой внутреннего производства и производителя, в частности, и экономики государства, в целом, для обеспечения конкурентоспособности и рентабельности.

Однако, с призм противодействия и предупреждения коррупционной деятельности и коррупционности чиновника данные явления представляют собой крайне негативные проявления протекционизма, способствующие:

- недовольству коллектива служащих, когда незаслуженными почестями и повышениями наделяется сотрудник близкий к руководству, по многим параметрам не заслуживающий этого;
- существенному понижению коэффициента полезного действия всего коллектива, в следствии убеждённости об отсутствии разницы между добросовестным и недобросовестным исполнением своих функциональных обязанностей;
- дискредитации имиджа конкретного государственного органа и всей государственной службы в целом;
- незаслуженному карьерному росту и продвижению по службе неквалифицированных, а порой и просто безграмотных, морально и нравственно неустойчивых людей с низким уровнем интеллекта;
- возникновению предпосылок к корпоративному объединению в преступную группировку руководителя и протектируемых им служащих;
- возникновению обстановки безнаказанности и разнузданности покровительствуемых служащих;
- возникновению целых семейных кланов, члены которых представлены во многих отраслях государственной службы;
- появлению некоей касты неприкасаемых государственных служащих, представители которой не могут быть наказаны за проступки в работе

и не могут быть привлечены к ответственности за превышение должностных полномочий или злоупотребление ими.

И это, отнюдь, не полный список нарушений и злоупотреблений, способный привести если не к полной, то значительной деградации государственной службы, угрожающий, в свою очередь, всей системе государственного управления и государственности.

Разумеется, найдётся немало тех, кто укажет на то, что у протекционизма и покровительства молодым кадрам есть и положительные примеры, и они будут правы. Вся история полна таких примеров. Если бы Екатерина Великая, в своё время, не покровительствовала обычному сибирскому крестьянину, мир не узнал бы основателя Российской Академии Наук Михаила Ломоносова. Однако, это всего лишь, исключения из правила, подтверждающие наличие данного правила.

Список использованной литературы

1. Панышин, О.А. «Протекционизм: элемент системы коррупционных практик или прогрессивное явление?»: [Электронный ресурс]/Компетентность. 3/114/2014. стр. 24-30. URL:<http://old.asms.ru/upload/iblock/e46/e4676ac926428046c982507b8ba79aea.pdf>.

2. Изотов, М.О. «Протекционизм как форма коррупционной деятельности». // – Орёл: Булгаговские Чтения, – 2010. №4, – с. 202-206.

3. Сулакшин, С.С., Максимов, С.В., Ахметзянова, И.Р. и др. «Государственная политика противодействия коррупции и теневой экономике в России». Монография в 2-х томах. т.1. // Москва: Научный эксперт, – 2008. – с. 72-73.

4. Храмова, Н.А «Фаворитизм как ключевая форма развития коррупционных отношений» – Москва: ООО «Русайнс», Социология. – 2020. №6, – с. 42-49.

5. Волчкова, Е.В «Коррупция в Цинском Китае (XVII – XIX вв.)». Мировой опыт борьбы с коррупцией: Сборник материалов научных семинаров и заседаний дискуссионного клуба (2011 – 2013) // Под ред. М.И.Амара «Трансперенси Интернешнл – Р» – Москва: – 2014. – с. 25-26.

6. «Дела семейные: nepotizm и kumovstvo». «Трансперенси Интернешнл – Россия» Подкаст «Взятки гладки»: [Электронный ресурс] / 16.09.2020. URL: <https://transparency.org.ru/projects/podkasty/podkast-vzyatki-gladki-dela-semeynye-nepotizm-i-kumovstvo.html>.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QONŞU DÖVLƏTLƏRLƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI

Gülərə Bağirova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: doktorantura-dia@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, qonşu dövlətlər, münasibətlər, hərbi əməkdaşlıq, ikitərəfli əlaqələr, çoxtərəfli əlaqələr, əməkdaşlıq dinamikası

Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri ilk olaraq qonşu dövlətlər ilə münasibətlərin qurulması oldu. 1993-cü ildə Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindən biri də məhz qonşu dövlətlərlə münasibətlərin qurulması idi. Çünki müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanın demək olar ki, bütün bu dövlətlərlə çox gərgin münasibətlər şəraitində yaşadığı tarixi faktdır.

2003-cü ildən başlayaraq xarici siyasət sahəsində Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş prinsiplərə sadıq qalan ölkə başçısı İlham Əliyev qonşu dövlətlərlə əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verərək bu münasibətlərin daha da genişlənməsinə çalışır. Azərbaycan bu gün qonşu dövlətlərlə dinamik inkişaf edən və ildən-ilə genişlənən əməkdaşlıq həyata keçirir.

Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətlərində digər sahələrlə yanaşı hərbi əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Bu əlaqələr həm ikitərəfli, həm çoxtərəfli, həm də regional və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində inkişaf etməkdədir. Üçtərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinə misal olaraq Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığını, beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində isə Azərbaycanın Türkiyə ilə həm NATO, həm də BMT (sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak), Rusiya və Qazaxıstanla MDB Müdafiə Nazirləri Şurası çərçivəsində və s. əlaqələrini göstərmək olar. Azərbaycana qonşu olan Xəzəryanı ölkələrlə hərbi sahədə əməkdaşlığa yeni impuls verən hadisələrdən biri 2018-ci ilin avqust ayında “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya”nın imzalanması oldu. Belə ki, Konvensiyadan irəli gələn digər mühüm sənədlərin (Xəzər dənizində insidentlərin qarşısının alınması haqqında Saziş, Xəzər dənizində mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında və sərhəd xidməti idarələrinin əməkdaşlığı və qarşılıqlı əlaqələri haqqında Protokollar) Xəzəryanı ölkələrin müdafiə və daxili işlər nazirləri və sərhəd xidməti rəisləri tərəfindən imzalanması bu ölkələrin müvafiq qurumları arasında əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsini zəruri edir.

Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə mövcud olan hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf dinamikasına görə Azərbaycan-Türkiyə hərbi münasibətləri ön sırada dayanır. 44 günlük Vətən müharibəsində Türkiyə Respublikasının Azərbaycana

göstərdiyi siyasi və mənəvi dəstək, Bakıda keçirilən Zəfər paradında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı, 2021-ci il iyunun 15-də iki ölkə arasında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin ən yüksək səviyyədə olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması ilə iki ölkə arasında hərbi müttəfiqlik rəsmiləşdirildi. Bu gün Azərbaycan Türkiyə ilə hərbi, hərbi-texniki, hərbi təhsil, hərbi tibb və digər sahələrdə uğurla əməkdaşlıq edir. 2013-cü ildən başlayaraq iki ölkənin müxtəlif qoşun növləri arasında həyata keçirilən birgə hərbi təlimlərin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Təkcə 2021-ci ildə həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda ona yaxın birgə təlim keçirilmişdir. Bura “TurAz Şahini”, “Sarsılmaz qardaşlıq”, “Mustafa Kamal Atatürk”, “Anadolu Qartalı” və s. təlimlər daxildir. Azərbaycan-Türkiyə birgə təlimləri artıq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə də keçirilir. Həmin ərazilərin minalardan və partlamamış döyüş sursatlarından təmizlənməsində də iki dövlətin hərbi istehkamçıları birgə fəaliyyət göstərir, bu əməliyyatlara Türkiyədən gətirilən xüsusi texnikalar da cəlb olunmuşdur. 2020-ci il noyabrın 10-da Türkiyənin xarici işlər, müdafiə nazirlərini və Milli Kəşfiyyat İdarəsinin rəisini qəbul edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: *“Bütün bu 44 gün ərzində qardaş Türkiyənin dəstəyini biz hər an hiss edirdik, bütün Azərbaycan xalqı hiss edirdi...Bu, bizim müştərək qələbəmizdir, Türkiyə-Azərbaycan birliyinin təsdiqidir. Bu gün bu birlik tarixdə bəlkə də ən yüksək səviyyədədir”* [1].

Azərbaycanın ən böyük region qonşusu olan Rusiya Federasiyası ilə də hərbi, hərbi-texniki sahədə geniş əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur. Bu əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf edir. Bu gün Rusiya Azərbaycana silah-sursat və hərbi texnika idxal edən ölkələr sırasında birinci yerdə dayanır. Rusiyadan texnika alınması çərçivəsində iki ölkə arasında imzalanmış kontraktların məbləği 5 milyard dollar təşkil edir. Ümumilikdə, iki ölkə arasında hərbi-texniki əməkdaşlığa dair 40-dan artıq müqavilə və saziş bağlanmışdır. 2006-cı ilin may ayından etibarən hərbi-texniki əməkdaşlıq üzrə ikitərəfli hökumətlərərası komissiya fəaliyyət göstərir [2]. Rusiya Federasiyasından alınan hərbi texnika və silahları istismar edə biləcək savadlı mütəxəssislərin hazırlanması baxımından Azərbaycan üçün bu ölkə ilə hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. İki ölkə arasında hərbi idman sahəsində də əməkdaşlıq uğurla inkişaf etməkdədir. 2017-ci ildən başlayaraq iki ölkənin Hərbi Dəniz Qüvvələri arasında Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin təşəbbüsü ilə 2015-ci ildə bünövrəsi qoyulan Beynəlxalq Ordu Oyunları çərçivəsində “Dəniz Kuboku” müsabiqəsi keçirilir. Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası sərhəd xidmətləri arasında da qarşılıqlı əlaqələr genişlənməkdədir.

2014-cü il aprelin 9-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin İran İslam Respublikasına, noyabr ayında isə İran Prezidentinin Azərbaycana rəsmi səfəri və səfər çərçivəsində “Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Birgə Bəyannamənin” imzalanması iki ölkə

arasındakı müəyyən dövr ərzində yaşanan soyuqluq və gərginliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadı. Beləliklə, Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərinin yeni səhifəyə qədəm qoyması iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin də inkişafına təkan verdi. Prezidenti İlham Əliyevin 2017-ci ilin mart ayında İrana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan ilə İran arasında hərbi-texniki sahədə əməkdaşlıq üçün yaxşı perspektivlərin mövcudluğu ölkə prezidentlərinin görüşündə qeyd olunmuşdur [3]. İki ölkə arasında hərbi-texniki sahədə əməkdaşlığın vəziyyəti və perspektivləri 2020-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi ilə İİR-nin Müdafiə və Silahlı Qüvvələrə Dəstək Nazirliyinin Birgə İşçi Qrupunun Tehran şəhərində keçirilmiş ikinci iclasında müzakirə edilmişdir [4]. Qeyd etmək lazımdır ki, işçi görüşünün təməli 2015-ci ildə İranın Müdafiə nazirinin Azərbaycana səfəri zamanı aparılmış danışıqlar zamanı qoyulmuşdur [5]. Azərbaycan və İran HDQ-nin hərbi gəmilərinin qarşılıqlı dostluq səfərlərinin həyata keçirilməsi də öz növbəsində mövcud sahədə ikitərəfli əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafında mühüm rol oynayır. İki ölkənin hərbi dənizçiləri “Beynəlxalq Hərbi Oyunlar” çərçivəsində keçirilən “Dəniz kuboku” yarışlarında da iştirak edirlər. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın ən uzun dövlət sərhədi İrandır. Bu baxımdan İİR-nin və Azərbaycanın sərhəd xidmətləri arasında da əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi hər iki tərəfin maraq dairəsindədir. Azərbaycanın və İranın hərbi tibb mütəxəssisləri arasında keçirilən görüşlər mövcud sahədə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı üçün yeni imkanlar açır [6]. “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya”nın imzalanması iki ölkənin müvafiq hərbi qurumlarının birgə fəaliyyətini də zəruri edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkə arasında qarşılıqlı faydalı hərbi əməkdaşlıq üçün böyük potensialın olmasına baxmayaraq, Azərbaycan-İran münasibətlərində vaxtaşırı yaranan gərginlik mövcud sahədə ölkələrarası əlaqələrin də dinamikasına öz təsirini göstərir.

Azərbaycanın qonşu dövlətlər arasında ən yaxın müttəfiqlərindən biri də Gürcüstan Respublikasıdır. Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq regional iqtisadi layihələrin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ikitərəfli və NATO proqramları çərçivəsində, eyni zamanda Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan formatında uğurla davam etdirildiyi qeyd edilməlidir. Azərbaycanın təşəbbüsü və iştirakı ilə həyata keçirilən mühüm enerji və nəqliyyat layihələri və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkəmizin qonşu dövlətlərlə çoxtərəfli formatda əməkdaşlığına yol açmışdır. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı və üçtərəfli birgə təlimlərin həyata keçirilməsi bunun bariz nümunəsidir. Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında dövlət sərhədlərinin mühafizəsi sahəsində əməkdaşlıq əlaqələri ildən-ilə genişlənməkdə olan sahələrdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ilə Gürcüstan sərhəd təhlükəsizliyi sahəsində Avropa İttifaqı, BMT, GUAM kimi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də uğurla əməkdaşlıq edirlər [7].

İki ölkə arasındakı münasibətlərdə hərbi əməkdaşlıq önəmli yer tutur və bu əlaqələrin genişlənməsi regionun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın qonşu dövlətlər olan Qazaxıstan və Türkmənistan ilə də müdafiə sahəsində əməkdaşlığı üçün böyük imkanlar mövcuddur və bu münasibətlərin davam etdirilməsi ölkələrin maraqlarına cavab verir. Ölkələrin hərbi nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı səfərləri ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafına təkan verir.

Göründüyü kimi, Azərbaycan qonşu dövlətlərlə hərbi sahədə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formatda uğurla əməkdaşlıq edir. İlk növbədə bu əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı və genişlənməsi regional təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra Rusiya və Türkiyənin bölgədə təhlükəsizliyin təmin olunmasında birgə iştirakı da buna bariz nümunədir. Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə hərbi əməkdaşlıq əlaqələrinin dinamikası onu söyləməyə əsas verir ki, bu münasibətlər qarşıdakı illərdə də səmərəli inkişaf edərək genişlənəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Prezident İlham Əliyev Türkiyənin xarici işlər, milli müdafiə nazirlərini və Milli Kəşfiyyat İdarəsinin rəisini qəbul edib: [Elektron resurs] / – 10.11.2020. URL: <https://mod.gov.az/az/news/prezident-ilham-eliyev-turkiyenin-xarici-isler-milli-mudafie-nazirlerini-ve-milli-kesfiyyat-idaresinin-reisini-qebul-edi-33797.html>.

2. Какое оружие Азербайджан покупал у России. Экспорт российского вооружения: [Электронный ресурс] / – 25.09.2018. URL: <https://tass.ru/armiya-i-opk/5598195>.

3. Azərbaycan ilə İran arasında hərbi əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunub: [Elektron resurs] / – 24.10.2017. URL: <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ile-iran-arasinda-herbi-emekdasliq-meseleleri-muzakire-olunub-20429.html>.

4. Azərbaycanın hərbi nümayəndə heyəti İranda səfərdədir: [Elektron resurs] / – 26.02.2020. URL: <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycanin-herbi-numayende-heyeti-iranda-seferdedir-30241.html>.

5. İran nümayəndə heyəti H.Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi məktəbini ziyarət edib: [Elektron resurs] / – 21.10.2016. URL: <https://mod.gov.az/az/news/iran-numayende-heyeti-h-eliyev-adina-azerbaycan-ali-herbi-mektebini-ziyaret-edib-13902.html>.

6. Azərbaycan və İran hərbi əməkdaşlığı genişləndirir: [Elektron resurs] / – 21.02.2018. URL: <https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-ve-iran-herbi-emekdasligi-genislendirir-21728.html>.

7. Bakıda keçirilən seminarda Azərbaycan və Gürcüstan sərhəd xidmətlərinin əməkdaşlığı müzakirə olunur: [Elektron resurs] / – 07.07.2015. URL: <http://interfax.az/view/644683/az>.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MİLLİ MARAQLARI: FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Könül Şıxıyeva
Azərbaycan Respublikası Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyası
E-mail: konul_politoloq@mail.ru

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, daxili və xarici təhdidlər, dövlətin təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü, milli dəyərlər.

Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarının formalaşması və təşəkkülü xüsusiyyətləri, prioritetliyinin təmin edilməsi vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi siyasi elmdə və milli təhlükəsizlik sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli maraq problemini tədqiq edən tədqiqatçıların yekdil rəyincə, bu mürəkkəb və uzunmüddətli proses üç əsas mərhələdən ibarətdir: 1) milli maraqların araşdırılması və formalaşdırılması; 2) milli maraqların ölkənin qanunvericilik aktlarında təsbit olunması; 3) milli maraqların təmin olunmasının vasitə və üsullarının müəyyən edilərək əməli fəaliyyətə keçilməsi [1, s.73].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli maraqlar kompleksinin formalaşmasını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: 1. 1991–1993-cü illər; 2. 1994–2003-cü illər; 3. 2004–2021-ci illər.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyə qovuşduğu 1991-ci ildən milli təhlükəsizliyin əsas məqsədləri, milli maraq çərçivəsinin müəyyən edilməsi və təmin olunması, milli təhlükəsizlik siyasətinin vəzifələri, mexanizmləri, metod və vasitələrin tapılması və s. haqqında müxtəlif dövlət qurumları səviyyəsində, akademik dairələrdə və ictimai-siyasi institutlarda rəsmi və qeyri-rəsmi müzakirələr başlandı. Milli inkişaf strategiyasının, milli maraq dairəsinin, ölkənin təhlükəsizliyinin əsaslarının müəyyən olunması və lazımı səviyyədə təşkili, onun təhlükəsizlik çərçivəsinin, geosiyasi kodunun yaradılması və milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi kimi mühüm dövlət vəzifələrinin həlli yenicə müstəqillik qazanmış və milli təhlükəsizlik sistemi hələ kifayət qədər möhkəmlənməmiş bir dövlət üçün o qədər də asan deyildi. Bu mənada deyə bilərik ki, milli maraqların formalaşmasının birinci mərhələsi 1991–1993-cü illərdə ümumi prioritetlər məlum olsa da, ölkənin milli maraqlarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin onların təmin olunması istiqamətində, demək olar ki, elə bir fundamental iş görülməmişdi. Bu sahənin müəyyən sistemə salınması, milli maraqları təmin edəcək milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması haqda danışmaq belə tez idi [1, s.49].

İkinci mərhələdə artıq milli təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılması istiqamətində müvafiq əməli işlər görülmüşdü, milli maraqların təmin olunması üçün daxili və xarici siyasət kursunda ciddi dönüş baş vermişdi. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin nəzəri əsasları Ulu öndər Heydər Əliyevin 1993–

2003-cü illərdəki ayrı-ayrı çıxışlarında öz əksini tapmışdır. Lakin bütövlükdə ölkənin milli təhlükəsizlik konsepsiyasının ərsəyə gəlməsi və təhlükəsizlik siyasətinin tam formalaşdırılması üçün Azərbaycan hökumətinə xeyli vaxt lazım olmuşdur.

Milli maraqların tam formalaşması və təmini – üçüncü mərhələ Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkənin milli maraqları ilə bağlı dövlət siyasətini formalaşdırarkən bir çox iqtisadi, siyasi, ideoloji, coğrafi, mədəni və digər amilləri, daxili siyasi maraqları, müxtəlif sosial-siyasi qüvvələrin, beynəlxalq aləmin mümkün reaksiyalarını, Ulu Öndərin təhlükəsizliklə bağlı zəngin nəzəri irsini nəzərə alaraq, ölkə vətəndaşlarının milli iradəsini və dövlətin ali təhlükəsizlik maraqlarını rəhbər tutmuşdur. 2004-cü ildə “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanun qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi-dövlətin müstəqilliyinin, suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, konstitusiya quruluşunun, xalqın və ölkənin milli maraqlarının, insanın, cəmiyyətin və dövlətin hüquq və mənafelərinin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasının təmin edilməsidir. Bu qanun özündə milli lider Heydər Əliyevin milli təhlükəsizlik təliminin əsas prinsiplərini, məqsəd və vəzifələrini əks etdirməklə yanaşı, həm də ölkənin Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının yaradılmasını şərtləndirmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş və fəaliyyət üçün əsas götürülmüşdür. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik sahəsinin qanunvericiliyinin əsasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanun və “Milli təhlükəsizlik konsepsiyası” təşkil edir.

“Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanunun 6-cı maddəsində Azərbaycan Respublikasının milli maraqları ilə bağlı müddəalar geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Burada Azərbaycan Respublikasının milli maraqları dedikdə, Azərbaycan xalqının milli dəyərləri başa düşülür. İstinad olunan müddəaya əsasən ölkəmizin müxtəlif sahələrdə yəni siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi, informasiya, ekoloji, elm, mədəniyyət və mədəniyyət sahələrində əsas milli maraqları vardır [2, s.2].

Milli təhlükəsizlik konsepsiyasının “Azərbaycan Respublikasının milli maraqları” bölməsində xalqımızın fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarət olan milli maraqlarımız aşağıdakı kimi sıralanır:

- dövlətin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması, onun beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;
- Azərbaycan xalqının vahidliyinin qorunub saxlanılması, azərbaycançılıq ideyasının təşviqi;
- vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insan hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması;
- demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi,

asayişin təmini yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması;

– beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirmək, global və regional təhlükəsizlik və sabitliyə töhfə vermək üçün dəyərlərini bölüşdüyü beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiyaya yönəlmiş əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

– bazar iqtisadiyyatının inkişafı, onun hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, iqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədi ilə daxili və xarici sərmayələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

– təbii sərvətlərdən tam səmərəli istifadə edilməsi, davamlı iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması, təhsil, elmi və texnoloji potensialın artırılması yolu ilə Azərbaycan xalqının gələcək inkişafının, əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin və fiziki sağlamlığının təmin edilməsi;

– dünya azərbaycanlılarının bölüşdüyü dəyərlərə əsaslanan milli özünəməxsusluğun və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi;

– Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk, vətənpərvərlik və milli iftixar hissinin, intellektual potensialının inkişaf etdirilməsi [3, s.1].

Prezident İlham Əliyevin milli maraqları təmin edən siyasəti müstəqilliyinin 30-cu ilini yaşayan respublikamızı beynəlxalq nüfuz baxımından xarakterizə edən əsas keyfiyyətlərdəndir. Eyni zamanda Azərbaycanın öz torpaqları uğrunda inamla savaşa başlaması da, müstəqil siyasətin təzahürüdür. Daim inkişaf etməkdə və möhkəmlənməkdə olan respublikamızın uğurlu hərbi əməliyyatları da güclü dövlətin ortaya qoyduğu reallıq idi. Prezident İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı beynəlxalq təzyiqləri layiqincə dəf etdi. Ən əsası, Ali Baş Komandan bir daha bütün dünyaya sübut etdi ki, heç bir qüvvə Azərbaycanı haqq yolundan, həyatı vacib maraqlarından döndərə bilməz. Beləliklə, həm tarixinin ən güclü dövlətinə çevrilməsi, həm də tam müstəqil siyasət yürütməsi Azərbaycanın Vətən müharibəsindən qalib kimi çıxmasını şərtləndirən əsas amillər oldu. Milli maraqlarımızın əsasını təşkil edən ərəzi bütövlüyümüz, suverenliyimiz tam bərpa olundu və Prezident İlham Əliyev vahid Azərbaycanın güclü lideri kimi tarixə öz adını yazdırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qasimov, S. Milli maraqların formalaşması və qiymətləndirilməsi (konseptual yanaşma) // – Bakı: Geostrategiya jurnalı, №01(43), yanvar-fevral 2018, – s.73-76.

2. Qasimov, C. Milli təhlükəsizliyin əsasları / C.Qasimov, N.Nağıyev. – Bakı: MTN Maddi-texniki Təminat Baş İdarəsinin NPM, – 2015. – 407 s.

3. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / Bakı, – 29 iyun 2004-cü il. URL: goo.gl/kzdYnB.

4. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası / – Bakı: VES Consultancy LLC, – 2007. – 25 s.

VƏTƏNİ MÜDAFİƏ VƏZİFƏSİNİN KONSTITUSION ƏSASLARI (AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ KONSTITUSİYALARINA İSTİNAD EDİLMƏKLƏ)

baş leytenant Nazlı Abbasova

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: abbasovasss_85@mail.ru

Açar sözlər: vətəni müdafiə, vətənə sədaqət, konstitusiya, Türkiyə Anayasası, Azərbaycan Ordusu, referendum dəyişiklikləri, vətənə xidmət, alternativ xidmət.

Azərbaycanın Vətən müharibəsində qələbəsini şərtləndirən mühüm amillərdən biri də “ilk atəşdən işləməyə başlayan” təkmil hərbi qanunvericiliyə malik olmasıdır. Bu isə uzun illər ardıcıl həyata keçirilmiş məqsədyönlü qanunvericilik siyasətinin nəticəsidir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən ölkə Konstitusiyasında digər qanunvericilik sahələri ilə yanaşı, hərbi qanunvericiliyin də başlıca prinsipləri və ilkin müddəaları öz əksini tapmışdır. Burada ilk növbədə Konstitusiyanın “Silahlı Qüvvələr” adlanan 9-cu maddəsinə istinad etmək lazımdır. Xatırladığımız kimi, 26 sentyabr 2016-cı il tarixdə keçirilmiş ümumxalq səsverməsi – referendumla Konstitusiyaya bir sıra əlavə və dəyişikliklər edildi [1]. Bu əlavə və dəyişikliklər ölkədə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dövlət strukturlarının təkmilləşdirilməsi, eləcə də Silahlı Qüvvələrin gücləndirilməsi və respublikanın təhlükəsizlik sisteminin möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövrün tələblərindən irəli gəlirdi. 2016-cı il referendumuna qədər Konstitusiyanın 9-cu maddəsinin mətninə görə “digər silahlı birləşmələr” Silahlı Qüvvələrin tərkib hissəsi sayılmırdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti isə yalnız Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı hesab edilirdi. Sərhəd qoşunları, daxili qoşunlar, Milli Qvardiya və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının silahlı birləşmələri ölkə başçısına icra hakimiyyətinin başçısı kimi tabe olurdular. Adı çəkilən silahlı birləşmələrin son illərdə keçdiyi inkişaf yolu onların real hərbi qüvvəyə çevrilməsinə imkan verdiyindən, bu birləşmələrin də Silahlı Qüvvələrin tərkib hissəsi hesab edilməsi məqsədəuyğun idi. Məhz bu məqsədlə Konstitusiyanın 9-cu maddəsinə edilən dəyişikliklərdə bütün silahlı birləşmələr üzərində vahid komandanlığın tətbiqi məsələsi öz əksini tapdı. Ordunun hüquqi statusunun dəqiqliklə göstərilməsi və siyasi hakimiyyətlə ordu siyasəti arasında dəqiq sərhədin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bu dəyişiklik nəticəsində 9-cu maddənin mətni – “Silahlı Qüvvələr Azərbaycan Ordusundan və başqa silahlı birləşmələrdən ibarətdir” – formasında təsbit edildi. Təbii ki, bu dəyişikliyin Konstitusiyada belə bir məzmununda əks olunması gələcəkdə hər hansı bir qeyri-qanuni hərbi birləşmələrin yaradılması ehtimalının qarşısını almaq baxımından vacib hüquqi baza rolunu oynayır.

Eyni zamanda Konstitusiyanın “Vətəndaşların əsas vəzifələri” adlanan 4-cü fəslində vətəndaşların hərbi xidmət keçmə qaydalarını tənzimləyən normativ aktların əsaslandığı ilkin müddəaları əks etdirən “Vətəni müdafiə” vəzifəsi (maddə 76) təsbit edilmişdir [2]. Maddənin mətninə əsasən, “Vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur”. Buradakı “borc” ifadəsi Vətəni müdafiənin konstitusion vəzifə olduğunu bir daha isbat edir. Bu məqamda haşiyəyə çıxaraq qeyd etməliyik ki, Konstitusiyada “Vətənə sədaqət” adlanan digər bir vəzifə təsbit olunmuşdur. “Vətənə sədaqət” və “Vətəni müdafiə” anlayışları nə qədər yaxın, əlaqəli olsalar da, Konstitusiyanın mətnində bu iki vəzifə bir-birindən fərqli mahiyyətdə və məzmununda göstərilmişdir.

Müqayisə üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin 1982-ci il tarixli Anayasasının “Siyasi haqlar və vəzifələr” adlanan 4-cü bölməsində 72-ci maddəyə diqqət yetirək. “Vatan xidməti” (“Vətənə xidmət”) adlanan bu maddənin mətninə əsasən “Vatan xidməti, hər Türkün hakkı və ödevidir” (“Vətənə xidmət hər Türkün haqqı və vəzifəsidir”). Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından fərqli olaraq, TC Anayasasında “Vətənə xidmət” həm hüquq, həm də vəzifə kimi təsbit edilir. Digər tərəfdən Vətənə xidmət Vətəni müdafiə ilə, yəni, yalnız hərbi xidmət keçməklə məhdudlaşdırılmır. Bu maddənin mətnində təhlilə ehtiyac duyulan digər bir məqam, Vətənə xidmət vəzifəsinin “hər Türk”ə həvalə edilməsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında müvafiq müddəada “hər bir vətəndaş” ifadəsi istifadə edilir. Konstitusiyamızın 52-ci maddəsinə görə “Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır”. Başqa sözlə, Konstitusiyamız vətəndaşlığı şəxsin etnik mənsubiyyəti və ya mənşəyi ilə əlaqələndirmir. Türkiyə Cümhuriyyəti Anayasasının 66-cı maddəsinə görə “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür” (Türk dövlətinə vətəndaşlıq ilə bağlı olan hər kəs Türkdür), yəni hansı etnik mənsubiyyətə aid olmasından asılı olmayaraq, Türkiyə Cümhuriyyətinin vətəndaşlığını əldə etməsi şəxsin Türk sayılması üçün kifayət edir və məhz bu səbəbdən də “Vətənə xidmət” hər bir Türkün hüququ və vəzifəsi hesab edilir.

TC Anayasasının “Vətənə xidmət”i nəzərdə tutan 72-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, “Bu xidmətin Silahlı Qüvvələrdə və ya kamu kesimində ne şəkildə yerinə getiriləcəyi və ya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir” (Bu xidmətin Silahlı Qüvvələrdə və ya dövlət qulluğu orqanlarında hansı şəkildə yerinə yetirilməsi və ya yerinə yetirilmiş hesab edilməsi qanunla tənzimlənir). AR Konstitusiyasının 76-cı maddəsində nəzərdə tutulan vətəndaşların hərbi xidmət keçmə qaydalarının qanunla müəyyən edilməsi və TC Anayasasının 72-ci maddəsində vətənə xidmətin hansı şəkildə həyata keçirilməsinin qanunla tənzimlənməsi ilə bağlı müddəalar öz aralarında bənzərlik təşkil etsə də, TC Anayasasının 72-ci maddəsində qeyd olunan “yerinə yetirilmiş hesab edilməsi” ifadəsinə ay-

dınlıq gətirmək lazımdır. Belə ki, Türkiyə hərbi qanunvericiliyində “Vətənə xidmət” vəzifəsinin hərbi xidmət keçmədən fərqli formalarda icra edilməsi də nəzərdə tutulur. Məsələn, xarici ölkələrdə işləyən və həmin ölkədə müvəqqəti və ya daimi olma icazəsinə sahib olan hərbi mükəlləfiyyətli şəxslər qanunla müəyyən edilmiş məbləğdə vəsait ödəyərək iki aylıq hərbi təlimlərdə iştirak etməklə Vətənə xidmət vəzifəsini yerinə yetirmiş hesab olunurlar. TC Anayasasının 72-ci maddəsinin mətnindəki “yerinə yetirilmiş hesab edilməsi” ifadəsi gələcəkdə “Vətənə xidmət” vəzifəsinin yerinə yetirilməsinin buna bənzər digər formalarının qanunvericilikdə təsbit olunmasına imkan yaradır.

AR Konstitusiyasının 76.2-ci maddəsində qeyd olunan “Vətəndaşların əqidəsi həqiqi hərbi xidmət keçməyə ziddirsə, qanunla müəyyən edilmiş hallarda həqiqi hərbi xidmətin alternativ xidmətlə əvəz olunmasına yol verilir” ifadəsini də bu aspektdən izah etməyə ehtiyac yaranır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının alternativ xidmət (əmək mükəlləfiyyəti) keçməsi qaydası haqqında” Əsasnamədə qeyd olunur ki, alternativ xidmət (əmək mükəlləfiyyəti) dövlət xidməti olub Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Azərbaycan dövləti qarşısında vəzifələrini icra etməsi məqsədini güdür və öz əqidəsinə görə hərbi xidmət keçə bilməyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları alternativ xidmət (əmək mükəlləfiyyəti) keçirlər. Burada hərbi xidmət keçməyə imkan verməyən əqidə dedikdə, ruhani vəzifə tutan din xadimlərinin və dini tədris məktəbləri şagirdlərinin (tələbələrinin) etiqad etdikləri dini əqidə başa düşülür. Göründüyü kimi, AR Konstitusiyasının 76.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan alternativ xidmət imkanı yalnız dini əqidəsinə görə həqiqi hərbi xidmət keçə bilməyən şəxslərə (din xadimləri və dini məktəb tələbələri) verilir. Beləliklə, AR Konstitusiyasının 76.2-ci maddəsinə və TC Anayasasının 72-ci maddəsinə müqayisə edərkən aydın olur ki, Azərbaycan Respublikası hərbi qanunvericiliyi yalnız məhdud şərtlər daxilində “Vətəni müdafiə” vəzifəsinin hərbi xidmət keçməklə deyil, başqa formada yerinə yetirilməsini nəzərdə tutursa, Türkiyə hərbi qanunvericiliyi “Vətənə xidmət” vəzifəsinin Silahlı Qüvvələrdə hərbi xidmətdən başqa digər çoxsaylı formalarda yerinə yetirilməsi imkanlarını nəzərdə tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının referendum Aktı. 26 sentyabr 2016-cı ildə keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/47434>.

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>.

3. Türkiyə Cumhuriyeti Anayasası (gerekçeli): [Elektron resurs] / – Mart, 2021. URL: https://www.anayasa.gov.tr/media/7465/gerekceli_anayasa_2021.pdf.

4. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının alternativ xidmət (əmək mükəlləfiyyəti) keçməsi qaydası haqqında Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 31 iyul 1992-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/7597>.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ZAMANI ERMƏNİSTANIN TƏTBİQ ETDİYİ HİBRİD MÜHARİBƏ METODLARI

Ceyhun Əhmədli

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: jeyhun.ahmadli9204@gmail.com

Açar sözlər: Ermənistan, hibrid müharibə, hibrid təhdid, Qarabağ.

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsinin gedişində Ermənistan intensiv şəkildə hibrid müharibə alətlərindən istifadə etmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev müharibə davam edərkən verdiyi açıqlamasında bildirmişdir ki, döyüş meydanında uğursuzluqla üzləşən Ermənistan dövləti Azərbaycana qarşı hibrid müharibə kampaniyası aparmaqdadır. Azərbaycan rəsmisi Ermənistanın mülki yaşayış obyektlərinə yönəlik hücumlarını terror siyasəti kimi xarakterizə etmişdir [1].

Akademik tədqiqatlar onu göstərir ki, hibrid müharibə aparan dövlətin əsas hədəfi, bir qayda olaraq, mülki yaşayış məntəqələri olur. Döyüş meydanında öz gücünə güvənməyən və ya ardıcıl şəkildə ağır hərbi məğlubiyyətlərə uğrayaraq çarəsiz vəziyyətə düşən tərəf sivil insanları və rəqibin strateji əhəmiyyət daşıyan mülki infrastruktur obyektlərini hədəf seçməklə müharibənin taleyini psixoloji fəzada həll etməyə çalışır. Hədəf ölkənin cəmiyyətində qorxu effekti yaradaraq sabitliyi pozmaq və iqtidarla cəmiyyət arasındakı birliyi zədələməyə hesablanmış bu taktikaya müasir müharibələrdə tez-tez rast gəlinir [2, s.10]. Hibrid müharibənin əsas komponentlərindən biri kimi nəzərdən keçirilən bu metod, həm də beynəlxalq akademik və siyasi dairələr tərəfindən terror əməli kimi səciyyələndirilir. 2008-ci ildə ABŞ-ın Qərargah Rəisi George William Casey konvensional, nizamsız, terror və kriminal bacarıqların kombinasiyasını hibrid təhdid növü kimi xarakterizə etmişdir [3, s.28]. ABŞ Birgə Qüvvələr Komandanlığı da hibrid təhdidi həmin bacarıqların sinxron və bir-birinə adaptasiya olunmuş şəkildə tətbiqi kimi izah etmişdir [4, s.2]. Amerika alimi Villiam Linds yazır ki, hibrid müharibə aləti olaraq terror siyasətinə əl atan tərəf rəqibinin iradəsini qırmağı və rəqib ölkənin daxilində sosial-psixoloji kollaps yaratmağı hədəfləyir [5, s.101-104]. Rusiyalı alim, hərbi elmləri namizədi Aleksandr Bartoş da terrorizmi hibrid təhdid növü kimi xarakterizə edərək bildirir ki, bu metoddan üstün hərbi gücə

malik rəqibə qarşı mübarizədə istifadə olunur [6]. Başqa bir akademik mənbədə də terrorçuluq fəaliyyəti hibrid müharibə aparən ölkənin müraciət etdiyi vasitə kimi səciyyələndirilir [7, s.198-210].

İkinci Qarabağ müharibəsi başlandığı andan etibarən Ermənistan ordusu döyüş meydanında darmadağın edildi. Bütün cəbhəboyu əməliyyatlarda uğursuzluğa düşərən Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi son çarə olaraq Azərbaycanın mülki yaşayış obyektlərini atəşə tutmaq yolunu seçdi. Müharibənin davam etdiyi günlərdə Azərbaycanın cəbhə xəttindən xeyli uzaqlıqda yerləşən və ümumiyyətlə hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb etməyən Gəncə [8] və Bərdə [9] şəhərləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən davamlı şəkildə bombardmana məruz qaldı. Bu terror hücumlarının nəticəsində 60-a yaxın azərbaycanlı sivil həyatını itirdi. Ermənistan rəhbərliyinin bəhs olunan terror hücumlarını təşkil etməkdə əsas məqsədi Azərbaycanda həmrəylik mühitini zədələmək və döyüş meydanında aramsız şəkildə irəliləyən Azərbaycan Ordusunun qələbə əzmini sındırmaq idi.

Müharibə zamanı Azərbaycanın strateji əhəmiyyət kəsb edən infrastruktur obyektlərinin atəşə tutulması da real hibrid təhdid nümunələri idi. Azərbaycanın elektrik enerjisi ilə təminatında son dərəcə önəm kəsb edən Mingəçevir şəhərinin dəfələrlə raket atəşinə tutulması [10] Ermənistanın hibrid müharibə apardığını göstərən təkzibolunmaz faktlardan biri idi. Cəbhədən 100 km-dən artıq uzaqlıqda yerləşən bir şəhərin vurulmasında məqsədin ekoloji fəlakət doğurmaq olduğunu anlamaq elə də çətin deyil. Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev ermənilərin Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasını hədəf almasını çarəsizliyin barbar ifadəsi kimi səciyyələndirmişdi [11]. Qeyd edək ki, Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi Mingəçevir SES-i vurmaqla bağlı hələ 2014-cü ildə niyyətinin olduğunu bəyan etmişdi. Həmin vaxt müdafiə naziri postunu tutan Seyran Ohanyan Mingəçevir SES-ə qarşı diversiya törədilməsinin mümkünliyünü gizlətməmişdi. Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi isə Ohanyanın sözügedən bəyanatına sərt formada qarşılıq vermişdi [12]. Ermənistan tərəfi İkinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində də oxşar bəyanatlar səsləndirmişdir.

Ermənistanın kritik infrastrukturunu sıradan çıxarmağa yönəlmiş hədəflərindən biri də regionun ən böyük strateji layihəsi hesab olunan və Avropanın enerji təhlükəsizliyində müstəsna əhəmiyyət daşıyan Bakı–Tbilisi–Ceyhan (BTC) neft kəməri olmuşdur. İkinci Qarabağ müharibəsi davam edərkən – 06.10.2020-ci il tarixdə neft kəmərinin Yevlax rayonu ərazisindən keçən hissəsinə raket zərbələri endirilsə də, Azərbaycan Ordusunun sayıqlığı nəticəsində həmin terror cəhdinin qarşısı alındı [13]. Ermənistanın bu terror əməlini törətməkdə əsas niyyəti neft tədarükündə yaranacaq ləngimələrə görə Azərbaycanı beynəlxalq təzyiqlərə məruz qoymaq idi. Azərbaycan iqtisadiyyatının karbohidrogen ixracından müəyyən asılılığının olduğunu nəzərə alsaq, bu hadisə ölkədəki iqtisadi duruma da təsirsiz ötüşməyəcəkdi.

Gəncə və Bərdədə törədilən terror aktları, eləcə də Mingəçevir SES və BTC neft kəmərinin hədəfə alınması müharibə zamanı Ermənistan tərəfdə yaşanan çarəsizliyin göstəricisi idi. Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi döyüş meydanında rüsəvayçı məğlubiyyətin qaçılmaz olduğunu dərk etdiyi üçün müharibənin taleyini psixoloji fəzada həll etməyə çalışdı. Döyüş əməliyyatlarının aparıldığı bölgəyə aidiyyəti olmayan şəhər və rayonlarımıza ardıcıl şəkildə raket zərbələrinin endirilməsi Ermənistanın hibrid müharibə siyasətinin əyani sübutu idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Prezidentin köməkçisi: “Ermənistan hibrid müharibəyə keçir”: [Elektron resurs] / – 3 noyabr 2020. URL: <https://report.az/qarabag/hikmet-haciyev-ermenistan-hibrid-muharibeye-kecir/>.
2. Mehmet, E.C. Kitlesel Şiddetə – Savaşa Bir Eleştiri Denemesi: Savaşın Teorik Konsepti ve Devlet Tekelinden Çıkan Çatışma Davranışı // – Yalova: Barış araştırmaları ve çatışma çözümleri dergisi, – 2013. №1, – s. 3-20.
3. George, C. Casey. America's Army in an Era of Persistent Conflict // – Washington: Army Magazine, – 2008. October, №10, – p. 19-28.
4. Glenn, R.W. Thoughts on Hybrid Conflict: [Electronic resource] / – March 2, 2009. URL: <https://smallwarsjournal.com/blog/journal/docs-temp/188-glenn.pdf>.
5. Karp, A. Global insurgency and the future of Armed Conflict / A.Karp, R.Karp, T. Terriff. – New York: Routledge Press, – 2007. –316 p.
6. Бартош, А.А. Гибридные войны в стратегии США и НАТО: [Электронный ресурс] / – October 10, 2014. URL: https://nvo.ng.ru/concepts/2014-10-10/1_nato.html.
7. Bachmann, S.D., Gunneriusson, H. Russia's hybrid warfare in the East: Using the information sphere as integral to hybrid warfare // – Washington: Georgetown Journal of International Affairs, – 2015. – p. 198-212.
8. Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan: [Electronic resource] / – December 11, 2020. URL: <https://www.hrw.org/news/2020/12/11/armenia-unlawful-rocket-missile-strikes-azerbaijan>.
9. Azerbaijan says Armenia used cluster bombs in deadly Barda attack: [Electronic resource] / – 2020. October; 28. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/10/28/azerbaijan-says-21-dead-in-armenia-attack-near-nagorno-karabakh>.
10. Ermənistan ərazisindən Mingəçevir istiqamətində atılan ballistik hədəfin qalıqlarının fotogörüntüləri: [Elektron resurs] / – 10 oktyabr 2020. URL: <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-32842.html>.
11. Hikmət Hacıyev: “Ermənistan Mingəçevir şəhərinə raket atıb”: [Elektron resurs] / – 4 oktyabr 2020. URL: <https://report.az/qarabag/hikmet-haciyev-ermenistan-silahli-quvveleri-mingecevir-seherine-raket-hucumu-teskil-edib/>.

12. Ermənistan Müdafiə nazirinə cavab: [Elektron resurs] / – 8 Avqust 2014. URL: <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-15326.html>.

13. Azərbaycan Baş Prokurorluğunun Mətbuat xidmətinin məlumatı: [Elektron resurs] / – 2020. 10 oktyabr URL: <https://genprosecutor.gov.az/az/post/2921>.

TƏHDİD ANLAYIŞI VƏ ONUN MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SAHƏSİNDƏ ROLU

mayor Cəlil Həsənov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: Jalil.hasanov@hotmail.com

Açar sözlər: təhdid, rəqabət, təhlükəsizlik mühiti, maraq, siyasi kurs.

Dövlətçilik ideyaları yarandıqdan bu günümüzdə qədər hər bir ölkə öz təhlükəsizlik mühitini anlamağa, hadisələrdən mümkün qədər tez xəbər tutmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə müxtəlif dövrlərdə və ölkələrdə fərqli üsul və vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Məşhur ingilis missionerlərinin Hindistan və uzaq şərqdəki fəaliyyətlərini bu istiqamətdə atılmış addımlara parlaq nümunə kimi göstərmək olar. Beləliklə, ölkə başçıları tarixən dövlət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən sualları əvvəlcədən başa düşməyə və onları qabaqlamağa çalışmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, təhdid anlayışı hər zaman mövcud olmuş və o, gələcək təhlükələrin və rəqabətin öhdəsindən gəlmək üçün vacib vasitə olaraq əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan Respublikasının “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Qanununda [1] təhdidlərin xarakteri şərh olunarkən onların mümkünliyindən potensial, yaxud real mənbəyindən asılı olaraq daxili və ya xarici olması qeyd edilmişdir. Qanunda təhdidin gələcəklə bağlı əhəmiyyətli faktor olması nəzərə alınmamış, reallaşma və mənbə kriteriyalarına daha çox vurğu edilmişdir.

Cəlal Qasımov və Nicat Nağıyevin “Milli təhlükəsizliyin əsasları” dərsliyində təqdim etdiyi tərifdə də eynilə təhdid maraqların həyata keçməsinə yaranmış təhlükə kimi təsvir edilir. Burada təhdid maraqların reallaşmasına təhlükə hesab olunan şərait, proses və amillər kimi tərif edilir [2]. Dərslikdə istifadə olunan bu tərif “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin müxtəlif sahələrinə olan təhdidlər onun müvafiq sahələrindəki maraqlarına yönəlmiş təhdidlər hesab edilir.

V.Məmmədzadə, X.İskəndərov “Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliyinin Regional Aspektləri” dərsliyində milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi,

hərbi-siyasi təhlükəsizlikdən informasiya təhlükəsizliyinə kimi müxtəlifxarakterli təhdidlərin dəf edilməsi nəzərdə tutulur [3]. Bu sahələrdə mövcud təhdid və maraqlar klassik qaydada ölkənin siyasi kursunu müəyyən edir, onun əsasları rolunu oynayır.

Tarixi faktlardan da göründüyü kimi, təhdid fenomeninin mahiyyəti, onun dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinə imkan verməsidir. Məhz təhdidlərin (maraqların) müəyyənləşdirilməsi sayəsində milli təhlükəsizliyin müxtəlif sahələri üzrə konsepsiyalar, doktrinalar, inkişaf proqramları və eləcə də dövlətin və ya təşkilatın mühüm fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilir. Müxtəlif sahələr üzrə təhlükəsizlik mühiti təhlil edilərək gələcəkdə qarşıya çıxma biləcək təhlükələrə qabaqcadan hazırlaşmaq və ya zamanında təsirinin neytrallaşdırılmasına nail olunur.

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin bir-biri ilə müxtəlif sahələrdə rəqabət aparması danılmaz faktdır və münaqişələr bu rəqabətin ən ekstrem vəziyyətidir. Qərbi ölkələri müasir təhlükəsizlik mühiti və dövlətlər arasında olan bu münasibətləri rəqabət termini ilə ifadə edirlər. Bu kontekstdə rəqabət aktorları arasında birbaşa silahlı qarşıdurmanın olmadığı bir antaqonist münasibətlər kimi başa düşülə bilər [4]. Təhlükəsizlik və dövlətlərarası münasibətlərdə qəbul edilən bu yanaşmanı biz Amerika Birləşmiş Ştatlarının 2018-ci ildə qəbul etdiyi milli müdafiə strategiyası sənədində də görə bilərik [5]. ABŞ-ın qəbul etdiyi yeni təhlükəsizlik sənədi ölkənin üz-üzə gəldiyi artan siyasi, iqtisadi və hərbi yarışlarla xarakterizə olunan beynəlxalq rəqabətin gücləndiyi yeni bir dövrün gözləntiləri ətrafında qurulmuşdur.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, təhdidlər mahiyyət etibarilə sadəcə maraqların təmin edilməsində maneə olan şərait, proses və amil kimi deyil, milli təhlükəsizliyin müxtəlif sahələrində gələcək siyasi kursun əsas istiqamətləndiriciləri kimi qiymətləndirilməlidir. Təhdidlər ölkənin milli təhlükəsizliyinin bütün sahələrinə xas olan fenomendir və milli maraqlarla bir yerdə dövlətin milli təhlükəsizlik, hərbi doktrina, xarici siyasət strategiyası, müdafiə icmalı, iqtisadi konsepsiya, mədəniyyət, elm, təhsil, səhiyyə və nəqliyyat strategiyaları da daxil olmaqla, dövlət fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə bağlı uzunmüddətli planlama sənədlərinin təməlini təşkil edir. Eyni zamanda müasir təhlükəsizlik mühitinin özünəməxsusluğu təhdid anlayışına rəqabətqabiliyyətlik nöqteyi-nəzərindən də baxılmasını zəruri edir. Dövlətlər təhdidi, onların milli təhlükəsizliyin hər hansı bir sahəsində rəqabətqabiliyyətliliyinin itirilməsinə yönəlmiş bir şərait, proses və amil kimi qiymətləndirir, müxtəlif uzunmüddətli planlamalarını ona əsasən icra edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qasımov, C. Milli təhlükəsizliyin əsasları / C.Qasımov, N.Nağıyev – Bakı “MTN Maddi-texniki Təminat Baş İdarəsinin Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”, – 2015. – 407 s.

2. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Electronic resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/5455>.

3. Məmmədzadə, V., İskəndərov, X. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizliyinin regional aspektləri / V.Məmmədzadə, X.İskəndərov. – Bakı: “UNICOPY”, – 2020. – 147 s.

4. Mazarr, M.J., Blake, J., Casey, A., Mcdonald, T., Pezard, S., Spirtas, M. Understanding the Emerging Era of International Competition Theoretical and Historical Perspectives: [Electronic resource] / URL: www.rand.org/pubs/research_reports/RR2726.html.

5. National Defense Strategy of The United States of America: [Electronic resource] / URL: <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf>.

CYBER FRONT OF THE 44-DAY PATRIOTIC WAR

Tural Mammadov

Special Communication and Information Security State Service – CISO

E-mail: mammadov.t@dmx.gov.az

Keywords: cyberwar, cyber front, cyber operations, cyber-attack, cyber threat, information security, critical information infrastructure.

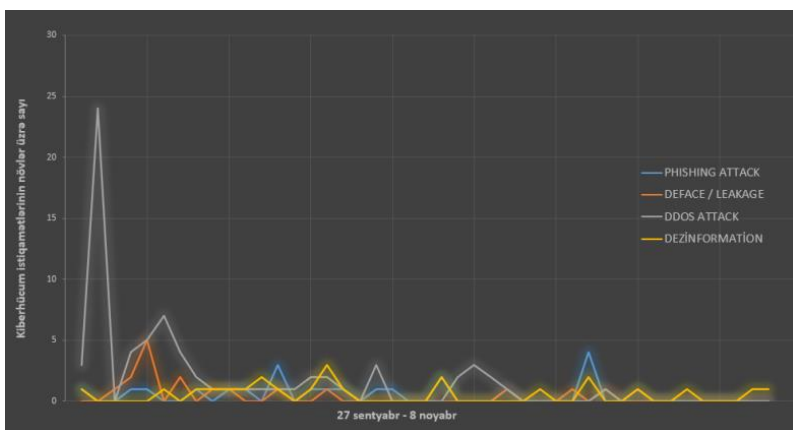
The 21st century can be attributed to the century of hybrid wars. The 44-day Patriotic War was also a real example of a hybrid war. The use of both military and technological innovations in the war, as well as our advantages in cyber combat, have once again proved that Azerbaijan is ready for a new generation hybrid wars of the 21st century. There is a lot information about the techniques used in the war and the successful use of technological and innovative innovations in the war, but there is almost no scientific research has been conducted on the cyber font of the 44-day Patriotic War. In this paper we will talk about the cyber operations carried out by the hostile country against the information systems of our country, phishing, and disinformation attacks against citizens, as well as the comparison of cyber operations carried out during the 2016 war, our successes, and problems.

From the first day of the war, the fact that the war was fought both on the front and in the field of information and cyberspace showed once again that this is not an ordinary war, but a pre-arranged Hybrid War by the hostile country. It should be noted that from the first day of the war, there was a sudden intensification of cyber-attacks on the cyber front, as well as on all fronts – the public sector, the private sector, media portals and user computers or phones.

During the war, hackers of hostile country, who had no success in cyber-attacks against state information systems, began to target our citizens and government officials directly, rather than information systems. It should be noted that targeting individual computer users at such a sensitive time is not so difficult for hackers to deceive them with interesting links and seize their social accounts, including e-mails. As a result, information such as civilian mail, social accounts, etc., which do not follow the rules of simple cyber hygiene, fell into the hands of hackers from hostile country, and the other side was able to use this information very seriously in the dissemination of disinformation.

If we compare what happened on the cyber front during the battles of 2016, we can see that the main direction of cyber operations at that time was DDOS attacks. The cyber-attacks by the hostile country at that time were marked by intensive DDOS attacks on the main internet activity and servers of government agencies on April 2–8, and on April 4, the “Armenian Cyber Association Monte Melkonyan” seized the Twitter page of the Azerbaijani Embassy in Russia.

Statistics on the types of cyber operations carried out by the hostile country during the Patriotic War can be seen in the 44-day chart (Graph 1):

cyberattacks were regularly blocked at the national level. However, the use of VPN services by the population in defiance of protective restrictions, causing these cyberattacks to spread across the country's borders and thus minimizing the effectiveness of blocked cyberattacks, created certain difficulties for government agencies operating in the field.

Since the first day of the war, the State Service for Special Communication and Information Security, as the body responsible for the security of state information systems, has been able to successfully protect government systems in a special enhanced mode and monitored cyber-attacks. Thus, the Government CERT registered 2,678 different cyber-attacks against government information resources and successfully prevented those cyber-attacks.

However, it should be noted that the uncertainty of non-government critical infrastructure in our country, the uncertainty of the mechanism of assessment, control, and monitoring of cyber threats against them before the war made it difficult to assess cyber operations in this area. Although it was understood that critical information infrastructures still belong to the “List of vital, important objects to be protected in the Republic of Azerbaijan”, it is noteworthy that the list of these infrastructures is incomplete, and the document does not touch on information security. In fact, when looking at the purpose of this document, this document covers the physical protection of vital, important objects, in contrast to the practice of identifying critical information infrastructures in the world, ranking them by level of importance. For this reason, there was a great need to develop a separate document that directly covers critical information infrastructures and defines their importance level.

During the war, this need became more pronounced, more attention was paid to the protection and security of critical information infrastructures, and the importance of ensuring continuity became even more pronounced. As a result of this, on April 17, 2021, the President of the Republic of Azerbaijan signed Decree No. 1315 “Measures to ensure the security of critical information infrastructure” and regulation of the relevant field as well as developing the required Regulatory was entrusted to the State Security Service of the Republic of Azerbaijan and the State Service for Special Communications and Information Security of the Republic of Azerbaijan.

It is important to consider the following areas during the development of the relevant Regulatory, which will cover the regulation of critical information infrastructures, their priority, security requirements, and to develop appropriate protection and support, as well as control and monitoring mechanisms in parallel with the rules:

- Vital energy, water, transportation, food, etc. field electronic control systems (SCADA);

- Backbone providers providing access to the Internet and the global communications network;
- Providers of domestic internet and communication networks – provider, operator and ATS systems;
- TV and radio broadcasting frequencies, broadcast media and systems;
- State registration systems, information systems, electronic services (IAMAS, SCISS, E-GOV, etc.);
- Systems of encrypted communication channels of state importance;
- Encrypted communication systems with diplomatic missions abroad;
- Tetra radio communication system;
- Smart city video surveillance system;
- Data centers of state importance, backup data centers;
- Azercosmos satellite communication system;
- .az country code domain system;
- Banking and payment systems;
- Smart city projects etc.

It would be useful to use the Federal Law of the Russian Federation “Security of Critical Information Infrastructures” No. 187-F3 of 26 July 2017, which provides detailed rules for the practice of identifying, evaluating, and classifying critical information infrastructures [5]. But it needs to be considered that the scope of the critical information infrastructures must be very narrow. The global practice shows that, if the scope of the critical information infrastructures be wide it will be equal to have no critical information infrastructures.

The strategic and geographical position and economic potential of our country always make it become the target of foreign intelligence services. The fact that our country is in the interest area of other countries is accompanied by the targeting of our information resources and the ongoing cyber-intelligence activities against these resources. Considering all these threats, it is necessary to speed up to carry out state control over the security of critical information infrastructures and communication systems of special importance in our country, to identify them, to categorize them according to their importance, to impose technical security requirements, security audits and provide centralized monitoring on them.

Bibliography

1. Statistics of “information security incidents” recorded by the Government CERT of Azerbaijan Republic for the period of 27 september – 8 november 2020.
2. Website with security news and a “cybercrime archive”: [Electronic resource] / – 27 september – 8 november 2020. URL: <http://www.zone-h.org/>.
3. Telegram Channel “Anti-AzerUnion”: [Electronic resource] / 27 september – 8 november 2020. URL: <https://t.me/joinchat/Anti-AzerUnion>.

4. Facebook page of “Greece Anonimus Hacker Group”: [Electronic resource] / – 27 september – 8 november 2020. URL: <https://www.facebook.com/anonopsgreece/posts/197554015105517>.

5. Федеральный закон от 26 июля 2017 г. N 187-ФЗ “О безопасности критической информационной инфраструктуры Российской Федерации”: [Электронный ресурс] / – 1 января 2018. URL: <https://rg.ru/2017/07/31/bezopasnost-dok.html>.

XARİCİ TİCARƏTDƏ QARŞIYA ÇIXAN RİSKLƏR VƏ ONLARIN QARŞISININ ALINMASI

Lalə Neymətova, Emil Hüseynli

Azərbaycan Texniki Universiteti

E-mail: emil.huseynli.2013@bk.ru

Açar sözlər: beynəlxalq ticarət, xarici ticarət, daxili ticarət, risklərin idarə edilməsi, EXW (Ex works).

Bir ölkədən digər ölkəyə hər növ malların alqı-satqısı prosesini ifadə edən xarici ticarət əməliyyatları, ölkə daxilində həyata keçirilən daxili ticarət əməliyyatlarından fərqlidir. Bu fərqliliklərin əsasını ölkələr arasındakı hüquq qaydaları (qanunlar), fərqli valyutaların istifadəsi, coğrafi məsafə və mədəni fərqlər təşkil edir. Buna görə də xarici ticarət əməliyyatları daxili ticarət əməliyyatlarına nisbətən çox riskli və təfərrüatlıdır [1].

İdxalçı və ixracatçı arasında bağlanan yazılı satış müqavilələri xarici ticarət əməliyyatları zamanı tərəflərin hüquqlarının qorunması və qarşıya çıxan biləcək risklərin qarşısının alınması baxımından zəruridir. Buna görə də müvafiq müqavilələri hərtərəfli və ətraflı şəkildə təşkil etmək lazımdır. Bu, tərəflərin maraqlarını qorumaları və risklərini düzgün idarə etmələri üçün zəruri şərtidir.

Xarici ticarət prosesləri zamanı qarşılaşılan əsas risklər iqtisadi, siyasi, valyuta, reklam, sənədləşmə, təbii, sosial-mədəni və zərər riskləridir. İqtisadi risk iqtisadi mühitdə baş verən qeyri-müəyyənliklərlə bağlı olaraq müəssisələrin gəlir və rentabelliyində yarana biləcək zərərlərə aiddir. İxracat baxımından iqtisadi mühitdəki bu qeyri-müəyyənliklər və dəyişikliklər ticarət riskləri və maliyyə riskləri olaraq iki qrupda tədqiq edilir [2]. Kommersiya riskləri idxalatçının malı almaqdan imtina etməsi, ticarət sənədlərindəki çatışmazlıqlar və ya onları vaxtında hazırlaya bilməməsi, malların istənilən keyfiyyətə malik olmaması, alıcının iflas etməsi səbəbi ilə ödənişlərin toplanma bilməməsi və daşıma zamanı ortaya çıxan biləcək hər hansı problemdən qaynaqlana bilər.

Siyasi risklər xarici ticarətdə iştirak edən müəssisələrin ölkələrində və ya digər ölkələrdəki hökumət dəyişikliklərindən və siyasi qərarlardan asılı olaraq maliyyə qurumlarının və ya digər müəssisələrin dəyərindəki mənfi dəyişikliklər

səbəbindən ödəmələrdə gecikmələrə və ixrac qadağalarına istinad edilir. Bu kimi riskləri azaltmaq üçün xarici ticarətdə yer alan ölkələr haqqında yayımlanan ölkə hesabatlarını yaxından izləmək və ətraflı məlumat əldə etmək lazımdır. Eləcə də bəzi ölkələrin valyuta qanunvericiliyində baş verən dəyişikliklər və digər ölkələrin qeyri-sabit strukturu Eximbank tərəfindən həyata keçirilən İxracat Krediti ilə aradan qaldırıla bilər [3; 4].

Xarici ticarətin xarici ölkələrlə aparılması və buna görə fərqli valyutalarda həyata keçirilməsi və bu valyutaların dəyərlərindəki dəyişikliklər başqa bir risk faktorunu, yəni məzənnə riskini əmələ gətirir. Bu gün məzənnə riskini azaltmaq üçün törəmə məhsulların istifadəsi daha effektiv nəticə verir və bu əməliyyatlar ticarətin hər iki tərəfində risklərin idarə edilməsi baxımından faydalıdır. Bu məhsullardan forvard müqavilələri müvafiq xarici valyutanın müqavilə tarixində göstərilən məzənnə ilə satılması və ya alınması barədə öhdəlik şəklində həyata keçirilir. Müəssisə birjalarda bağlanmayan, sadəcə banklarla müştəriləri arasında bağlana bilən bu cür müqavilələrdə tərəflər arasında şərtlər müəyyənləşdirilir [4]. Digər bir törəmə məhsulu olan flyuçers əməliyyatlarında müddətli ödəmə müqavilələri standartlaşdırılır və əməliyyatlar girov sistemi çərçivəsində və mübadilə qurumunun zəmanəti və nəzarəti altında həyata keçirilir.

Valyuta riskinin idarə edilməsində mühüm funksiyalara malik opsiyon əməliyyatlarında tərəflər müəyyən bir tarixdən (ödəmə tarixindən) əvvəl və əvvəlcədən təyin olunmuş qiymətlə ticarət etmək hüququna malikdirlər.

Xarici ticarət əməliyyatları zamanı idxalatçının aldığı malların keyfiyyəti ilə bağlı etiraz etməsi, ixracatçıdan malların qiymətinə endirim tələb etməsi və ya ödəmədən tamamilə çəkinməsi riskini ortaya qoyur. Bu səbəbdən malların keyfiyyətinə nəzarət, malların idxalçıya çatdırılmadan əvvəlki keyfiyyətini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir və istehsalçı və ixracatçı üçün əvvəlki vəziyyəti müəyyənləşdirilməklə riskin qarşısı alınmış olur [1; 5].

Sənədləşmə riski ixracatçının yükləmə sənədlərini lazımi qaydada hazırlaya bilməməsindən qaynaqlanan ödəmənin gecikməsi və ya ödənməməsi problemdir. Bu halda nəzarət sənədlərinin birdən çox şəxs tərəfindən araşdırılması və xarici ticarət işçilərinin qanunvericilik barədə məlumat səviyyəsinin artırılması riskin qarşısını almaq baxımından effektiv nəticələr verir.

Təbii risklər iki hissədən ibarətdir. Birincisi, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün ölkələr tərəfindən qoyulan maneələr, digəri isə ixracat prosesini çətinləşdirən təbii hadisələr şəklindədir. Birinci hissədə ixrac ediləcək ölkənin standartlarına uyğunluq yoxlanılmalı, ikinci hissədə isə risklərdən hərtərəfli sığortalardan qorunmaq lazımdır.

Sosial-mədəni risklər müəssisələrin bir çox müxtəlif ölkələrlə işləmək məcburiyyətində qalması və bununla da müxtəlif valyutalar, gömrük qaydaları, dillər və mədəniyyətlər, iqtisadi və siyasi sistemlərlə qarşılaşması nəticəsində yaranan riskləri əhatə edir. Bu risklərin qarşısını almaq üçün ticarətin həyata

keçiriləcəyi ölkələrin sistemləri haqqında tam məlumat almaq və tətbiqləri bu məlumatlara uyğun həyata keçirmək lazımdır [6].

Xarici ticarət əməliyyatlarında alışı və satışı həyata keçirilən məhsulların daşınması zamanı yaranan daşıma sığortaları (zərər riski sığorta şirkəti ilə sığorta polisi çərçivəsində ediləcək daşıma) ilə yönəldilə bilər. Müvafiq risklər müəyyən əhatə dairəsi ilə sığorta şirkətinə ötürülür və məhsulu sığortalayan şirkət bu müddətdə səhvlərin qarşısının alınması və risklərin idarə olunması baxımından təsirli olan detallara maksimum diqqət yetirir.

Beynəlxalq Ticarət Palatası tərəfindən hazırlanan Incoterms 2010 tərəflər arasında baş verə biləcək problemlərin qarşısını almaq və satılan məhsulun çatdırılma prosesindəki riskləri və borcları dəqiq müəyyənləşdirmək üçün çatdırılma metodlarını müəyyənləşdirdi. İxracatçılar baxımından EXW (Ex works) çatdırılma metodunun ən aşağı, DDP çatdırılma metodunun isə yüksək riskli olduğu müəyyən edilmişdir. Bu çatdırılma üsullarının idxalçı üçün əks-tərəzdə nəticələnməsi müşahidə edilmişdir.

Ödəniş metodları arasında nağd ödəniş növünün ixracatçı üçün ən az, idxalatçı üçün isə böyük kommersiya riski olması müşahidə edilmişdir. İxracat üçün avans ödəmədən sonra ən sərfəli ödəmə üsulu akkreditiv ödəməsidir. İxracatçı akkreditivlə ödəmə şəklində tədarükəti həyata keçirdikdən sonra banka təqdim etdiyi sənədlər akkreditiv şərtlərinə uyğun olduqda, malların dəyərini toplaya bilər. İxracatçı üçün sərfəli olmayan ödəmə üsullarına isə müvafiq olaraq sənəd və mal müqabilə aid edilir. Çünki ixracatçı bu ödəmə üsulları ilə edilən əməliyyatlarda geniş şəkildə kommersiya, siyasi, valyuta və reklam riskləri ilə qarşılaşa bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Selvi, Y., Türel, A. Derivatives Usage in Risk Management By Turkish Non Financial Firms And Banks A Comparative Study // *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica* vol.12(2), – 2010. – 671 p.
2. Gürsoy, Y. Dış Ticaret İşlemleri Yönetimi / Y.Gürsoy – Bursa: Ekin Kitabevi, – 2016. – 515 s.
3. Blackhurst, J., Dunn, K.S., Craighead, C.W. An empirically derived framework of global supply resiliency // *Journal of Business Logistics*, – 2011. Vol. 32(4), – p. 374-391
4. Bode, C., Wagner, S.M., Petersen, K.J., Ellram, L.M. Understanding responses to supply chain disruptions: insights from information processing and resource dependence perspectives // *Academy of Management Journal*, vol. 54, – 2011. No.4, – p. 833-856.
5. Adıgüzel, M. Türk İş Dünyasının Ekosistemi / M.Adıgüzel – Ankara: Orion Kitabevi, – 2015. – 220 s.
6. Afza, T., Alam, A. Determinants of Extent of Financial Derivative Usage // *African Journal of Business Management*, vol. 5(20) – 2011– p. 8331-8336.

ИССЛЕДОВАНИЕ ФЕНОМЕНА ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ КАК НАУЧНЫЙ ОБЪЕКТ (В КОНТЕКСТЕ 44-ДНЕВНОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ)

доктор философии по политическим наукам Эльвин Талышинский
Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Истории Науки
E-mail: e.talishinski@inbox.ru

Ключевые слова: информационная война, информационная экспансия, информационная агрессия, информационное воздействие.

Сегодня человечество живет в информационном обществе. Это новый тип общества, в котором владение информацией является движущей силой его преобразований и развития. Информация по праву меняет человечество и действует на ход мировых событий. Информационное пространство сегодня становится важной системой ведения политики государств. Значимость возможности и способности государства вести геостратегическое информационное противоборство для достижения геополитического успеха неуклонно возрастает. Таким образом, главной аксиомой XXI века стала давно известная истина: «кто владеет информацией – владеет миром».

Информационная война является формой или степенью развития информационного противоборства. Информационное противоборство – соперничество социальных систем в информационно-психологической сфере за стремления влиять на те или иные сферы социальных отношений и введение контроля над источниками стратегических ресурсов, в результате которого одни участники соперничества получают преимущества, необходимые для дальнейшего развития, а другие их теряют. По интенсивности, масштабам и средствам выделяют следующие степени информационного противоборства: информационная экспансия, информационная агрессия, информационная война [1, с.213].

Учитывая современные подходы, информационную войну следует рассматривать в двух основных аспектах: как информационное противоборство и информационная борьба, т.е. новая форма геополитического соперничества сторон и сфера вооруженной борьбы.

Информационное противоборство направлено на достижение целей государственной политики страны, как в мирное, так и в военное время. Оно является закономерным, объективным процессом, который всегда был и будет актуальным в отношениях между государствами независимо от развития сотрудничества между ними.

Информационное противоборство (в политической сфере) включает три составные части:

Первая – стратегический политический анализ;

Вторая – информационное воздействие;

Третья – информационное противодействие.

Стратегический политический анализ – это комплекс мероприятий по добыванию информации о противнике (конкуренте) и условиях информационного противоборства; сбору информации о своих союзниках; обработке информации и обмену ею между членами своего политического содружества в целях организации и ведения действий. Информация должна быть актуальной, достоверной и полной.

Второй составной частью информационного противоборства является информационное воздействие. Оно включает и мероприятия по блокированию добывания, обработки и обмена информацией, внедрению дезинформации.

Третью часть составляют мероприятия информационного противодействия (защиты), включающие действия по деблокированию информации, необходимой для решения задач управления политическими процессами, блокирования дезинформации, распространяемой и внедряемой в систему формирования мирового и общественного мнения конкурентами (противниками) [2].

Информационное противоборство сегодня с уверенностью можно считать продуктом развития общества. Так как, оно является результатом научно-технического прогресса и информационной интеграции мирового сообщества, и став самостоятельным видом осуществления внешней политики возникла на определенной стадии развития общества. Мощные в информационно-техническом, военном и разведывательном планах государства сегодня получили новые возможности реализовать свои задуманные планы: навязывать собственную волю другим народам и государствам; допускать несанкционированное вмешательство в работу информационной инфраструктуры государств; анонимно поражать противостоящие электронные вооружения стороны. Поэтому не случайно, что в XX веке английские, немецкие, русские и исследователи из других стран начали активно исследовать и формулировать определение информационной войны.

Информационная война – это комплекс действий, предпринятые для достижения информационного превосходства путем нанесения ущерба информации, процессам, которые базируются на информационных системах противника при одновременной защиты собственных информационных систем.

Особо важное своё значение информационные войны приобрели в XX веке, когда печатные издания (газеты, журналы), радио, позднее и телевидение стали средствами массовой информации. Именно в XX веке инфор-

мация, распространяемая путём вышеперечисленных средств, стала массовой. Информационная война является новой областью знаний, в которой ведется активная подготовка специалистов во всем мире.

Главная цель информационной войны нарушение обменом информацией в лагере противника. Надо отметить, что информационное оружие, как правило, не используется для потери живой силы, однако в некоторых случаях и это не исключено. В этом смысле развитие технологии вывела нас, наконец-то, к бескровной войне и в то же время стала причиной создания исключительно эффективного оружия. Это оружие уничтожает не население, оно выводит из строя государственный механизм [3, с.7].

В настоящее время исследование информационной войны, процесса её зарождения и развития, форм проявления и методов реализации имеет очень большую актуальность. Исследование многочисленных средств и методов информационной войны, которая является формой информационного противостояния, становится сегодня очень важным инструментом достижения геополитического доминирования на международной арене и одновременно являются определенным гарантом построения эффективной системы информационной безопасности. С другой стороны, актуальность вызывает угроза появления и распространения новых форм политического экстремизма, которые будут основываться на использовании современных видов информационных войн.

Все это обуславливает актуальность изучения проблемы информационной войны в рамках Азербайджанской политической науки. Противоречия и конфликты между государствами в сегодняшних условиях перешли и в информационное пространство, и это ныне стало реальностью. Фундамент внешней политики Азербайджана заложил Общенациональный лидер Гейдар Алиев. Внешнеполитический курс великого руководителя в настоящее время достойно продолжает Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. Объективная и справедливая позиция Азербайджана в информационной войне выставила нашу страну миролюбивым государством, а Армении – захватнической.

За последние годы азербайджанская дипломатия поставила перед собой цель донести свой голос до мировой общественности в контексте информационной войны как в двусторонних отношениях, так и в рамках международных организаций. Примером тому служат факты неоднократной поддержки территориальной целостности Азербайджана со стороны Организация исламского сотрудничества и Союза тюркских государств. Кроме того, документ «Приоритеты партнерства», подписанный между Азербайджаном и Европейским союзом в 2018 году, отражает уважение территориальной целостности Азербайджана. В конце 2018 года в Заключительной

декларации, принятая на саммите НАТО, была поддержана территориальная целостность Азербайджана. Осенью прошлого года более 120 стран Движения неприсоединения, второй по величине организации в мире после Организации Объединенных Наций, назвали Армению агрессором на саммите в Баку в результате последовательной политики Баку. Международным организациям и отдельным государствам было непросто поддержать объективную позицию официального Баку. Много лет назад различные международные акторы с совершенно разными взглядами на регион и конфликт узнали правду в результате политики разоблачения армянской лжи именно благодаря государственной политики в сфере информационной войны. Сегодня Азербайджан нанес серьезный удар по ложному имиджу армян на мировой арене. Мировая общественность уже признает Армению и армян не как угнетенную сторону, а как оккупанты. Совершенные им в азербайджанских территориях акты вандализма продемонстрированы всему миру.

Наше государство, успешно пропагандирующее в мире нарушение территориальной целостности Азербайджана и агрессивную политику Армении, добилось исторического успеха, нанеся поражение врагу в войне, которая началась 27 сентября и длилась 44 дня. Наконец, оккупация Армении закончилась. Президент Ильхам Алиев решив такую очень сложную проблему, поставил Армению, армянскую диаспору по всему миру, Армянскую церковь и их сторонников на колени и заставил мировой общественности принять реальность. Наш народ и государство, которые всегда сталкивались с различными зверствами армян, наконец сумели восстановить историческую справедливость. Блестящая победа Ильхама Алиева над Арменией также стала результатом его прагматичного, систематического политического курса и дальновидной внешней дипломатии после прихода к власти.

В результате в 44-дневной войне Верховный главнокомандующий, наряду с успехами победившей армии в боях, взял на себя и информационную политику и передал истинный голос Азербайджана мировым СМИ и единству. Наши успехи в дипломатической сфере и в информационной войне имели исключительное значение для нашей победы в процессе освобождения оккупированных территорий.

По приказу Верховного главнокомандующего, Президента Ильхама Алиева, азербайджанская армия начала контрнаступления по всему периметру фронта. Уже в первые дни были освобождены 6 сел и ряд стратегических высот, находившихся под оккупацией в течение нескольких десятков лет.

В 44-дневной победоносной военной, социальной, политической, дипломатической и информационной войне азербайджанского народа против ар-

мянских агрессоров сыграли слова Президента, Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева. Его обращения к народу, интервью с различными влиятельными СМИ сыграли чрезвычайно важную и влиятельную роль.

Сегодня успех азербайджанской дипломатии в борьбе с фальшивой армянской пропагандой во всем мире радует каждого азербайджанца. Благодаря успехам внешней политики Азербайджанское государство разоблачила ложь, сфабрикованная многовековой армянской пропагандистской машиной. Однако Азербайджан должен продолжать активизировать свою информационную войну и укреплять свои предыдущие достижения в этой области.

Список использованной литературы

1. Манойло, А.В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны / А.В.Манойло, А.И.Петренко, Д.П.Фролов – 2-е изд., стереотип. – Москва: Горячая линия—Телеком, – 2009. – 541 с.

2. Панарин, И.Н. Информационная война и дипломатия / И.Н.Панарин Издательский дом «Городец», – 2004. – 526 с.

3. Талышинский, Э.Б. Современные информационные войны и Азербайджан / Э.Б.Талышинский – Баку: Мутарджим, – 2016. – 152 с.

DEMOQRAFİK TƏHLÜKƏSİZLİK MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Ülviyyə Haqverdi

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: ulviyya.haqverdi@gmail.com

Açar sözlər: demoqrafik siyasət, milli təhlükəsizlik, təbii artım, əhali, demoqrafik təhlükəsizlik, miqrasiya prosesləri.

Dünya əhalisinin artım tempi heç zaman XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində olduğu kimi yüksək olmamışdır ki, bu da müasir dövrün global problemləri içərisində demoqrafik problemin xüsusi yer tutmasını şərtləndirir. Cəmiyyətin həyatı əhəmiyyətli bütün sahələrdə sabit funksiyalaşması və müsbət inkişafının təmin olunması onun təhlükəsiz olmasının əsas əlamətidir [1, s.191]. Milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi hesab olunan demoqrafik təhlükəsizlik də, dövlətin, cəmiyyətin və əmək bazarının demoqrafik təhlükələrdən qorunması vəziyyətidir ki, bu zaman dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin tarazlaşdırılmış demoqrafik maraqlarının məcmusu əsasında inkişaf təmin edilir.

Əgər demoqrafik proseslər xarici amillərin təsiri olmadan əhalinin yenidən istehsalı və dövlətin geosiyasi maraqlarını insan resursları ilə təmin edə bilirsə,

bu vəziyyət demoqrafik cəhətdən təhlükəsiz hesab edilir. Əsasən, əhalinin real gəlirlərindən və dolayısı ilə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olan demoqrafik təhlükəsizlik, həmçinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması demoqrafik şəraitdən törəyən ixtisaslaşmış əmək ehtiyatlarının sayından asılıdır [2, s.374].

Demoqrafik təhlükəsizlik əhalinin sayı və etnoporsional tərkibinin daxili və xarici təhdidlərdən müdafiə vəziyyətidir ki, onun məqsədi əhalinin sayı və etnoporsional tərkibinin tənzimlənməsinin və sağlamlığının qorunmasının təmin olunmasıdır. Ölkə əhalisinin sayının tənzimlənməsi imkanının olmaması, vətəndaşların ailənin sayının tənzimlənməsində maraqlarının olmaması, ailə institutunun ictimai deqradasiyası, sosial işsizliyin, narkomaniyanın, alkoqolizmin, özbaşınalığın artması, KİV-in əks-ailə təbliğatı, etnik qruplarda doğumlar arasında qeyri-mütənasiblik demoqrafik təhlükəsizliyə olan əsas təhdidlərdir.

Demək olar ki, XXI əsrdə əksər dövlətlərdə dövlətçiliyi qorumaq üçün demoqrafik amil həlledici rol oynayır. Onun əhəmiyyəti özünü 3 istiqamətdə büruzə verir:

1. Dövlətin geosiyasi statusunun möhkəmləndirilməsi.
2. Ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması.
3. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, demoqrafiya və miqrasiya proseslərinin intensivliyi bu və ya digər dərəcədə sosial-iqtisadi inkişaf ilə əlaqəlidir. Dövlətdə və cəmiyyətdə baş verən böhranlar, adətən, ölkədə ekspopulyasion tendensiyanı gücləndirir. Əhalinin sayının azalması və bununla bağlı yerlərinin dəyişməsi dövlətin mütləq olaraq iqtisadi əhəmiyyətinin aşağı düşməsinə, onun hərbi qüdrətinin azalmasına və məntiqi olaraq onun dünyada siyasi təsirinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. İqtisadi inkişaf dövlətin müdafiə potensialının möhkəmlənməsinin bazası kimi çıxış edir.

Dövlətdə tibbi xidmətin aşağı ölüm hallarının isə yüksək səviyyədə olması çoxuşaqlı ailə stereotipinin zəruriliyini dəstəkləyir.

Dünya dövlətlərində davamlı inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biri də ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə nail olunması istiqamətində uğurların əldə edilməsidir. Hazırda dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən proseslərin ümumi təhlili göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi getdikcə daha ciddi xarakter daşıyan bir məsələyə çevrilir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının məlumatına görə, əgər 1950–1985-ci illərdə ərzaq istehsalının illik artımı 30 milyon ton, 1985–1995-ci illərdə 12 milyon ton təşkil edirdisə, 2030-cu ilədək bu göstərici 9 milyon ton olacaqdır [3, s.4]. Qarşıdakı 20 il ərzində əhali artımı ilə müqayisədə ərzaq istehsalının ötən dövrlərə nisbətən azalması bir daha ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının növbəti illərdə nə qədər zəruri xarakter daşıyacağını əyani təsəvvür etməyə imkan verir.

Etibarlı ərzaq təminatı, həm də hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərti, dövlətin kompleks təhlükəsizliyinin, o cümlədən

demoqrafik təhlükəsizliyinin mühüm atributlarından və komponentlərindəndir. Bu səbəbdən cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib şərtlərdən biridir.

Müasir dövrün global problemlərindən hesab edilən ekoloji və iqlim dəyişiklikləri dünyada su ehtiyatlarının azalması və kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların eroziyaya uğramasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən dünya əhalisinin yüksək artım tempi ərzaq məhsullarının istehsal əmsalı ilə uzlaşmadığından, ərzaq təminatı ilə bağlı ciddi problemləri ortaya çıxır ki, gələcəkdə bu tendensiyanın daha da təhlükəli vəziyyət alacağı ilə bağlı ciddi çağırışlara səbəb olur.

Yer kürəsinin içməli su çatışmazlığı ilə üzləşmə ehtimalı problemin həlli istiqamətində daha ciddi düşünməyə sövq edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, içməli suyun həcmi eyni qalsa da, suya olan tələbat ildən-ilə artır. Hazırda dünyada hər altı insandan birinin içməli suya olan ehtiyacı tam təmin olunmur.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında keçid dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədar doğum və təbii artımın, nikahların sayının azalması, miqrasiyaların intensiv xarakter alması və ölüm hallarının qismən artması müşahidə olunurdu ki, bu da milli təhlükəsizliyə ciddi təhdidlər yaradırdı. Əhalinin strukturu və dinamikasında olan göstəricilər milli gücün əsas elementləridir və təbii ki, Azərbaycan xalqının genofondunun qorunması, miqrasiya və demoqrafiya kimi məsələlər milli təhlükəsizlik baxımından olduqca mühümdür.

Əgər bir tərəfdən demoqrafik təhlükəsizlik əhalinin real gəlirlərindən, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılıdırsa, digər tərəfdən iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması da demoqrafik şəraitdən törəyən ixtisaslaşmış əmək ehtiyatlarının sayından asılıdır. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq “Milli təhlükəsizlik haqqında” AR-sı Qanununun 18-ci maddəsinin 18.2.7-ci yarım-bəndində “miqrasiya və demoqrafik proseslərin tənzimlənməsi” sosial sahədə milli təhlükəsizliyinin təmin olunması zəruri hesab edilən sahələrdən biri kimi göstərilmişdir [4].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Nağıyev, N. “Milli təhlükəsizlik və onun təmin olunması sistemi” // “Dirçəliş-XX əsr” – 2008. №124-125, – s. 191.
2. Волгина, Н.А. Демография. Учебник / Н.А.Волгина. – Москва: ПАГС, – 2003.
3. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25.08.2008-ci il tarixli Sərəncamı // “Azərbaycan” qəzeti. – 2008, 26 avqust. № 189(5000), – s. 8.
4. Azərbaycan Respublikasının “Milli təhlükəsizlik haqqında” Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/5455>.

ИНФОРМАЦИОННАЯ ВОЙНА КАК ЧАСТЬ II КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Фидан Талыблы

Бакинской Государственный Университет

E-mail: fidan25@day.az

Ключевые слова: Карабах, информация, медиа, конфликт.

При всех исторических видах войн, кроме оружия и техники, которые увеличивали мощь физического воздействия на противника, использовалась и информация – как для организации управления войсками, так и обмана, и введения в заблуждение врага. Несомненно, что свойства информации использовались и для подъема духа, укрепления воли населения и сражающихся воинов и нанесения в этом ущерба противнику.

Информационная война в Нагорном Карабахе противопоставила интересы Азербайджана и Армении в информационном поле. Конфликт в Нагорном Карабахе на протяжении многих десятилетий освещается, в основном, средствами массовой информации Азербайджана и Армении. Специфика подачи материала складывается из нескольких составляющих: исторической, культурной и этнической. Информационная окраска событий, которые происходят в Нагорном Карабахе, соответствует политической обстановке региона, и его особенностей национального характера [3].

В информационной войне, проводившейся Арменией против Азербайджана во время Второй Карабахской войны, враг получил достойный отпор. Азербайджан одержал победу над Арменией и в сфере информационной войны. Распространяемые Арменией ложные новости были своевременно опровергнуты, мировой общественности доводилась объективная информация. Своевременно пресекались и кибератаки армянской стороны.

Президент Ильхам Алиев глубокими знаниями, железной логикой, неопровержимыми аргументами сумел нейтрализовать клеветническую кампанию проармянских СМИ, и в одиночку разрушил информационный фронт противника. Ряд западных корреспондентов, получивших специальное задание, вводили общественность в заблуждение и выдвигали необоснованные обвинения в адрес азербайджанской стороны, ссылаясь на фейковые данные. Участие Турции в конфликте, использование F-35, привлечение наемников из Сирии и Ливии, нарушение режима прекращения огня и многие другие провокационные вопросы повторялись снова и снова. Глава нашего государства каждый раз опровергал эти обвинения неопровержимыми фактами и доказательствами, говорил об истории Карабаха,

причинах конфликта, пользуясь случаем, доводил до мировой общественности подлинные факты. Обратим внимание на вопрос журналиста немецкого телеканала ARD и ответ президента. Вопрос: «Когда мы были там, на этой территории, у нас возник вопрос. Отчего Карабах настолько важен для Азербайджана? Там имеются какие-либо ресурсы или это носит символический характер?» Ответ: «Важны ли для вас Эльзас и Лотарингия? Важна ли для вас Бавария? Или Рейн-Вестфалия? Это наша земля, наша территория, признанная на международном уровне. Дело не в ресурсах. Основные ресурсы здесь, в Баку. Это вопрос справедливости, это вопрос национальной гордости, это вопрос международного права» [2].

Ответ был емким, исчерпывающим, и в то же время настолько эффективным, что вряд ли какой-нибудь западный корреспондент впредь решится задать Президенту подобный вопрос. Оглядываясь назад на истекшие 17 лет, мы видим, что Президент Ильхам Алиев сделал все возможное, чтобы вопрос Нагорного Карабаха всегда стоял на повестке дня. Об этом он говорил во всех своих речах и выступлениях, на трибунах международных организаций, во всех интервью и встречах с мировыми лидерами. Он старался, чтобы все знали, какая из сторон агрессор, а какая – потерпевшая. Сейчас об этом знает весь мир. Именно это и является одним из главных факторов, обусловивших успех Отечественной войны.

Следует отметить, что Азербайджанские хакеры взломали ряд армянских сайтов и разместили призывы Президента Ильхама Алиева, произнесенные им с международных трибун: «Карабах – это Азербайджан и восклицательный знак», «Если армянский солдат хочет жить, пусть убирается с азербайджанской земли!» На армянских сайтах также были размещены фотографии национального героя Азербайджана Мубариза Ибрагимова. В результате атак, начавшихся в полдень 27 сентября, в целом было взломано 90 армянских сайтов. Среди этих сайтов в том числе и самые известные новостные и видео порталы Армении. Вместе с атаками, начавшимися вечером 27 сентября, азербайджанским хакерам удалось получить доступ к значительному количеству секретных документов, принадлежащих государственным структурам Армении. В этих документах содержалось немало информации, касающейся службы государственной безопасности Армении, президента Армении, министерства иностранных дел Армении [1].

В итоге II Карабахской Войны Азербайджан также одержал победу и в информационной войне. Информационная война – это действие, направленные на достижения информационного превосходства, поддержку национальной военной стратегии посредством воздействия на информацию и информационные системы противника при одновременном обеспечении безопасности и защиты собственного информационного ресурса.

Список использованной литературы

1. Вторая Карабахская война: [Электронный ресурс] / URL: <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/52/2871/vtoraya-karabahskaya-vojna.html>.
2. Интервью Ильхама Алиева немецкому телеканалу ARD: [Электронный ресурс] / URL: <https://ru.president.az/articles/45111>.
3. Информационная война в Нагорном Карабахе: [Электронный ресурс] / URL: <https://nauchkor.ru/pubs/informatsionnaya-voyna-v-nagornom-karabahe-5b8887577966e1073081b921>.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN HƏRBİ-SİYASİ STRATEGİYASININ NƏTİCƏSİ KİMİ

Ramil Allahverdiyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

E-mail: allahverdiyev-77@mail.ru

Açar sözlər: sülh, strategiya, hərbi, siyasət, münaqişə, geosiyasət, təhlükəsizlik:

Azərbaycanın şanlı qələbəsi ilə başa çatan Vətən Müharibəsinə qədər “Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”, regionun geostrateji cəhətdən təhlükəsizliyi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri olmuşdur. Region üçün ən böyük təhdid sayılan Ermənistanın təcavüzkar siyasəti, erməni terroru və Dağlıq Qarabağda silahlı qrupların fəaliyyətinə nəzarət, həmçinin ısrarlı olaraq öz təcavüzkar siyasətini davam etdirməsi, Cənubi Qafqazın bir geosiyasi sistem olaraq özünütənzimləməsinə ciddi maneçilik törətdirdi. Münaqişənin həlli və ərazi bütövlüyünün təmin olunması istiqamətində Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqe tutması ilə uzun illər danışıqların nəticəsiz qalması, bir daha göstərdi ki, Azərbaycan üçün global təhlükəsizlik kontekstində regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsinin hərbi-siyasi həlli yolundan başqa digər yolu yoxdur [1]. Bu üsulun səmərəliliyi aprel müharibəsində açıq hiss edildi. Həmin dövrdə rəsmi İrəvan dərhal barış yolları axtarmağa başladı. Bu mexanizmin əsası Azərbaycan dövlət başçısının uzaqgörən siyasətinin nəticəsində, diplomatik danışıqlarla paralel olaraq hərbi cəhətdən güclənmənin həyata keçirilməsi ilə qoyulmuşdur. Bundan sonra global təhlükəsizlikdə ciddi rol oynayan böyük dövlətlərin təzyiq faktoru önə çıxmalı idi. Konkret desək, onlar Ermənistanı sülhə məcbur etməli idilər. Lakin bu istiqamətdə əsaslı fəaliyyət sona qədər gözə çarpmadı. Artıq Azərbaycan regionun təhlükəsizliyi ilə bağlı münaqişənin sülh yolu ilə həll olunması istiqamətində çoxşaxəli fəaliyyət göstərməklə faktiki olaraq öz funksiyasını layiqincə yerinə yetirmişdir [2, s.210]. Bir daha təsdiq olundu ki,

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasında bütün qeyd edilən labüd faktlarla yanaşı, paralel olaraq hərbi cəhətdən güclənmə siyasətinin həyata keçirilməsinin müstəsna dərəcədə əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın hərbi cəhətdən güclü olmaq strategiyasının vacibliyi, həm ərazi bütövlüyünün bərpası, eyni zamanda burada olan beynəlxalq nəqliyyat-enerji layihələrinin infrastrukturunun təhlükəsizliyi baxımından ona etibarlı və dayanıqlı beynəlxalq tərəfdaş imicini qorumaqda maraqlı olması ilə izah edilir. Etibarlı və dayanıqlı tərəf müqabili öhdəliklərinin davamlı həyata keçirilməsi getdikcə ölkənin nüfuzunu artırmış və bununla da Azərbaycanın hərbi cəhətdən güclənmək strategiyasının həyata keçirilməsi üçün iki əsas səbəbi yaratmışdır:

I. Hərbi təhdid səbəbləri;

II. Regional və geosiyasi səbəblər:

1) “Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”nin süni danışıqlarla uzanması və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə birbaşa yeni təhdidin mövcudluğu imkanlarının yaranmasının reallığa çevrilə bilməsi;

2) Beynəlxalq nəqliyyat və enerji layihələrinin təhlükəsizliyində etibarlı və dayanıqlı tərəf müqabili imicinin dayanıqlığının gücləndirilməsi: Məhz bu səbəblərdən irəli gələn milli hərbi güclənmə strategiyasının Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində hərbi yolla bərpa edilməsi ilə həll olunması proqnozunun özünü doğrultması.

Azərbaycan dövlətinin hərbi güclənmə strategiyasının nəticəsi olaraq düşmənlə bilavasitə təmas xəttində əməliyyat taktiki baxımdan yenilənmə həyata keçirildi. Bu yenilənmə 2016-cı ilin aprelində olan düşmənlə bilavasitə təmas xəttində fasiləsiz müdafiə strategiyasının, düşmənin təxribat xarakterli əməliyyatlarının qarşısının alınması və əks hücumların təşkilı strategiyasına keçidlə xarakterizə olunur.

Hərbi güclənmə strategiyasının yeni üstün taktiki göstəricilərinin Azərbaycan dövlətinin münaqişəni hərbi yolla həll etməsinə uyğun olan aşağıdakı cəhətləri də mütləq nəzərə alınmalıdır:

1) Azərbaycan əsgərinin təminatının, mənəvi psixoloji və döyüş hazırlığının yüksək olması;

2) Azərbaycan Ordusunun müasir silahlara malik olması, eyni zamanda şəxsi heyətin ondan yüksək peşəkarlıqla istifadə edə bilməsi;

3) Ordunun komandir və şəxsi heyətinin peşəkarlığı, vəziyyətin düzgün təhlili, monitorinq, qiymətləndirmə, planlaşdırma və operativ qərar qəbul etmənin müasir (ən müasir texniki avadanlıqlardan istifadə etməklə personal itkisinin minimuma endirilməsi) hərbi standartların tələblərinə uyğun olması.

Aqressivlik, qeyri konstruktiv bəyanatlar, Ermənistanın bir daha konfliktin həllində sülh danışıqları formatında münaqişənin həlli arzusunun olmadığını göstərdi. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası öz silahlı qüvvələrindən və

hərbi birləşmələrdən istifadə etməklə BMT-nin qətnamələrinin [3] icrasını həyata keçirərək beynəlxalq müstəvidə tanınan ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün öz torpaqlarını işğalçı Ermənistanın silahlı və xarici muzzdlu qüvvələrindən təmizləməyə başlaması hüquqi və siyasi baxımdan zəruri addım idi. Hərbi strategiya baxımından Azərbaycan buna hazır idi. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan erməni təxribatı Azərbaycan Ordusunun yuxarıda qeyd edilən hərbi strategiyaya uyğun olaraq əks hücumu ilə yaşayış məntəqələrinin ardıcıl olaraq işğaldan azad edilməsi əməliyyatı başlandı. 44 gün davam edən şiddətli döyüşlərdə Ali baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Suqovuşanı, Cəbrayıl və onun kəndlərini, Xocavənd şəhəri və kəndlərini, Füzuli şəhəri və kəndlərini, Zəngilan şəhəri və kəndlərini, Qubadlı şəhəri və kəndlərini, həmçinin müqəddəs şəhərimiz olan Şuşanı düşməndən azad etməyə şərait yaratdı. 10 noyabr 2020-ci ildə Ermənistan, Azərbaycan və Rusiya dövlət rəhbərlərinin iştirakı ilə üçtərəfli bəyanat imzalanmış, bu bəyanata görə Ermənistan baş naziri N.Paşinyan qısa müddətdə Azərbaycanın digər işğal olunmuş Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarının boşaldılıb Azərbaycana verməsini öhdəlik olaraq qəbul etmiş, bununla bağlı vaxt cədvəli ilə razılaşmaya imza atmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bu bəyanat xalqımıza elan edilmişdir. Hüquqi baxımdan imzalanmış bu bəyanat Ermənistanın məğlubiyyətinin rəsmiləşdirilməsinin ilkin faza sənədi kimi qiymətləndirilir. 16 noyabr 2020-ci il tarixdə şanlı ordumuz tərəfindən işğaldan azad olunmuş rayonlara ilk dəfə səfər edən ölkə başçısı Prezident İlham Əliyev Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında olmuş və düşmən tərəfindən dağıdılmış bütün ərazilərin yaxın gələcəkdə bərpa olunacağını bildirmişdir. Ölkə başçısı həmçinin beynəlxalq və yerli mütəxəssislər tərəfindən yaşayış yerlərinə vurulmuş ziyanın qiymətləndiriləcəyini və buna görə Ermənistan tərəfinə təminat iddiasının qaldırılmasını da öz çıxışında vurğulamışdır.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası və münaqişənin hərbi-siyasi yolla həll olunması barədə, 2020-ci il dekabrın 12-də ATƏT-in Minsk qrupunun Fransadan olan həmsədri Stefan Viskontini, ABŞ-dan olan həmsədri Endrü Şoferi, Rusiyanın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Mixail Boçarnikovu və ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədrinin şəxsi nümayəndəsi Anji Kaspşiki qəbul etdiyi görüşdə, Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev demişdir: *“Münaqişə həll olunub. Azərbaycan bunu hərbi-siyasi vasitələrlə etdi. Tez-tez sizdən və rəhbərlərinizdən, eləcə də yüksək rütbəli rəsmilərinizdən eşidirdim ki, münaqişənin hərbi həlli yoxdur. Mən isə deyirdim: Var! Tarix göstərdi ki, mən haqlı idim. Var idi! “Fikrimcə, “hərbi variant yoxdur” deyənlərin indi özləri anlayır ki, var idi, çünki onlar, sadəcə, mövcud vəziyyəti olduğu kimi saxlamaq istəyirdilər”* [4].

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazda təhlükə və təhdidlərin mənfi təsirləri Vətən Müharibəsindən sonra neytrallaşdırılsa da, regionda sülhü və sabitliyi təmin edən mexanizmlərin səmərəliliyinin artırılması yenə də vacib şərt olaraq qalmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı. URL: <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMjAvMDkvMDEvNTZtcu9kM296MV9RYXJhYmFnXzIwMjBfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=28b54e9a4dacd33f>.

2. Əsədov, E.M. Qədim və yeni müharibələrin müqayisəli siyasi təhlili / E.M.Əsədov – Bakı: “AZPOLİQRAF”, – 2015. – 227 s.

3. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Qətnamələri: [Elektron resurs] / URL: <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/bmt.pdf>.

4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 12 dekabrda ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri ölkələrinin nümayəndələri ilə görüşündən: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/48908>.

ВОЙНА НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ВОЕННОГО ПОЛОЖЕНИЯ, СТРАТЕГИИ ОБОРОНЫ И МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА: ПРАВОВЫЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ И УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

профессор Георгий Чиладзе

Национальная Академия Оборона Грузии им.

Давида Агмашенебели

E-mail: prof.chiladze@gmail.com

Ключевые слова: конституция Грузии, война нового поколения, военное положение, национальная безопасность, стратегия обороны.

Известно, что «Война нового поколения» (New Generation Warfare) является новым подходом к реализации концепции нетрадиционных боевых действий. Она связана с современными военно-теоретическими работами в области ведения войн XXI века. Данная концепция возникла в противовес идее «гибридной войны». Вместе с тем, тема «войны нового поколения» является в определенной степени адаптацией традиционных военных представлений к сложившемуся в современном мире оперативно-

му окружению. По моему мнению, она имеет свойство быстро эволюционировать под влиянием не только технологических, экономических, информационных, но и правовых и других факторов, основных направлений политики безопасности [1–3].

Согласно ст. 3 Закона Грузии «О планировании и координации политики национальной безопасности» для страны сферой политики НБ является государственная оборона, подготовка к оборонительной войне [4], а согласно Концепции НБ к основным направлениям политики безопасности является:

1. Деоккупация оккупированных территорий Грузии и отношения с РФ;
2. Развитие государственных институтов и демократии;
3. Реализация политики взаимодействия;
5. Развитие системы обороны и безопасности Грузии;
6. Присоединение к Организации Североатлантического договора и интеграция в Европейский союз;
7. Сотрудничество на Южном Кавказе;
8. Укрепление внешних связей и сотрудничество (США, Украина; Турция; страны в других регионах мира; форумы многостороннего сотрудничества; ООН; ОБСЕ; Совет Европы и др.);
9. Политика экономической безопасности др. [5].

Как правило: до начала военных действий, – а в последствии при необходимости для успешного участия в войне нового поколения и проведения военных операций, – должна существовать военная угроза, возникновение ситуации, когда необходимо ввести в стране военное положение, что регламентируется как Конституцией Грузии, так и специальными законами страны.

Согласно ст. 1 Закона Грузии «О военном положении» военное положение подразумевает объявление особых правил в случае вооруженного нападения на Грузию или его неминуемой угрозы, что соответствует интересам обороны страны. Военное положение объявляется в соответствии с Конституцией Грузии и настоящим Законом и имеет целью обеспечение независимости, суверенитета и территориальной целостности страны, защиту государственной и общественной безопасности [6].

Статья 70 Конституции Грузии гласит, что оборонительная война – суверенное право Грузии. В случае военного положения президентским декретом можно объединить в Силах обороны органы, ответственные за охрану государственной и общественной безопасности. Силы обороны действуют по приказу министра обороны в соответствии с правилами, установленными законом, а в случае чрезвычайной ситуации или военного по-

ложения - по приказу премьер-министра. Конечно, вышеуказанные мероприятия направлены на достижение успеха в случае возникновения военных действий, в том числе при ведении «войны нового поколения» [7].

В этих условиях огромное значение для страны имеет международное сотрудничество в оборонной и правоохранительной сфере. На соответствующем этапе, – во время подготовки к оборонительной войне нового поколения, – важно обеспечить эффективное сотрудничество между соответствующими органами страны и зарубежными структурами или между силовыми структурами Грузии и соответствующими институтами международных организаций, определить правила и процедуры международного сотрудничества в рамках двусторонних или многосторонних международных соглашений, а в случае их отсутствия – необходимо создавать прочную правовую основу для такого сотрудничества [8].

Для эффективного ведения оборонительной войны нового поколения необходимо, чтобы в силовых структурах страны надлежащим образом были распределены ресурсы между персоналом, логистикой, инфраструктурой, образованием и обучением, а также системами и процессами. Эти возможности целесообразно развивать вместе с партнерами и перераспределять их в рамках следующих боевых функций: управление, контроль, передвижение, маневр, разведка, ведение огня, тыловое обеспечение и оборона. Для этого необходимо осуществить улучшения как по направлению институциональных, так и по существующим и перспективным оборонным возможностям [9].

В заключении хочу отметить, что, учитывая новые подходы, целесообразно должным образом отразить концепцию «Войны нового поколения» в соответствующих политических, правовых и других документах, регламентирующих вопросы обороны и безопасности страны.

Список использованной литературы

1. Jānis Bērziņš. The Theory and Practice of New Generation Warfare: The Case of Ukraine and Syria: [Electronic resource] / URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13518046.2020.1824109>.
2. NGWC at the Warsaw Security Forum: [Electronic resource] / – October 7, 2021. URL: <https://ngwcentre.com/new-blog>.
2. Война нового и новейшего поколения: [Электронный ресурс] / URL: <https://soldier-moskva.livejournal.com/529602.html>.
3. Закон Грузии «О планировании и координации политики национальной безопасности»: [Электронный ресурс] URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2764463?publication=10>.

4. Концепция национальной безопасности Грузии: [Электронный ресурс] / URL: <https://mod.gov.ge/ge/page/70/saqartvelos-erovnuli-usaftrxoebis-konceptcia>.

5. Закона Грузии «О военном положении»: [Электронный ресурс] / URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/28336?publication=4>.

6. Конституция Грузии: [Электронный ресурс] / URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/30346?publication=36>

7. Закон Грузии «О международном сотрудничестве в правоохранительной сфере»: [Электронный ресурс] / URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/2048477?publication=5>.

8. Приказ Министра обороны Грузии от 03.12.2021 № MOD 4 21 00000142 «Об утверждении Стратегического обзора обороны на 2021-2025 годы»: [Электронный ресурс] / URL: https://mod.gov.ge/uploads/public/strategiebi_kocefciebi/N142_brdzaneba.pdf.

HUMANITIES / HUMANİTAR ELMLƏR

PEŞƏKAR HƏRBİ TƏHSİLİN TƏKAMÜLÜ

general-leytenant, professor Heydər Piriyev

polkovnik Rəşad Tahirov

polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov, Təkmən Cabbarova

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: xayal1333@gmail.com

Açar sözlər: peşəkar hərbi təhsil, islahat, Ordu, Baş Qərargah, hərbi məktəb.

Silahlı Qüvvələrin əsas məqsədi ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaq, dövlətin və xalqın təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün zabidlər taktiki, əməliyyat və strateji səviyyələrdə təhlükəsizlik mühitinin dəyişən xarakterinə uyğunlaşmağı bacarmalıdırlar. Bundan əlavə, hərbi qulluqçular potensial çağırışları qabaqcadan təxmin etmək və ya onların qarşısını almaq iqtidarında olmalıdır. Bu istiqamətdə vacib hesab olunan prinsiplərdən biri insanları və ya onların düşüncə tərzini dəyişdirməkdir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, təhsilə sərmayə yatırılmalıdır. Bu, gələcək nəsil liderlərin çərçivədənkənar düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün yeni tədris planlarını, fərqli müəllim-tələbə korpuslarını və aktiv öyrənməyə əsaslanan tədris metodikasını əhatə edir. Yeni təhlükəsizlik mühitinə uyğunlaşmaq məqsədilə transformasiya prosesinin akademik şəraitdə aparılması da eyni dərəcədə vacibdir. Bu cür yanaşma cari və potensial problemlərin həllində çox vacib olan və Peşəkar Hərbi Təhsilin (PHT) zəruriliyini şərtləndirən kritik (tənqidi) düşünməni təşviq etməklə akademik müzakirə

rələri genişləndirir [1; 2]. PHT geniş fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Buraya karyeralarının müxtəlif mərhələlərində hərbcilərin inkişafını təmin etmək və onları növbəti vəzifələrə hazırlamaq üçün nəzərdə tutulan çoxsaylı təlimlər, fasiləsiz təhsil və digər fəaliyyətlər aiddir [3]. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ordularda peşəkar hərbcı dedikdə, onun, əsasən, taktiki səviyyədəki bacarıq və qabiliyyəti nəzərdə tutulur, elmlə bağlı məsələlərə ümumiyyətlə yer verilmir. Məsələn, mayor və ya polkovnik-leytenant, hətta bəzən polkovnik rütbəsinə yüksəlmiş bir zabitin hər hansı böhran vəziyyətində qərar vermə qabiliyyətindən daha çox onun fiziki və ya atəş hazırlığına üstünlük verilir. Bu da ümumilikdə zabıt korpusun (az bir hissəsi istisna olmaqla) kritik düşünmə qabiliyyətinin formalaşması prosesinə mənfi təsir göstərir. Lakin müasir dünyada zabitin peşəkarlığı sadəcə öz ixtisasının mahiyyətini və xüsusiyyətlərini mükəmməl bilməsi ilə ölçülmür. Şübhəsiz ki, zabitin taktiki, atəş və fiziki hazırlığının yüksək olması, onun peşəkar hərbcı kimi formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin bu yetərli deyil. Çünki müasir zabıt döyüş tapşırıqlarını hadisələrin sürətlə cərəyan etdiyi, qarışıq və mürəkkəb şəraitdə yerinə yetirir. Belə bir şəraitdə onlarla, yüzlərlə, hətta minlərlə sərrast atıcılıq qabiliyyətinə malik, fiziki hazırlığı yüksək səviyyədə olan əsgərlərin taleyi onlara komandirlik edən zabıtlərin qərarından asılı olur. Çoxsaylı döyüş təcrübələri göstərir ki, kritik və məntiqi düşünmə qabiliyyətinə malik olmayan zabıt hadisələri qısa zamanda dərinlən təhlil etmək və təşəbbüs göstərməkdə çətinlik çəkir, nəticədə əsaslı və düzgün qərar qəbul edə bilmir. Kritik düşünmə qabiliyyətinə malik olmayan bir zabıtdan mükəmməl qərar verməsini gözləmək də sadəlvəhlükdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, PHT strategiyası təlim, peşəkar təhsil və təcrübə arasındakı balans nəzərdə tutur. Bu üç sahə bir-biri ilə sıx bağlıdır və üçü bir-birini tamamladıqda düşməni məğlub etmək qabiliyyəti meydana çıxır. Bu sahələrin hər birinə yatırılan sərmayələr arasında balans qorunmalıdır [2; 4].

PHT özü yeni bir fenomen deyil. Məsələn, Lorenzo Ruiz, general Helmut fon Moltkenin başçılıq etdiyi Prussiya Ordusunun III Napoleon üzərindəki qələbəsinə (1870-ci ilin sentyabrında Sedan döyüşündə) XIX əsrin əvvəllərində orduda həyata keçirilən üç təhsil islahatı ilə əlaqələndirir: 1) pilləli təhsil; 2) zəngin tədris planı; 3) tarixi araşdırma [5]. Bu islahatlar Prussiya rəhbərliyinə döyüşdə uğur qazanmaq üçün lazımi imkanlar yaratdı və bu gün də bir çox hərbi təhsil sistemlərinin vacib komponentləri olaraq qalmaqdadır. Həmin islahatların mahiyyətini başa düşmək üçün tarixə rəkrus etmək vacibdir.

“Peşəkar zabıt” ideyasına Prussiya hökumətinin 6 avqust 1808-ci il tarixli bir elanında rast gəlinir: *“Zabitin yeganə titulu sülh dövründə təhsil və peşəkar bilik, müharibə dövründə cəsarət və çevik qavrama qabiliyyətidir. Buna görə də xalqın içərisindən seçilmiş və yalnız bu xüsusiyyətlərə malik şəxslər ən yüksək hərbi vəzifələrə təyin oluna bilərlər. Hərbi müəssisələrdə əvvəllər sinif üstünlüyünə görə mövcud olan yanaşma ləğv edilir və hər kəs, mənsəyindən asılı olmayaraq*

bərabər hüquqlara malikdir” [2; 6]. Elanın məqsədi gələcəkdə zabıt heyətinin hazırlanmasının peşəkar hərbi bilik və səriştəyə əsaslanmasını təmin etmək idi.

Sedan döyüşündən altmış dörd il əvvəl, 1806-cı ilin oktyabrında çox fərqli bir Prussiya Ordusu Napoleon Bonapartin işğalçı qüvvələrinə qarşı döyüşmək məcburiyyətində qalmışdı. Jena-Auerstedt döyüşündə Napoleon Ordusu hələ də kral “Böyük Frederik”in taktikalarını tətbiq edən, sıra hazırlığı və intizam baxımından yüksək səviyyədə təşkilatlanmış, sayca təxminən iki dəfə çox Prussiya Ordusunu darmadağın etmişdi. Bu məğlubiyyət Prussiyanın hərbi qüdrəti barədə bütün ümidləri boşa çıxarmışdı. Döyüşdə sağqalan zabıtlər müharibənin xarakterinin dəyişdiyini dərk etmiş və Frederik sisteminin artıq aktuallığını itirdiyini başa düşmüşdü. Jena-Auerstedt döyüşü müharibənin xarakterindəki dəyişikliklərin fonunda Prussiya Ordusunun bacarıqsızlığını nümayiş etdirdi. Bu məğlubiyyət orduda islahatların həyata keçirilməsi üçün tutarlı bir səbəb idi.

Jena-Auerstedtdə döyüşən birliyin qərargah rəisi general-mayor Gerhard fon Şarnxorst özünü təhqir olunmuş hiss edirdi. Cəmiyyətin aşağı sinfindən olan Şarnxorst özünü təhsil və elmlə inkişaf etdirmiş generallardan idi. Bu keyfiyyətlərini nəzərə alaraq, Prussiya kralı ordudakı islahatların icrasına nəzarəti ona həvalə etdi. Şarnxorsta görə, hər hansı bir ordunun qələbə qazanması üçün Napoleon kimi dahi bir generalın yetişməsinə gözləməyə ehtiyac yox idi [2; 7, s.22]. O, inanırdı ki, hərbi gücü təhsillə inkişaf etdirmək mümkündür. Onun islahatlarının mahiyyəti ondan ibarət idi ki, orduda zabıt korpusuna nəzarət aristokrat və zadəganlardan alınsın və sosial sinfindən asılı olmayaraq yüksəktəhsilli hərbiçilərdən ibarət bir sistem formalaşdırılsın.

Frederik hərbi məktəblərində zabıtlərə yalnız sıra hazırlığı keçirilir, onlara müəyyən texniki biliklər və itaətkarlığı öyrədirdilər. Jena-Auerstedt döyüşü sübut etdi ki, orduda yalnız əmrlərin sözsüz icrası kifayət deyil, zabıtlər hərbi əməliyyatların hazırlanması, planlaşdırılması və icrasında sağlam və kritik düşünmə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Şarnxorst yüksək səviyyəli təhsilin faydasına qətiyyətlə inanırdı.

General Şarnxorst üç səviyyəli təhsil sistemi yaratmaqla zabıtlərin taktiki səviyyədə strateji səviyyədə inkişafını təmin etmək üçün “təkmilləşdirilmiş təhsil” konsepsiyasını öz islahatlarına daxil etdi. Prussiya Ordusunda hərbi təhsil kursant məktəbləri, ixtisasartırma kursları və Hərbi Akademiyada həyata keçirilirdi. Hərbi Akademiyada əsas diqqət strateji və tənqidi təfəkkürün inkişafına yönəldilmişdi və tədris proqramı ümumi təhsil, hərbi sənəti, hərbi elmi, siyasət, iqtisadiyyat və tarixdən ibarət idi [7, s.23].

Jena-Auerstedt döyüşü Prussiya sistemi və taktikasının köhnəliyini sübut etdi. Şarnxorstun qənaətinə, müharibədə dərk etmə və innovasiya kritik düşünməni şərtləndirir. Bu cür düşünmə problemləri müəyyənləşdirməyə və həll yollarını təqdim etməyə imkan yaradır. Şarnxorst başa düşürdü ki, bu məsələnin yeganə həlli, liberal təhsil sisteminin formalaşdırılmasıdır. Elmi mənbələrdə liberal təhsil çoxşaxəli maraq və biliyin formalaşmasına, digərlərinin fikirlərinə hörmət

edilməsinə stimül verən təhsil növü kimi təqdim edilir [2; 8]. Şarnxorst və tərəfdarları texniki təhsillə mülki fənləri və elmi bir araya gətirərək ordunun təhsil imkanlarını genişləndirdilər. 1872-ci ildə Prussiya Ordusunun tədris planına nəzər salan ABŞ-ın ilk təhsil komissarı Henri Bernard hərbi mövzulardan əlavə, xarici dil, fəlsəfə, coğrafiya, kimya, fizika, məntiq, ədəbiyyat və tarix mövzularına da xüsusi yer verildiyini qeyd etmişdir. Şarnxorst müasir müharibədəki problemləri həll etmək iqtidarında olan hərbi liderlərin yetişdirilməsində liberal təhsilin rolunu xüsusilə vurğulayırdı.

Orduda həyata keçirilən islahatlar Prussiya Baş Qərargahının yaradılmasının əsasını təşkil edir. Alman tarixçisi Hajo Holborn Baş Qərargahı “ordunun beyni və sinir mərkəzi” hesab edirdi. Şarnxorst tərəfindən əsası qoyulan təhsil sistemi 1806-cı il Jena-Auerstedt müharibəsindən sonrakı yarıməsrdə Prussiya Ordusunun Baş Qərargahında innovasiya mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradırdı. Bu təhsil sistemi özündə tədqiqat və təcrübəni birləşdirirdi. Zabitlər texnologiyasının imkanlarından məharətlə istifadə edirdilər. Nəzərə alsaq ki, dəmiryol xətlərinin əksəriyyəti XIX əsrdə çəkilmişdi, hələ o zamanlar Prussiya Baş Qərargahı gələcəkdə ordu birliklərinin yerləşdirilməsini dəstəkləmək məqsədilə dəmiryol xətlərinin marşrut seçiminə belə təsir göstərə bilirdilər. Baş Qərargahın öz nöqsanları və müharibənin gələcəyi barədə tənqidi düşünmək qabiliyyəti Prussiyada hərbi elmində inqilaba səbəb oldu.

Orduda həyata keçirilən islahatlar XIX əsrin sonlarında Prussiyanın dominantlıq etməsinə səbəb olan beynlərin formalaşmasına gətirib çıxardı. Bunların arasında general Helmut fon Moltke də var idi. Məhz onun Baş Qərargaha rəhbərliyi dövründə Prussiya Ordusu daha da inkişaf etdi və nəhayət 1870-ci ildə fransızlar üzərində qələbə qazana bildi.

1870-ci il müharibəsindən sonra Prussiyanın islahatları bir çox qərb orduları tərəfindən təqlid edildi. Prussiya Ordusunun təhsil sistemini araşdıran Doktor Bernard qeyd etmişdir: *“Prussiyalı Avropanın digər böyük xalqlarından fərqləndirən əsas xüsusiyyəti general-mayor Şarnxorst tərəfindən həyata keçirilən islahatların nəticəsində zabitlərin həm təhsildə, həm də hərbi elmində lider olmasıdır”* [2].

Doktor Bernardın araşdırması göstərir ki, Prussiyanın hərbi təhsil sistemi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində inkişaf etməyə başlayan ABŞ Ordusunun təhsil sistemində öz təsirini göstərmişdir. Şarnxorstun liberal və mərhələli təhsil ideyası hazırda həm ABŞ Ordusunun, həm də digər müasir orduların hərbi təhsil sisteminin vacib komponentidir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasında əməliyyat və strateji fakültələrin, strateji araşdırmalar və dövlət müdafiəsini idarəetmə kursunun yaradılması, eyni zamanda ali təhsilin magistratura və adyunktura səviyyələrində tədrisin təşkili bu istiqamətdə görülən təqdirəlayiq işlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Keagle, J., Petros, T. Building partner capacity through education: NATO engagement with the Partnership for Peace // – Connections: The Quarterly Journal, – 2010.10; No.1. – p. 46-63.
2. Piriye, H., Tahirov, R., İskəndərov, X. Kritik düşünmənin peşəkar hərbi təhsildə yeri və rolu // Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər, – 2020. Cild 6, №3, – s. 7-14.
3. Sharma, R. Professional Military Education and Producing Thought Leaders for The Army: [Electronic resource] / – Jul 17, 2017. URL: <https://bit.ly/2khTXek>.
4. Evolving an Intellectual Edge, Professional Military Education for the Australian Army: [Electronic resource] / URL: <https://bit.ly/2mjf2G2>.
5. Ruiz, L. The Roots of Modern Military Education: [Electronic resource] / – July 17, 2018. URL: <https://bit.ly/2lVbTMc>.
6. Esterhuyse, A.J. Professional military education in the South African National Defence Force: The role of the Military Academy: [Electronic resource] / dissertation presented for the degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Education at the University of Stellenbosch, March 2007. URL: <https://bit.ly/2nYLwX2>.
7. Guzewicz, W. DEEP as a vehicle for strengthening and stimulating cooperation between NATO and partners / W.Guzewicz, P.Gawliczek, Kh.Iskandarov. – Olsztyn: Wydawnictwo UWM, – 2020. – 175 p.
8. Finley, A. Call It What It Is: Liberal Education: [Electronic resource] / – May 29, 2020. URL: <https://bit.ly/2CyOJUD>.

ВТОРАЯ КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА И ЕГО ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

доктор исторических наук, профессор Нурулла Алиев

Военная Академия Вооруженных сил Азербайджанской Республики

E-mail: nurullaliyev@mail.ru

Ключевые слова: региональная безопасность, конфликт, контрнаступательная операция, вооружённое противостояние, миротворческие силы.

Армянскую агрессию против Азербайджана, в том числе на продолжающейся более 27 лет незаконной оккупации Арменией Карабаха и семи прилегающих районов Азербайджана, и военные провокации Армении в апреле 2016-го и июле 2020-го года следует рассматривать в более широком контексте армянской стратегии по консолидации неприемлемого для всего

мирового сообщества статус-кво, образованного в зоне конфликта в результате незаконной оккупации, этнической чистки и многочисленных грубых нарушений международного гуманитарного права. Подобное поведение имело своей целью спровоцировать Азербайджан на ответные действия, заново развязать активную фазу конфликта, попытаться вовлечь в конфликт на своей стороне третьи силы и таким образом окончательно сорвать мирный процесс, сохранив ещё надолго контроль над оккупированными территориями [1]. В условиях продолжающейся захватнической политики Армении, выбранный Азербайджаном военный путь по принуждению агрессора к миру и реализации выполнения требований резолюций Совета безопасности ООН о незаконном присутствии Вооружённых сил Армении на международно признанных территориях Азербайджана и возвращения в свои дома насильно изгнанных с этих территорий людей, оказался единственным правильным решением. В этих целях по приказу Верховного главнокомандующего страны, Азербайджанская армия 27-го сентября 2020-го года приступила к претворению в жизнь своей исторической миссии и достойному выполнению боевой задачи [2].

Политическая оценка обоснованности начала Второй Карабахской войны обеими сторонами в решающей мере определяло военно-политическое содержание этого вооружённого противостояния. Для чего представим цели сторон в этой войне, которые являются главным элементом анализа военно-политического содержания любого вооружённого противостояния. В Карабахе указанные цели сторон были достаточно очевидны [3, с.109-120].

Основные цели и замыслы сторон, вовлечённых в Отечественную войну заключались в следующем:

Армения – сохранение статуса-кво с дальнейшим принуждением Азербайджана признания независимости сепаратистского режима в Карабахе, реализации принятой стратегической концепции, в основе которого лозунг: «Карабах – это Армения».

Стратегические и военные цели Армении в войне включала в себя:

- реализация принятой агрессивной и наступательной военной доктрины: «Новые войны за новые территории», где призывается наносить упреждающие удары по Азербайджану с целью вторжения и оккупации новых территорий Азербайджана;

- в перспективе развития достигнутых успехов и перенесение боевых действий в глубь территорий Азербайджана для обеспечения недостижимости азербайджанского оружия до Карабаха;

- получение контроля над стратегическими объектами Азербайджана, международными нефтегазовыми и транспортными коммуникациями, проходящими по её территории;

- эскалация напряжённости на границе между двумя странами и расширения масштабов войны в регионе.

Расширение контекста конфликта или его зоны для привлечения внимания международной общественности и на линии разграничения огня размещения миротворческих сил.

Для чего своими ракетными ударами по азербайджанским городам попытаться спровоцировать Баку на ответный удар по целям в Армении и, как следствие, вовлечь Азербайджан в пограничный конфликт и обратиться за военной поддержкой как «жертва агрессии». Придавая военному столкновению межгосударственный характер, восстановить против Баку международные силы, а главное – Россию и военный блок ОДКБ. В дальнейшем стремление понизить политическое экономическое и военное влияние России на Армению и на Южный Кавказ и самостоятельно интегрироваться в западные институты.

Основной акцент делался на применении тактики, заключающийся в нанесении ударов по артиллерии, вывод из строя системы ПВО, в намеренном применении оперативно-тактических ракет и бомб по мирным населённым пунктам, жилым кварталам и инфраструктуре азербайджанских городов, чтобы было как можно больше жертв и потерь, вызвать панику среди населения с дальнейшим выживанием их с данных территорий.

Анализируя основные цели и замыслы сторон, вовлечённых в Отечественной Войне стоит отметить, что официальная позиция международного сообщества и ведущих игроков в регионе накануне и в ходе Второй Карабахской войны в целом основывалась на политике «невмешательства» в дела и признании целостности Азербайджанского государства. Это выражалась в заявлениях как официальных лиц, так и руководителей стран, в том числе входящие в Минскую группу ОБСЕ. Как показали дальнейшие события, несмотря на данные заявления на практике отдельные государства в ходе войны политически и морально своей поддержкой, а порой незаконными действиями такие, как поставка оружия и техники, боеприпасов и различного оборудования в боевую зону, незаконное пресечение границ и привлечение незаконных формирований на международно признанной территории Азербайджана имели цель поддержку Армянской стороны и заинтересованность в сохранении статуса-кво. Особенно эти факты обнаженно вскрывались после окончания войны. Это еще раз подтверждала о имевшем месте двойных стандартов со стороны политического руководства данных стран.

Франция – предвоенная политика «невмешательства» в дела, политическая и моральная поддержка Армении, столкновение интересов Турции с Россией и ослабление их влияния в регионе, расширение сферы приложения своих капиталов и усиления своих позиций в отношениях с США и России на Южном Кавказе.

США – предвоенная политика «невмешательства» в дела, занятость внутриамериканскими делами, сочетаемая наращиванием военного и эко-

номического присутствия в регионе, ослабление позиций основных конкурентов на мировой арене и в регионе, под эгидой миротворческих сил размещения военного контингента стран НАТО в зону конфликта и расширение сферы приложения своих капиталов.

Россия – предвоенная политика «невмешательства» в дела, ведущего к ослаблению неподконтрольному ей политических режимов и экономик, восстановления пророссийской политической ориентации в Армении и подконтрольной ей «Южного Форпоста на Кавказе», укреплению зависимости Армении от России в вопросах безопасности и экономических отношений, политическое урегулирование конфликта между Азербайджаном и Арменией, а также для поддержания мира в регионе, тесное сотрудничество с Турцией с целью проведения миротворческой операции и размещения российского военного контингента в зону конфликта, не допустить размещения миротворческих сил стран НАТО в зону конфликта и установления в Армении прозападного режима, вхождения его в их зону влияния, добиться уменьшения влияния США и европейских держав на Южном Кавказе.

Европейский Союз – предвоенная политика «невмешательства» в дела, занятость внутриевропейскими делами, недопущения укрепления позиций Турции в регионе, в рамках участия в урегулировании конфликта стремление предстать в роли самостоятельного и влиятельного «центра силы», под эгидой реализации программы «Восточного партнёрства» наращивания политического и экономического присутствия в регионе, расширения сферы приложения своих капиталов.

Иран – предвоенная политика «невмешательства» в дела, с сопредельными странами сохранить мирные и дружеские отношения. В урегулировании армяно-азербайджанского конфликта не допустить прямого участия США и Франции, а также под эгидой миротворческой операции размещения военного контингента стран НАТО в зону конфликта, препятствовать установлению в Армении прозападного режима и принимать активные усилия по повышению своего влияния на Южном Кавказе. Несмотря на то, что на последней стадии войны Иран выступал с инициативой по урегулированию конфликта, где ведущая роль должна была отведена странам региона, с участием России и Турции, но в послевоенный период стало очевидно, что Иран неконструктивными действиями на деле демонстрировал свою заинтересованность в сохранении статуса-кво.

Грузия – предвоенная политика «невмешательства» в дела, сохранить мирные и дружеские отношения с сопредельными странами, не допустить использования сухопутной территории и воздушного пространства Грузии для перевозки продукции военного назначения для конфликтующих сторон. Политическая и моральная поддержка Азербайджана в войне за освобождения оккупированных территорий, в целях уменьшения влияния России в регионе, а также продолжения успешного развития совместных

энергетических транспортных и коммуникационных проектов, обеспечивающие её суверенитет.

Турция – политическая, дипломатическая, моральная и психологическая поддержка Азербайджана, сохранить мирные и дружеские отношения с сопредельными странами, в результате войны сразу на нескольких фронтах в Сирии и Ливии и находясь по разные стороны противостояния с Россией избегать взаимных конфликтов и работать на общие интересы, тесно сотрудничая в урегулировании армяно-азербайджанского конфликта, усиление своего влияния на Южном Кавказе и Средней Азии. Турция выступала открыто за прекращения оккупации азербайджанских земель, вывода вооружённых сил Армении за международно признанную территорию Азербайджана.

Азербайджан – президентом Азербайджанской Республики, Верховным главнокомандующим страны Ильхамом Алиевым в Обращении к народу от 27-го сентября 2020-го года была сформулирована основная цель стоящая перед Вооружёнными силами Азербайджанской Республики – восстановление суверенитета Азербайджана над всей территорией Карабаха и прилегающих к ней районах, оккупированных со стороны Армении.

Перед Азербайджаном стояли следующие задачи – путём переговоров избежать эскалации войны и добиться вывода армянских войск с оккупированных территорий Азербайджана, подготовить страну к отражению агрессии, не создавать условия для перенесения военных действий на территорию Армении и не провоцирования РФ и ОДКБ, основные усилия направить на создания в регионе системы коллективной безопасности и мира. Используя военно-политические методы, их реализации, проведение контрнаступательной операции по принуждению Армении к миру, которое предусматривало освобождение азербайджанских территорий от оккупации, нанося удары по военным объектам и целям, не причиняя урон гражданскому населению.

Задача – освобождение оккупированных Арменией азербайджанских территорий, возвращение азербайджанских беженцев и вынужденных переселенцев в свои места постоянного проживания, обеспечение их безопасность и спокойствие. Боевая операция Вооружённых сил Азербайджанской Республики по принуждению к миру – это право на самооборону с целью защиты своей территории и своих граждан.

В ходе Отечественной войны Азербайджан обеспечил выполнение принятых 4-х резолюций Совета Безопасности ООН, которые требовали немедленного, безоговорочного и полного вывода армянских войск с оккупированных территорий. Для этого необходимо было заставить Армению исполнения своих международных обязательств и вывода её войск с оккупированных территорий Азербайджана. С этой точки зрения война за возврат утраченных территорий являлся вполне справедливой. Тем более, что

этот сепаратистский режим не был признан ни одной страной мира, включая саму Армению. Однозначная международная поддержка Азербайджана, выраженная в поддержке справедливой позиции в тяжёлые дни, стала результатом успешной внешнеполитической деятельности, осуществляемой под руководством президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. Армения затягивая переговорный процесс пыталась сохранить статус-кво в Карабахе [3, с.121-122]. Начиная контрнаступательную операцию «Железный кулак» Азербайджан учитывал и просчитал все возможные опасные сценарии, которые могли нанести ему вред как суверенному государству, балансирующему между региональными державами. Правильно оценив расклад сил в регионе и существующие противоречия крупных держав, Азербайджан фактически уравнивал позиции России и Турции в регионе.

Таким образом, сложившие благоприятные внешнеполитические факторы и созданные политико-правовые основы позволили Азербайджану военно-политическим путем добиться выполнения требований международного права и резолюций Совета Безопасности ООН, а его Вооруженным силам во Второй Карабахской войне успешно провести операцию по возвращению географически и политически важных частей Карабахского региона. Более того, Победа Азербайджана в ходе 44-х дневной войны создала совершенно новый «расклад сил» во многих сферах, от геополитики до военно-технической области.

Список использованной литературы

1. Выступление президента Азербайджанской Республики Ильхам Алиева в видеоформате на 5-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, 24-го сентября 2020-го года: [Электронный ресурс] / URL: <https://ru.president.az/articles/40937>.
2. Обращение Ильхама Алиева к Азербайджанскому народу от 27-го сентября 2020-го года: [Электронный ресурс] / URL: <https://ru.president.az/articles/40968>.
3. Алиев, Н.А. Победа Азербайджана в Отечественной войне (информационно-аналитический материал) / Н.А.Алиев – Баку: “АФПолигрАФ”, – 2021. – 1134 с.

TƏRXİS OLUNAN HƏRBİ QULLUQÇULARIN CƏMİYYƏTƏ ADAPTASIYASI SOSİAL PROSES KİMİ

polkovnik Rəşad İbrahimov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: sosial adaptasiya, tərxis olunan hərbi qulluqçular, integrasiya, gərginlik, stress.

Elm və praktikada qəbul edilmiş adaptasiya konsepsiyalarına nəzər salsaq görürük ki, onlar qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinə, adaptiv mühitlərin tipinə, adaptiv mühitin struktur komponentlərinə və psixoloji məzmununa əsasən bir-birindən fərqlənir. Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, tərxis olunan hərbi qulluqçuların (TOHQ) mülki həyata adaptasiya prosesinə ölkələrin mədəniyyətləri də təsir göstərir [1]. 2013-cü ildə Kanada Silahlı Qüvvələrindən TOHQ-lər arasında aparılan “Xidmətdən sonra həyat” sorğusunun nəticələrinə əsasən 27% iştirakçı mülki həyata adaptasiyanın çətin, 56%-i isə asan olduğunu bildirmiş, qalan 17%-ində isə qeyri-müəyyənliyə rast gəlinmişdir [2, s.12]. Əslində 2013-cü ildə 56% kifayət qədər yaxşı göstərici idi. Hazırda bu göstərici daha yüksək ola bilər, çünki Kanada adaptasiya proqramını uğurla tətbiq edən ölkələrdəndir. Şübhəsiz ki, inkişaf etməmiş ölkələrdə adaptasiyanı asan hesab edənlərin faiz göstəricisi kifayət qədər aşağı olacaq. Çünki həmin ölkələrdə TOHQ-lərin adaptasiya məsələsinə elə də önəm verilmir.

Sosial adaptasiya prosesi aşağıdakı əsas mərhələlərdə təqdim olunur [3]:

- hazırlıq mərhələsi, tərxisdən əvvəl psixoloji gərginlik mərhələsi;
- “mülki həyata” daxil olmaq üçün kəskin zehni reaksiyalar mərhələsi;
- “hərbi həyatdan” çıxmaq üçün kəskin zehni reaksiyalar mərhələsi;
- adaptasiya mərhələsi.

2009-cu ildə İ.A.Averyanov Rusiya Silahlı Qüvvələrində adaptasiya prosesini çətinləşdirən aşağıdakı neqativ tendrləri göstərmişdi [4]:

- qısa müddətdə – hərbi qulluqçuda moral və psixoloji vəziyyətin pisləşməsi, hərbi intizamın aşağı düşməsi, hərbi təhsilə marağın azalması, ailədə gərginliyin artması, sülh dövründə hərbi qulluqçunun ölümü ilə nəticələnən insidentlərin çoxalması;
- orta müddətdə – xidməti (müqavilədə nəzərdə tutulan müddəti) başa vurmadan TOHQ-lərin sayının artması, hərbiyə getmək, Suvorov və Naximov adına hərbi məktəblərdə, eləcə də kurslarda təhsil almaq istəyinin azalması, hərbi hissələrdə və tədris müəssisələrində şəxsi heyətin sayından xeyli azaldılması;
- uzun müddətdə – silahlı qüvvələrin döyüş hazırlığı səviyyəsinin kritik səviyyədən aşağı düşməsi, hətta Rusiyanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə təhdid ehtimalının artması.

Əslində, belə problemlər Rusiyanın nümunəsində bir çox ölkələrdə zaman-zaman müşahidə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada bu problemlərin aradan qaldırılması üçün son 10 ildə aparılan islahatlarla uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu problemləri həllinə kömək edə biləcək adaptasiya strategiyasının dövlət və cəmiyyət tərəfindən tam olaraq dəstəklənməsi TOHQ-lərin bəzilərinin, ümumiyyətlə, mülki həyata qayıtdıqdan sonra özlərini cəmiyyətdən kənarlaşdırılmış hiss etmələrinə və xüsusən də məşğulluq məsələlərində diqqətdən kənarda qalmalarına səbəb olur [3]. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Təhlillər göstərir ki, dünyanın ən güclü ordusu hesab olunan ABŞ Ordusunda 2001-ci ildən bugünədək 3 milyona yaxın hərbi qulluqçu Əfqanıstan, İraq və Yaxın Şərqdə həyata keçirilən bir sıra hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. Həmin hərbi qulluqçuların böyük əksəriyyətində ciddi narahatlıq, depressiya, fiziki və zehni problemlər müşahidə edilmişdir. Hətta fiziki və psixoloji narahatlıqları olan TOHQ-lərin 25%-dən çoxunda sosiallaşma və özünəqayğıda bir sıra problemlər ortaya çıxmışdır. Bəziləri münasibət qurmaqda, bəziləri yeni iş axtarmaqda çətinliklərlə qarşılaşıb ki, bu da onların müəyyən hissəsinin hətta intihar etməsi ilə nəticələnmişdir. Sağlamlıq və sosial xidmətlər üzrə empirik tədqiqatlar onların bir çox problemini adaptasiya və ya yenidən integrasiya ilə əlaqələndirir.

Yenidən integrasiya özü kifayət qədər yeni məfhum hesab olunur. Hətta 2004-cü ilə qədər bu terminə çox nadir hallarda rast gəlinirdi. 2011-ci ildə etibarən isə daha intensiv hal almışdır. Bu, həmin dövrdə ABŞ qoşunlarının İraqdan sürətlə şəkildə geri çəkilməsi və elmi ictimaiyyətin onların ehtiyacları ilə bağlı problemləri tədqiqata cəlb etməsi ilə də əlaqələndirilə bilər.

Lakin TOHQ-lərin cəmiyyətə verdiyi töhfəni özündə əks etdirən tədqiqat işləri də çoxdur. Təhlillər göstərir ki, ordudan tərxis olunan yüzlərlə mütəxəssis, Bolqarıstan cəmiyyətinin yenidən qurulmasına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Əslində, bu istiqamətdə aparılan işlərdə cəmiyyətin formalaşdırdığı fikir də önəmlidir. Elə cəmiyyət var ki, orada hərbcilərin təcrübə və bacarıqlarının lazımsız olduğu təəssüratı yaradılır. Çünki həmin cəmiyyətin mövcud olduğu ölkənin hərbi tarixi ya zəngin deyil, ya da əsasən, məğlubiyyətlərdən formalaşmışdır. Bu münasibət nəinki mənəvi baxımdan düzgün deyil, hətta çox təhlükəlidir. Belə yanaşma, adətən, xüsusi hərbi məharətə və biliyə malik TOHQ-lərin cinayətkar qrupların tələsinə düşməsi ehtimalını artırdığından onlar bir çox ölkədə, hətta “risk qrupları” hesab olunur. Bolqarıstan Əmək və Əhəlinin Müdafiəsi Nazirliyinin raport və təhlilləri bu faktı sübut edir [3]. Ona görə də TOHQ-lərin potensialından istifadə etməklə Bolqarıstan dövləti nəinki onları risk qrupundan çıxarmağa, hətta onların cəmiyyətə töhfə verməsinə nail olmuşdur. Bu təcrübə ABŞ-də daha mükəmməl xarakter daşıyır, çünki artıq xalqın beyninə belə bir fikir yeridilib ki, dünyanın ən güclü ordusu ABŞ Ordusu, ən təcrübəli əsgəri ABŞ əsgəridir. Tədqiqatlar göstərir ki, amerikalıların təxminən 88%-i düşünür ki, TOHQ-lər mülki təşkilatlar üçün yüksək dəyər kəsb edən xüsusiyyətlərə, istedad, bacarıq

və qabiliyyətlərə malikdir. Əksər amerikanlar düşünür ki, xüsusilə də döyüşlərdə iştirak etmiş TOHQ-lər nəinki onlara həvalə edilmiş tapşırıq və vəzifələri vicdan və məsuliyyətlə yerinə yetirməyə, hətta həyatlarını belə riskə atmağa hazır olurlar. Ona görə də ABŞ-da bir çox təşkilatlar bu keyfiyyətlərə malik TOHQ-ləri işə götürməyə can atırlar [5, s.78].

Cəmiyyətin TOHQ-lərə formalaşdırdığı münasibətlə bağlı Azərbaycandan da bir nümunə gətirmək olar. Belə ki, 1992–1993-cü illərdə baş verən Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı hərbi qulluqçular əllərindən gələni etsələr də, faktiki olaraq məğlub oldular, bu da torpaqlarımızın 20%-nin ermənilər tərəfindən işğal edilməsi ilə nəticələndi. Etiraf etmək lazımdır ki, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, eləcə də TOHQ-lərə qarşı cəmiyyətin münasibəti elə də xoş deyildi, baxmayaraq ki, həmin müharibədə məğlubiyyətin məsuliyyəti bilavasitə o vaxtki siyasi rəhbərliyin üzərinə düşürdü. 2016-cı ildə Talış və Lələtəpə yüksəkliklərinin azad edilməsi ilə xalqın hərbi qulluqçulara münasibətində əsaslı dönüş yarandı və nəhayət, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sentyabrın 27-də başlayan 44 günlük Vətən müharibəsi hərbi qulluqçuların nüfuzunun nəinki Azərbaycanda, hətta bütün dünyada zirvəyə qalxmasına səbəb oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Blackburn, D. Transitioning from Military to Civilian Life: Examining the Final Step in a Military Career // Canadian Military Journal, – Autumn 2016. vol.16, No.4, – p. 53-61.

2. Veterans' Identities and Well-being in Transition to Civilian Life – A Resource for Policy Analysts, Program Designers, Service Providers and Researchers / Report of the Veterans' Identities Research Theme Working Group, Canadian Institute for Military and Veteran Health Research Forum. – Charlottetown: Veterans Affairs Canada, – April 19, 2018. – 95 p.

3. Terziev, V., Dimitrova, S. Social adaptation as a social process in the adaptation of military personnel // 13th EBES Conference, – Istanbul, Turkey: – June 5-7, – 2014, – p. 1956-1966.

4. Аверьянов, И.А. Адаптация граждан, уволенных с военной службы: вопросы и противоречия: [Электронный ресурс] / Проблемы современной экономики, – 2009. No3(31). URL: <https://bit.ly/3liku6i>.

5. Hernandez, F. From the battlefield to the civilian labor force: what are the obstacles facing military veterans in successful reintegration to the civilian workforce / F.Hernandez. – Lynchburg: Liberty University School of Business, – 2020. – 204 p.

МОДЕЛИРОВАНИЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ ДЛЯ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ

кандидат военных наук Александр Войтко,
доктор технических наук, профессор Сергей Мыкусь,
доктор технических наук, доцент Юрий Прибылев
*Национальный университет обороны Украины имени Ивана
Черняховского*

E-mail: yu.prybiliev@edu.nuou.org.ua

Ключевые слова: модель распространения информации, целевая аудитория, информационно-психологическое влияние, стратегические коммуникации, фолловеры.

Анализ последних исследований и публикаций показал, что противоборствующие стороны для достижений своих целей в вооруженных конфликтах системно применяют военные, политические, экономические, информационно-психологические, кибер, робототехнические, беспилотные, космические и другие высокотехнологичные средства. Большинство современных войн имеет гибридный характер, в которых очень важную роль играют мероприятия информационно-психологического влияния [1]. Согласно исследованиям, наиболее эффективным инструментом информационно-психологического влияния на целевые аудитории противника являются социальные сети и сервисы [2]. Информационные и психологические операции являются основными составляющими системы стратегических коммуникаций, главной целью которых является достижение стратегического нарратива, что возможно при условии системной работы всех составляющих системы стратегических коммуникаций государства [3]. Для эффективной работы системы стратегических коммуникаций необходимо разработать модель распространения информации для оценки эффективности информационно-психологического влияния.

Для эффективного противодействия информационно-психологическому влиянию противника авторами были исследованы закономерности распространения информации среди целевых аудиторий и разработана модель распространения информационных материалов среди целевой аудитории. В качестве базовой была выбрана детерминированная модель распространения эпидемии SIR (susceptible – infected – removed) W.O. Kermack, которая была использована для описания распространения информации от одного пользователя к другому [4]. Выбранная модель рассматривает распространение информации как процесс распространения вирусной инфекции. Распростра-

ние начинается с одного фолловера и продолжается в группах, пока не достигнет максимума распространения среди целевой аудитории, после чего интенсивность распространения будет уменьшаться. Фолловерами называются пользователи соцсети, которые следят за обновлениями статуса или новостной лентой агента и распространяют ее путем репоста. В модели потребление информации в социальной сети осуществляется от узла к узлу с ограничением средней численности целевых аудиторий, которые находятся в данной локации и будут создавать структуру окружающей среды для целевой аудитории. Однако описанная базовая модель распространения эпидемии для применения при прогнозе результатов информационно-психологического влияния должна быть модифицирована и усовершенствована.

Авторами разработана расширенная SIR-модель, которая учитывает трансформацию модели во времени, а именно то, что количество фолловеров во время процесса распространения информации постоянно изменяется. Предложенная модель распространения информации представлена в виде системы дифференциальных уравнений. При усовершенствовании базовой модели были введены новые параметры. Это параметры, которые описывают среднюю частоту присоединения к социальной сети, среднюю частоту покидания социальной сети фолловерами, интенсивность подписывания (отписывания) на новостного агента. Количественные значения предложенных параметров можно получить с помощью мониторинга новостным агентом количества его фолловеров, а также активности взаимодействия фолловеров во внутренних сетях новостного агента. Также предложен параметр, который характеризует актуальность новости и рассчитывается как вероятность появления исследуемой новости во всех рассматриваемых информационных источниках. Следующий параметр характеризует вероятность того, что пользователь социальной сети может влиять на процесс роста распространения новости.

Целевая аудитория информационного канала состоит из трех групп фолловеров: активных (тех, кто прочитал информационную новость, воспринимают ее благоприятно и распространяют дальше репостом), неактивных (тех, прочитал новость, воспринимают ее благоприятно, но не распространяют ее дальше), и пользователей, неблагоприятно относящихся к новости. Неблагоприятное отношение к новости определяется как потеря интереса к определенной информации и нежелание распространять ее среди других агентов сети, что может привести к переходу фолловеров другую целевую аудиторию.

Для визуализации распространения информации в предложенной модели был использован сервис программного обеспечения Melting Asphalt, который был разработан Kevin Simler в 2012 году [5]. С помощью этого программного продукта предложенная выше система уравнений модели реализована программным кодом. В результате получен программный продукт

для моделирования распространения информации среди целевой аудитории с визуализацией этого процесса. Используя предложенный математический инструментарий и учитывая указанные показатели модели распространения информации среди целевой аудитории возможно моделировать процесс распространения информации и прогнозировать варианты применения сил и средств (информационных каналов) в системе стратегических коммуникаций для их эффективного использования при реализации стратегического нарратива государства.

Перспективным направлением дальнейших исследований является описание и расчёт временных показателей, характеризующих этапы планирования и выполнения задач силами и средствами стратегических коммуникаций на основе современных научных методов теорий социальных исследований, информационных и психологических операций. Необходимо разработать научно-обоснованную методику распределения прогнозируемого общего объема задач между различными структурными подразделениями системы стратегических коммуникаций с учетом особенностей различных целевых аудиторий для обеспечения наибольшего эффекта суммарного информационного воздействия. Это предоставит возможность не только конкретизировать цели и задачи для каждого структурного подразделения системы стратегических коммуникаций, но и позволит разработать материалы информационно-психологического влияния, дающие максимальный эффект для достижения результатов.

Список использованной литературы

1. Воєнні аспекти протидії “гібридній” агресії: досвід України: монографія / За заг. ред. А.М.Сиротенка. – Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, – 2020. – 176 с.
2. Войтко, О.В., Микусь, С.А. Показники розповсюдження інформації серед цільової аудиторії // Proceedings of the 8-th International Scientific and Practical Conference “Challenges in Science of Nowadays”, – Washington, USA: EnDeavours Publisher, – April 4-5, – 2021. – p. 1053-1057.
3. Солонников, В.Г., Войтко, О.В., Пашенко, Т.П. Обґрунтування реалізації стратегічного нарративу держави. Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. // – 2020. №1(37), – с. 203-212.
4. Kermack, W.O., McKendrick, A.G. “A Contribution to the Mathematical Theory of Epidemics” / Proceedings of the Royal Society A, Mathematical, Physical and Engineering Sciences. – 1927. Vol. 115, Issue 772.
5. Визуалізація моделі розповсюдження інформації: [Електронний ресурс] / URL: <https://hexq6.csb.app/>.

YUXARI QARABAĞ BÖLGƏSİNƏ ERMƏNİLƏRİN TORPAQ İDDİASI VƏ İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMASI. AZƏRBAYCAN ORDUSUNUN UĞURLU QƏLƏBƏSİ

tarix elmləri doktoru, professor Havva Məmmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Yuxarı Qarabağ, İkinci Qarabağ müharibəsi, Qarabağın demoqrafiyası.

XIX əsrdə Cənubi Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülmüş ermənilər, iki yüz ildir ki, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində ekspansiya siyasəti yürütməklə bu torpaqlarda yaradılmış erməni dövlətinin ərazisini genişləndirmək üçün zaman-zaman yerli türk-müsəlman əhalinin bölgədən sıxışdırılıb çıxarılmasına çalışmışdır.

Rusiyanın Qafqazda, xüsusilə türk-müsəlman dövlətləri arasında erməni xristian dövləti yaratmaq planı baş tutduğundan yerli türk müsəlmanların sıxışdırılaraq süni şəkildə sayının azaldılması və ermənilərin artırılması siyasəti davam etdirilmiş, sonrakı dövrlərdə də Qarabağın demoqrafiyasını ermənilərin xeyrinə dəyişmək üçün Yuxarı Qarabağ ərazisində daha çox erməninin məskunlaşdırılması siyasəti həyata keçirilmişdir.

Yuxarı Qarabağın erməniləşdirilməsi siyasəti XX əsrdə daha geniş vüsət almışdır. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı bu siyasəti ərazi iddiaları ilə başlamış, etnik təmizləmə ilə davam etmişdir. XX əsrin əvvəllərində (1905–1907-ci illər) həyata keçirilməyə başlamış bu siyasət XX əsrin sonunda türk müsəlmanların ermənilər tərəfindən qırğını və soyqırımı ilə nəticələnmişdir.

Bu vəziyyət Ermənistan–Azərbaycan müharibəsinə, Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun müharibə meydanına çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Belə ki, Qarabağda erməni separatizmi özünün tüğyan həddinə çatmışdı. Azərbaycanda məsul vəzifələrdə işləyən ermənilər Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana birləşdirilməsi üçün fəaliyyətini dayandırmır, Qarabağ məsələsinin səngiməsinə imkan vermirdilər.

Beləliklə, dünya dövlətlərinin və mürtəcə qüvvələrin təşkili və iştirakı ilə 30 il ərzində işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarına Suriyadan, Livandan çoxlu sayda terrorçu ermənilər köçürülmüş və onlar 44 günlük müharibədə Ermənistan ordusunun tərkibində muğdlular kimi döyüşmüşlər.

Müasir və çevik hərbi texnika ilə təchiz olunmuş, Azərbaycan Ordusu peşəkar, yüksək hazırlıqlı, istənilən hərbi tapşırığı uğurla həyata keçirə bilən ən güclü ordular sırasındadır. Ali Baş Komandanımızın qətiyyəti, polad iradəsi, Silahlı Qüvvələrimizin rəşadəti, xalq-iqtidar birliyi, həmrəyliyi Qarabağ münəqişəsinin milli maraqlarımıza uyğun həllini təmin etdi.

Xalqımız 30 ilə yaxındır ki, işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsi, tarixi ədalətin və ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsini ümidlə, sevinc-lə gözləyirdi. Bu böyük ümidi və qayıdışımızı xalqımıza Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə şanlı Müzəffər Ordumuz bəxş etdi. Ermənilərin “böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasına birdəfəlik son qo-yuldu. Rəşadətli Ordumuz təcavüzkarları əzəli torpaqlarımızdan qovdu və 44 günlük vətən müharibəsi Azərbaycanın tarixi qələbəsi ilə başa çatdı.

Lakin münaqişə bitsə də, Ermənistanın hərbi cinayətləri hələ də davam et-məkdədir. İşğaldan azad edilən ərazilərdə minalanmış ərazilərin xəritəsi bugünə qədər Ermənistan tərəfindən qismən təqdim edilmişdir ki, bu da beynəlxalq hu-manitar hüquqa görə hərbi cinayətdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mahmudov, Y.M. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər / Y.M.Mahmudov, K.K.Şükürov. – Bakı: “XXI-Yeni nəşrlər evi”, – 2005. – 464 s.

2. Ermənistan Azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası [Mətn] / Tərt. edən S.Əsə-dov; Elmi red. B.Budaqov, Q.Qeybullayev. – Bakı: Gənclik, – 1995. – 464 s.

3. Меньшиков, М.О. Национальная империя / М.О.Меньшиков. – Мос-ква: Имперская традиция, – 2004. – 512 с.

4. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. – Баку: Издательство “Азербайджан”, – 1998. – 440 с

5. Məmmədova, H.İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qa-rabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi: 1918-1920 /H. İ.Məmmədova; elmi red. A.İsgəndərov; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı: Nağıl evi, – 2006. – 150 s.

6. İkinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın törətdiyi müharibə cinayət-lərinin təhlili: [Elektron resurs] / – dekabr 2020. URL: <https://bit.ly/3eePLEL>.

XÜSUSİ TƏYİNATLI TAM ORTA TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİM HEYƏTİNİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN REYTING ƏSASINDA QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ SİSTEMİ

polkovnik Haqverdi Haqverdiyev

Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi

E-mail: haqverdi.haqverdiyev@inbox.ru

Açar sözlər: xüsusi təyinatlı təhsil müəssisəsi, professor-müəllim heyəti, pe-şə fəaliyyəti, metodika.

Bütün təhsil müəssisələri, o cümlədən Azərbaycan Ordusu üçün müvafiq ka-teqoriyalı mütəxəssis hazırlığını həyata keçirən xüsusi təyinatlı təhsil müəssisə-lərinin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri həmin təhsil müəssisələrində

həyata keçirilən təhsil prosesinin təşkili və təminatının təkmilləşdirilməsi, onun məzmununun dövlət təhsil standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır.

Bununla əlaqədar olaraq, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində təhsil prosesinin idarə olunmasının effektivliyinin artırılması yollarından biri də professor-müəllim heyətinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir.

Hazırda professor-müəllim heyətinin peşə fəaliyyətinin reyting əsasında qiymətləndirilməsinin optimal modelinin qurulması üçün iki yanaşma formalaşmışdır. Bunlardan biri pedaqoji fəaliyyətin nəticələrinin kəmiyyət göstəricilərinə yönəldilmişdir. İkinci yanaşma isə, professor müəllim heyətinin əməyinin unikal və yaradıcı xarakteri nəzərə alınaraq, keyfiyyət meyarlarının məzmununa uyğun qiymətləndirmənin keçirilməsidir. Fikrimizcə, kəmiyyət və keyfiyyət nəticələrinə əsaslanan iki qiymətləndirmə üsulunun məntiqi birləşməsi obyektiv reyting qiymətləndirmə sisteminin yaradılmasına imkan verəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllim heyətinin mürəkkəb, çoxşaxəli və yaradıcı fəaliyyətini tamamilə düzgün və etibarlı şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan verən vahid bir metodikanı yaratmaq olduqca çətindir. Bu səbəbdən hazırlanan metodikanın müəllim heyətinin xidmət etdiyi (çalışdığı) xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələri və həmin təhsil müəssisələrində hazırlıq aparılan təhsil səviyyələri üzrə ayrılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Təqdim olunan metodikanın – reyting əsasında qiymətləndirmə sisteminin əsas məqsədi, xüsusi təyinatlı tam orta təhsil müəssisələrində həyata keçirilən təhsil prosesinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, müəllim heyətinə öz peşə fəaliyyətlərini təhlil etməyə imkan yaratmaqdır. Bu sisteminin qarşısına qoyulmuş hədəfləri aşağıdakı qaydada sadalamaq olar:

Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi üçün:

- müəssisədə həyata keçirilən təhsil prosesini dolğun təhlil etmək;
- müəllim heyətinin fərdi qaydada peşəkarlıq səviyyəsini qiymətləndirmək və bunun əsasında, pedaqoji ustalıqlarına uyğun müəllim qruplarını seçmək;
- müəyyənləşdirilmiş müəllim qruplarına məqsədyönlü metodiki dəstəyin göstərilməsi;
- müəllim heyətinin fəaliyyət istiqamətləri üzrə qarşılaşdıqları problemli sahələri təyin etmək;
- müəllim heyətinin pedaqoji ustalığının yüksəldilməsi məqsədilə özünütəkmilləşdirmə üçün fəaliyyət istiqamətlərini təyin etmək.

Müəllim heyəti üçün:

- öz peşəkarlıq səviyyəsini qiymətləndirmək;
- şəxsi peşə fəaliyyətini qiymətləndirmək və təhlilini həyata keçirmək;
- iş fəaliyyətində problemləri müəyyən etmək;
- özünütəkmilləşdirmə üçün mövzunu təyin etmək.

Sistemin icra mexanizmi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- tədris ili ərzində hər bir müəllim haqqında məlumatın toplanması;
- məlumatların emalı;

- diaqnostik komponentlərin təhlili;
- nəticələrin ümumiləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi;
- pedaqoji diaqnostika nəticələrinin metodiki işdə tətbiqi istifadəsi;
- müəllimin gələcək metodiki inkişafının perspektiv proqnozu.

Reyting əsasında qiymətləndirmə sistemi aşağıdakı sahələri əhatə edir və təqdim olunan formul [1] vasitəsilə hesablanır:

- il ərzində tədris fəaliyyətinin təhlili;
- metodiki və sinifdən xaric işin təhlili;
- rəhbərlik tərəfindən müəllim heyətinin əmək intizamının təhlili;
- təhsilçilərin anket sorğusu;
- keçirilən dərslərin cari qiymətləndirilməsinin nəticələri.

$$R = R_f \times 0,7 + R_{ms} \times 0,1 + R_{rt} \times 0,1 + R_d \times 0,1 \quad (1)$$

Burada,

R_f – fənn üzrə müəllimin tədris işinin səmərəliliyi;

R_{ms} – müəllimin metodiki fəaliyyətinin və sinifdən xaric işin səmərəliliyi;

R_{rt} – müəllimin rəhbərlik və təhsilçilər tərəfindən qiymətləndirilməsi;

R_d – rəhbərlik və həmkarları tərəfindən keçirilən dərslərin cari qiymətləndirilməsi.

Aparılmış qiymətləndirmə nəticələri yekun cədvəldə qeyd olunur.

Cədvəl 1. Yekun nəticə

Sıra №	Soyad, ad, ata adı (müəllimin)	Tədris olunan fənn	R_f	R_{ms}	R_{rt}	R_d	Balların cəmi

R_f – fənn üzrə müəllimin tədris işinin səmərəliliyi;

R_{ms} – müəllimin metodiki fəaliyyətinin və sinifdən xaric işin səmərəliliyi;

R_{rt} – müəllimin rəhbərlik və təhsilçilər tərəfindən qiymətləndirilməsi;

R_d – rəhbərlik və həmkarları tərəfindən keçirilən dərslərə nəzarətin qiymətləndirilməsi.

Reyting əsasında qiymətləndirmənin son məhsulu olan yekun nəticə cədvəli iki istiqamət üzrə təhlilə aparılmasına imkan verir:

Üfüqi istiqamətdə – müəllimin peşə fəaliyyətinin təhlili;

Şaquli istiqamətdə – təhsil müəssisəsində müəyyənləşdirilmiş sahələr üzrə təhsil prosesinin keyfiyyətinin təhlili.

Bir sözlə, qiymətləndirmə materialları pedaqoqun portfoliosunu tamamlaya bilər və ya təhsil müəssisəsinin metodiki işinin təhlili üçün istifadə oluna bilər.

İnanıq ki, qiymətləndirmə prosesinin sonunda əldə olunaq məlumatlar yalnız müəllim heyətinin peşə fəaliyyətini təhlil etmək üçün deyil, eyni zamanda

təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinə gələcək inkişaf yollarını seçməkdə kömək edə-cəkdir. Eyni zamanda hər bir müəllimin fərdi olaraq və bütün kollektivin ümu-milikdə pedaqoji ustalığının təkmilləşdirilməsi üçün yaxşı bir stimül olacaqdır.

Hazırda xüsusi təyinatlı tam orta təhsil müəssisələrində çalışan müəllim heyə-tinin peşə fəaliyyətinin reyting əsasında qiymətləndirilməsi məqsədilə hazırlan-mış metodikanın cari tədris ilindən C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə pilot la-yihə olaraq tətbiqinə başlanılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Məmməd zadə, R.H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi / R.H. Məmməd zadə – Bakı: “Müəllim”, – 2010. – 170 s.

2. Rzayev, O.H. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Dərs vəsaiti / O.H.Rza-yev, S.M.Məmmədov, Ş.N. İsmayılov Bakı: “Mütərcim”, – 2010. – 476 s.

3. Бордовский, Г.А. Управление качеством образовательного процесса / Г.А. Бордовский, А.А. Нестеров, С.Ю. Трапицын – Санкт Петербург: РГПУ им. А.И. Герцена, – 2001. – 359 с.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BİRİNCİ VƏ İKİNCİ VƏTƏN MÜHARİBƏLƏRİNƏ ZƏMİN YARADAN SİYASİ COĞRAFI VƏ ETNODEMOQRAFİK PROSESLƏR

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Etibar Bədəlov

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının akademik

H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

E-mail: badalov.1958@mail.ru

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, Şuşa, siyasi coğrafiya, etnodemoqra-fiya.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Azərbaycanın qədim tarixi ərazilərindən biri olub, onun ayrılmaz hissələridir. Bu ərazilər həmçinin Qərbi Azərbaycan, Bor-çalı, Dərbənd ölkəmizin qapanmayan yarası, xalqımızın qan yaddaşı, şəhidləri-mizin əmanəti, qazılarımızın şərəf nişanəsi, gözüyaşlı ata və analarımızın vətən həsrəti, yetim balalarını boyun bükməsidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur vətən torpağını qanı ilə sulayan, millət sevdasını ürəyində daşıyan Azərbaycan əsgəri-nin qəhrəmanlıq və zəfər, xalqımızın qardaşlıq və vəhdət məkanıdır. Azərbaycan hər b zəfəri ilə bütün dünyaya göstərdi ki, Qarabağ Azərbaycandır və bu ərənlərin bizə irs qoyduğu vətən torpağıdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Şimali Azərbaycanın mərkəzi hissəsində siyasi-tarixi ərazi olub əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri dağlıq relyefi

və füsunkar təbiəti ilə seçilir. Bu ərazidəki Azıx və Tağlar mağaralarında tapılan ən qədim insan yaşayış məskənləri bu ərazinin dünyanın ən qədim bəşər məskunlaşmasının təşəkkül tapıb formalaşdığı ilk mədəni ocaqlarından biri olmasını sübut edir. Bu ərazisi mezolit, neolit, eneolit və İlk tunc dövrü (e.ə. III min illik) “Kür-Araz mədəniyyəti” adı daha doğrusu Oğuz adı altında məskunlaşmış, onlar əkinçiliklə yanaşı köçəri maldarlıq, atçılıq, metal emalı və digər sənətkarlıq sahələrinin ilə məşğul olurdular. Tunc dövrünə aid minlərlə qayaüstü təsvirlərin olması köçəriyyəni sübut edən amillərdən biridir. Son tunc və ilk dəmir dövrü (e.ə. XIII–VII əsrlər) Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy (Gəncə-Qarabağ) mədəniyyəti mərhələsi olmuş, onun daşıyıcılarının türkdilli oğuz, kəmə, sak-masaget tayfaları olması tədqiqatlarla sübut edilmişdir. Sak-Kəmər boyları e.ə. II minilliyin ortaları Araz sahilində məskunlaşmış və qohum tayfalar olan Kuman, Qarqar, Kaspi, Qaşqar ilə birləşərək geniş ərazilərdə dövlətçilik yaratmışdılar.

Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri olan Bərdə Qarabağda təşəkkül tapıb inkişaf edir, buradakı Nüşabə qalası və arxeoloji tapıntılar (çar və döyüşçü kurqanları) o cümlədən sənətkarlıq məhsulları sübut edir ki, artıq tunc dövründə burada şəhər formalaşmışdır. Bərdə Albaniyanın əsas şəhərlərindən biri sayılırdı. Bərdə Ərəb xilafəti dövründə çiçəklənmə dövrünü keçirmiş (VIII–XII əsrlər), N.Gəncəvi şəhəri şerlə vəsf edir. Bu dövrdə Bərdə xilafətdə onun paytaxtı Bağdaddan sonra ikinci şəhər idi. Qədim zamanlarda Böyük İpək Yolunun böyük bir hissəsi Azərbaycandan keçmiş və ən böyük ticarət mərkəzi Bərdə şəhəri idi.

Qarabağ və Zəngəzur ərazilərində baş verən etno-siyasi proseslərin təhlili göstərir ki, burada aborigen əhali türkdilli xalqlar olmuş, Dəmir dövrünə aid arxeoloji tapıntılar bölgənin Yaxın Şərqlə iqtisadi və mədəni əlaqələrini təsdiq edir. Siyasi coğrafi baxımdan bu ərazilər e.ə. IX–VII əsrlər yerli Sak və sonra Skif şahlığı (çarlığı), VII əsrin əvvəllərindən – VI əsrin ortalarına kimi Midiya, Masaget şahlığı tərkibində olmuşdur. Buranın yerli xalqları oğuzlar saklar, albanlar, aramlar, qarqarlar olmuşlar. Bu ərazilər e.ə. IV Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranan Atropatena, sonralar e.ə. III əsrdən – e. VIII əsrdə Albaniya dövlətinin tərkibində, siyasi-inzibati bölgüyə görə e.ə. III və e. III əsrdə Sünik, Orxistena və Otena (Uti), e. IV–VIII əsrlərində isə Sünik-Sisakan və Arsax əyalətlərin tərkibində idi. Arsax toponimi – “ər”(igid, kişi) və sak sözlərindən yaranmışdır. I minilliyin əvvəlləri Hun tayfa ittifaqına aid xalqlar olmuşdur. Bu xalqların yerli alban türkləri ilə dil birliyi və adət-ənənə yaxınlığı olması nəticəsində alban-hun, sonralar isə alban-xəzər birliyi yaratmışdılar.

Tədqiqat ərazisində dini-siyasi təhlillərdən aydın olur, qədim tarixi dövrlərdə türklərin Tenqriçilik dini yayılmış, sonralar e.ə. I minillikdə zərdüştlük dini və Albaniyada II–III əsrlərdə xristianlıq dini yayılmağa başlayır, bu səbəbdən Qarabağ-Zəngəzur ərazisində IV–VII əsrlərdə kilsə və məbədlər tikilir. İlk kilsələrdən biri Amaras şəhərində Ağoqlan məbəd kompleksində (Xocavənd r. Sos k.) tikilmiş və ən böyük dini mərkəzi sayılırdı. VII əsrin ortaları Albaniya Ərəb Xila-

fətinin tərkibinə qatılır. VIII–X əsrlərdə Azərbaycana ərəb tayfalarının miqrasiyası başlanır, onların böyük bir hissəsi Bərdə və onun ətraf ərazilərində məskunlaşmışdılar. Ərəblər dövründə islam dini Azərbaycanda daha sürətlə yayılaraq hakim dinə çevrildiyi üçün, albanların bir hissəsi xristianlığı saxlayaraq bu dövrdə sıx meşəlik olan dağlıq ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Ərəb xilafəti parçalandıqdan sonra (X əsrin əvvəli), Zəngəzur–Qarabağ ərazisinin bir hissəsində Sünik və Arsax–Xaçın knyazlığı yaranır. Lakin bu ərazilər X–XI əsrlərdə Azərbaycan ərazilərində yaranan Saci, Salari və Şəddadi dövlətlərinin, XI–XII əsrlərdə Səlcuqilər, XII əsrin ortaları və XIII əsrin əvvəllərində Atabəylər dövlətinin tərkibində olmuşlar. Bu ərazi XIII əsrin 30–50 illərdə monqol xaqanlığının, sonra Hülakilər dövlətinin (XIII–XIV əsr) tərkibinə daxil olur. Qarabağ Hülakilər dövlətinin siyasi tarixində mühüm rol oynayır. Monqol hökmdarları buranı yaylaq və qışlaq kimi istifadə edirdilər. “Arran Qarabağı” adı da məhz bu dövrdə xatırlanır. Monqolların dövründə monqol–türk tayfalarının bir hissəsi bu ərazilərdə məskunlaşmışdır. XV əsrdə bu ərazi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tərkibində olur. Bu dövrdə baş verən siyasi hadisələrdən biri Qaraqoyunlu Cahan şahın Xaçın hakimi olmuş Cəlaləli nəslinə “məlik” titulu (mülk sahibi) verməsi ilə bağlıdır. XVI əsrdən XVIII əsrin əvvəlinə kimi Zəngəzur–Qarabağ ərazisi Səfəvi dövlətinin, o cümlədən Gəncə–Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində idi, bu ərazidə Qafan, Siscan, Urvət, Quştəsf (Kəlbəcər), Qarabağ, Cavanşir, Otuziki, Arazbar məhəllələri yerləşirdi. Bu dövrdə əvvəl qızılbaş və sonra şahsevən tayfaları burada məskunlaşmış və yerli oymaqlarla birlikdə Cavanşir, İyirmidördlər, Otuzikilər və Kəbirli elat tayfa birliklərini yaratmışdılar. Qardaş müharibələr (osmanlı–səfəvi) nəticəsində XVIII əsrin əvvəli şii–azərbaycanlılara aid olan 395 kənd və 76 məzrə boşaldılmışdır. XVIII əsrin 30–40-cı illərdə Nadir şahın bu xanlıq ərazisindən Qacarlar, Cavanşirlər və Otuzikilər tayfa ittifaqlarının bəzi oymaqları Xorasan və Əfqanıstana köçürülmüşdü. XVIII əsrin 40-cı illərin sonunda Azərbaycan ərazisi xanlıqlara bölünür, onlardan biri də Qarabağ xanlığı (1747–1805 illər) idi. Xanlığın paytaxtı 1757-ci ildən yeni salınan Şuşa olmuş, memarlıq abidələri baxımından zəngin olan və şəhərsalma mədəniyyətinin geniş inkişaf etdiyi paytaxt şəhərlərdən biri sayılırdı. Şəhər sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Xanlıq dövründə mülkiyyətlər ləğv olunur, 17 mahal yaradılır.

Siyasi coğrafi baxımdan Qarabağ xanlığı 1805 ildə Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiyanın tərkibinə ilhaq edilir və 1822-ci ildə xanlıq ləğv olunaraq, yerində eyni adlı əyalət yaradılır. Bu dövrdə müsəlman əhali sıxışdırıldığı üçün, onların miqrasiyası başlayır, 1806–1812 illər və sonralar xan övladları öz kəndliləri ilə İrana köçür. 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Osmanlı dövlətindən Azərbaycana o cümlədən Qarabağa ermənilərin köçürülməsi baş verir. 1836-cı ildə Alban katolikosluğu ləğv edilir və qriqoryanlaşdırılır, alban əhalisinin erməniləşdirilməsi baş verir.

1840-cı ildə xanlıq ərazisi Şuşa qəzası adı altında Kaspi vilayətinə, 1846-cı ildən Şamaxı (1859-cu ildən Bakı) və 1868-ci ildən isə yeni yaradılan Yelizavetopol quberniyalarının tərkibinə daxil edilir. 1861-ci ildə yaradılmış Zəngəzur qəzası xanlığın qərb hissəsini təşkil edirdi və 1883-cü ildə burada daha 2 qəza Cavanşir və Cəbrayıl yaradılır. Çar Rusiyası dövründə xanlıq ərazisində 1823-ci il vergi sənədlərinə görə əhalinin ev təsərrüfatı sayı 20 mindən çox olmuş, bunun 15,7 mini (79%) azərbaycanlı müsəlman və 4,4 min (21%) alban və erməni xristianları təşkil edirdilər. 1834-cü ildə isə burada 1 şəhər və 739 kənd olmuş, onlarda 20,5 min ev təsərrüfatı, əhali sayı 100 min nəfərdən çox, bunun 10 min nəfəri Şuşanın, qalanı kəndlərin payına düşürdü. 1870-ci ildə əhalinin milli tərkibə görə azərbaycanlı və ermənilərin sayı və xüsusi çəkisi bərabər olmuş, lakin 1870–1916-cı illərdə azərbaycanlıların təbii artımı yüksək olduğu üçün, əhali sayı 184,0 min n., ermənilər isə 105,6 min n. artmışlar. Bu dövrdə ermənilərin Bakıya axını sürətlənmişdi. 1905-ci ildə törədilən soyqırım hadisəsi nəticəsində 100-ə yaxın kənd yandırılmış və minlərlə soydaşımız qətlə yetirilməsi ilə bağlı olmuşdur. 1918-ci ildə xalqımıza qarşı daha geniş soyqırım törədilmiş ölkənin hər yerində olduğu, kimi Zəngəzurdə 109 və Qarabağda 157 kənd xaraba qoyulmuş, 100 mindən çox insan qətlə yetirilmişdir.

Cədvəl 1. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ əraziləri üzrə əhalinin milli tərkibi (min nəfər)

illər	əhali cəmi	azərbaycanlı	%	erməni	%	kürd	%	rus	%
1870	283,4	140,0	49,4	138,0	48,7	–	–	5,4	
1886	359,7	189,1	52,0	158,1	43,0	3,2	0,9	8,1	4,0
1897	416,0	235,7	56,7	172,8	41,5	3,1	0,8	4,4	1,0
1916	580,5	323,9	55,8	243,6	42,0	3,7	0,6	6,9	1,2
1926	359,5	249,0	69,3	105,0	29,2	4,0	1,1	1,5	0,4
1939	429,9	284,9	66,3	135,0	31,4	6,5	1,5	3,5	0,8
1959	470,8	354,8	75,4	114,0	24,2	–	–	2,0	0,4
1979	753,2	626,7	83,2	125,0	16,6	–	–	1,5	0,2

Mənbə: Qafqaz təqvimləri, 1888, 1904, 1917; Всесоюзная перепись населения 1926, 1939, 1959, 1979.

1916–1926-cı illər ərzində tədqiqat ərazisində əhalinin sayının 221 min n. azalması əsasən soyqırım və sonra bolşeviklərin qolçamaq adı ilə yerli əhalinin etnik təmizlənməsi prosesləri, həmçinin Qərbi Zəngəzurun Ermənistana verilməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu ərazinin 1926-cı ilində əhali sayı 90 min n. yaxın olmuş,

azərbaycanlıların sayı dəfələrlə azalaraq 5,6 min n., qalanı erməni idi. Şuşa şəhərinin əhalisi 44 min nəfərdən 5,1 min nəfərədək (9 dəfə) azalmışdı. Şərqi Zəngəzurdə əhali sayı 2 dəfə azaldı. Şuşanın ətrafında olan böyük Xəlfəli (4,4 min n.), Zarıslı (4,4 min n.), Qaybalı, Kərkicahan, Kosalar və d. kəndlərin əhalisi dəfələrlə azalmışdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1920-ci ilin 30 noyabrda Moskvanın qərarı ilə Zəngəzur ərazisi (6742 kv. verst və ya 8350 kv.km) 2 yerə ayrılır, Qərb hissəsi (3636 kv. verst və ya 4500 kv.km) Ermənistan SSR verilmiş, Şərq hissəsi (3105 kv. verst və ya 3850 kv.km) ölkənin tərkibində qalmışdır. Bu illərdə Cavanşir, Şuşa, Qubadlı və Cəbrayıl (Karyaqin) qəzaları yaradılmışdı. 1923-cü ilin iyul 7 də Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti (4160,5 km kv.) yaradıldı. Xankəndə şəhər statusu verilir və vilayətin mərkəzi olur, 18 sentyabrda adı dəyişdirilib Stepankert (Şaumyan şərafinə) qoyuldu. Şuşa qəzasından 115 kənd DQMV verilir, 1929 ildə Şuşa qəzası ləğv edildi. Bu vaxt inzibati bölgü yenə dəyişdirilir, Qarabağın düzən hissəsində Ağdam (4135,4 km kv.), Cəbrayıl (4268,5) və Şərqi Zəngəzurdə Kürdüstan (3432,4 km kv.) qəzaları yaradılır. Maraqlı haldır ki, 1926-cı il siyahıyaalınma materiallarında kürdlərin sayı 10 dəfə, yəni 3 min n. 30 min n. kimi şişirdilmiş, halbuki, 1914-ci il materiallarında bu ərazinin kəndlərinin əhalisinin 90%-nin azərbaycanlı olması göstərilirdi. Bu proseslər ermənilərin yalan statistika ilə “bufer” zona yaratmaq məqsədi ilə bağlı idi. 1930-cu ildə Şərqi Zəngəzur ərazisində Kəlbəcər (1936), Laçın (1835), Zəngilan (1509), sonra 1933-cü ildə Qubadlı (802) yaradılır. Cəbrayıl qəzasında Füzuli (2,4), (1ş., 2 qəs., 159); həmçinin Qarabağın düzən hissəsində 1930-cu ildə həmçinin Ağdam qəzasında Ağdam (1094) (2ş.167 k.), Bərdə (1,531) (2 ş., 182 k.), Ağcabədi (1756), 1934-cü ildə Tərtər (412) rayonları yaradılır.

DQMV – Dizaq, Vərənd, Şuşa, Xaçın, Çeraberd rayonlarına bölünmüşdü. 1930-cu ildə yeni Dizaq, Martuni (Vərəndə), Şuşa, Stepankert (Xaçın), Çeraberd rayonları yaradılır. 1939 ildə Çeraberd-Mardakert, Dizaq Hadrut adlandırılır. 1963-cü ildə Şuşa rayonu ləğv edilir, Stepankertə verilir və 1965-ci ildə yenidən təşkil olunur. 1978-ci ildə Stepankert rayonu əsasında Əsgəran yaradılmışdır.

Müstəqillik dövrünün 1992–1994-cü illərində I Vətən mühürbəsində Şərqi Zəngəzur tamamilə, Qarabağın böyük hissəsi işğal edilir, burada olan şəhər və kəndlərimiz xarabalığa çevrilir. 2020-ci ildə 44 günlük II Vətən mühürbəsində qazanılan zəfər nəticəsində torpaqlarımız düşməndən azad olunmuş, yeddi rayonla birlikdə Şuşa şəhəri, Xocavənd rayonunun 60 faizi, Hadrut və Suqovuşan qəsəbələri azad edilmişdir. Artıq dövlət sərhədlərimiz bərpa edilmiş, hər iki iqtisadi rayonda quruculuq işləri davam edir, yol infrastrukturunu sürətlə qurulur.

Azərbaycanın tarixi ərazi suverenliyinin bərpası əhalinin öz doğma torpaqlarına qayıdaraq yaşaması üçün yeni geniş imkanlar yaratmışdır. Ölkəmizin qazandığı zəfər nəticəsində hər iki regionda işğalda olan 12 şəhərdən 8 azad olunmuş, 4-isə isə (Xankəndi, Xocavənd, Ağdərə və Xocalı) müvəqqəti olaraq sülhməramlıların nəzarətində qalmış və bu şəhərlərdə ermənilər yaşayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Eminov, Z.N. Azərbaycan əhalisi / Z.N.Eminov. – Bakı: – 2005. – 544 s.
2. Fərzəli, Ə. Dədə Qorqud yurdu / Ə.Fərzəli. – Bakı: Azərnəşr, – 1989. – 181 s.
3. Xəlili, X. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi / X.Xəlili. – Bakı: – 2007. – 383 s.
4. Xəlilov, X.D. Qarabağın elat dünyası / X.D.Xəlilov. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 119 s.
5. Mahmudov, Y.M. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər / Y.M.Mahmudov, K.K.Şükürov. – Bakı: “XXI-Yeni nəşrlər evi”, – 2005. – 464 s.
6. Muradov, Ş.M. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar / Ş.M.Muradov, Ç.Ə.Baxış. – Bakı: – 2013. – 135 s.
7. Piriyeu, V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası / V.Piriyeu. – Bakı: Araz, – 2002. – 145 s.

TƏRBIYƏ İŞİ HƏRBİ PEDAQOJİ PROSESİN ELEMENTİ KİMİ

polkovnik Telman Şahbazov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: kursant, nizam qaydaları, pedaqoji proses, tərbiyə işi.

Kursantların nizam qaydaların tələblərinə əməl etməsi həmişə bütün uğurlarda haqlı olaraq başlıca amil hesab edilir. Təcrübə və müşahidələrdən məlum olur ki, nizam və intizam olan yerdə mütləq ağıl və düşüncə, vəzifə və vətəndaşlıq borcuna məsuliyyət hissi mövcud olur. Günün nizam qaydalarına əməl etmənin müsbət bir keyfiyyət kimi kursantda formalaşdırılması onun gələcəkdə peşəkar və səriştəli olmasına kömək edir. Kursant üçün nizam qaydalarını vərdişə çevirməyin əsas yollarından biri onların təlim əməyini düzgün tənzimləyən iş rejimidir.

Yəni hər bir kəsin tutduğu vəzifədən, çalışdığı sahədə, gündəlik görülən işə görə məsuliyyəti və öz fəaliyyətinə şüurlu yanaşmanı nəzərdə tutan geniş anlayışdır. Hər kəs hərbi tərbiyə prosesində gördüyü işin əhəmiyyətini, onun dövlətə və xalqa verəcəyi faydanı yaxşı dərk etməlidir.

Hərbi tərbiyə dedikdə, Vətənin müdafiəsinə hazırlamaq üçün hərbi qulluqçunun mədəni və fiziki inkişafına edilən sistemli və məqsədyönlü pedaqoji təsir prosesi başa düşülür. Silahlı Qüvvələrin müasir inkişaf mərhələsində hərbi hissə və bölmələrdə hərbi qulluqçuların motivlərini gücləndirən və peşəkarlığını artıran müvafiq şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Əvvəlki “mülki” tərbiyə hərbi-peşəkar cəhətdən təkmilləşdirilir.

Xidmət müddətində əsas vəzifəsi mədəni döyüş keyfiyyətlərini: hünərliliyi, şücaətliyi, intizamlılığı, icraçılığı, zirəkliyi, əsgəri yoldaşlığı və dostluğu formalaşdırıb inkişaf etdirməkdir. Bu prosesdə başlıca amil günün nizam qaydalarının tərbiyə olunmasıdır.

Hərbi tərbiyədə praktiki xarakterli forma, üsul və vasitələr təlimlər, döyüş hazırlığı üzrə məşğələlər, məşqlər, çalışmalar hərbi xidmətkeçmənin nizamnamə tələblərinə əsasən təşkil olunur.

Günün nizam qaydaları ilə ahəngdarlıq təşkil edən hərbi tərbiyənin əsas istiqamətlərinə daxildir: hərbi qulluqçularla vahid və ayrılmaz təlim və tərbiyə prosesinin həyata keçirilməsi; hərbi hissələrdə (bölmələrdə) qoşun xidmətinin və hərbi qulluqçuların məişət şəraitlərinin təşkilində nizamnamə qaydalarına ciddi riayət olunması; təhlükəsiz hərbi xidmətin və hərbi fəaliyyətin təmin edilməsində hərbi qulluqçuların mənəvi-psixoloji dəstəklənməsi; müasir və real döyüş şəraitinin modelləşdirilməsi və təlim prosesi zamanı tətbiqi; bütün kateqoriyalı vəzifəli şəxslərin şəxsi nümunələrinin yayılması; Silahlı Qüvvələrdə mövcud olan hərbi ənənələrdən istifadə [1, s.15].

Silahlı Qüvvələrdə tətbiq edilən texniki yeniliklər, müxtəlif təkmilləşmələr hərbi-pedaqoji prosesdə tərbiyə olunması dinamik inkişafa səbəb olur.

Son vaxtlar Azərbaycan Ordusunda özünü göstərən hərbi-texniki tərəqqi ordu quruculuğunda irəliləyişlərlə müşahidə olunur. Texnika və silahların komplektləşdirilməsi ordunun struktur quruluşuna və onun idarə olunmasına müsbət təsir göstərmişdir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar təlim-tərbiyənin prinsip, metod və üsullarında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Yeni hərbi silah və texnikaların mürəkkəbliyi müxtəlif hərbi ixtisaslar sahəsində nəzəri biliklərə diqqəti artırmış, kadr hazırlığında yenidənqurma işlərinin görülməsini zəruri etmişdir. Müasir şəraitdə hərbi texnikaya və silahlara tam yiyələnmək üçün təkə nəzəri biliklərə sahib olmaq kifayət etmir. Həm də bu silahların elmi-texniki əsaslarını mənimsəmək və istismarı üsullarını bilmək lazımdır.

Müasir şəraitdə hərbi silah, cihaz və aparatların fiziki əsaslarının mükəmməl mənimsənilməsi, onların texniki imkanlarından maksimum şəkildə bəhrələnmək və uzunmüddətli istifadə üçün imkanlar yaradır. Silahlara yüksək səviyyədə texniki xidmət onların istismar müddətini uzadır.

Hərbi-texniki əməliyyatların hansı ixtisas sahibi tərəfindən yerinə yetirilməsindən asılı olmayaraq, hərbi texnikaya qulluq göstərilməsində və ondan istifadə edilməsində nəzəri təhlilə üstünlük verilməsi çox vacibdir. Nəzəri biliklər hərbi fəaliyyətinin əsas komponentidir.

Təcrübələr sübut edir ki, hərbi texnikadan istifadə zamanı uyğunsuzluqlar hərbi texnika və silahların quruluşunun zəif öyrənilməsi ilə əlaqədar deyil. Daha çox hərbi texnikada baş verən proseslərin fiziki mahiyyətinin lazımınca dərk edilməməsi, fəaliyyətin nəticələri haqqında təsəvvürün düzgün formalaşdırılmaması ilə bağlıdır.

Bütün bunlara görə təlimin təşkilində və həyata keçirilməsində hazırlığa, ixtisaslı hərbiçilərin texniki və nəzəri hazırlığına geniş yer verilməlidir. Buna görə də ixtisaslı hərbiçilərin yenidən hazırlanması və onların nəzəri hazırlığının daha

da təkmilləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə hərbi hissələrdə aidiyyətə üzrə şəxsi həyatın texniki hazırlıq işini daha da təkmilləşdirmək, texniki təbliğati yeni əsaslar üzərində qurmaq lazımdır.

Uzun illərin pedaqoji təcrübəsi göstərir ki, xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrində günün nizam qaydaları kursantların ahəngdar inkişafında, sanki, kompas rolunu oynayır. Bu baxımdan günün nizam qaydaları təlim zamanı reallaşdırılan tərbiyə işinin nəticəsi olan zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasında pedaqoji təsir üçün əvəzolunmaz vasitədir. Mülki və xüsusi təyinatlı təhsil müəssisələrinin günün nizam qaydalarına görə fərqləndirilməsi məqsədə müvafiqdir. Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, bu prosesdə qarşılıqlı uyğunluq və ziddiyyət təşkil edən bilən pedaqoji təsir anlayışların əməli həllində günün nizam qaydalarının mənəvi dəyər kimi vasitə olması kursantların məqsədyönlü fəaliyyətini təmin edir. Pedaqoji təsirin elementləri günün nizam qaydaları ilə tənzimlənir. Xüsusi təyinatlı təhsil müəssisində günün nizam qaydalarının tələbinə görə tədris, müəyyən fasilələrlə beş akademik dərs saati həcmində keçilir. Müəyyən zaman və məkan çərçivəsində pedaqoji təsirdə sabilliyin saxlanılması keyfiyyətin əldə olunmasında başlıca şərtidir.

İdarəetmədə günün nizam qaydaları ilə əlaqədar problemlərin həllində izlənilən yanaşma bu anlayışların aydın dərk edilməsi ilə bağlıdır. Buna görə anlayışların düzgün təyin olunması və başa düşülməsi vacibdir. Günün nizam qaydaları pedaqoji təsir vasitəsi kimi tədrisdə kursantların davranışlarına müəllimin göstərdiyi səmərəni artırır. Pedaqoji təsirdə idarəetmə və günün nizam qaydası anlayışlarının bir-biri ilə xüsusi bağlılığı vardır. Peşəkar müəllimlər kursantlara, ilk növbədə günün nizam qaydalarına əməl etməyi öyrədirlər. Kursant günün nizam qaydalarını öyrənməkdən əlavə, onların reallığını və nəticələrini də bilməlidir. Günün nizam qaydalarının pedaqoji təsirdə vasitəsi olmasını təmin etmək üçün auditoriyada kursantların motivasiyasını artıracaq şəraiti və güvənilən bir mühiti yaratmaq və onlarda məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək lazımdır.

Kursantların günün nizam qaydaları üzrə mədəniyyəti pedaqoji təsirdə vasitə olub peşə hazırlığında uğurların başlanğıcı hesab edilir. Hərtərəfli inkişafa günün nizam qaydalarına əməl etməklə nail olmaq mümkündür ki, bu baxımdan günün nizam qaydaları kursantların peşə hazırlığında aktuallıq kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Qasımov, E. Silahlı Qüvvələrdə tərbiyə işinin əsasları / E.Qasımov. – Bakı: – 2016. – 853 s.
2. Həsənov, A. Hərbi pedaqogika / A.Həsənov. – Bakı: – 2018. – 156 s.
3. Sadıqov, F. Ümumi pedaqogika / F.Sadıqov. – Bakı: Gənclik, – 2018. – 842 s.

KURSANTLARDA LİDERLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA PEDAQOJİ TEKNOLOGİYALARIN ROLU

polkovnik Rəşad Tahirov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: rashad_tahirov1975@yahoo.com

Açar sözlər: kursant, liderlik keyfiyyətləri, pedaqoji texnologiyalar, tənqidi təfəkkür, müstəqil qərarvermə.

Müasir döyüş əməliyyatlarının aparılma şəraiti, mürəkkəbliyi, habelə informasiya texnologiyalarına əsaslanmış yeni silahların geniş tətbiqi zabitin liderlik keyfiyyətləri arasında məntiqi və tənqidi təfəkkürü, təşəbbüskarlığı, yaradıcılığı, müstəqil qərarvermə, özünüinkışaf, özünütəkmilləşdirmə və ünsiyyət qurabilmə bacarığını ön plana çıxarır. Hərbi təhsil prosesində pedaqoji texnologiyalarının, o cümlədən ənənəvi və innovativ təlimin tətbiq edilməsi həmin keyfiyyətlərin uğurla formalaşmasına imkan yaradır. Məruzədə pedaqoji texnologiyaların mahiyyəti açıqlanır, inkişafetdirici xüsusiyyətləri təhlil edilir və aparılma metodikası verilir.

Müasir pedaqogikada istifadə edilən təlim texnologiyaları anlayışına çox sayda yanaşma mövcuddur. Həsənliyə görə bunlar iki böyük qrupa bölünür [1]:

1. İzahlı-illüstrativ (ənənəvi) təlim texnologiyaları.
2. Şəxsiyyətyönlümlü-inkışafetdirici (innovativ) təlim.

Səmərəlik baxımdan istifadə edilən təlim texnologiyası şəraitə, təhsilalanların tərkibinə və mövcud şəraitə uyğunlaşdırılır. Hesab edirik ki, ali təhsil müəssisələrində, o cümlədən Ali Hərbi Məktəbdə təlim texnologiyaları peşə və şəxsiyyətyönlümlü olmalı, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına imkan verməli və tələbələrin müstəqil şəkildə bilik əldə etməsinə stimül yaratmalıdır. İstifadə edilən təlim texnologiyaları elə seçilməlidir ki, onlar kursantın liderlik üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislərə dərinlən yiyələnməsinə, həm də onda məntiqi və tənqidi təfəkkürün, eləcə də yüksək ünsiyyət mədəniyyətinin inkişafına və onun bir lider kimi formalaşmasına şərait yaratsın. Məhz ənənəvi və innovativ texnologiyaların auditoriyada və ya auditoriyadankənar məqsədəuyğun və birgə tətbiq edilməsi kursantlara liderlik keyfiyyətlərinin uğurlu aşılmasına imkan verir.

Ənənəvi təlim texnologiyaları – müəyyən mövzu üzrə biliyin formalaşdırılması üçün müəllim tərəfindən təyin edilmiş vaxt çərçivəsində zəruri olan məlumatların, əsasən, izahedici-illüstrativ metodla tələbəyə ötürülməsidir. Bu prosesdə müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqə zəifdir, əsas aktiv sima müəllimdir, tələbələr isə çox vaxt passivdir. Belə ki müəllim imkanlarından istifadə edərək mövzunun məzmununu tələbələrə çatdırır, izah edir, sualları cavablandırır və dərsin gedişini idarə edir. Dərs vaxtı tələbələr müəllimin diktəsinə tabe olur, onu

dinləyir, yeni məlumatlarla tanış olur, tapşırıq alır və sual verir. Burada tələbənin fəaliyyəti çox vaxt reproduktiv xarakter daşıyır. Reprodaktiv fəaliyyət onunla xarakterizə edilir ki, tələbə yalnız yazır, informasiyanı, bilikləri alır, onu qəbul edir, başa düşür, yadda saxlayır və təcrübədə tətbiq edərək praktiki vərdiş qazanır [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir tələblərə cavab verməsi, tələbələr tərəfindən mövzunun yaxşı qavranılması, habelə onun lider kimi hərtərəfli formalaşması baxımdan passiv təlim metodlarına əsaslanmış ənənəvi təlim texnologiyaları bir çox mütəxəssislər tərəfindən qənaətbəxş sayılmır. Belə ki, bu texnologiya vasi-təsilə daha çox həyatın real tələbatlarından kənar olan və tez unudulan ənənəvi sxem və prinsiplərə əsaslanan hazır biliklər verilir. Hazır biliklərin mənimsəməsi, tələbənin dərk etmə fəallığını aşağı salaraq, onda liderlik üçün zəruri olan məntiqi və tənqidi təfəkkürün, müstəqil çalışma və yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına mane olur. Lakin ənənəvi təlimin müəyyən öyrədici imkanları da vardır ki, günümüzdə hələ geniş şəkildə tətbiq edilir. Digər tərəfdən tələbənin dərstdə fəallığını artıran yeni yanaşmaların istifadəsi təlimin səmərəliliyi və keyfiyyətini yüksəldir. Mühazirə və seminarın dialoq-diskussiya formasında aparılması, yaxud problem üzərində qurulmasını yeni yanaşmalara misal göstərmək olar.

Şəxsiyyətyönümlü-inkşafetdirici (innovativ) təlim texnologiyaları şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını və onun düşünmə qabiliyyətinin formalaşmasını əsas götürən texnologiyadır. Bu texnologiyalar bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: tələbələrin əksəriyyətinin təlim prosesində aktiv iştirak etməsi, müəllim tərəfindən problemlə şəraitin yaradılması, müəllim-tələbə əməkdaşlığının və tələbənin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi. Qabışeyevəyə görə, ənənəvi təlim texnologiyasının müəllim-dərslik-təhsilalan paradıqması əvəzinə innovativ təlimdə yeni təhsilalan-dərslik-müəllim yanaşması istifadə edilir [3]. Bu yanaşma həm dərslərin daha maraqlı keçməsinə, həm də tələbədə dərinlən düşünmə və nəticə çıxarabilmə qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına imkan yaradır. İnnovativ təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini professor Ə.Ə. Ağayev belə göstərir: *"...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzi formalaşır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir"* [4].

İnnovativ təlim yaddaşa yox təfəkkürə əsaslanır və burada müəllimin əsas vəzifəsi tələbənin dərstdə fəal olmasına və dərinlən düşünməsinə imkan yaratmaqdır. Polyakovaya görə, innovativ təlimdə müəllim, tələbənin dediklərini necə öyrəndiyinə deyil, idrak fəaliyyətinin aktivliyinə diqqət yetirir [5]. O, tələbəni fəal olması üçün həvəsləndirir, hazır cavablı suallar yox, problemlə suallar verərək onu dərin düşünməyə və qərar qəbul etməyə sövq edir. Burada müəllim tələbələrə hazır informasiya vermir, onları biliklərin əldə edilməsi prosesinə, tədqiqatçılığa, əməkdaşlığa və müzakirəyə cəlb edir. Bunun nəticəsində dərstdə qarşılıqlı dialoq və səmimiyyət hökm sürür. Bərabər səviyyədə aparılan dialoq tələ-

bələri qarşı tərəfin fikirlərinə hörmətlə yanaşmağa, dediklərini təhlil etməyə, onları səbirlə dinləməyə, öz fikirlərini əsaslandırmağa və sərbəst qərar qəbul etməyə öyrədir. Bundan başqa, tələbədə kommunikativ bacarıqlar, o cümlədən nitq mədəniyyəti də inkişaf edir.

İnnovativ təlim texnologiyaları tələbənin təlimə müsbət motivasiyanın yaranmasında, yeni biliklərə yiyələnməsi və onların möhkəmləndirilməsində də vacib rol oynayır. Belə ki, dərstdə psixoloji gərginliyin az olması səmimi mühit yaradır, bu da öz növbəsində hətta ən zəif və utancaq tələbələri müzakirəyə cəlb edir. Digər tərəfdən biliyin əldə edilməsi prosesində tələbənin özünün iştirak etməsi mövzunun başa düşülməsini və yaddaşda saxlanılmasını asanlaşdırır.

İnnovativ təlim texnologiyaların aşağıda göstərilən səciyyəvi xüsusiyyətləri kursantın lider kimi formalaşmasına əlverişli şərait yaradır:

- təlim prosesində tələbənin maksimum iştirakı;
- qarşılıqlı əməkdaşlıq üzərində qurulmuş tələbə-müəllim münasibəti;
- dərstdə problemli məsələlərin yaradılması;
- məşğələlərin əsasən qrup çalışmaları formasında və kooperativ aparılması;
- biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şəraitin yaradılması;
- tələbənin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi;
- dərsin dialoq-diskussiya formasında keçməsi;
- dərslər vaxtı psixoloji gərginliyin az olması.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həsənlı, B. Pedaqoji texnologiya anlayışı: [Elektron resurs] / – 11 oktyabr, 2018. URL: <http://bilaledebiyyattedrisi.blogspot.com/2018/10/yeni-tlim-texnologiyalar-mkdaslq.html>.

2. Yeni təlim texnologiyaları. Fəal və interaktiv təlim: [Elektron resurs] / – 12 dekabr, 2019. URL: https://azkurs.org/pars_docs/refs/31/30030-/30030.pdf.

3. Габышева, Т.П. Применение личностно ориентированных технологий в обучении выпускников учреждений среднего профессионального образования в ВУЗЕ: [Электронный ресурс] / Современные проблемы науки и образования, №3. 2019. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=28816>.

4. Məmmədova, V. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində müasir təlim texnologiyalarından istifadə: [Elektron resurs] / – 13 aprel, 2019. URL: <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=51481>.

5. Полякова, Н.Е. Некоторые аспекты реализации личностно-ориентированного подхода при обучении иностранному языку в высшей школе // Пермский Государственный Научно-Исследовательский Университет, статья в журнале - научная статья, – 2020. № 4, – с. 144-147.

CÜMHURİYYƏTİN HƏRBİ TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ QARABAĞ MƏSƏLƏSİ (1918–1920-Cİ İLLƏR)

tarix üzrə fəlsəfə doktoru Lətif Babayev

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi

E-mail: babayevl@mail.com

Açar sözlər: Cümhuriyyət, müstəqillik, ərazi, hərbi təhlükəsizlik, Qarabağ, general-qubernator, quldur dəstələri, hökumət, parlament, müdafiə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə müstəqil dövlətin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi olmuşdur. Çünki bu dövrdə Azərbaycan həm daxildən, həm də xaricdən qaynaqlanan müxtəlif xarakterli hərbi təhdid və təhlükələrlə üz-üzə qalmışdır. Bir çox hallarda münəqişə və müharibə səviyyəsinə çatan bu təhdid və təhlükələrin qarşısının alınması üçün dövlət səviyyəsində ardıcıl olaraq müvafiq müdafiə tədbirləri görülmüş, siyasi və diplomatik səylər göstərilmişdir.

Hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlar əsasən Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində türk, müsəlman əhaliyə qarşı qanlı cinayətlər törədən erməni quldur dəstələrinin, daşnak-bolşevik hərbi qüvvələrinin və separatçıların zərərsizləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. Ermənistan tərəfindən açıq dəstəklənən, silah-sursatla təmin olunan həmin qaniçən qüvvələr İrəvanda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Qarabağda kütləvi qırğınlar törədir, kəndlərin yerli türk, müsəlman əhalisini öz yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qoyur, həmin ərazilərin ələ keçirməyə çalışırdılar.

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilən iclasında Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında Andranikin törətdiyi qanlı cinayətlərlə bağlı məsələ müzakirə olunmuş, Baş nazir F.Xoyski görülməli tədbirlər barədə məlumat vermiş, Müttəfiq qoşunların Bakıdakı hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomsona lazımi məktubların yazıldığını, əsgəri qüvvələrə hərəkət etmək əmri verildiyini, ermənilərin aşkar fikirlərinin Zəngəzur və Şuşa qəzalarını Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək olduğunu da qeyd etmişdir.

Əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm addımlardan biri Gəncə quberniyasından ayrılan Qarabağda 1919-cu il yanvar ayının 15-də General-qubernatorluğun təşkil edilməsi və bu dövlət qurumuna bölgədə böyük nüfuz qazanmış Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin edilməsi oldu. Qəza rəisləri və ictimai xadimlərinin Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovun sədrliyi ilə 1919-cu il fevralın 15–17-də keçirilən ümumbölgə müşavirəsində Zəngəzurda indiyədək 166 kəndin dağıdılması, əhalinin 30 faizinin məhv edilməsi, mülklərinin talanması qeyd olunurdu. İndi ermənilərin başlıca planı Zəngəzurun şərqi və Qarabağı da eyni qanlı ssenari ilə ələ keçirmək idi.

X.Sultanovun fikrinə, “Qarabağın ermənilərin əlinə keçməsi torpaqlarımızın ən yaxşı hissəsinin, digər tərəfdən, Naxçıvan və Ordubadın, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycanın itirilməsi demək idi”. İngilislərin Zəngəzurda hakimiyyəti Azərbaycana yox, erməni Milli Şurasına vermələrini, Ermənistan hökumətinin öz agentləri vasitəsi ilə ingilis bayrağının himayəsi altında buraya pul və təlimatlar götirmələrini ciddi təhlükə sayan general-qubernator Qarabağ-Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina etməyi tövsiyə edirdi. O, deyirdi: *“nə qədər ki, daşnakların partiyası orada iş aparır, məcburedici tədbirlər görülməzsə, ermənilər Azərbaycan hökumətinin tabeçiliyinə razı olmayacaqlar. Bu məsələni bir ay da həlsiz qoymaq əhalini hökumətin gücsüzlüyünə inandırmaq, müsəlman hissəsində anarxiyaya səbəb olmaq və bölgələrdən həmişəlik əlini üzmək deməkdir”*.

Hökumətin ciddi söyləri nəticəsində ingilislərin birtərəfli mövqeyinə təsir göstərmək mümkün olmuşdu. İngilislər Qarabağın dağlıq hissəsində Azərbaycan hakimiyyətinin bərqərar olunmasının təmin ediləcəyini və bunun üçün ingilis dəstəsinin ardınca Azərbaycan qoşunlarının Gorusa gətirilməsini, Ermənistan hökumətinin Qarabağ məsələsində əli olmasının sənədlərlə müəyənləşdiriləcəyi təqdirdə Ermənistan qarşı ölçü götürüləcəyini üzərilərinə götürmüşdülər.

1919-cu il iyun ayının 30-da “Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökuməti ilə müvəqqəti razılaşması” imzalandı. Ancaq həmişəki kimi, ermənilər bu razılaşmanı tezliklə pozaraq, dinc əhaliyə qarşı cinayətlər törətməkdə davam etdilər. Qarabağ erməniləri ilə ikinci razılaşma 1919-cu il avqustun 15-də əldə olundu. İmzalanan sazişə görə Qarabağ, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzalarının dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər Azərbaycan Respublikasının ərazisində olduqlarını qəbul edirdilər. Qarabağ general-qubernatorluğu nəzdində bərabər təmsilçiliklə 6 nəfərdən ibarət Şura təsis edilirdi. Bu razılaşma Azərbaycan Respublikasının Qarabağda suveren hüquqlarının bərpası demək idi. Bununla Qarabağın normal həyata qayıtmasına münbit şərait yaradıla bilərdi. Ancaq ermənilər yenə öz məhiyyətlərinə sadıq qaldılar, bu saziş də qısa ömürlü oldu. Müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazda Ali komissarının müavininin iştirakı ilə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistanın arasında imzalanan saziş də eyni tələnəyi yaşadı. Azərbaycana qarşı torpaq iddiasından əl çəkməyən Ermənistan hökuməti dekabrın 8-də Zəngəzura qoşun yeritdi.

Təcavüzkarlıq niyyətlərini gizlətməyən Ermənistan hökuməti 1919-cu ilin axırlarında Qarabağın dağlıq hissəsinin “azad” edilməsi üçün öz büdcəsindən 19 milyon manat pul ayırırmışdı. Bu və 1920-ci ilin ilk aylarında görülməyən digər hazırlıq tədbirləri Qarabağın işğalı məqsədi ilə genişmiqyaslı müharibənin başladılmasına hesablanmışdır.

Ermənistandan və bolşevik Rusiyasından hər cür dəstək və təlimatlar alan ermənilər 1920-ci il martın 22-nə keçən gecə Azərbaycan hökumətinə qarşı silahlı üsyan qaldıraraq Şuşa, Xankəndi, Əskəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qo-

şun bölmələrinin üzərinə hücumla keçdilər. Ancaq Əsgəran keçidinin bağlanması, Xankəndində və Şuşada yerləşən hərbi qarnizonun çətin vəziyyətə düşməsinə baxmayaraq, düşmən ciddi müqavimətlə üzləşdi. Həmin vaxt Qazax-Gəncə istiqamətində Azərbaycan ərazilərini ələ keçirməyə çalışan Ermənistanın silahlı birləşmələrinə qarşı da döyüşlər gedirdi. 1920-ci il aprel ayının 3-də Ermənistan parlamentində çıxış edən Ermənistan hökumətinin sədri bəyan edirdi ki, “biz Azərbaycanla barışığa razıyıq. Bir şərtlə ki, Qarabağ və Zəngəzur Ermənistanın tərkib hissəsini təşkil etsin... Qarabağa müttəfiq dövlətlərin komissiyası göndərsin və bu komissiya bildirsin ki, Qarabağ öz arzusuna uyğun olaraq Ermənistanla birləşmişdir”. Bu, Ermənistanın işğalçılıq niyyətinin növbəti açıq ifadəsi idi.

Azərbaycan hökumətinin hərbi və diplomatik tədbirləri nəticəsində martın axırı, aprelin əvvəlində ermənilərin Qarabağdakı düşməncilik fəaliyyətinin, bolşevik işğalına əlverişli şərait yaratmaq planlarının qarşısı bir müddətə də olsa, alındı. Hərbi əməliyyatlarda qazanılan uğurlar erməni, daşnak-bolşevik qüvvələrinin sövdələşməsinin nəticəsi olan təcavüzü dayandırmaqla Azərbaycan silahlı qüvvələrinin nəyə qədər olduğunu göstərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. ARDA, f. 895, s. 1, iş. 1, – vərəq 38-48.
2. Şüküroğlu, L. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ordu quruculuğu – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2018. – 466 s.
3. Şüküroğlu, L. Cümhuriyyət hökuməti repressiya məngənəsində / L.Şüküroğlu – Bakı: Şirvanəşr, – 2000. I c, 296 s.
4. “Azərbaycan” qəzeti // – 1919, 11 fevral.
5. ARDA, f. 100, s.2, i. 97, – vərəq 74.
6. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65, – vərəq 25.
7. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65, – vərəq 62.
8. ARDA, f. 894, s. 7, iş 7, – vərəq 112.
9. ARDA, f. 2898, s. 1. iş 6, – vərəq 47.
10. ARDA, f.2898, s.1, iş 6, – vərəq 66.
11. ARDA, f. 2970, s.1, iş 113, – vərəq 53.
12. ARDA, f. 2970, s.1, iş 113, – vərəq 59.
13. Süleymanov, M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II c. / M.Süleymanov. – Tehran: Firuzan, 2014, – 696 s.
14. Nəzirli, Ş. “1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri” / Ş.Nəzirli – Bakı: “Təfəkkür” Universitetinin mətbəəsi, – 2009. – 480 s.
15. ARDA, f. 970, s. 1, iş 65, – vərəq 90.

AZƏRBAYCANIN MÜASİR DÖVLƏTÇİLİYİNDƏ İLHAM ƏLİYEVİN TARİXİ QƏLƏBƏSİ

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru Günel Məlikli

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: liderlik fəaliyyəti, ordu, siyasət, kəşfiyyat aparatları.

Azərbaycanın ən gərgin anlarını yaşadığı bir vaxtda Ulu öndər Heydər Əliyevin hadisələrə yanaşma tərzinə və proseslərin hansı sonluqla nəticələncəyi barəsində söylədiyi fikirlərə xalqımız daim ehtiyac hiss etmişdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev çıxışlarında tez-tez deyirdi: *“Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, mədəniyyəti, yüksək mənaəviyyəti olan ölkəmizin həm dünəninə, həm bu gününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır”*.

Məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu rəşional siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən dövrün reallıqlarına, tələblərinə və qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq uğurla həyata keçirilməsinin nəticəsidir ki, bu gün ölkə daxilində böyük nüfuza və geniş beynəlxalq əlaqələrə malik Yeni Azərbaycan Partiyası Azərbaycan siyasi palitrasının ən güclü təşkilatı qismində çıxış edir.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan tarixinə yeni missiya ilə qədəm qoymuşdur. Bu missiyanın fəlsəfəsi daha əvvəl “Əsl siyasət konkret, real iş görməkdən ibarətdir” – deyərək, ictimai fəaliyyətə başlayan dövlət başçımızın hələ 2003-cü ildə söylədiyi *“Mən hər bir Azərbaycan vətəndaşının Prezidenti olacağam, hər bir Azərbaycan vətəndaşının qayğı və problemlərinin həlli yolunda bütün bacarıq və qabiliyyətimi əsirgəməyəcəyəm”* fikirləri ilə real məzmun kəsb etməyə başladı [1].

Cənab İlham Əliyev prezident seçiləndən sonra Heydər Əliyevin siyasi kursunu davam etdirəcəyini və bunu əməli surətdə həyata keçirəcəyini bəyan etməklə hər bir Azərbaycan vətəndaşının arzusunu gerçəkləşdirdi. Heydər Əliyevin siyasi kursunun davam etdirilməsi isə ilk növbədə əldə edilən uğurların daha da çoxolması, dövlətçiliyimizin əbədiliyi deməkdir. Mövcud həqiqətlər Azərbaycanın müasir dövlətçilik tarixində İlham Əliyev şəxsiyyətinin prioritet, həlledici mahiyyətini bir daha ortaya qoyur [2]. Ali Baş Komandan İlham Əliyev noyabrın 10-da xalqə müraciətində qeyd etmişdir [3]. “Əlbəttə ki, illər ərzində ölkəmizdə aparılan işlər, mövcud olan gözəl ab-hava, xalq-iqtidar birliyi, siyasi münasibətlərin müsbət səviyyəyə qalxması, beynəlxalq nüfuzumuz, beynəlxalq arenadakı fəaliyyətimiz, ordu quruculuğu təbii ki, bu qələbəmizi şərtləndirdi”.

Prezident İlham Əliyevin liderlik fəaliyyətinin aşağıdakı nailiyyətləri sayəsində mümkün olmuşdur:

– Prezident yüksək diplomatik fəaliyyəti ilə torpaqlarımızın düşməndən azad edilməsi üçün beynəlxalq hüquqi zəmin formalaşdırmışdır;

- Vaxtında həyata keçirilmiş hərtərəfli islahatlar və düşünülmüş iqtisadi siyasət ölkəmizin bu müharibədən qalib çıxması üçün möhkəm potensial yaratmışdır;
- Hərbi sahədə həyata keçirilən islahatlar ordumuzun qüdrətini artıraraq, onu Qarabağı düşməndən tam təmizləyəcək səviyyəyə çatdırılmışdır;
- Ali Baş Komandana tam inam və etimad göstərən xalqımız öz liderinin ətrafında yumruq kimi birləşmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, hərbi gücünü müəyyənləşdirən əsas amillər, onun qələbəsinin labüdlüyünü şərtləndirən mühüm məqamlardır. Ermənistanı, onun rəhbərliyini beynəlxalq miqyasda haqsız və nüfuzsuz duruma salan, bölgənin iqtisadi xəritəsindən silən, bütün global layihələrdən təcrid edən Prezident İlham Əliyev təcavüzkarı indi döyüş meydanında da məğlub etdi.

Əməliyyatlar zamanı “Orbiter 4” və “BlueBird Aero Systems ThunderB” PUA-lardan, “Aerostar” kəşfiyyat, “Spike-ER” və “Spike-NLOS” idarə edilən raket sistemləri, Azərbaycan İsrail istehsalı olan “gəzən sursat”lı PUA-ları, “İsrail Aerospace Industries Harop”, “Elbit Systems SkyStriker” və “Aeronautics Defence Systems Orbiter 1K”, kəşfiyyat aparmaq üçün “Elbit Systems Hermes 900” və “İsrail Aerospace Industries Harop”, “Elbit Systems Hermes 450”, “İsrail Aerospace Industries Searcher Mk 2”, “Aeronautics Defense Systems Aerostar” və yüngül “Aeronautics Defense Systems Orbiter 2M”, 119 ədəd PDM-3, 186 ədəd PDM-2, 25 ədəd 120 mm.-lik “Nona-S” ÖAQ, 12 ədəd 203 mm.-lik “Pion” ÖAQ, 18 ədəd 152 mm.-lik “Msta-S” ÖAQ, 18 ədəd 120 mm.-lik “Vena” ÖAQ, 46 ədəd 122 mm.-lik “Qvozdika” ÖAQ, 30 ədəd 122-mm.-lik RM-70, 30 ədəd 107-mm.-lik T-107 və s. kəşfiyyat aparatlarından istifadə olunmuşdur. 2020-ci il dekabrın 1-də Azərbaycan Respublikasının prezident İlham Əliyev xalqa müraciətində ölkəmizin hərbi-siyasi müstəvidə qazandığı uğurlardan bəhs etmişdir: *“Biz müharibə zamanı təqribən 5000 (beş min) kvadratkilometrə yaxın ərazini döyüş meydanında müharibə yolu ilə azad etdik. Təxminən bir o qədər 5000 kvadratkilometrə yaxın ərazini artıq sülh yolu ilə qaytardıq. Əlbəttə, buna sülh yolu ilə qaytarmaq demək olmaz. Biz düşməni məcbur etdik, düşmənin artıq uçuşum kənarında idi və tamamilə məhv olurdu. Onun başqa yolu yox idi, ya tamamilə məhv olacaqdı, ya da kapitulyasiya aktına imza atacaqdı”* [4].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2003-cü il oktyabrın 1-də Azərbaycan xalqına müraciətindəki “ona özüm qədər inanıram” inamını ifadə edən Ulu Öndərin ruhu qarşısında müzəffər Ali Baş Komandan hesabatını verdi: *“Mən bu gün, eyni zamanda Ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Bu gün böyük qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Füzuli bizindir, Cəbrayıl bizimdir, Zəngilan bizimdir, Qubadlı bizimdir, Ağdam bizimdir, Laçın bizimdir, Kəlbəcər bizimdir, Şuşa bizim, Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”* [5].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. 31 dekabr tarixi dünya azərbaycanlılarının birliyinin carçısıdır: [Elektron resurs] / – 31.12.2020. URL: <http://philosophy.edu.az/index.php?newsid=1017>.

2. Məlikli, G. Qüdrətli Azərbaycan müstəqilliyini qələbələrlə qeyd edir: [Elektron resurs] / URL: <https://ikisahil.az/post/qudretli-azerbaycan-musteqilliyini-qelebelerle-qeyd-edir>.

3. İlham Əliyev xalqa müraciət edib: [Elektron resurs] / – 10 noyabr 2020. URL: <https://president.az/articles/45924>

4. İlham Əliyev xalqa müraciət edib: [Elektron resurs] / – 01 dekabr 2020. URL: <https://president.az/articles/48205>.

5. İlham Əliyev Bakıda “JW Marriott Absheron” otelinin açılışında iştirak etmişdir: [Elektron resurs] / – 01 aprel 2012. URL: <https://president.az/articles/4575>.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ORDUSUNUN YƏHUDİ MİLLƏTİNDƏN OLAN ZABİT VƏ HƏRBİ MƏMURLARI

polkovnik Atamalı Şahbazov
Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası
E-mail: atam72@yahoo.com

Açar sözlər: zabit və hərbi məmurlar, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, zabit heyəti, yəhudi.

Müsəlman Şərqiində ilk parlamentli Respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində şərəfli bir mərhələni təşkil edir. Cümhuriyyət qurucularının misilsiz xidmətləri sayəsində ölkədə son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik işlər görülmüş və böyük uğurlar əldə edilmişdi. Bu uğurlardan biri də qısa müddət ərzində döyüş qabiliyyətli ordunun yaradılması idi. Belə bir ordunun yaradılması yalnız müstəqil dövlət quruculuğu baxımından deyil, həm də konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və mövcudluğuna qarşı istiqamətlənmiş real təhlükənin qarşısının alınması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu istiqamətdə qarşıda duran vəzifələrin səmərəli həllinə nail olmaq üçün Azərbaycan Hökuməti tərəfindən müvafiq siyasət hazırlanmış, dövlətin və xalqın bütün potensialı bu vəzifələrin icrasına səfərbər edilmişdi. Ordunun qısa müddət ərzində formalaşdırılması üçün həyata keçirilməsi vacib olan işlərin yol xəritəsi müəyyən edilmişdi. Yetərli sayda milli kadrlar çatışmazlığını nəzərə alaraq, ordunun keyfiyyətli zabit və hərbi məmur kadrları ilə komplektləşdirilməsi məqsədi ilə Hökumətin razılığına əsasən Hərbi Nazirlik tərəfindən ordunun zabit kadrları ilə komplektləşdirilməsi üçün dininə və irqinə fikir vermədən qeyri-azərbaycanlı zabit kadrlarının

orduya qəbulunu həyata keçirdi. Həmin kateqoriyadan olan zabıt və hərbi məmurlara Azərbaycan dilinin öyrənilməsi üçün vaxt verildi [1]. Dili öyrənə bilməyən qeyri-azərbaycanlı zabıtlar isə müəyyən vaxtdan sonra Cümhuriyyət ordusundan uzaqlaşdırıldı [2].

Mövcud olmuş ştatlarda general heyətində 6 gürcü, 3 rus, 1 çərkəz və 1 polşa tatarı, zabıt heyətində isə 72 gürcü, 158 rus, 14 ukraynalı, 7 tatar, 6 türk, 6 polyak, 5 ləzgi, 1 osetin, 1 çeçen, 1 avar, 4 yəhudi, 3 litvalı və 4 alman (rus mənşəli) və 99 rus, 6 gürcü, 18 ukraynalı, 5 yerli alman, 2 litvalı ilə yanaşı 4 yəhudi zabıt və 12 hərbi məmur hərbi xidmətdə olmuşudur [3]. Cümhuriyyət ordusunda xidmət etmiş qeyri-azərbaycanlı zabıt və hərbi məmurların Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə və ordusuna sədaqətlə xidmət etməsi, Azərbaycan xalqının müstəqilliyinin xarici və daxili düşmənlərdən qorunmasında fədakarlıqlar göstərmişdirlər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinə və Hərbi Nazirliyinə aid olan arxiv sənədlərində bəzi qeyri-azərbaycanlı zabıt və hərbi məmurlarla yanaşı yəhudi millətindən olan zabıt və hərbi məmurlarında fədakarlıqları, vəzifə borclarına vicdanla yanaşmaları, dövlətə və Azərbaycan xalqına sadıq olmaları haqqında kifayət qədər məlumatlar vardı. Yəhudi millətindən olan zabıtlərdən podpolkovnik Qols Eduard 2-ci piyada diviziyasının 3-cü Quba alayında, podpolkovnik Abramov 2-ci Artilleriya briqadasının 1-ci yüngül artilleriya divizionunun 3-cü yüngül artilleriya batareyasının komandiri, qvardiya polkovniki Rozenmeyer Vladimir Vladimiroviç Ordunun Artilleriya təchizatı idarəsi rəisinin texniki hissə üzrə müavini, poruşik Koyfman isə 1-ci piyada diviziyasının 3-cü Gəncə piyada alayının Qazax şəhərində yerləşən 3-cü piyada taborunda, hərbi məmurlardan isə kollec müşaviri Arxiband Moisey və həkim Şulman İsaak 1-ci piyada diviziyasının 2-ci Zaqatala piyada alayında, kollec katibi Furman Gəncə Praporşiklər Məktəbində, Kollec asessoru Karmez Avram Mixayıloviç və quberniya katibi Meer Vitold İosefiç Bakı yerli lazaretində, həkim Marqulis Abram 1-ci Artilleriya briqadasının 2-ci dağ-artilleriya divizionunda, həkim Rozenberq İzrail 2-ci Artilleriya briqadasının 2-ci dağ-artilleriya divizionunda, Rozenberq Karl Hərbi Məktəbdə, titulyar müşavir Rotşteyn Qeorqiy Hərbi-sanitar idarəsində, hərbi dövr üçün məmur Şenfeld Ans Eristoviç və Zilberberq Yakov Alekseviç Ordunun mühəndis təchizatı idarəsində, saray müşaviri Tabakenq Oskar 1-ci piyada diviziyasının 1-ci Cavanşir piyada alayında xidmətdə olmuşdurlar [3, s.791]. Bunlardan, qvardiya polkovniki Rozenmeyer Vladimir Vladimiroviç Ordunun Artilleriya təchizatı idarəsi rəisinin texniki hissə üzrə müavini kimi Cümhuriyyət ordusu üçün Gürcüstan Respublikasından artilleriya silahlarının və digər hərbi ləvazimatların alınması üzrə komissiyanın tərkibindəki fəaliyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Hərbi nazir bu komissiyanın işini yüksək qiymətləndirərək vəzifə borclarına vicdanla yanaşması, qısa müddət ərzində ordu üçün münasib qiymətlərə vacib və qiymətli silah və hərbi əmlak alınmasındakı fəaliyyətlərini öz əmrində yüksək qiymətləndirmişdir [4, s.286; 479]. Hərbi məmurlardan kol-

lec katibi Furman Gəncə Praporşiklər Məktəbində, Kollec assessoru Karmez Avram Mixayıloviç və quberniya katibi Meer Vitold İosefiç Bakı yerli lazaretində, titulyar müşavir Rotşteyn Qeorqiy Hərbi-sanitar idarəsində, hərbi dövr üçün məmur Şenfeld Ans Eristoviç və Zilberberq Yakov Alekseviç isə Ordunun mühəndis təchizatı idarəsindəki fəaliyyətləri də Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və nümunəvi xidmətləri Hərbi Nazirin əmrlərində mütləq olaraq qeyd edilmişdir [4, s.312].

Cümhuriyyət ordusunun formalaşdırılmasında zabıt və hərbi məmur heyəti arasında bərabərlik hüququna və tam etibarlılıq prezumpsiyasına riayət edilməsi, humanizm və şəxsiyyətə hörmətin əsas götürülməsi, peşə və xidməti yüksəliş üçün bərabər imkanlar yaradılması Hərbi Nazirliyin apardığı ədalətli və məqsədyönlü siyasətin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Yuxarıda sadalanan bu kimi faktlar xidmətə qəbul edilmiş qeyri-azərbaycanlı zabıt və hərbi məmur heyətinin böyük bir qismi kimi yəhudi millətindən olan zabıt və hərbi məmurların Cümhuriyyət hökumətinə sədaqətlə xidmət etməsinə zəmin yaratmışdı. Milliyyətindən aslı olmayaraq xidməti vəzifələrini sədaqətlə yerinə yetirən heç bir zabıt və hərbi məmurun xidmətləri Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin diqqətindən qaçmırdı. Məhz bu səbəbdən, bəzi qeyri-azərbaycanlı zabıt və hərbi məmurlar şüurlu olaraq xidməti vəzifələrinin icrası zamanı Azərbaycan xalqının hürryyəti yolunda həyatlarını belə qurban vermişdilər. Həmin zabıt və hərbi məmurların təmənnəsiz, sədaqətli xidmətləri və şəxsi qəhrəmanlıqları dərindən öyrənməli və onların mənsub olduqları xalqlarla müasir dövrdə də dostluq əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsində istifadə edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 897, siyahı 1, iş.171, – vərəq 3.
2. Шахбазов, А. Сборник Приказов по Военному Ведомству Азербайджанской Демократической Республики / А.Шахбазов – Баку: Издательства Maarif, – т. 1. – 2018. – 504 с.
3. Şahbazov, A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət ordusunun zabıt və hərbi məmurları / A.Şahbazov – Bakı: Maarif Nəşriyyatı, – 2020. – 815 s.
4. Шахбазов, А. Сборник Приказов по Военному Ведомству Азербайджанской Демократической Республики / А.Шахбазов – Баку: Издательства Maarif, т. 2. – 2018. – 568 с.

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏ VƏ ERMƏNİSTANIN TSEXAKRON-FAŞİZM İDEOLOGİYASININ İFLASI

fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əyyub Kərimov

Azərbaycan Texniki Universiteti

E-mail: kerimoveyyub@mail.ru

Açar sözlər: zəfər müharibəsi, tsexakron, faşizm ideologiyası, milli ruh, iş-ğal, sərkərdə, “dəmir yumruq”

Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə ordumuzun müasir hərbi tarixi üçün nümunə ola biləcək 44 günlük zəfər yürüşü nəticəsində əldə etdiyi möhtəşəm qələbə nəticəsində 30 ilə yaxın bir müddət ərzində erməni vandallarının işğalı altında olan torpaqlarımız azad edildi. Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev Vətən müharibəmizdə özünün sərkərdəlik qabiliyyəti, cəsarəti və qətiyyəti ilə dünya hərbi tarixinə hələ uzun müddət öyrəniləcək səhifələr yazdı. Azərbaycan Prezidenti mürəkkəb, ikili standartlarla, ziddiyyətlərlə dolu beynəlxalq mühitdə tarixi prosesləri düzgün qiymətləndirmək, geosiyasi dəyişikliklərin gedişini xalqımızın milli maraqları çərçivəsinə yönəltməyə qadir olmaq, bu məqsədlə praqmatik, rəşadətli gedişlər etməyi bacarmaq, hadisələrin inkişaf axarını qabaqlamaqla nəinki bizə təzyiq göstərənlərə, hətta düşmən “dəyirmanına su tökməyə” çalışanların hamısına layiqli “ustad dərsi” keçdi.

Qüdrətli Sərkərdəmiz əzmkarlığı, yenilməzliyi, təkmini, yüksək intellekti, ən gərgin anlarda belə milli-mənəvi dəyərlərimizə sədaqəti ilə hamını valeh etdi, bütün xalqımızın dərin sevgisini qazanaraq “Azərbaycanın Ümummilli Qəhrəmanı” statusuna yüksəldi. Həmçinin bu möhtəşəm qələbə nəticəsində:

– Aprel döyüşlərindən, Tovuz hadisələrindən, general Polad Həşimovun şəhidliyinin anımı zamanı gənclərimizin Bakı və Sumqayıtı bürüyən əzəmətli yürüşünün hayqurtısından başlayan “Milli Ruh” umuzun yenidən doğruluğu prosesi Şuşamızda Azərbaycan bayrağının dalğalanması ilə başa çatdı;

– Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə ordumuz müasir hərbi tarixi üçün nümunə ola biləcək qəhrəmanlıq salnaməsi yazdı. Xalqın öz lideri ətrafında Prezidentin ifadə etdiyi kimi, “Dəmir Yumruq” kimi birləşməsi ilə bütün dünya üçün nümunə ola biləcək model ortaya qoyuldu;

– Nəinki regionda, global miqyasda da xalqımıza olan hörmət və ehtiram ölçüyəgəlməz dərəcədə yüksəldi;

– Bu qələbə gələcək yüzilliklərimizin koordinatlarını cızdı, inkişaf perspektivlərimizi, yüksəliş istiqamətlərimizi müəyyənləşdirdi;

– Cəmiyyətdə, insanlararası münasibətlərdə sevgini və səmimiyyəti gücləndirdi, milli həmrəylik hissini zirvələrə yüksəltdi;

– Qardaş Türkiyənin Azərbaycana yüksək dərəcədə siyasi-mənəvi dəstəyi bütün türk dünyasının ümumi amal və hədəflər ətrafında birləşməsinə geniş imkanlar açdı;

– “Torpaqları işğal altında olan ölkə” Azərbaycanlı olan hər bir kəs üçün üzücü, əzici olan bu anlam üzərimizdən götürüldü;

– Xalqımızın tarixi qəhrəmanlıqlarının daşıyıcısı olan genetik kodu bir daha təsdiq olundu.

Bu qələbə eyni zamanda əsası Hitlerə xidmət etmiş faşist cəlladı Qaragın Njde tərəfindən qoyulmuş və Ermənistanda milli ideologiya səviyyəsinə yüksəldilmiş faşizmlə eyni olan “tsexakron” ideologiyası üzərində qələbə idi. Onun mahiyyəti ilk dəfə müəllifi Qaregin Njde tərəfindən 1932-ci ildə yazılmış “Tsexakron qələbənin qarantı kimi” adlı məqalədə açıqlanmışdır. Araşdırmalarımın nəticəsi kimi qeyd edirəm ki, Njdenin irəli sürdüyü ideologiyanın nəzəri əsası Nasional Sosialist Alman Fəhlə Partiyasının 1920-ci il aprelin 1-də qəbul etdiyi “25 Punkt-Proqram” idi. Alman faşistləri onu 1926-cı ildə “toxunulmaz” prinsiplər kimi bəyan etmişdilər. Q.Njde də “ermənilik xisləti”nə uyğun olaraq həmin prinsiplərin xeyli hissəsini olduğu kimi “mənimsəyib” “öz” proqramına daxil etmişdi. Alman və erməni faşizm ideologiyalarını məntiqi baxımdan müqayisə etdikdə, onlar arasında fərqin az, ümumiliyin isə daha çox olduğunu görürük. Adolf Hitlerin “Alman millətinin ariliyi” nəzəriyyəsinə uyğun olaraq Ermənistanın Respublikaçılar Partiyası Njdenin “tsexakron” nəzəriyyəsində irəli sürülən “hədəflər üçlüyü”nü bəyan edir: 1) Ermənistanda partiya dövləti qurmaq, bütün əsas vəzifələri ERP nümayəndələrinə və ya Njdenin ardıcılalarına vermək; 2) Qonşu ölkələrin – Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycanın torpaqlarını işğal etməklə erməni milləti üçün yaşayış məkanları fəth etmək (böyük Ermənistan xülyası); 3) “Türk məsələsi”nin həlli (alman faşistlərinin “Yəhudi məsələsi”nin həllinə uyğun).

28 avqust 1947-ci ildə dindirmə zamanı erməni Devedjyan da bildirdirdi ki, “əgər” tsexakron ”kəlməsini aydınlaşdırsaq, “ırq qarşısında təzim” mənasını verir ki, bu da nasizmə-hitlerizmə bərabərdir”[1,22]. 2000-ci ildən 2018-ci ilə qədər Ermənistanı idarə edən Respublika Partiyası 2004-cü ildə Njdenin qeyd etdiyimiz faşizm – “tsexakron” ideologiyasını partiyanın ideologiyası, 2016-cı ildə isə onu Ermənistanın rəsmi dövlət ideologiyası elan edib. Qeyd edilən problem barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Rusiyanın nüfuzlu “Milli müdafiə” (“Национальная оборона” май 2020) jurnalına müsahibəsi zamanı demişdir: *“Bu gün tarixi yenidən yazmaq, faşistləri qəhrəmanlaşdırmaq, tarixi həqiqəti təhrif etmək kimi təhlükəli meyillər müşahidə edirik. İstər tarixin yenidən yazılması, istərsə də faşizmin qəhrəmanlaşdırılması qətiyyənlə yolverilməzdir”* [2]. Rusiya Prezidenti Vladimir Putin isə 9 May 2019-cu il Qələbə Paradındakı çıxışında bəhs etdiyimiz mövzu barədə fikrini aşağıdakı kimi izah etmişdir: *“Bu gün biz bir sıra dövlətlərdə müharibə hadisələrinin şüurlu şəkildə təhrif edildiyinin, şərəf və ləyaqəti unudaraq faşistlərə qulluq edən, övladlarına*

utanmadan yalan söyləyən, nəsilərinə xəyanət edənlərə necə bütələr ucaldıldığı-nın şahidi oluruq” [3].

Müharibə dövründə ermənilər tərəfindən heç bir beynəlxalq konvensiyaya məhəl qoymadan Gəncədə, Bərdədə, Tərtərdə və digər yaşayış məskənlərimizdə mülki əhalinin gecə saatlarında raket atəşləri ilə öldürülməsi, evlərinin dağıdılması Ermənistanda dövlət ideologiyası olan faşizmin praktikada təzahürü idi. Ən dəhşətli odur ki, XXI əsrdə faşizm ideologiyası “Njdeizm” adı altında Ermənistanın tədris müəssisələrinin proqramına daxil edilib və gənc nəsil bu “dəyərlər” ruhunda tərbiyə olunur [4, s.61]. Dünyaya özlərini “əzabkeş” xalq kimi təqdim edən bu “zavallılar” hələ də dərk edə bilmirlər ki, zaman və mühit dəyişib. Müasir informasiya vasitələri “ermənilik” xislətinin əsl mahiyyətini dünya ictimaiyyətinə təqdim etməkdədir. Şanlı ordumuzun işğaldan azad etdiyi şəhər və qəsəbələrimizin görünüşünə baxmaq kifayətdir ki, bu “qədim və mədəni xalq”ın əslində “vəhşi qəbilə” səviyyəsində qaldığı sübut edilsin. Qüdrətli Azərbaycanımızın möhtəşəm qələbəsi nəinki iqtisadi, mənəvi gərginliklər mənəşəsində çabalayan Ermənistanı məğlubiyyət psixozuna məhkum etdi, həmçinin uzun müddət ərzində erməni xalqının şüurunu “xəstələndirən” “tsexakron” – faşizm ideologiyasının iflasını şərtləndirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Овсепян, В.М. Гарегин Нжде и КГБ: Воспоминания разведчика / – Ереван: – 2007 – с. 22.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Rusiyanın nüfuzlu “Natsionalnaya oborona” (“Milli müdafiə”) jurnalının may buraxılışına müsahibəsi: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/38065>.
3. Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin 9 May 2019-cu il Qələbə Paradındakı çıxışından: [Elektron resurs] / URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/60490>.
4. Кузнецов, О.Ю. Государственная политика героизации нацизма в Армении: политико-правовой и историко-философский анализ – Баку: Сабах, – 2019. – с. 61.

QARABAĞ MÜHARİBƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNİN TƏZAHÜRÜ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şəhla Nuruzadə

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: sh_nuruzade@yahoo.com

Açar sözlər: Qarabağ müharibələri, mənəvi dəyərlər, vətən, bayraq, dövlətçilik.

İkinci Qarabağ Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Qarabağ müharibələri zamanı “torpaq”, “vətən”, “bayraq”, “igidlilik”, “vətənpərvərlik”, “dostluq”, “milli həmrəylik” və s. kimi dəyərlərin xalqın dünyagörüşü və mənəvi dəyərlər sistemində, dövlətçilik ənənələrində xüsusi yer tutduğunun bir daha şahidi olduq.

Qarabağ müharibələrində döyüşçülər işğal altında olan hər bir təpənin, kəndin, dağın, meşənin, şəhərin işğaldan azad edilməsini özlərinin müqəddəs borcu hesab edirdilər. Bütün bu dəyərlər xalqın atalar sözlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, “Vətənsiz yaşamaq ölümə bərabərdir”; “Gözsüz yaşamaq olar, vətənsiz yox”; “Vətənə arxa olmayan, evinə dayaq olmaz” [1, 195, 404] və s. İstər döyüşçülər, istərsə də arxa cəbhədə olan Azərbaycan vətəndaşları “Şuşa namus, qeyrət simvoludur!” şüarını dəfələrlə irəli sürmüşlər. Azərbaycanın mədəni irsi olan Qarabağın mədəni abidələrinin düşmən işğalı altında olması və məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsi Şuşa, Xankəndi və digər şəhərlərin müqəddəs torpaq kimi qəbul olunmasına təsir edən əsas amillərdən biri oldu. Hər biz azərbaycanlı üçün torpaqlarımızın erməni işğalından azad edilməsi namus, qeyrət məsələsi, Qarabağ müharibələrində əsir düşənlərin, ən əsası isə, şəhidlərin ruhları qarşısında bir namus borcu idi. Beləliklə, tarixən bu kimi məsələlər müəyyən şəhər və kəndlərin xalqın dəyərlər sistemində müqəddəs torpaq kimi yer tutmasında müəyyən rol oynamışdır. Əsgər və zabıtların “döyüş zamanı irəlilədikcə torpaq bizi çağırır”, “Şuşaya daxil olduqda əyilib yeri öpdüm, namaz qıldım, torpağa səcdə etdik”, “şəhidlərin üzündən nur yağdırdı” və s. dedikləri sözlər onların torpağa, vətənə münasibəti ilə izah oluna bilər. Torpağa bu münasibət qədimdən azərbaycanlıların dünyagörüşündə dərin iz salmış torpaq-totem inancı ilə də əlaqədardır.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu tarixi yaddaşında dövlətçilik ənənələrini daim qoruyub saxlamışdır. Müasir dövrdə, əsasən də Qarabağ müharibələrində bayrağa verilən dəyər onun xalqın dövlətçilik atributu olması ilə də əlaqəlidir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan bayrağı üzərindəki aypara və səkkizguşəli ulduz rəmzi xarakter daşıyır və xalqın tarixi yaddaşı ilə bağlıdır. 1918-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra Azərbaycan Demokratik Respublikasının həyata keçirdiyi ilk mühüm tədbirlərdən biri üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsvirləri olan qırmızı rəngli Dövlət bayrağının qəbul edilməsi haqqında qərar verməsi oldu [2, 23]. Bayraqdakı mavi rəng türkçülüüyü, qırmızı – müasirliyi, qərb demokratiyasını, yaşıl – islam ideologiyasını ifadə edir. Səkkizguşəli ulduza, ayparaya hələ, eradan əvvəlki dövrə aid arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş materialların üzərində rast gəlmək olur. Məsələn, Naxçıvan ərazisində e.ə. 31-ci minilliyə aid II Kültəpə və Nəhəcir arxeoloji abidəsində qırmızı keramika məmulatının üzərində ən qədim simvolların biri olan səkkizguşəli ulduzla bəzədilməsinə rast gəlinir [3, 76]. Orta tunc dövrünə aid boz rəngli gil qablar üzərində rast gəlinən aypara təsvirləri, Azərbaycanda məskunlaşan qədim tayfaların göy cisimlərinə sitayişə ilə bağlıdır [4, 119; 151]. Azərbaycan bayrağı

üzərində olan “aypara”, “ay-ulduz” ənənəvi qadın bəzək əşyalarında da üstünlük təşkil edir.

2020-ci il noyabr ayının 23-də Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Ağdamda səfəri zamanı Ali Baş Komandanının Azərbaycanın üçrəngli bayrağını qaldırması [5] xalq tərəfindən fəxrlə və böyük sevinclə qarşılandı. Azad edilmiş yüksəkliklərə, şəhər və kəndlərə bayraq sancan zabit və əsgərlər xalqın sevimlisinə, qəhrəmanına, qürur mənbəyinə çevrildi. Burada bayraq vətəni, torpağı, yurdu, dövlətçiliyi təmsil edən rəmz olaraq xalqın mənəvi dəyəri kimi çıxış edir. Şəhidlərin ruhuna hörmət əlaməti ölkədə olaraq 2020-ci il dekabrın 31-də rəsmi olaraq Yeni il şənliyi keçirilmədi. Bu, Azərbaycan xalqının milli birliyinin, həmrəyliyinin daha da möhkəmləndiyini göstərir. Milli ruhda, xalq qəhrəmanları nümunəsində təhsil və tərbiyə hərbiçilərin vətən sevgisində, döyüşdə igidlik göstərməsində mühüm rol oynamışdır. Qarabağ müharibələri zamanı Azərbaycan qadınının mərdliyi, vətənpərvərliyi xüsusi diqqəti cəkir. İstər iki oğlunu müharibəyə yola salan Ana, istərsə də əsgər və zabitlərə yardım edən tibb işçiləri böyük dözümlü və mərdlik göstərdilər. Gənc nəslin “torpaq”, “vətən”, “bayraq” kimi dəyərlər əsasında tərbiyələndirilməsində Azərbaycan qadınının rolu böyükdür. Azərbaycanın hər bir vətəndaşının düşüncəsində “Vətən – Anadır!”, “Ana Torpaq!” ifadələri vətənin ana və torpaq ilə eyniləşdirildiyini göstərir. Ailənin, təhsil müəssisələrinin gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi olunmasında rolu Ali Baş Komandanın çıxışlarında da dəfələrlə vurğulanıb. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və s. qəhrəmanlıq dastanları ilə tərbiyə olunan azərbaycanlıların mənəvi dəyələrində mərdlik, igidlik, vətənpərvərlik, torpağa məhəbbət kimi dəyərlər nəsil-dən-nəsilə ötürülür, düşməne, yadellilərə qarşı mübarizə əhval-ruhiyyəsini yüksəldir. Əsgər və zabitlərin döyüş zamanı oxuduqları mahnılar xalq arasında daha da məşhurlaşdı, bəziləri dastana döndü. Məsələn, Zəngilanın Ağbənd qəsəbəsi uğrunda döyüşlərdə şəhid olmuş Xudayar Yusifzadənin döyüş yoldaşlarını ruhlandırmaq üçün “Vətən yaxşıdır” mahnısı KİV-də yayıldı [6]. Xudayarın ifasında bu mahnı xalq tərəfindən döyüş əzmini, vətən sevgisini, şəhidliyi təcəssüm etdirən bir rəmzə çevrildi. Qəhrəmanın şərafinə abidə ucaldılması adəti Qədim türklərdə də var idi. Məsələn, XI-XII əsirlərdə Dəsti-Qıpçaq bölgəsində Oğuz və Qıpçaq türklərində kişi və bəzən də qadın pəhləvanlara aid daş heykəlləri vardır [7, 58].

Beləliklə, xalqın əsirlərlə formalaşmış mənəvi dəyərləri tarixin müxtəlif mərhələlərdə xalq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələr zamanı xalqın davranışında, düşüncələrində, dəyərlərində özünü göstərir və eləcə də, həmin dövrün tələblərinə müvafiq olaraq zənginləşir. Müasir dövrdə azərbaycanlıların Vətən, Torpaq sevgisi, Şəhidliyə münasibəti tarixi yaddaşa, kollektiv yaddaşa, adət-ənənələrə əsaslanan dünyagörüşü, eləcə də dövlət siyasəti öz təsirini göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Atalar sözləri / tərt. ed. M.Yaqubqızı. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 476 s.
2. Əliyev, İ.H. Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzləri / İ.H.Əliyev, E.Ə.Məhərrəmov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 56 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın tarixi abidələri / V.Baxşəliyev, F.Quliyeva. – Bakı: Nurlan, – 2017. – 212 s.
4. Baxşəliyev, V. Azərbaycan arxeologiyası / V.Baxşəliyev. – Bakı: Elm, – 2007. – 239 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/47685>.
6. Xudayar qəhrəmanlığı ilə dastan yazdı: [Elektron resurs] / URL: <https://ikisahil.az/post/xudayar-qehremanligi-ile-dastan-yazdi-fotovideo>.
7. Kalafat, Y., Kamalov, İ. Tatar Efsaneləri // Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi, – 2005. Sayı 6. – s. 52-78.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ ƏMƏKDƏŞLİYİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK

tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aqil Şahmuradov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: agil1965@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Vətən müharibəsi, Şuşa bəyannaməsi, kompromis, işğalçı.

Tarixin çətin sınaqlarından uğurla çıxan, ümumi etnik, dini və mədəni dəyərlər sisteminə söykənən Azərbaycan–Türkiyə qardaşlığı və qarşılıqlı əməkdaşlığı, 2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-na qədər davam edən və Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələnən Vətən müharibəsinin gedişində istər region, istərsə də global səviyyədə bir daha özünün konkret və əsaslı sübutunu tapdı. Məlumdur ki, Azərbaycan, keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Ermənistanın növbəti dəfə respublikamıza qarşı ərazi iddiaları irəli sürməsi ilə başlayan Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin ədalətli, dinc vasitələrlə və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinə nail olmaq üçün beynəlxalq və regional vasitəçilərlə əməkdaşlıq etmiş, müxtəlif formatlarda və meydançalarda danışıqlar aparmış, təşəbbüslərlə çıxış etmiş, hətta müəyyən çərçivədə güzəşt və kompromislərə getməyə hazır olduğunu bildirmişdir, lakin destruktiv və maksimalist mövqedən çıxış edən, havadarlarının vəd və yardımlarından bəhrələnərək cəsarətlənən terrorçu və işğalçı Ermənistan və onun çətri altında fəaliyyət göstərən Qarabağ separatçıları azərbaycanlıların sülh çağırışlarını cavabsız qoymuş, bununla da, regionda

gərginliyin artmasına şərait yaratmış, “Qarabağ Ermənistandır, nöqtə”, “yeni müharibə, yeni ərazilər” və s. pozucu məzmunlu tezislər irəli sürərək, dövlət sərhədində və qoşunların təmas xəttində təxribatlar törədərək genişmiqyaslı müharibənin başlamasına səbəb olmuşdur. Ermənistanın işğalına və təxribatlarına son qoymaq məqsədilə əks-hücum əməliyyatlarına başlayan və bu əməliyyatları uğurla inkişaf etdirən Azərbaycanın mövqeyi və hərəkətləri ədalətin yanında yer alan xalqlar, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən çıxış edən dövlət və təşkilatlar tərəfindən düzgün başa düşülmüş və müəyyən səviyyələrdə müdafiə olunmuşdur. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin Azərbaycanın haqq işini açıq və davamlı müdafiə edən aktorları sırasında, müharibənin əvvəlində sonadək Azərbaycanın yanında olacağını bəyan edən Türkiyə Cümhuriyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Türkiyə Prezidenti ölkəsinin mövqeyini gecikmədən, müharibənin ilk günündə, yeni sentyabrın 27-də açıqlamışdı: *“Bugünkü telefon danışığı zamanı bacarıq və qətiyyətinə bir daha şahid olduğum Azərbaycan Prezidenti, qardaşım İlham Əliyevə də bildirdiyim kimi, Türkiyə “bir millət, iki dövlət” anlayışı ilə azərbaycanlı qardaşları ilə həmrəyliyi gücləndirməyi davam etdirəcək... Türk milləti hər zaman olduğu kimi, bu gün də bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanındadır”* [1]. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il oktyabrın 13-də “Haber Türk” televiziya kanalına verdiyi müsahibəsində söylədiyi “Bu gün Türkiyə bölgədə və yeni coğrafiyada çox önəmli sabitləşdirici rol oynayır. Əziz qardaşım Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bu toqquşmaların ilk saatlarında verdiyi dəstək sabitliyi qorudu. Bəziləri bəlkə bunu anlamırlar. Əgər o sözlər olmasaydı, əgər mənim qardaşım deməsəydi ki, Azərbaycan tək deyil, Türkiyə Azərbaycanın yanındadır, bəlkə də burada vəziyyət qarışıqdı” [1] fikirləri ikitərəfli əməkdaşlığın ən yüksək səviyyədə olduğunu göstərirdi.

Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi, hərbi, siyasi və humanitar sahədə mövcud olan sıx əməkdaşlıq münasibətlərini yalnız regionda formalaşan geosiyasi vəziyyət və tərəflərin çağdaş maraqları ilə əlaqələndirmək məsələnin mahiyyətini üzə çıxarmaq baxımından kifayət etməzdi. İki qardaş ölkə arasındakı əməkdaşlıq həm də tarixi əsaslara malikdir, yəni apriori təmin olunmuşdur. Tarixin müxtəlif dövrlərində onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və məzmununa, kənar qüvvələrin iki qardaş xalq arasındakı əməkdaşlığa yanaşmasına diqqət yetirməklə bir sıra məsələyə aydınlıq gətirmək, perspektiv üçün müəyyən nəticələr çıxarmaq olar.

Sırr deyildir ki, Cənubi Qafqazda öz maraqlarını təmin etməyə çalışan iri güclər Ermənistandan vasitə kimi istifadə edərək, Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəal siyasət həyata keçirmiş və keçirirlər, lakin bu iki dövlətin, onların genetik tellərlə bağlı xalqlarının eyni mövqedən çıxış etməsi, zərurət yarandıqda qüvvələrini birləşdirməyi bacarması onlara qarşı yönələn məkrli planların pozulmasına səbəb olmuş və olur. Məsələn, XI əsrdə Bizans imperatoru Roman Diogen Ön Asiya, Balkanlar və Cənubi Qafqazdakı xristian xalqları öz ətrafında birləşdirərək, türk-müsəlman amilini regiondan sıxışdırmağa cəhd etmiş, lakin qarşısında

Səlcuq dövlətinin hökmdarı Alp Arslanın bayrağı altında birləşən türk xalqları və dövlətlərini, o cümlədən Azərbaycan ərazisində mövcud olan Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətlərini görmüşdü. 1071-ci ildə tərəflər arasında baş verən Malazgird döyüşündə türk birliyi qəti qələbə çalmışdı. 1915-ci ilin fevralından 1916-cı ilin yanvarına qədər olan dövrdə baş verən Çanaqqala döyüşlərində üç min nəfərdən çox azərbaycanlı Osmanlı qoşunlarının tərkibində vuruşmuş və bu birlik nəticəsində türk hərbi tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri yazılmışdır. 103 il bundan əvvəl Nuru paşanın komandanlıq etdiyi, Osmanlı və Azərbaycan türklərindən ibarət olan Qafqaz İslam Ordusu, əlverişli geosiyasi mövqeyə və böyük iqtisadi potensiala malik qədim türk şəhəri olan Bakını türk dünyasından qoparmaq istəyən hiyləgər və qəddar düşmənlərin layiqli cəzasını vermiş, şəhəri onların əlindən geri almışdı. Azərbaycan-Türkiyə birliyinin yenilməzliyi növbəti dəfə öz sübutunu Vətən müharibəsi zamanı tapdı.

Erməni işğalçılara qarşı müharibə aparan Azərbaycana Türkiyə xalqının və cəmiyyətinin təmənnasız olaraq göstərdiyi maddi və mənəvi dəstək, düşməne qarşı aparılan əməliyyatlarda Türkiyə hərbi sənayesinin son nailiyyətlərinin tətbiqi qələbənin əldə olunmasına böyük rol oynamışdır. Necə ki, 1920–1921-ci illərdə qurtuluş savaşını aparan türk qardaşlarının çətin anında onlara minlərlə ton neft məhsulları, 500 kiloqramdan çox qızıl göndərilməsini təşkil edən Nəriman Nərimanov, “Azərbaycanın dərdi bizim dərdimiz, sevinci bizim sevincimizdir” söyləyən qazi Mustafa Kamala ünvanladığı məktubda yazırdı: *“Paşam, Türk millətində bir ənənə vardır, qardaş qardaşa borc verməz, qardaş hər durumda qardaşının əlindən tutar. Biz qardaş xalqıq, hər zaman və hər fürsətdə bir-birimizin əlindən tutacağıq. Bu gün yaptığımız bir qardaşın yaptığından başqa bir şey olamaz”* [2].

Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının birliyini pozmaq, onlar arasında təfriqə salmaq düşmənlərin böyük səy göstərdikləri, təəssüf ki, tarixin bəzi anlarında nail olduqları məsələlərdəndir. XV əsrin ikinci yarısında Uzun Həsən ilə II Mehmet Fateh, XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayıl ilə Sultan Səlim arasında baş verən müharibələrdə üçüncü tərəfin, katolik Avropanın, xüsusilə də Vatikanın və Venetsiyanın məkrli fəaliyyətini görmək çətin deyildir. Böyük mütəfəkkir və maarifçi Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci ildə işıq üzü görən və Azərbaycan milli mətbuatının təməlini təşkil edən “Əkinçi” qəzetinin nəşri 1877-ci ildə çar Rusiyası tərəfindən dayandırıldı və bu addımın əsas səbəbi qeyd olunan qəzetin səhifələrində, Rusiya ilə müharibə vəziyyətində olan Osmanlı Türkiyəsinə rəğbət hissi ilə yazılan məqalələrin yer alması olmuşdu. Oxşar vəziyyət “Qırx dörd günlük müharibə” dövründə də müşahidə olunurdu. Azərbaycanın yanında olan Türkiyəni cəzalandırmaq, iki qardaş ölkəni bir-birindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə Ermənistan rəhbərliyinin BMT, NATO və Avropa İttifaqına ünvanladığı əsassız şikayətlər, Fransa, Belçika, Hollandiya və s. anti-türk mövqeyi ilə seçilən ölkələrin etdikləri cəhdlər, erməni lobbisinin təsiri altında olan qüvvələrin həyata keçirdikləri təxribatlar Azərbaycan-Türkiyə birliyi qarşısında uğursuzluqla nəticələndi.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq, qeyd etmək olar ki, tarixi ənənəyə və təcrübəyə əsaslanan Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı Vətən müharibəsi dövründə daha da möhkəmlənmiş və bu əməkdaşlığın gələcəkdə daha yüksək səviyyəyə qalxması üçün zəmin hazırlamışdır. 2021-ci il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanan Şuşa bəyannaməsində [3] yer alan müddəalar bunu deməyə əsas verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İkinci Qarabağ müharibəsi: [Elektron resurs] / URL: https://files.preslib.az/site/qarabag/xronika_az.pdf.

2. Rzalı, R. Nəriman Nərimanov - alovlu vətənpərvər, böyük türk təəssübkeşi // 525-ci qəzet, – 2015, 22 aprel.

3. Şuşa Bəyannaməsinin tam mətni: [Elektron resurs] / URL: <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>.

XOCALI SOYQIRIMI BƏŞƏRİYYƏTƏ QARŞI ƏN BÖYÜK CİNAYƏTDİR

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Alı Balayev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: ali.balayev.66@mail.ru

Açar sözlər: Xocalı, soyqırımı, Ermənistan hərbi birləşmələri, 336-cı alay, BMT Baş Assambleyası.

1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan hərbi birləşmələri və Rusiyanın 336-cı alayı 7 min əhalisi olan Xocalı şəhərində genosid aktı həyata keçirdi. Ermənistan hərbi birləşmələrinin şəhərə hücumu zamanı burada yalnız 3 minə yaxın insan qalmışdı. Çünki mühasirədə qaldığı 4 aydan artıq zaman ərzində blokadada olduğu üçün əhalinin xeyli hissəsi şəhərdən çıxmaq məcburiyyətində qalmışdı. Xocalı soyqırımı zamanı 613 nəfər öldürülmüşdür [1].

Azərbaycana qarşı edilən bu təcavüzün səbəbkarı və cinayətkarlar beynəlxalq ictimaiyyətə bəlli olsa da, beynəlxalq təşkilatların mövcud məsələyə laqeydliyi dərkolunmazdır. Beynəlxalq hüquqa görə soyqırımı sülh və bəşəriyyət əleyhinə yönəldilən əməldir və ən ağır beynəlxalq cinayətlərdən biri hesab olunur. BMT Baş Assambleyasının 1948-ci il 9 dekabr tarixli 80^A (III) sayılı qətnaməsində [2] “Soyqırımı Cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında konvensiyada” [3] qeyd olunur ki, soyqırımı insan qruplarının yaşamaq hüququnu tanınamamaqla insan mənliliyini alçaldır, bəşəriyyəti insanlar tərəfindən yaradılan

maddi və mənəvi dayaqlardan məhrum edir. Belə bədnam əməllər BMT-nin məqsəd və vəzifələrinə tamamilə ziddir. Ermənilərin Xocalıda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğın 1948-ci ildə BMT-də qəbul edilmiş “Genosid razılaşması”nın ikinci maddəsində yer alan “milli, etnik, irqi və dini inancılı bir qrupu qismən və ya tamamilə qırmaq” şəklində təsvir edilən “soyqırımı” anlamı ilə tamamilə uyğundur. Ermənilərin Xocalıda törətdikləri qətləmin həmin sənədin “Soyqırımın həyata keçirilmiş hesab ediləcəyi” şərtindəki ikinci maddədə yer alan beş bəndin birinci iki bəndi ilə – “a” bəndindəki “bir qrupun üzvlərinin qətlə yetirilməsi” və “b” bəndindəki “qrup üzvlərinin fiziki və əqli cəhətdən ciddi şəkildə ziyana məruz qalması” şərti ilə uyğundur.

Erməni faşizminin mənfur xislətini tamamilə ifşa edən bu kütləvi və amansız soyqırımı aktı Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı çevrilmiş terror siyasətinin təzahürü olmaqla, təkcə azərbaycanlılara qarşı deyil, bütövlükdə bəşəriyyət əleyhinə yönəlmiş qəddar cinayətdir. Beynəlxalq hüquq norma və prinsiplərinə məhəl qoymayan azğınlaşmış erməni silahlı birləşmələri Xocalıda bu soyqırımı törədərkən doğma torpağını qəsbkarlara vermək istəməyən Azərbaycan xalqını qorxutmaq, onun mübarizə əzmini qırmaq və məhv etmək niyyətini güdmüşlər.

Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar Azərbaycan dövləti rəsmən Avropadakı ədalət məhkəməsinə müraciət edib, 1948-ci ildə BMT-də qəbul olunan “Soyqırımı Müqaviləsi” çərçivəsində cinayət işi qaldırılmasına çalışmalıdır. Ermənistan 1993-cü ildə, Azərbaycan isə 1996-cı ildə BMT-nin “Soyqırımı Müqaviləsi”ni imzalamışdı [4]. Müqaviləni imzaladıqları üçün hər iki dövlət məsuliyyət daşıyır.

Biz Xocalı faciəsi ilə əlaqədar İslam Konfransı Təşkilatında ciddi dəstəyə nail olmuşuq. 2010-cu ildə İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin Parlament Konfransının Uqandada təşkil edilən sessiyasında Xocalı faciəsinə “Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dinc əhəlinin kütləvi qətləmi” və “insanlığa qarşı cinayət” kimi qiymət verildi. Pakistan dövlət olaraq Xocalıdakı soyqırımı rəsmən tanıyıb. Hollandiyada Xocalı soyqırımına abidə qoyulub. ABŞ-in bir çox ştatları da bunu soyqırımı kimi tanımışdır. Məsələnin bütün tərəfləri aydındır. Bu hadisənin beynəlxalq hüquq tərəfindən soyqırımı cinayəti kimi tanınması üçün kifayət qədər əsaslar var.

“Böyük Ermənistan” ideyasının əsas ideoloqlarından biri olan Zori Balayanın Xocalı soyqırımında birbaşa iştirakını təsdiqləyən faktlar mövcuddur. Zori Balayan 1996-cı ildə dərc olunmuş “Ruhumuzun canlanması” adlı kitabında Xocalıda baş verən soyqırımı barədə qeyd edir: *“Biz Xaçaturla ələ keçirdiyimiz evə girərkən əsgərlərimiz 13 yaşlı bir türk uşağını pəncərəyə mismarlamışdılar. Türk uşağı çox səs-küy salmasın deyə, Xaçatur uşağın anasının kəsilmiş döşünü onun ağzına soxdu. Daha sonra bu uşağın başından, sinəsindən və qarnından dərisini soydum. Saata baxdım, türk uşağı 7 dəqiqə sonra qan itirərək dünyasını dəyişdi. Ruhum xalqımın bir faizinin belə qisasını aldığı üçün sevincindən qürurlanırdı. Xaçatur daha sonra ölmüş türk uşağının cəsədini hissə-hissə doğradı və bu şeyi daha 3 türk*

uşağına etdik. Mən bir erməni vətənsəvər kimi öz vəzifəmi yerinə yetirdim”.

Xocalı qətliamını törədən cinayətkarlar havadarları tərəfindən müxtəlif şəkildə mükafatlandırıldılar. Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar toplanmış sübutlardan o da bəlli olmuşdur ki, Xocalı işğal olunan gecə üçüncü batalyon müharibə zonasından çıxarılmışdı. 366-cı alay isə ərazidə qalmışdı. Ordu tərk-silah olunmuşdu. Zabitlər işlənməmiş silahları ermənilərə vermiş, bunun əvəzində isə onlardan pul və zinət əşyaları alınmışdı.

Odur ki, 1992-ci ilin mart ayının 25-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi özünün 33412 sayılı qərarı [5] ilə bu hadisənin soyqırımı olduğunu qəbul etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Xocalı soyqırımı bütün bəşəriyyətə qarşı törədilmiş cinayətdir: [Elektron resurs] / URL: https://customs.gov.az/az/xeberler/740_xocali-soyqirimi-butun-beseriyyete-qarsi-toredilmis-cinayetdir/.

2. Xocalı soyqırımı bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayətlərdən biridir: [Elektron resurs] / URL: https://customs.gov.az/az/xeberler/381_xocali-soyqirimi-beseriyyete-qarsi-en-boyuk-cinayetlerden-biridir/.

3. BMT-nin Baş Assambleyasının “Soyqırım Cinayətinin qarşısının alınması və ona görə cəzalar haqqında” konvensiyada (1948-ci il 9 dekabr tarixli 260A (III) sayılı qətnamə): [Elektron resurs] / – 25 sentyabr, 2021. URL: <http://supremecourt.gov.az/static/view/175>.

4. Genosid cinayətlərinin qarşısının alınması haqqında konvensiyaya qoşulmaq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 1996-cı il 31 may. №97 – IQ: [Elektron resurs] / – 26 sentyabr, 2021. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/4073>.

10. Xocalı soyqırımı (genosidi) günü haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı – 24 fevral 1994-cü il. №791: [Elektron resurs] / – 25 sentyabr, 2021. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/8796>.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİ MÖVZUSUNDA YAZILMIŞ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏKİ HƏRBİ SÖZLƏRİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

baş leytenant Elnarə Cavadova

Həzi Aslanov adına Ordu İdeoloji və Mədəniyyət Mərkəzi

E-mail: e-cavadova@mail.ru

Açar sözlər: vətən, silah, güllə, düşmən, hərbi leksika.

Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının savaş qabiliyyəti tarixən qədimdir və daha çox müdafiə məqsədi daşımışdır. Hələ qədim ədəbi nümunə-

lərdə rast gəldiyimiz hərbi leksikasına aid sözlər, bir tərəfdən dilimizin zənginliyini, digər tərəfdən, xalqımızın hərbi mədəniyyətini göstərir. Hərbi sözlər müharibələrlə bağlı olsa da, döyüşlərin olmadığı zamanlarda da dilimizdə işlək olmuş, poetik örnəklərdə bir çox mənaların çatdırılmasında müəyyən qədər rol oynamışdır. Hərbi məfhumların sistem şəklində formalaşmasının tarixi qədimdir [2, s.310]. Tarixən müdafiə və mübarizə zəminində işlənən alətlər özünəxas leksika tələb edərək bir sıra söz və ifadələrin ortaya çıxmasına və get-gedə çoxalmasına səbəb olmuşdur. Daş silahdan atom silahına qədər uzun bir təkmilləşmə yolu keçən bu “yaradıcılıq” yolu da xüsusiyyətləri, terminoloji sistemi ilə digər sahələrdən çox tez ayrılmışdır [3, s.3].

XX yüzillikdə Böyük Vətən müharibəsi, 1990-cı illərin əvvəlindəki Qarabağ uğrunda döyüşlər hərbi leksikanın aktivliyinə imkan yaratdı. XXI yüzilliyin əvvəlində isə İkinci Qarabağ müharibəsi kimi tarixə düşən savaş hərbi sözlərin işlənmə zəruriliyini göstərdi, və ədəbi əsərlərin savaş mövzusu bir daha fəallaşdı. Bu mənada, “Qarabağda 44 gün” adlanan kitab diqqəti çəkir. Kitab başdan-sona adına uyğun olaraq müharibə mövzusunda yazılmış şərlərdən ibarətdir. Maraqlıdır ki, indiyə qədər mövzu ilə bağlı əsərlərdə “qazi” sözü bugünkü qədər fəal olmamışdır. Türk dilində daha çox işlənən bu söz maraqlı hərbi leksika örnəyi kimi artıq dilimizdə işlənmə tezliyi ilə seçilir:

Yenilməyən ordu adı, qazi adı,
əbədiyyət yollarını fəth eləyən şəhid adı,
qalib adı qazanmışam [1, s.7].

“Düşmən” və “silah” sözləri ya olduğu kimi, ya da arxaik variantları ilə poetik əsərlərdə qarşılaşdığımız dil vahidlərindəndir. “Düşmən” sözü həm müharibə, həm də başqa mövzularda işləndiyi halda, “silah” sözü tamamilə hərbi xarakter daşıyaraq savaşı təsvir və tərənnüm edən əsərlərin dilinə aiddir. Əvvəllər türk xalqlarının dilində “silah” anlamında işlənən “pusat”, “yaraq” sözləri artıq köhnələrək öz yerini “silah” sözünə vermişdir:

Bir çiynimdə odlu silah,
bir çiynimdə dost yaralı,
Bir gözümdə düşmən adı,
bir gözümdə vaxt daralır [1, s.7].

“Silah” sözünün əvvəlinə artırılan “odlu” epitetinin tarixi, həmin silahların istehsalı ilə bağlıdır. İlk odlu silahlar XIV yüzillikdə Çində düzəldilsə də, onlarda istifadə edilən barıtın ixtirası IX yüzilliyə aiddir. Deməli, XIV yüzilliyə qədər dildə “odlu silah” ifadəsinin işlənməməsi təbiidir. Çağdaş dövrümüzdə “od silah” ifadəsinə də rast gəlirik:

Əsgərim, sən vətəni,
Vətən səni qorusun!
Düşmən od silahınla
“Atəş!-deyə vurulsun! [1, s.13].

Odlu silahlar dedikdə, *avtomat, pulemyot, raket, top* başa düşülsə də, bədii dildə onların hamısı eyni səviyyədə işlənməmişdir. Belə ki, bədii əsərlərin dilində *pulemyot* və *top* daha çox diqqəti cəlb edir:

Xatirələr xəncərlə doğranıb,
Toplarla anılıb... [1, s.30].

Son dövrün savaşı mövzulu əsərlərində “silah” anlamında “güllə” sözünün işlənməsi səciyyəvidir:

Ayağınız dəyən yeri
Göz yaşım ilə öpüm, dedim.
Sizə gələn güllələrə
Ürəyimi sipər edir [1, s.14].

Yuxarıdakı nümunə göstərir ki, vətən müharibəsi mövzusunda yazılmış əsərlərin dilində milli “qalxan” hərbi sözünü üstələyən “sipər” sözünü də müşahidə edirik.

Bədii nümunələrdə “silah” və “güllə” sözlərinin eyni mətn daxilində işlənməsi məqamları da vardır:

Səngərdən sən ilə birgə çıxıram,
Sən ilə silah tutub, mərmə atıram.
Atdığın gülləyə dönüb bir anda
Od tutub düşməyə - “Atəş!”-sıxıram [1, s.17].

Maraqlıdır ki, dildə odlu silahlardan çox qədim döyüş alətlərinin adını bildirən hərbi sözlərin çoxu indi də dilimizin aktiv leksikasını tərk etməyib. Bu mənada, *qılınc* sözünü göstərə bilərik. İstər savaş, istərsə də məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlərin dilində bu söz ən fəal hərbi leksika nümunəsi kimi maraqlı üslub keyfiyyətləri yaradır:

Vətən hardan başlanır?...
Nənəmin nağılından,
Babamın qılıncından... [1, 15].

Vətən müharibəsi mövzusunda yazılmış əsərlərin dilində *igid, ordu, səngər, savaş, döyüş, yağı, düşməni, tiyə, qəhrəmanlıq, qələbə, mərmə, bayraq* sözləri də çox işlənməmişdir. Dilin leksik sistemini hərbi sözlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Arıfqızı, T. Qarabağda 44 gün/T.Arıfqızı. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2021. – 44 s.
2. Həsənov, H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Həsənov. – Bakı: Nurlan, – 2005. – 452 s.
3. Məmmədli, Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası / Y.Məmmədli. – Bakı: Universitet nəşriyyatı, – 1997. – 132 s.

TARİXİ ZƏFƏRİN REGIONAL ƏHƏMİYYƏTİ

polkovnik Saleh Rüstəmov

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi

Daxili Qoşunlarının Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: milanomaldini71@gmail.com

Açar sözlər: Labüd, atəşkəs, faza, imic, separatist.

27.09.20-ci tarixdə başlayan və 09.11.20-ci il tarixdə Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə böyük Zəfərlə başa çatan Vətən müharibəsinin başlanmasının bir çox səbəbləri vardır. Əslində bu səbəblər 1992–1993-cü illərdə Ermənistanın işğalçı silahlı birləşmələrinin və onların havadarlarının dəstəyi sayəsində torpaqlarımızın bir qisminin zəbt edilməsi nəticəsində yaranmışdır. O zamankı siyasi rəhbərliyin səriştəsizliyi və xəyanətkarlığı yaranmaqda olan Ordumuzun məğlub duruma düşməsinə səbəb oldu. Belə bir vəziyyətdə təbii ki, yeni müharibəyə başlamaqdan söhbət belə gedə bilməzdi. Yalnız Milli Lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıtmasından sonra dövlət və ordu quruculuğu işlərini başlamaq mümkün oldu. Atəşkəs rejiminin əldə edilməsi ən müasir tələblərə cavab verə bilən ordunun yaradılması üçün çox zəruri idi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə ordu quruculuğu işi başa çatdırıldı və 2016-cı ilin aprel döyüşlərində öz gücünü göstərə bildi. Lakin bu ilk addım idi. 03.12.16-cı il tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Tərtər və Ağdam rayonlarına səfər zamanı demişdir ki, – “*Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməlidir. Bizim tarixi torpaqlarımız tək-cə Dağlıq Qarabağın ərazisi deyil. İrəvan, Göycə, Zəngəzur bizim tarixi coğrafiyamızdır.*” [1].

Azərbaycan Ordusunun güclənməsi və müharibəyə hazır olması göz qabağında idi. Lakin BMT, ATƏT, Minsk qrupu və bir çox beynəlxalq təşkilatlarda qəbul edilmiş siyasi öhdəliklər müharibənin aktiv fazasının başlanmasından çəkindirirdi. Bundan sonra düşmənin dəfələrlə törətdikləri təxribatlar, Ermənistanın siyasi liderlərinin sərsəm bəyanatları, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə də Minsk qrupunun yarıtmaz fəaliyyəti qəti addımların atılmasına səbəb oldu.

Azərbaycan öz torpaqlarını azad edərək beynəlxalq aləmdə öz imicini bərpa etdi və hər b tariximizin yeni, parlaq salnaməsini yazdı. Müharibənin nəticələri Ermənistan üçün çox ağır oldu. Ermənistan ordusu və məğlubedilməz ordu mifi dağınağın edildi, işğalçı-separatist rejimi beynəlxalq aləmdə rüsvay olundu, ermənilərin bizim şəhər və kəndlərimizi talan və qarət etməsi bütün dünyaya bəlli oldu.

44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən qələbənin regionun gələcək inkişafında, həm də beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşmasında böyük tarixi əhəmiyyəti vardır. 1805, 1813 və 1828-ci illərdə bağlanmış müvafiq olaraq

Kürəkçay, Gülistan və Türkmənçay müqavilələri nəticəsində Azərbaycan davamlı şəkildə öz torpaqlarının itirilməsinə məruz qalırdı. Bu gün isə biz, fəxrlə əldə etdiyimiz böyük Zəfərin, tariximizin son üç əsrinin ən parlaq səhifəsi kimi qeyd edirik.

44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri hər bə elmi baxımından dünyanın aparıcı dövlətlərinin (ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Yaponiya, Türkiyə və s.) ekspertləri tərəfindən öyrənilir və bir çox hallarda dərsləklərdə istifadə olunması nəzərdə tutulur. Rusiyalı hərbi ekspert, “Nasionalnaya oborona” jurnalının baş redaktoru İqor Korotçenko birinci Qarabağ müharibəsindən danışaraq xatırladı ki, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda ordu quruculuğu diqqət mərkəzində saxlandı, bununla bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Prezident İlham Əliyev 17 illik hakimiyyəti dövründə isə iri infrastruktur neft-qaz layihələrini həyata keçirdi və bundan əldə edilən böyük həcmli valyuta gəlirləri hesabına bütün Azərbaycan, eləcə də ordu sürətlə inkişaf etdi və regionun ən güclü silahlı qüvvəsinə çevrildi. Son dərəcə yüksək dəqiqliklə hədəfi vuran və qarşısı alınmaz zərbə gücünə malik silahlarla, düşmənin ağır texnikasını və canlı qüvvəsini darmadağın edən pilotsuz uçuş aparatları ilə ordumuzun tamamilə modernləşdirilməsi Azərbaycanda ordu quruculuğu istiqamətində görülən ciddi tədbirlərin kiçik bir hissəsidir. Məhz elə buna görə də Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hazırda dünyanın ən güclü 50 ordusundan biri olması da bunun bariz ifadəsidir [2].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Hərbi qənimətlər parkının açılışında çıxışı zamanı – “...Şuşa əməliyyatından sonra Ermənistan diz çökdü. Şuşa əməliyyatı ayrıca bir dastandır, o haqda hələ çox danışılacaqdır. Ancaq Şuşaya gedən hər bir adam o sıldırım qayaları görərkən təsəvvür edə bilmir ki, o alınmaz qala necə alındı. Ancaq peşəkarlıq, rəşadət, qəhrəmanlıq və milli ruh hesabına biz Şuşanı azad etdik və düşmən diz çökdü, qabağımızda başını əydi, ağ bayraq qaldırdı, öz məğlubiyyətini etiraf etdi...” – deməsi bütün bu fikirləri bir daha təsdiq edir.

Hec şübhəsiz ki, qarşıdakı illər ərzində bütün bu qəhrəmanlıq nümunələri, hərbi əməliyyatların planlaşdırılması və ən yüksək səviyyədə icrası, Azərbaycanın hərbi təhsil ocaqlarında dərinlən öyrəniləcək və təhlil ediləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Prezidenti İ.Əliyevin Tərtər və Ağdam rayonlarına səfəri zamanı çıxışı: [Elektron resurs] / – 04.12.2016. URL: <https://fulltext.preslib.az/icixislar/xmzwe6ka3c.html>. Azərbaycan Respublikası

2. Azərbaycan Ordusu 44 günlük müharibədə tarixi Qələbə əldə etdi: [Elektron resurs] / – 11.11.2020. URL: <https://xalqgazeti.com/az/news/63147>.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNDƏ AQRAR VƏZİYYƏT XX ƏSRİN 40–60-CI İLLƏR TARİXŞÜNASLIĞINDA

Lamio Sultanova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: tarix1650@yandex.ru

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, kəndli, torpaq, icarə, aqrar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin tədqiqi tarixşünaslığın aktual məsələlərindəndir. Bildiyimiz kimi, 1918-ci ildə Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. Ancaq buna baxmayaraq, bəhs edilən dövrdə aqrar sahədə mövcud vəziyyət ürəkaçan deyildi. Kəndlərdə aztorpaqlı və ya torpaqsız olan kəndlilər mülkədar torpaqlarını ağır şərtlərlə icarəyə götürən muzdur kimi işləmək məcburiyyətində qalırdı. Sovet tarixşünaslığının müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aqrar siyasətinə münasibət həmin dövrə xarakterik olan ictimai-siyasi proseslərə uyğun dəyişmişdir.

1957-ci ildə Zülfəli İbrahimovun yazdığı “Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi” kitabında 1917–1918-ci illərdə Azərbaycanda aqrar vəziyyət təsvir edilmişdir. Aqrar bir əyalət kimi qiymətləndirilən Azərbaycanda mülkədarların böyük hissəsi xüsusi təsərrüfatla məşğul olmurdu, torpaqları ağır şərtlər qarşılığında kəndlilərə icarəyə verirdi. Dadaş Bünyadzadə, Məşədi Əzizbəyov, Nəriman Nərimanov, Həmid Sultanov, Bünyad Sərdarov və digər bolşevik nümayəndələri yerlərdə təbliğat işini gücləndirərək kəndliləri mülkədarlara qarşı daha inadla müqavimət göstərməyə qaldırırdılar. Müəllif bəhs edilən dövrdə su məsələsini kəndli və mülkədar arasında yaşanan gərgin münasibətin digər bir səbəbi kimi su məsələsini göstərmişdir. Su mənbələrinin daha çox mülkədar və qolçomaqların əlində cəmlənməsi onsuz da vəziyyəti acınacaqlı olan kəndlilərin yaşayışını daha da ağırlaşdırırdı. Bəy-xan zülmündən təngə gələn zəhmətkeş Azərbaycan kəndliləri get-gedə kəndli hərəkatını genişləndirərək kəndli üsyanı səviyyəsinə gətirib çıxardı. Rus əsgərlərinin tərksilah edilməsi kəndli hərəkatını yatırmaq məqsədilə burjuva-mülkədar dəstələrinin silahlanması üçün hesablanmışdır. 1918-ci il yanvarın 9-dan 12-nə kimi Şəmkir stansiyası yaxınlığında Türkiyə cəbhəsindən qayıdan rus əsgərləri tərki-silah edildi. Kəndli hərəkatı Cavad, Lənkəran, Şamaxı, Quba, Ərəş qəzalarında da geniş yayılmışdı. Dözülməz mülkədar əsarətindən xilas olmaq istəyən kəndlilər təkcə mülkədar malikanələrini dağıtmır, həm də mülkədarların özlərini qətlə yetirirdilər. Müəllifə görə, 1918-ci ildə baş verən kəndli üsyanları bundan əvvəl baş verənlərdən daha müəşəkkil təşkil edilmişdi.

1958-ci ildə “Böyük oktyabr və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə” adlı sənəd, xatirə və məqalələr toplusunda nəşr olunan İ.Hüseynovun “1917–1920-ci illərdə Azərbaycanda kəndli hərəkatı” məqaləsində 1917–1920-

ci illərdə Azərbaycan kəndlərində mövcud olan real mənzərə təsvir edilmişdir. Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda aqrar problem həll edilməmiş qalırdı. Bu məsələnin həlli ilə məşğul olmayan “yerli sovetlər”in əsas fəaliyyəti kəndlərdə mülkədar hakimiyyətini möhkəmlətməyə yönəlmişdi. Müəllif məqalədə bu illərdə qəzaları əhatə edən aqrar hərəkətlərə də toxunmuşdur. Ağalar, bəylərə qarşı kəndlilər mübarizəyə qaldırılmışdı. Oktyabr inqilabından sonra Azərbaycanda aqrar hərəkət artıq silahlı üsyan səviyyəsinə çatmışdı. Bolşeviklərin qazandığı böyük uğurlardan biri də bu oldu ki, onlar kəndlərdə kəndlilərdən ibarət silahlı dəstələr yaratdılar və bu silahlı dəstələr bəy-xan ordusunu iflic etdi. Məqalədə Gürcüstan və Ermənistanla müqayisədə Azərbaycanda aqrar hərəkətdə əsgərlərin az iştirakının əsas səbəbi kimi çarizmin bir çox məzlum xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların orduya çağırılmaması göstərilmişdir. Buna görə də Zaqafqaziyanın digər ərazilərində olduğu qədər Azərbaycanda inqilabi ruhda olan əsgərlər yox idi. Bu da öz növbəsində kəndlilərin inqilabi əhval-ruhiyyəsinə təsirsiz ötürmüşdü. Azərbaycanda 1917-ci ilin dekabr ayından başlayan kəndli üsyanları 1918-ci il may ayına qədər davam etmişdir. Məğlubiyyət səbəbləri kimi müəllif aşağıdakıları göstərmişdir:

- Bakı proletariatinın kəndlilərlə kifayət qədər əlaqəsinin olması, buna görə kəndlərdə aqrar inqilaba rəhbərlik edə bilməməsi;
- Bolşeviklərin milli məsələni həll edə bilməməsi;
- Lazımı proletar rəhbərliyə sahib ola bilməyən kəndli üsyanlarının əksinqilabçı mülkədarlar və o vaxt Azərbaycana daxil olmuş türk işğalçıları tərəfindən yatırılması. Müəllif 1918-ci ildə keçirilən kəndli qurultayları məsələlərinə də toxunmuşdur.

1962-ci ildə nəşr olunan Ə.Rəhimovun “1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi” kitabında Azərbaycanda gərgin mübarizə şəraitində mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi məsələsindən bəhs olunmuşdur. Geridə qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi olan Azərbaycanda kəndlilər iqtisadi cəhətdən asılı olub ağır mükəlləfiyyətlər ödəyir, acınacaqlı vəziyyətdə yaşayırdı. Müvəqqəti Hökumətin aqrar məsələnin həlli ilə bağlı verdiyi vədlərin özünü doğrultmaması kəndlilər arasında inqilabi əhvalı daha da artırırdı. Bu işdə yerlərdə təşkil olunan bolşevik təşkilatlarının böyük rolu olmuşdur. Bu dövrdə mülkədar və kəndlilər arasında ziddiyyət yaradan məsələlərdən biri də su məsələsi idi. Mülkədarların (öz təsərrüfatını suyla təmin etmək məqsədilə) kəndlilərə məxsus təsərrüfatlara gedən suyun qarşısını alması bu ziddiyyəti daha da kəskinləşdirmişdi. Mirab (su işlərinə baxan şəxs) və cuvarların (mirabın köməkçiləri) işində yol verdiyi özbaşınalıqlar kəndliləri olduqca narazı salırdı. Azərbaycanda kəndli hərəkəti 1918-ci ilin yanvar-fevral aylarında ən yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Kəndli üsyanları nəticəsində Sultanovlar, Qarabəyovlar, Vəzirovlar, Şamxor bəylərinə sarsıdıcı zərbələr vuruldu. Müəllifə görə, Azərbaycan kəndlilərini narahat edən məsələlərdən biri də türk işğalı idi. Müsavatçıların dəvəti ilə türklərin gəlişi kəndlilərə görə mülkədarların gücünü artıracaqdır. Bu qorxu səbəbindən kəndlilər bəy və

mülkədarları cismani məhv etməyə çalışırdılar. Müəllif müsavət hakimiyyəti dövrünü Azərbaycan kəndliləri üçün ən işgəncəli bir dövr kimi qiymətləndirmişdir. Parlament iclaslarında aqrar məsələ ətrafında müzakirələri təxirə salan müsavət hökuməti kəndli üsyanları zamanı kəndlilər tərəfindən zəbt olunmuş mülkədar torpaqlarını yenidən onların özünə qaytarırdı. Müəllif Müsavət hökumətinə, mülkədarları təşvişə salan partizan dəstələrinin əməliyyatlarına da toxunmuşdur. Kərbəlayi Əsgər, Qatır Məmməd, Məşədi Qədirin başçılığı ilə müxtəlif partizan dəstələri təşkil edilmişdi.

Xəlil Əlimirzəyevin 1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan kəndi sosialist inqilabının hazırlanması və qələbəsi uğrunda mübarizə dövründə” kitabında artan torpaq icarə pulundan vəziyyəti daha da ağırlaşan kəndlilərin müqəddəratının bəylərdən, mülkədarlardan, qolçomaqlardan asılı olması göstərilmişdir. Kəndlilərin əldə etdiyi qazancın 70%-dən çoxunu mükəlləfiyyət və vergilərə ödəməsi ağır mükəlləfiyyətlərin sübutu kimi qeyd edilmişdir. Müəllifin fikrincə, kəndli yaşadığı ağır vəziyyətdən qurtulmaq üçün dövlətdən belə borc almırdı ki, yoxsa dövlətdən asılı olacaqdır. Tədqiqat işində bolşeviklərin Azərbaycan kəndliləri arasında təbliğat işindən də bəhs edilmişdir. Bolşeviklərə görə, dinc yolla yox, mübarizə yolu ilə mülkədar və dövlət torpaqlarını müsadirə etmək lazımdır. Mülkədar-qolçomaq mülkiyyətinə qarşı çıxış edən bolşeviklər torpağın onu becərənə verilməsinin tərəfdarı idi.

XX əsrin 40–60-cı illər tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində aqrar vəziyyət haqqında sonda ümumiləşdirib aşağıdakı fikirləri söyləmək mümkündür. Bəhs edilən dövrdə kəndlilər aztorpaqlı və ya torpaqsız halda yaşamış, ağır şərtlər qarşılığında mülkədar torpaqlarını icarəyə götürməyə məcbur olmuşdur. Müsavət hökuməti də aqrar məsələsinin həlli üçün ciddi tədbirlər görmürdü. Əksinə, mülkədar və qolçomaqların tərəfində idi. Kəndlilər və mülkədarlar arasında ziddiyyət yaradan səbəblərə həm də su problemi, kəndlilər üzərinə qoyulan ağır mükəlləfiyyətlər daxil idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. İbrahimov, Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi / Z.İ.İbrahimov. – Bakı: Azərənəşr, – 1957. – 585 s.
2. Böyük oktyabr və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə / red. İ.A.Hüseynov. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1958. – 502 s.
3. Rəhimov, Ə.C. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi / Ə.C.Rəhimov. – Bakı: Azərb. SSR EA, – 1962. – 210 s.
4. Əlimirzəyev, X.O. Azərbaycan kəndi sosialist inqilabının hazırlanması və qələbəsi uğrunda mübarizə dövründə / X.O.Əlimirzəyev. – Bakı: ADU, – 1960. – 121 s.

INTERCULTURAL APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES AT THE HIGH MILITARY SCHOOL

Gulnur Ahmadova

War College of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

E-mail: ahmadova778@gmail.com

Keywords: culture-oriented approaches, intercultural approach, dialogue of cultures, higher stage of education, teaching foreign languages.

The paper deals with the various culture-oriented approaches to teaching foreign languages, the intercultural approach is studied from the main directions of its interpretation, the normative documents are analysed in order to identify the feasibility of using an intercultural approach at the High Military School.

The recent rapid pace of globalization and significant changes in different connections that exist between nations. The problem of integrating the components of culture in education, particularly in teaching foreign languages, has long attracted scientists' attention. Until the 1960 s culture within teaching foreign languages (FL) performed as an independent element associated with knowledge of the country of the target language.

In this period, as noted by A.A. Mirolyubov, "general education in teaching languages is achieved as a result of familiarization with the culture of the country, whose language is being studied" [1, p.260]. Nevertheless, the regional geographic material presented in textbooks, was of secondary importance and did not accompanied by specially designed exercise for it.

The next stage in the development of the idea of learning foreign language associated with the period of the 1970–80s. At that time it becomes obvious that for a full-fledged communication in a foreign language is not necessary only the ability to master linguistic material, but and extra-linguistic knowledge related to the culture and customs of a particular community of people. Thus, there is a necessity to develop skills of social behavior in situations of everyday communication.

As the analysis shows, only in the 1990s there was an awareness of need to actualize the cadets' personality on the basis of their knowledge of reality that is alien to them and the perception of a different culture. Therefore, one of the most important aims is to prepare linguistically competent specialists who will be able to socialize in multicultural communities and apply their knowledge in different spheres of life.

Various culture-oriented approaches to teaching foreign languages have appeared and received further development: linguistic and cultural (L.Bachman, P.Bourdieu), linguoculturological (R.Kern, T.C.Howard), sociocultural

(D.H.Hymes, C.Kramch) and other approaches. These approaches have found application in teaching foreign languages at the High Military School.

Linguistic and cultural approach is considered by researchers (J.P.Lahtolf, F.S.Kebekova, M.A.Nefedova) as a means of developing cadets' motivation and increasing their cognitive interest in the study of FL in the process of getting acquainted with foreign language culture. The authors also note the educational significance of the linguistic and cultural aspect and its focus on taking into account the individual characteristics of each cadet as a training subject.

Currently, the cultural component of education dictates the need to search new psychological, pedagogical and methodological solutions aimed at the formation intercultural communication competence of cadets and expanding the scope of educational process due to the “being” of them in the real context of communication.

The first direction in the study of this approach is about emphasizing the importance knowledge of a different culture, worldview, peculiarities (stereotyped, value, behavioral, social) of native speakers.

Possession of this knowledge contributes to the expansion the boundaries of the conceptual picture of the world of the secondary linguistic personality, speech/non-speech behavior of representatives of foreign language communicative culture when comparing with their own, mastering the system of “foreign culture” concepts and realities for operating with foreign language material in concrete practical activities. Intercultural learning, therefore, takes place when a person comprehends, communicate with representatives of another culture, “to understand its specific reference points, integrate into its own and apply for actions and thoughts in a foreign cultural context” [2, p.80]. Thus, scientists applying this principle, assign a key role to the country culture of the target language.

The second direction in the study of the intercultural approach is associated with the accentuation of the dominance of the influence of the native culture in mastering language and culture of a different linguistic society [3, p.39].

The third direction in the study of potential intercultural approach is associated with the idea of the equal presence of two cultures – native and non-native [4, p.11].

An important aspect of an intercultural approach when teaching cadets, there is also a “personal aspect, which involves taking into account the individual style of cognitive, communicative and learning activities of cadets” [5]. This includes “awareness, desire and ability to perceive another, empathy, reflection, that is, the perceptual side of intercultural communication” [6, p.218]. At the same time, scientists note that the interaction of participants in intercultural communication should not be based solely on the rules of communication adopted in the culture study. It is built according to the rules distinct from communication in specific cultures and having their own goals and characteristics.

An analysis of the three main directions in the interpretation of the intercultural approach in teaching foreign languages allows us to note that the third direction is especially required demand in the modern educational process. Exactly an equal relationship between two cultures – native and non-native – is essential condition for cadets to engage in culture of dialogue. Cadets need not only to master regional, linguacultural and sociocultural knowledge with studying foreign language, but also deepen their understanding of the native culture, rethink about the place in a world space.

At the initial and basic stages of education cadets acquire mainly knowledge regional, linguistic and sociocultural character in the process of acquiring the culture and traditions of the country of the target language. At the senior stage of education, elements of an intercultural approach are manifested, which are implemented in the ability of cadets to comparison of native and foreign-language cultures. Profile level of this stage of training allows students to expand their intercultural knowledge in line with the chosen professional direction and motivates them to participate in the culture of dialogue of. That is why the higher stage of education seems to be the most favorable for the successful application of an intercultural approach in teaching foreign languages. The purpose of this stage of education should be “the achievement of such a quality of a linguistic personality that will allow him to go beyond his native culture, without losing their own cultural identity” [6, p.236].

Bibliography

1. Mirolubov, A.A. History of the domestic method of teaching foreign languages / A.A.Mirolubov. – Moscow: Step Peni, Infra-M, – 2002. – 448 p.
2. Huseynova, L.M. Intercultural approach to teaching foreign languages: on the experience of the German language as a foreign language: dis. of PhD in ped. sciences: /– Moscow, 2004. – 210 p.
3. Kumaravadivelu, B. The postmethod condition: (e) merging strategies for second/foreign language teaching // TESOL quarterly, – 1994. – p. 30-39.
4. Kaftaylova, N.A. Formation technique grammatical competence as a means of intercultural communication (language university, not the German language): / abstract of dis. of PhD in ped. sciences / – Moscow, – 2010. – 24 p.
5. Tareva, E.G. Intercultural approach to the training of modern linguists // Problems of Theory, practice and didactics of translation: Sat. scientific. tr. Ser. Language. Culture. Communication. - T. 1, Issue 14. - N. Novgorod: Publishing house of NGLU, – 2011. – s. 237-244.
6. Elizarova, G.V. Culture and teaching foreign languages / G.V.Elizarova. – SPb.: Karo, – 2005. – 352 p.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ BLOQERLƏRİN FƏALİYYƏTİ VƏ KİBERMÜHARİBƏNİN PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Aytən Mütəllimzada

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: aytanmutallimzada@bsu.edu.az

Açar sözlər: İkinci Qarabağ müharibəsi, bloqer, kiber müharibə, yeni media, media psixologiya, milli psixologiya, kütlə psixologiyası.

Kibermüharibə yarandığı ilk vaxtlarda kəşfiyyat toplamaq üçün istifadə olunan bir üsul idi. Daha sonra kibermüharibənin gücü kəşf olundu və bunun məlumat toplamaqdan daha çox vacib olduğu müəyyənləşdi. Günümüzdə kibermüharibəyə yaxın olan informasiya müharibəsi anlayışı da tez-tez istifadə olunur. Bir dövlətin və ya təşkilatın fəaliyyətini pozmaq üçün kompüter texnologiyasından istifadə, xüsusilə strateji və ya hərbi məqsədlər üçün məlumat sistemlərinə qəsdən edilən hücum kibermüharibə adlanır. İnformasiya müharibəsi isə rəqib üzərində rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının döyüş məkanı kimi istifadəsini əhatə edən bir anlayışdır. Lakin “informasiya və kommunikasiya texnologiyaları” sözü kiber sahəyə aid olduğundan informasiya müharibəsini də kibermüharibənin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

Ötən il ölkəmizdə Vətən müharibəsi zamanı sosial mediada istər hakerlərin, istər sadə istifadəçilərin, istərsə də siyasi bloqerlərin kibermüharibənin fəal üzvlərinə çevrilməsinin şahidi olduq. Belə ki, 44 gün ərzində işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda apardığımız modern müharibənin səbəblərini, həqiqətləri və tarixi faktları qlobal şəbəkələrdə dünyaya ən qısa və sürətli şəkildə çatdırmaq üçün rəqəmsal dünyada da mübarizə aparmaq lazım gəlirdi. Texnologiya əsrində kibermüharibənin ən əsas amili, əlimizdə olan imkanları doğru istifadə etməkdən ibarət idi. Mümkün ola biləcək erməni təxribatlarının qarşısını almaq məqsədilə, Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Xidməti, vətəndaşları sosial media hesablarına, telefonların mesaj bölməsinə və ya elektron poçt adreslərinə göndərilən heç bir linkə daxil olmamağa çağırırdı. Rəsmi məlumatlar və açıqlamalar dövlət strukturlarına məxsus olan saytlardan və ya sosial mediada siyasi bloqerlərin, xüsusilə də dövlət başçımız cənab İlham Əliyevin “Twitter” hesabındakı paylaşımından əldə edilirdi. Hətta televiziya yayımlanmadan əvvəl sosial mediada rəsmi və son xəbərlər qeyd olunurdu. Buradan məlum olur ki, XXI əsrdə dünyada və həmçinin ölkəmizdə artıq yeni media ənənəvi medianı qabaqlamışdır.

Vətən müharibəsi zamanı ölkəmizdə kibermüharibə müxtəlif formalarda həyata keçirilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, kiberhücumların mövcud formaları psixoloji təsirlərə səbəb ola bilər [1]. Yerli hakerlər tərəfindən həyata keçirilən kiberhücumların əsas bir neçəsi aşağıda qeyd edilir:

- 2020-ci il 27 sentyabr tarixində, günorta saatlarında keçirilən kiberhücumlar sayəsində azərbaycanlı hakerlər tərəfindən ermənilərə məxsus 90 sayt sındırılmışdır (Ermənistanın məşhur xəbər portalları da daxil olmaqla) [2].

- 2020-ci il 27 sentyabr axşam saatlarında Ermənistanın dövlət strukturlarına aid saytlar kiberhücumlarla sındırılmış, çoxlu sayda əhəmiyyətli, məxfi sənədlər ələ keçirilmişdir. Bu sənədlər arasında Ermənistan prezidentinə, dövlət təhlükəsizlik xidmətinə, xarici işlər nazirliyinə aid xeyli məlumatlar əldə edilmişdir [2].

- 29 sentyabr tarixində “Anti-armenia Team” haker qrupu tərəfindən Ermənistanın silahlı qüvvələrinə məxsus olan 10 GB həcmində məxfi sənədlər ələ keçirilmişdir. “Karabakh Hacking Team” haker qrupu isə Ermənistan hökumətinin elektron sənəd dövriyyəsi sistemini sındıra bilmişdir. Nəticədə qarşı tərəfə məxsus 50 TB həcmində sənədlər ələ keçirilmişdir [2].

Kibermüharibədə diplomatlarımız, həmçinin beynəlxalq səviyyədə ölkəmizi təmsil edən rəsmi simalar və onların “Twitter”də mikrobloqları (Ceyhun Bayramov, Hikmət Hacıyev və s.) xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Müharibənin başlama səbəbləri və tarixi əhəmiyyəti haqqında ətraflı şəkildə rəsmi məlumatlar paylaşılır və Ermənistanın yaymış olduğu dezinformasiyaların qarşısı alınır. Belə ki, digər məşhur yerli bloqlar tərəfindən Twitter, Facebook və Instagram sosial şəbəkələrində həşteqlər (#KarabakhisAzerbaijan, #JusticeforKarabakh və s.) yaradılmış və tarixi məlumatlar müxtəlif dillərdə (ingilis, rus, alman və s.) qısa zaman ərzində dünyaya çatdırılmışdır. Vətən müharibəsində bu həşteqlər və paylaşımalar bloqlar və sadə istifadəçilərin səyi ilə “Twitter” sosial şəbəkəsində günün aktual həşteqi olmuşdur. Həmçinin bloqların təşkilatçılığı ilə sosial şəbəkələrdə izləyicilərə çağırış edərək, təyin olunmuş gündə və saatda, məşhur erməni bloqlarının, tanınmış simalarının paylaşımalarında fleşmoblar həyata keçirilmişdir. Bu fleşmoblarda müvafiq həşteqlər yerləşdirilmiş, müxtəlif dillərdə tarixi, real faktlar qısa şəkildə izah edilmişdir. Sosial şəbəkələrdə həyata keçirilən kiberhücumların məqsədi qondarma “erməni soyqırımını” həqiqi tərəflərini faktlarla dünya üzrə bütün tanınmış və sadə insanlara çatdırmaq, torpaqlarımızın azadlığı, ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda apardığımız müharibədə haqlı tərəf olduğumuzu göstərməkdən ibarət idi.

Kibermüharibədə sosial media platformalarında bloqların və sadə istifadəçilərin davranışlarını media psixologiya, kütlə psixologiyası və etnopsixologiya zəminində araşdırması ilə əldə olunan məlumatlar bizə bir neçə psixoloji məqamları təhlil etmək üçün şərait yaratmışdır. Qüstav Le Bon qeyd etmişdir ki, ayrı-ayrı şəxslərin fərd olaraq arxa plana keçirilməsi və müəyyən istiqamətə yönəlməsi üçün eyni zamanda, eyni yerdə olmalarına ehtiyac yoxdur. Məsafə olaraq bir-birindən uzaq olan minlərlə fərdlər məlum vaxtda, eyni zamanda güclü emosiyaların və ya

hər hansısa böyük milli hadisənin təsiri altında kütlənin bütün əlamətlərini əldə etmiş olurlar. Güclü bir hadisə bu fərdləri bir araya gətirmək, eyni hissləri yaşamaq üçün yetərlidir ki, onların bütün hərəkətləri kütlə xarakteri alsın [3, s. 85].

Ümumi olaraq kibermüharibənin həyata keçirilməsi, kütlə psixologiyasının əlamətlərini özündə ehtiva edir. İkinci Qarabağ müharibəsində kibermüharibənin müxtəlif formalarının sosial mediada güclü hərəkətə çevrilməsi xalqımızın milli özünüdərkinin yüksək olmasının göstəricisidir.

Bildiyimiz kimi milli özünüdərk milli hisslərin formalaşması ilə yaranır. Xüsusən də milli hisslər arasında daha çox inkişaf etmiş olan milli qürur hissidir. Milli qürur hissi milli ləyaqət, özünün fərd olaraq tarixdəki yeri, dünyaya, dövlətinə, mədəniyyətə, elm və incəsənətə verdiyi töhfə və özünün milli dəyərlərə sadıqlığı ilə müəyyən edilir [4, s.74]. Vətən müharibəsində bloqerlərin sosial media hesablarındakı çağırışları və apardıqları mübarizə kiçik yaşlarından bəri mənimsəmiş olduqları milli dəyərlərinə sadıqlığın göstəricisidir. Çünki hər bir azərbaycanlı ailəsində uşaqlar milli ruhda tərbiyə edilir, kiçik yaşlardan başlayaraq onlara milli-psixoloji dəyərlər xüsusilə də vətənin müqəddəsliyi düşüncəsi aşılanır.

Dövlət başçımızın, xalqımızın iradi birliyini, gücünü, milli-psixoloji xüsusiyyətlərini əks edən “Dəmir yumruq” əks-hücum əməliyyatı ilə 2020-ci ildə Azərbaycan Ordusunun 30 il ərzində işğal altında olan torpaqlarının geri alması, milli qürur hissimizi və birliyimizi daha da artırdı. Milli qürur hissi xalqın öz müstəqilliyi, azadlığı uğrunda apardığı mübarizə tarixi və dövlətçilik ənənəsi ilə sıx bağlıdır. Kibermüharibədə sosial media istifadəçilərini ruhlandıran, bir araya toplayıb hərəkətə başlayan bloqerlər tariximizi qorumaq üçün sosial mediada fəaliyyətlərini daha da gücləndirmişlər.

Ərazi bütövlüyümüzü bərpa etmək üçün 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı istər cəbhədə, istərsə də kibersahədə apardığımız mübarizə ilə xalq olaraq gücümüzü, qüdrətimizi, birliyimizi və vətənə sevgimizi bir daha dünyaya göstərmiş olduq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Bada, M., Jason, R. The Social and Psychological Impact of Cyber-Attacks: [Electronic resource] / – October 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/336149510_The_Social_and_Psychological_Impact_of_Cyber-Attacks.

2. İkinci Qarabağ müharibəsi. Vətən müharibəsi və ya "Dəmir Yumruq" əməliyyatı: [Elektron resurs] / URL: <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>.

3. Gustave, L.B. Xalqların və kütlənin psixologiyası / Le Bon.Gustave – Bakı: – 2019, – 172 s.

4. Babayeva, Ş. Etnopsixologiya. Bakalavriat hazırlığı üçün dərs vəsaiti / Ş.Babayeva, C.Aliyev, Ə. Əliyev [və b.] – Bakı: – 2020, – 347 s.

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN QAÇAQ HƏRAKATININ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA İNİKASI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Eyvaz Eminaliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filiali
E-mail: edebiyatd@bk.ru

Açar sözlər: qaçaq, ana dili, dastan, işğal, nəğmə.

Bütün ölkələrin və xalqların sinfi mübarizə tarixində məmurların özbaşınalığına, zülmünə qarşı müxtəlif formalı etirazlar olmuşdur. XIX əsrdə Azərbaycanda milli müstəmləkəçiliyə, çar məmurlarının ədalətsiz hakimiyyətinə etiraz öz mahiyyət və xarakterinə görə tamamilə fərqlənirdi. Sözügedən mərhələdə. Azərbaycanda qaçaq hərəkatının başlıca yaranma səbəbi Rusiyanın bu ölkəni işğal etməsi idi. Milli müstəmləkəçilik siyasətinin qurbanı olan xalq ona qarşı mübarizə formasını dəyişərək silahlı toqquşmalara başladı. XIX əsrin ikinci yarısından daha geniş vüsət alan bu silahlı qarşıdurmanın yaranmasına təkan rus əsgərlərinin yerli əhaliyə qarşı etdiyi fiziki və mənəvi təcavüz idi. Gəncəbasar, Qarabağ və şimal bölgələrində bu hərəkat daha çox yayıldı. Gəncəbasarlı qaçaqlardan Ramazanlılar, Dəli Alı, Qaçaq Məcid ağa, Qandal Nağı, Qaçaq Məmmədqasım, Qaçaq Qənbər, Sarı Ələkbər, Qarabağda Süleyman, Murtuza, Şuşada Məmməd bəy Kavalər, Zəngəzurda Qaçaq Nəbi, Soltan bəy, Zaqatalada Yusif, Nuxada Qutqaşenli Kərim əfəndi, Qərbi Azərbaycanda Abbasqulu ağa Şadlinski kimi igidlər xalqın dilinin əzbəri olmuş, imperiyanın ən təhlükəli düşməninə çevrilmişdilər. İmperiyaya qarşı 1830-cu ildə Car-Balakən, 1831-ci ildə Talış–Lənkəran, 1837-ci ildə Şəki üsyanları sübut edirdi ki, ölkənin hər yerində bu hərəkat güclənməkdə idi [1, s.642-657].

Kiçik dəstələrlə dağlara çəkilən qaçaqlar mütəşəkkil siyasi mübarizədən uzaq olmuş, daha çox sosial-iqtisadi, dini-ictimai zəmində mübarizə aparmışlar və qaçaq hərəkatı başlanğıcda fərdi xarakter daşısa da, getdikcə ictimai məzmun kəsb etmişdir. “Qaçaq hərəkatının sosial xarakter daşmasını, kəndlilərin əsarət və istismara qarşı fəal etirazının bu hərəkatda ifadəsini tapdığını sübut edən ən inandırıcı dəlillərdən biri qaçaqların ümumxalq yardımına arxalanması idi [2, s.309]. Azərbaycanda qaçaq deyərək tanınan bu insanlar Türkiyədə əşkiyə, ərəblərdə hərami, ruslarda razboynik, ingilis və fransızlarda bandit, macarlarda, balkanlarda hayduk kimi çağırılmışdır. Önəmlidir ki, yol kəsən, quldurluq edən hər kəsə qaçaq deyilməmişdir. Mövcud siyasi rejimi qəbul etməyən, ona qarşı öz qaydalarını irəli sürən, hakimiyyət tərəfindən qanundankənar elan edərək təqib olunan, doğma yurd-yuvasından didərgin düşən insanlar xalq tərəfindən ehtiramla qaçaq adlandırılmışdır. Özünəməxsus formada həmkəndlisinin, kasıbların, fiziki və mənəvi zorakılığa məruz qalan soydaşlarını müdafiə edən, onlara həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən dəstək olan qaçaqlar xalq tərəfindən sevilmiş, şifahi, eləcə də yazılı ədəbiyyatda rəğbətlə tərənnüm olunmuşlar.

Qaçaqlara nəğmələr, şeirlər, həsr olunmuş, haqlarında dastanlar yaradılmışdır. Çar Rusiyası qaçaqları həqarətlə yolkəsən, quldur, ayağı çarılıq kəndli adlandırsa da, xalq onları dəliqanlı, igid, ələkeçməz qəhrəman kimi tərənnüm etmişdir. Maraqlıdır ki, bütün dünya xalqlarının siyasi-ideoloji baxışları, fəlsəfəsi, təxminən, eynidir: varlıdan alıb yoxsula vermək, zülmkar hakimiyyətə, müstəmləkəçiliyə etiraz.

Qaçaqlara həsr olunmuş əksər qəhrəmanlıq dastanları “Koroğlu” ənənəsi üzərində yaranıb, hətta Qaçaq Nəbi, Molla Nur, Qaçaq Kərəm, Qandal Nağı, Qaçaq Usuf kimi xalq intiqamçılarının tərənnüm olunduğu nəğmələrdə belə bu, çox aydın şəkildə müşahidə olunur. Xələfləri üçün canlı örnək olan Koroğlu məhz xalqın arzu və istəklərindən yarandığındandır ki, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Səməd Ağa”, “Molla Nur”, “Qaçaq Usuf”, “Qandal Nağı” və digər dastanlar da məzmun, ruh, süjet-kompozisiya, təhkiyə, şeir mətnləri baxımından “Koroğlu” ilə nəinki səsləşir, hətta bir çox məqamlarda onunla eynilik təşkil edir. Həmin dövrün mətbuatında “Əkinçi”, “Kafkaz”, “Kəşkül”, “Kaspi”, “Narodnaya volya”, “Novoye obozroniye” və s. yazılı ədəbiyyatında sözügedən mövzuda müxtəlif növ və janrlarda ədəbi nümunələr yaranmışdır. M.F.Axundzadənin “Hekayəti-mərdi-xəsis” və ya “Hacı Qara” komediyası (1852) Axundovşünaslıqda bir-mənalı şəkildə xəsisliyin tənqidinə həsr olunmuş əsər kimi təqdim və təhsil olunmuş, Hacı Qara dünya ədəbiyyatında mövcud xəsis obrazları ilə müqayisə edilmişdir. Dəfələrlə etiraf olunmuşdur ki, “Hacı Qara” xalq həyatının geniş və mükkəmməl təsvir olunması, zamanın ictimai ziddiyyətlərinə dərin nüfuz edilməsi, xəlqiliyi baxımından M.F.Axundovun bütün komediyalarından üstündür” [3, s.481], lakin bu fikirlə heç cür razılaşmaq olmaz ki, “Hacı Qaranın bir qaçaq kimi silahlanması, bəylər qarşısında qürrələnməsi, dinc erməni kəndlilərinə hədə-qorxu gəlməsi, çar məmurları qarşısında yaltaqlanması, özünü yazıq adam kimi göstərməyə cəhd etməsi gülüş doğurur, tacirin mahiyyətini açır, biabır edir” [3, s.485-486]. Qafqaz canışınliyində Şərq dilləri üzrə mütərcim olan M.F.Axundov 1852-ci ildə İrandan qaçaq mal gətirən quldurlara qarşı mübarizə aparmaq üçün sərhəd rayonlarına göndərilmiş çar məmuru podpolkovnik Meyyerin tərcüməçisi kimi bu tipli hadisənin canlı şahidi olmuş, bu müşahidə və təəssüratların nəticəsində “Hacı Qara” komediyası meydana gəlmişdir. Əlbəttə imperiya idarəsində çalışan M.F.Axundov müəyyən məsələlərə açıq münasibət bildirməyə çətinlik çəksə də, ayıq oxucu üçün işarələr vermişdir. Hacı Qara, Heydər bəy qaçaq mal alveri üçün hara gedirlər? Arazın o tayına! Arazın o tayı isə Cənubi Azərbaycan idi! Malı müsadirə edilən Hacı Qara ona “mərhəmət” göstərən çar məmuruna belə müraciət edir:” Başına dönm, naçalnik, murovun yasavulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardıblar, buyurun versinlər” [4, s.157]. Müstəmləkəçilik siyasətinə, rüşvətxor çar məmurlarının özbaşınalığına etiraz, üsyan olan bu ifadələr M.F.Axundovun vətəndaş mövqeyini ortaya qoyur.

N.Vəzirovun “Keçmişdə qaçaqlar” pyesi (1912) Qaçaq Kərəmə həsr olunmuş ilk və ən uğurlu əsərlərdəndir. Pyesdə müəllif istilacı çar Rusiyasının, eyni zamanda satqın yerli məmurların iç üzünü açmış, onlara qarşı ümumxalq nifrətini əks etdirmişdir. Əsərdə dustaq edilən Camal bəyin arvadı Zeynət xanım yasavulbaşı İsgəndərdən qəzəblə soruşur: “Sən müsəlmansan, ya nə? Ögər müsəlman-san, layiqdirmi sənin adına və qeyrətinə ki, bir müsəlman arvadını bir yad kişiyə tapşırıb gedəsən? Eyibdir sənin üçün!” [5, s.123]. Kələ psixologiyası ilə yaşayan, ağasının mərhəmətindən ağzı sulanan İsgəndər bu qeyrətli Azərbaycan xanımına: “Mən padşah nökrəiyəm, borcumdur hər nə buyursalar ona əməl edim, mənim çörəyim bundan gəlir” deyir [5, s.214].

Qaçaqlara olan ümumxalq sevgisi heç vaxt azalmamış, əksinə, sovetlər dönməində belə bu mövzuda maraqlı ədəbi nümunələr yaranmışdır: M.S.Ordubadi “Dilican yolunda”, S.Vurğun “Komsomol poeması”, M.Hüseyn “Kərəm əfsanəsi”, F.Eyvazlı “Qaçaq Kərəm”, M.Rahim “Qaçaq Nəbi”, S.Rəhimov “Aynalı” və s. Önəmli faktdır ki, A.S.Puşkin, M.Y.Lermantov, N.V.Qoqol, F.M.Dostoyevski, M.Qorki, hətta erməni yazıçı Hakop Makaşyan da “Qaçaq Kərəm” (1930) adlı iki cildədən ibarət romanı var Azərbaycan qaçaqları haqqında bədii əsər qələmə almış, onları xalq qəhrəmanı, xalqın intiqamçıları kimi tərənnüm etmişlər.

XIX əsrdə Azərbaycanda geniş vüsət alan qaçaq hərəkətinin müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılması olduqca vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi [Mətn]: uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər / red. S. Əliyərli. – Bakı: Çıraq, – 2009. – 861 s.
2. Azərbaycan tarixi. XIX əsr: [7 cildə] / – Bakı: “Qərb-Şərq”, c. 4, –2005. –504 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / – Bakı: Elm, c. 1, – 2011. – 860 s.
4. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri [Mətn]: [3 cildə] / tərt. ed. N.Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, c. 1, – 2005. – 296 s.
5. Nəcəf Bəy Vəzirov. Əsərləri / – Bakı: “Şərq-Qərb”, – 2005. – 424 s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 860 s.

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ DƏRSLƏRİNİN GƏLƏCƏK ZABİTLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏR RUHDA TƏRBIYƏ EDİLMƏSİNDƏ ROLU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülşən Bəşirova

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi

E-mail: sofiagulshen@gmail.com

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, azərbaycançılıq, vətənpərvərlik, milli qürur, işğal, dəmir yumruq.

Vətənpərvərlik anlayışı ilk baxışda mücərrəd, əksər xalqlara məxsus keyfiyyət olsa da zamanın, qloballaşmanın təsirləri ondan da yan keçməmişdir. “Yer kürəsi vətəndir”, “harada sənə xoşdursa ora vətəndir” kimi kosmopolit təsəvvürlər də yayılmaqda davam edir. Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik anlayışının isə ümumi xüsusiyyətlərlə bərabər həm tarixi kökümüzdən, həm milli mentalitetimizdən, həm də mili-dini dəyərlərimizdən qaynaqlanan özünəməxsus cəhətləri, spesifikasiyi vardır. Bu hiss və keyfiyyətlər mentalitetin, mədəniyyətin, tarixin, ənənələrin, öz vətəninə və xalqına münasibətinin əsasını təşkil edir və özünü hər hansı bir işğalçıya qarşı nifrət hissində, Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi naminə fədakarlıq nümayiş etdirməyə hazır olmaqda göstərir.

Vətənpərvərlik sistemli və düşünülmüş fəaliyyətə əsaslanır. Başqa sözlə, gələcək zabitlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsində keyfiyyətə yeni effektlərin alınması üçün sistemli yanaşmanın tətbiqi fəallığın inteqrasiyasının əsasını təşkil edir. Bu qarşılıqlı əlaqə pedaqoji sistemin bütün komponentləri arasında birliyi müəyyən etməyə; vətənpərvərliyin bütün komponentlərinin bir-biri ilə sıx əlaqələrini və qarşılıqlı fəaliyyətini izləməyə; əməli fəaliyyət əsasında hər bir komponentin ümumi xassələrini və xüsusiyyətlərini aşkar etməyə və təkmilləşdirməyə imkan verir.

Müasir Azərbaycanımızda milli ideyanın – azərbaycançılığın təməlləri Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinə şərtləndirən tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran vəzifələri, onların Azərbaycan Respublikasına münasibətdə üzərinə mənəvi öhdəlikləri, azərbaycanlı anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən konsepsiya kimi nəzərdə tutulur [1; 2].

XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycandakı hərc-mərclik və kaos şəraitindən istifadə edən bəddnam qonşularımızın havadarlarının köməyindən istifadə edərək torpaqlarımızın 20 faizini işğal etməsi, bir milyona qədər soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə salması illərdir ki, xalqımızın düşməne nifrət hissələrini, mübarizə əzmini artırırdı. Faşizm ideologiyasını milli ideologiyaya çevirən Ermənistan, həm BMT-nin 4 məlum qətnaməsinə, həm də beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan işğal etdiyi şəhər və kəndlərimizi viran qoymaqda davam etməsi vəziyyəti gərginləşdirirdi. Minsk qrupu isə uzun illərdir ki, vəziyyəti nizamlamaq görüntüsü yaratmaqla məşğul olsa da əslində münaqişənin həlli istiqamətində hər hansı müsbət addım atmadı. Faşist əqidəli Köçəryan və Sərkisyandan sonra özünü demokrat kimi qələmə verən Nikol Paşinyan hakimiyyətə gəlməsi isə iki ölkə arasında gərginliyi ən pik səviyyəyə qaldırdı [3].

Onun Azərbaycanın ünvanına səsləndirdiyi sərsəm bəyanatlarına Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin “Valday”da, Münhendə və Aşqabaddakı çıxışı zamanı

tutarlı cavab verməsi Paşinyanın rəzil duruma düşməsi, diplomatik səviyyədə məğlub olması ilə nəticələndi.

Bunun ardınca Ermənistan ordusunun cəbhə xəttində, Azərbaycan sərhədində təxribat xarakterli hərəkətləri, 2020-ci ilin iyulunda isə Azərbaycanın dövlət sərhədindəki strateji yüksəklikləri ələ keçirmək arzusu ilə Tovuzla hücum etməsinə baxmayaraq xeyli canlı qüvvə və hərbi texnika itirərək geri çəkilməyə məcbur oldu. Düşmənlə mübarizə zamanı cəsurluq və rəşadət göstərən general-mayor Polad Həşimov və polkovnik İlqar Mirzəyev də daxil olmaqla 12 hərbcimiz qəhrəmancasına şəhid oldu. Məhz general-mayor Polad Həşimovun şəhid olması bütün xalqımızın azadlıq və mübarizə ruhunun yüksəldilməsində mühüm amilə çevrildi. Xalqın düşüncəsində, hərəkətlərində vətənpərvərlik hissləri tam olaraq nümayiş olundu. Xüsusilə də zabidlərin vətən uğrunda mübarizə aparmasına ciddi təkan verdi.

Sentyabrın 27-də təcavüzkar Ermənistanın növbəti təxribatı və ballistik raketlərdən atəş açması Azərbaycan tərəfini əks hücumla başlamasına məcbur etdi [4]. Azərbaycan Ordusunun ard-arda qazandığı qələbə 30 illik işğala son qoydu, ərazilərimiz azad edildi.

Qələbənin qazanılmasında səbəb kimi hərbcilərimizin peşəkarlığı, cəsurluğu ilə bərabər yüksək vətənpərvərlik hisslərinin, azərbaycançılıq ideologiyasını rolunu qeyd etmək olar. Xalqın ordu ilə birləşməsi böyük gücə çevrildi. 44 günlük vətən müharibəsi dövründə yaşananlar – xalqın tam bir bütöv kimi ayağa qalxması, hər kəsin düşmənlər üzərində qələbəyə özünü səfərbər etməsi, dəmir yumruq kimi qüdrətli sərkərdəmizin ətrafında birləşməsi, döyüşçülərimizin şücaəti həm də ideoloji düşüncənin məhsulu idi.

Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyevin dediyi kimi *“44 günlük Vətən müharibəsinin hər günü bizim üçün əzizdir, doğmadır. Bizim gənclər artıq müzəffər xalqın nümayəndələri kimi böyüyəcəklər”* [5].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən milli ideologiya səviyyəsində qaldırılan, mənafeq və dövlətçiliyin sintezini nəzərdə tutan azərbaycançılıq bütün tərkib hissələri, bütün məzmunu ilə zəfəri təmin etdi. *“Azərbaycançılığın”* ortaq dəyər və sərvətlərə dayanması vətən müharibəsi dövründə öz töhfəsini vermiş oldu.

Məhz bu töhfələrin nəticəsidir ki, bütün dünya gücümüzə şahid oldu. Gördülər ki, ordumuzun, xalqımızın Torpağı üçün, Vətəni üçün edə bilməyəcəyi heçnə yoxdur. Bu vətən müharibəmiz xalqımızın qəhrəmanlıqlarla zəngin genetik kodunu bir daha təsdiq etdi. *“Ərazi o zaman vətənə çevrilir ki, milli ruhla canlanmış olsun”* [2, s.225].

2020-ci ilin 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqının birliyi, həmrəyliyi və Azərbaycan ordusunun rəşadəti, mübarizliyi, yüksək peşəkarlığı Ermənistan üzərində qələbə qazanmağa, işğal edilmiş torpaqları azad etməyə imkan verdi. Müharibə dövründə tam olaraq birləşməyi, vahid məqsəd ətrafında mübarizə aparmağı, özünün bütün imkanları ilə səfərbər olmağı özü üçün ən ali

vəzifə hesab edən Azərbaycan xalqı böyük bir örnək nümayiş etdirdi. General-mayor Polad Həşimovun və digər şəhidlərimizin anımı zamanı gənclərimizin əzəmətli yürüşünün hayqurtısından başlayan milli ruhumuzun yenidən doğuluşu prosesi Şuşamızda Azərbaycan Bayrağının dalğalanması ilə başa çatdı. Qəhrəmanlarımızın döyüş yolu, vətənpərvərlik duyğuları, azərbaycançılıq amalı uğrunda mübarizə aparmaları gənc zabitlərimizin düşüncəsinə, tərbiyəsinə öz təsirini göstərmiş oldu. Ordumuz Ali Baş Komandanımızın sərkərdəliyi ilə xalqımızın qəhrəmanlıqlarla zəngin genetik kodunu təsdiq etdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev, H. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər / H.Əliyev – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 1997. – 136 s.

2. Xəlilov, S. Əbu Turxanın hikmət dünyası / S.Xəlilov. – Bakı: Çapaşoğlu nəşriyyatı, – 2012. – 445 s.

3. Nəbiyev, B.44 günlük qəhrəmanlıq dastanı və Zəfərə aparan siyasət [Elektron resurs] / URL: https://azertag.az/xeber/Qirx_dord_gunluk_qehremanliq_dastani_ve_Zefere_aparan_siyaset-1877541

4. Kərimov, Ə. Gəncənin və digər yaşayış məskənlərimizin raket atəsinə tutulması Ermənistanın faşist ideologiyasının təzahürüdür: [Elektron resurs] / URL: https://azertag.az/xeber/Gencenin_ve_diger_yasayis_meskenlerimizin_raket_ate-sine_tutulmasi_Ermenistanin_fasist_ideologiyasinin_tezahurudur-1620243.

5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Fərid Qayıbovun gənclər və idman nazir təyin olunması ilə əlaqədar videoformatda qəbulu zamanı çıxışı: [Elektron resurs] / URL: <https://xalqgazeti.com/az/news/84604>.

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT HAQQINDA

e.o. polkovnik Əzizəğa Qəni-zadə

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: yupiter57@mail.ru

Açar sözlər: müstəqillik, Azərbaycan, azadlıq, SSRİ, konstitusiya aktı.

Bəşəriyyətin inkişafında özünəməxsusluğu ilə fərqlənən, böyük və zəngin tarixə malik xalqımız XX əsrin son onilliyində dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdi. Çox təəssüf ki, müstəqilliyimizin ilk illəri ölkəmiz üçün faciəli, çox ağır illər kimi yadda qaldı.

Bəzən müstəmləkəçilikdən azad olan əksər xalqlarda zəiflik, iradəsizlik, qətiyyətsizlik, öz gücünə güvənməmək və bu kimi siyasi-mənəvi asılılıqdan qaynaqlanan xüsusiyyətlər formalaşır. 1990-cı illərdə yenicə müstəqil olmuş Azərbaycan da, hakimiyyətdə baş vermiş hərc-mərclik, xaos, dövlət məmurlarının xarici qüvvələrdən asılılığı, vahid komandanlığa tabe ordunun olmaması, bununla yanaşı, torpaqlarımızın bir hissəsinin təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal və bu işğala böyük güclərin dəstək verməsi bu prosesi daha da uzatmışdı.

Artıq XX əsrin 80-ci illərində SSRİ sosial-iqtisadi və siyasi böhranın girdabında çırpınırdı. Suverenlik uğrunda mübarizə SSRİ-yə daxil olan respublikaların əksəriyyətini əhatə etmişdi. Bu mübarizə sovet cəmiyyətində ən yüksək səviyyəsinə çatmış “xalqlar dostluğu”, “sovet xalqlarının sarsılmaz ailəsi” kimi fikirlərin heç bir əsasının olmadığını gündəmə gətirmişdi. Siyasi hakimiyyətin zəifləməsi ilə ölkə ərazisində milli-etnik münaqişələrin meydana gəlməsi SSRİ-nin süni şəkildə, güc tətbiq etməklə, xalqların milli-tarixi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan yaradılmış bir dövlət olduğunu bir daha sübut edirdi. SSRİ-də milli məsələnin son dərəcə həssaslığını, millətlərarası münasibətlərin ədalətli şəkildə tənzimlənməsi mexanizminin işlənilməməsini nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar SSRİ-nin məhz milli ziddiyyətlər, münaqişələr nəticəsində süquta uğrayacağı fikrini irəli sürürdülər [1, s.60].

1988-ci ilin fevralında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ədalətsiz olaraq irəli sürdüyü ərazi iddiaları, tarixi Azərbaycan torpağı olan Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək cəhdləri və Qorbaçov başda olmaqla sovet rəhbərliyinin ermənipərəst mövqeyi Azərbaycan xalqını öz hüquqları uğrunda mübarizə aparmağa vadar etmişdi. SSRİ rəhbərliyi, azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxmış digər xalqlarla müqayisədə, Azərbaycan xalqı ilə daha sərt rəftar edərək öz silahlı birləşmələrini 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinə yeritdi, 131 nəfər günahsız insan öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 4 nəfər itkin düşdü, 400 nəfər həbs edildi [2, s.280]. Sonrakı günlərdə qanlı hadisələr Azərbaycanın bir sıra digər şəhərlərində davam etdirilsə də, Moskva Azərbaycan xalqının mübarizə əzmini qıra bilmədi. Məhz Bakıda və Azərbaycanın başqa şəhərlərində baş vermiş qanlı olaylara etiraz əlaməti olaraq, Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası 1990-cı ilin yanvarında öz müstəqilliyini elan etdi və bununla da SSRİ-nin tərkibindən çıxdığını rəsmi olaraq bəyan etmiş ilk inzibati ərazi oldu [3, s.24].

Nəhayət ki, 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu on beş yeni müstəqil dövlətin dünya birliyinə daxil olması ilə nəticələndi ki, bu da bütün dünyada qüvvələr nisbətinin dəyişməsinə, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni proseslərin inkişafına birbaşa təsir göstərən vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxardı.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı yekdilliklə qəbul edildi [4].

Müstəqilliklərinə qovuşmuş dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələr – dövlət iqtisadiyyatını gücləndirmək, xalqın sosial-mədəni səviyyəsini yüksəltmək və s. dövlətəhəmiyyətli məsələlərin həlli ilə yanaşı, ən əsası çətinliklə qazanılmış müstəqilliyi qorumaq və möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü təmin etmək, Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları ilə başladığı hərbi təcavüzünü dayandırmaq, onun nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi ilə təcili olaraq ordu quruculuğu sahəsində təxirəsalınmaz işlərin aparılması oldu. Həmin illərdə ayrı-ayrı silahlı qruplaşmaların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, ölkədə hökm sürən anarxiya, ağır sosial – iqtisadi və siyasi böhran xalqın onsuzda ağır olan həyat şəraitini bir qədər də çətinləşdirmişdir.

Ölkəni bu ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün yeganə yol müstəqil milli ordunun yaradılması idi. Lakin daxili vəziyyətə təsir göstərmək iqtidarında olan siyasi qüvvələrin böyük bir hissəsi ölkənin müdafiə məqsədi ilə yaradılması mühüm və təxirəsalınmaz məsələ olan müstəqil ordunun təşkilinə birmənalı yanaşmırdı. Xarici qüvvələrin diktəsi ilə hərəkət edən ölkə rəhbərliyinin bəzi nümayəndələri “Sovet ordusu bizi qoruyar, milli orduya ehtiyac yoxdur” tezisini irəli sürərək ordunun qurulması prosesinə mənfi təsir edir və bu işi ləngidirdi. Bu da ilk növbədə ölkənin müdafiə edilməsində, işğala məruz qalmış ərazilərin azad olunmasında, həmçinin təzyiqə məruz qalmış digər ərazilərin qorunmasında ciddi çətinliklər yaradırdı.

Bütün bunların nəticəsi idi ki, elan olunmamış Dağlıq Qarabağ müharibəsi müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra daha da alovlanaraq ciddi bir problemə çevrilmiş, 1991–1993-cü illərdə Ermənistanın işğalçılıq təcavüzü nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsi və ona bitişik 7 rayon qəsb olunmuşdu [2, s.329].

Dünya təcrübəsindən də bəllidir ki, müharibə aparən ölkələrdə ilk öncə ölkə daxilindəki ictimai-siyasi sabitlik diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, dövlətin qatıldığı müharibəni qazanması, həmçinin onun malik olduğu ordunun öz vəzifə borclarını yerinə yetirərək ölkənin müdafiəsini təmin etməsi və müharibəni uğurla başa çatdırması üçün dövlət daxilində ictimai-siyasi sabitlik hökm sürməli, cəmiyyətin hər bir fərdi milli maraqlar ətrafında bir yumruq kimi birləşməyi bacarmalıdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, müstəqilliyimizin ilk illəri Azərbaycanda faktiki hakimiyyətsizlik, iqtidarla xalq arasında birlik və həmrəyliyin olmaması, hakimiyyət uğrunda mübarizə şəraitində keçmiş, ölkənin maddi, mənəvi, iqtisadi resursları dağıdılmışdı. Belə bir vəziyyət Azərbaycanın ərazi itkilərinə səbəb olmuş, dövlətimiz vətəndaş müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı və beləliklə də torpaqlarımızın 20 faizi tarixi düşmənlərimiz tərəfindən zəbt edilmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Şahmuradov, A.Ş. SSRİ-nin süqutu prosesi haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2012. №4, – s.60-70

2. Azərbaycan tarixi: [7 cildə] / – Bakı: Elm, – 2003. c. 7. – 608 s.
3. Qurbani, A. Yenilməz qalanın müdafiəsində / A.Qurbani – Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, – 2002. – 320 s.
4. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı, 18 oktyabr 1991-ci il: [Elektron resurs] / URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6693>.

THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN SOCIAL MEDIA DURING THE SECOND KARABAKH WAR

Nargiz Khalilova

War college of the Armed Forces, Republic of Azerbaijan

Keywords: social media, English language, communication, Facebook, YouTube, Twitter, Instagram, Telegram.

Social media is a crucial phenomenon. People interact and communicate through the social media in the modern and global world. Social media is not a new concept. It has an impact on many aspects of human communication. In the 21st century, many social networking sites came into existence. Some of them are Facebook, YouTube, Twitter, Instagram, Telegram, and Email.

The development and use of the Internet were the major social changes at the end of the 20th century. The existence of the Internet meant that the drawing of the 21st century was clearly marked by a transformed mass communications environment. The Internet is, first and foremost, a social space directly linked to, and interactive with, other social space [1, p.373].

As the lingua franca of military communication, English can help facilitate the necessary interconnection between individuals and organization, between the national and the international, between the local and the global. Essential for the understanding of the role of English as an international language are those studies which have interpreted the all-encompassing role of English as causing problems and barriers to adaptability, mainly because of the differences individuals bring together into coalitions: differences in natural and doctrinal languages, in technological capabilities, or in core competencies, and very specially, in cultural backgrounds, in their culture, values and norms [2].

Social media can be used by the militant and terrorist groups to fulfill their own specific objectives which should be countered through the effectively educating the users regarding new media and to make them equip with skill to identify propaganda from real information as well as authenticity of the sources of information. This shows the arena of war and propaganda got expanded to the digital world hence there is a strong need to educate people to differentiate

among information, misinformation and disinformation by equipping them with the skill of new media literacy [4].

Disinformation and deception are not new concepts in warfare, but we have seen a significant change in how information is being manipulated by nation states, especially through social media [5]. This changes the conflicts and their impacts on nations.

In the second Garabag War Azerbaijanis fought not only in the front line, but also in social media. Besides the official websites, other websites were full of information about Garabag War. In that period of time, the officers who knew English well were assigned to collect, verify, translate and share in the websites. English was the priority. Even the president of the Azerbaijan Republic, Ilham Aliyev, was interviewed by many foreign Medias, like BBC News, Japan's Nikkei newspaper, Euronews Tv, etc.

Social media was the place where the people exchanged the information, and sent disinformation. Nations showed their sides not obviously, but also by giving disinformation about Azerbaijan. They blamed Azerbaijan. However, with the help of English we declared our innocence in social media. The MoD website posted the latest information about the situation in Azerbaijan in three languages: Azerbaijani, English and Russian. This page was the most official source of information.

There were many different platforms where the officers worked on. They looked through all the armenian pages for getting disinformation and translate and share immediately. They focused how to express the information in order not to have any words that can be considered as violence.

The way we communicate can change drastically just based on what the social media platform you are using is. For instance, Twitter limits their status updates or tweets to 140 text characters so users do not have a lot of space to convey what they want to. Unlike Facebook, which allows users to use up to 60,000 characters. That means that Facebook's statuses allow over 430 times the amount of content that Twitter's tweets allow. That shows that twitter users are probably more likely to use shortened versions of their language to fit their needs for their form of social media. Compared to Facebook, which essentially does not limit its characters (it actually does but nobody will ever reach that character limit) on its status updates, the users of Facebook probably do not shorten what they are trying to say as much as a Twitter user would [6].

Besides the official pages twitter users tried to post information briefly and quickly. Even the president Ilham Aliyev posted some of his tweets in English. This is because in our sensitive moments he wanted to announce all the truth to the world.

During the War, the sensitive part of English was to use the right words and express them properly. Whenever you use the wrong words, the opponent country can use them against you violently.

Bibliography

1. The Media Book, Chris Newbold, Oliver Boyd-Barrett, Hilde Van den Bulck / Oxford University Press, Inc, – 2002. – 460 p.
2. English as an International Language in the Military: A study of Attitudes: [Electronic resource] / LSP Journal, – 2013. Vol.4, №1. URL: <http://lsp.cbs.dk>.
3. Aslam S., Hayat, N., Arshad A. “Hybrid warfare and social media: need and scope of digital literacy” // Indian Journal of Science and Technology, – 2020. 13(12). – p.1293-1299.
4. What is 'hybrid warfare' and what is meant by the 'grey zone'? [Electronic resource] / – Jun 17, 2019. URL: <https://theconversation.com/explainer-what-is-hybrid-warfare-and-what-is-meant-by-the-grey-zone-118841>.
5. Hiller, P. “How Social Media is Changing Conflict” [Electronic resource] / – January 2, 2018. URL: <https://bit.ly/33kcfyo>.
6. The Evolution of The Language Used In Social Media: [Electronic resource] / – 2015. URL: <https://www.grin.com/document/356371>.
7. Information Media Security / edited by M.Banasik, P.Gawliczek, A.Rogozinska. – Warsaw: Difin, – 2021. – 251 p.

1918–1920-CU İLLƏRDƏ ERMƏNİSTAN QAFQAZ BİRLİYİ İDEYASINA TƏHDİD KİMİ (TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL)

Seyidməmməd Məmmədzadə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: seyid.mamedzade@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Vətən müharibəsi, “Dəmir yumruq”, Qafqaz birliyi, Denikin, Paris konfransı.

2020-ci ilin payızında Azərbaycan Respublikasının Silahlı qüvvələri başda Müzəffər Ali Baş Komandan İ.Əliyev olmaqla təcavüzkar Ermənistan ordusunu 44 günlük Vətən müharibəsində darmadağın etdi və Ermənistan noyabrın 10-da rüsvayçı kapitulyasiya aktını imzalamağa məcbur edildi. Azərbaycanın tarixi ərazisi – Qarabağ 30 illik düşmən işğalından azad edildi, bölgədə quruculuq işlərinin aparılmasına imkan yarandı. Bu Qələbə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin son 17 ildə apardığı Ordu quruculuğu siyasətinin, xalqımızın milli birliyinin və döyüşçülərimizin ruh yüksəkliyinin nəticəsidir. Azərbaycanın bu Qələbəsi ilə ölkənin ərazi bütövlüyü bərpa edilməklə yanaşı, bölgədə yeni geosiyasi reallıq yarandı. Bu reallığın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmdə nüfuzu daha da artmış, Azərbaycanın iştirakı olmadan dünya əhəmiyyətli layihələrin reallaşması mümkünsüz olmuşdur.

Azərbaycanın artan nüfuzu Qafqaz regionunda uzunmüddətli sülhün bərqərar olmasına, Qafqaz dövlətlərinin və Qafqaz xalqlarının əsl birliyinin yaranmasına imkan verəcəkdir. Məhz 3+3 formatının irəli sürülməsi və onun reallaşması üçün Azərbaycan rəhbərliyinin aktiv fəaliyyəti tarixən arzulanan və reallaşmayan Qafqaz birliyinin yaranmasına istiqamətlənmişdir. Bölgə ölkələri bu layihənin reallaşması üçün çalışdığı vaxt, Ermənistan yenə Qərbdəki havadarları ilə əlbir olaraq münaqişə ocağı yaratmağa, Qafqazda uzunmüddətli sülhün bərqərar olmasına, bir sözlə, 100 il öncə olduğu kimi, yenə Qafqaz birliyi ideyasının həyata keçirilməsinə əngəllər yaratmağa çalışır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, 1918–1920-ci illər arasında mövcud olan Ararat (Ermənistan) respublikası regionun digər gənc dövlətlərindən fərqli olaraq Qafqaz birliyinə yönəlik bütün təşəbbüsləri əngəlləyir, bu siyasətə əks addımlar atırdı. Belə ki, 1919-cu ilin oktyabrın 8-də Paris Sülh konfransında təmsil olunan Azərbaycan, Gürcüstan, Kuban, Latviya, Litva, Şimali Qafqaz, Ukrayna və Estoniya nümayəndələri konfransın sədri J.V.Klemansoya bəyanat təqdim etdilər [1, s.321]. Bəyanatda deyilirdi ki, *“keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranan yeni dövlətlər Antanta dövlətləri tərəfindən bəyan edilən demokratik prinsiplər əsasında qurulmuşlar. Köhnə Rusiyanın köhnə sərhədlərdə yenidən bərpası, öz müqəddəratını təyin etmiş xalqların mexaniki olaraq yenidən imperiyaya birləşdirilməsi reallıqla uzlaşmır. Bizim Rusiyanın daxili proseslərində iştirak etmək niyyətimiz yoxdur. Qoy rus xalqı özü öz ərazisində müqəddəratını təyin etsin”* [1, s.321]. bəyanata imza atan ölkələrin nümayəndələri xahiş edirdilər ki, yuxarıda adı çəkilən dövlətlərin hər birinin müstəqilliyi tanınsın və təxirə salınmadan bununla bağlı ortaya çıxan ərazi, iqtisadi, maliyyə və sair məsələlərin müzakirəsinə başlanılsın [2, v.40–44].

Göründüyü kimi, Ermənistan Qafqaz həmrəyliyinə zərbə vuraraq bu məzmunlu bəyanatı imzalamaqdan imtina etmişdi. Tarixi mənbələri araşdırdıqda bunun səbəbi üzə çıxır. Belə ki, “Ağ hərəkət”in liderlərindən biri, general A.İ.Denikin sonralar öz memuarlarında bu haqda belə yazmışdır ki, “Ermənistanı idarə edən “Daşnaksütyun” partiyasında birlik yox idi: partiyanın bir hissəsi Ermənistanı Rusiyanın tərkibində muxtar respublika kimi görür, digər qismi isə Kilikiyadan Qara dənizə, oradan da Xəzərədək “Böyük və müstəqil Ermənistan” haqqında düşünürdülər” [3, s.314]. Qeyd edək ki, bəzi radikal daşnaklar Rostovadək ərazilərin ermənilərə məxsus olduğunu da söyləyirdilər. Təbii ki, özünü Rusiyanın bir vilayəti kimi görən və yaxud öz qonşuları-Azərbaycan, Gürcüstan, Kuban, Don respublikalarına qarşı ərazi iddiaları irəli sürən bir ölkə ümumi Qafqaz ailəsində özünü görə bilməzdi.

1919-cu ildə Qafqaz birliyini ən böyük təhdidlər “Ağ hərəkət”dan, onun Qafqazda ən təhlükəli zərbə qüvvəsi “Könüllü Ordu”dan gəlirdi.1919-cu ilin baharında Denikin orduları bütün Şimali Qafqazı ələ keçirmişdi, “Könüllü Ordu” Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinə çatmışdı. Belə ağır bir zamanda Azərbay-

can və Gürcüstan hərbi qüvvələrini birləşdirməyi qərara aldılar. 1919-cu il iyunun 16-da Denikinə qarşı birgə mübarizə aparmaq məqsədilə Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi müdafiə paktı bağlandı. AXC parlamenti 1919-cu il iyunun 27-də bu müqaviləni ratifikasiya etdi [4, v.19]. Həmçinin Ermənistana da təklif olundu ki, bu müqaviləyə qoşulsun. Lakin həm AXC-yə, həm də Gürcüstana ərazi iddiaları irəli sürən Ermənistan müqavilədən imtina etdi və gizlincə Denikinlə danışıqlara başladı [3, s.314].

Böyük Britaniya və sair Antanta Şurası ölkələri hələ də köhnə Rusiyanı bərpa etməyə cəhdlər edir və bu səbəbdən Rusiyada Denikinin “Könüllü Ordu”-sunu və admiral Kolçakı dəstəkləyir, onlarla çox intensiv yazışmalar aparırdılar. Paris sülh konfransında Qafqazda yaranan gənc milli dövlətlərin taleyüklü məsələlərinin həll olunmasında Antanta Şurası ölkələrinin etinasızlığı Paris konfransında təmsil olunan Azərbaycan, Şimali Qafqaz və Gürcüstan nümayəndələrinin 23 iyul 1919-cu il tarixdə bu məsələlərlə bağlı Konfransın sədri, Fransa dövlət başçısı Y.B.Klemansoya birgə yazılı müraciət etməsinə səbəb oldu [1, s.254]. 7 punktdan ibarət olan sənəddə Qafqaz respublikalarının siyasi platforması, onların Rusiyanın gələcəyi ilə bağlı mövqeyi əks olunmuşdur. Sənədin 3-cü punktunda Qafqaz respublikaları nümayəndələri konkret və açıq şəkildə öz hökumətlərinin mövqelərini bildirirdilər ki, “öz müstəqilliyini elan etmiş Qafqaz xalqları onu çoxsaylı qurbanlar hesabına müdafiə etmişlər, müstəqil olmaq və müstəqil qalmaq arzusunu tam şəkildə dəstəkləyirlər və Qafqaz respublikaları bir də heç vaxt Rusiyaya birləşməyə razılıq keçməyəcəklər” [5, v.61]. Bu fikri davam etdirərək, nümayəndələr bildirirdilər ki, “Qafqaz respublikaları öz siyasi gələcəklərini Millətlər Cəmiyyətinin himayəsi altında yaradılacaq Qafqaz Dövlətləri İttifaqında görürlər” [5, v.61]. Azad olmuş Qafqazı imperializm basqılarında yalnız Millətlər Cəmiyyəti qoruya bilər və Qafqazın Şərqlə Qərbi birləşdirən həlqə rolunu oynamasının qarantı ola bilər. Bu sənədə də Ermənistan nümayəndəsi imzasını qoymaqdan imtina etmişdi.

Yekunda qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz xalqlarının azad, müstəqil, sülh şəraitində yaşayışının əsas şərtlərindən biri Qafqaz birliyi məsələsi bolşevik partiyasını da çox narahat edirdi və bolşeviklər Qafqaz xalqları arasında münaqişələrin mümkün qədər alovlanmasına çalışırdı ki, “parçala və hökm sür” şüarını əsas tutaraq yenidən köhnə Rusiya imperiyasını yeni, bolşevik bayrağı altında birləşdirə bilsin [6]. Məhz bu siyasət nəticəsində bolşeviklər 1920–1921-ci illərdə Qafqazın gənc dövlətlərini-Kuban, Don, Dağlı, Gürcüstan respublikalarını işğal edə bildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin 28 aprel tarixində işğalı məhz Ermənistanın Sovet Rusiyası ilə separat razılaşmaları və Qarabağda, Zəngəzurda AXC-yə qarşı erməni qiyamları nəticəsində baş vermişdi.

Bu gün müstəqil və güclü Azərbaycan Respublikası “Dəmir yumruq” əməliyyatı nəticəsində Cənubi Qafqazda yeni reallıq yaratmışdır və Ermənistanın pozucu fəaliyyətinə bir daha imkan verilməyəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. (Документы и материалы) –Баку: издательство “Азербайджан” – 1998. – 632 с.
2. Государственный Архив Азербайджанской Республики, Фонд № 970, оп.1, д.146.
3. Деникин, А.И. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Октябрь 1918 – январь 1919 / А.И.Деникин. – Мн.: Харвест, Т.4. – 2002. – 560 с. (Воспоминания. Мемуары).
4. Государственный Архив Азербайджанской Республики, Фонд № 870, оп.1, д.142.
5. Государственный Архив Азербайджанской Республики, Фонд № 970, оп.1, д.143.
6. Октябрьская революция привела к современным конфликтам на Кавказе: [Электронный ресурс] / – 10.10.2021. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/312123/>.

ACTIVITIES OF ARMY FM MILITARY RADIO DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN EASTERN UKRAINE

Sergey Ivanenko

National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy
E-mail: ivanosergij888@gmail.com

Keywords: anti-terrorist operation, military Radio “ARMY FM”, Armed Forces of Ukraine, society, information, narrative.

With the outbreak of hostilities in the anti-terrorist operation in April 2014, Ukrainian military media, including military radio (since 2016), have been actively involved in comprehensive coverage of the activities of the Armed Forces of Ukraine and events at the front. The radio provided detailed information, allowed to express different points of view on military events and the current state of the army, voiced different views, and helped discuss various topical issues in Ukraine and abroad.

The media – excellent channel of communication in society, which can teach, inform, exchange information between society and its leaders, as well as objectivity, reliability of information; its completeness and accuracy; legality of obtaining, using, disseminating and storing information [1].

Consequently, high-quality radio broadcasts do not lose their importance, especially in modern warfare.

Therefore, in the summer of 2014, a joint multinational commission was established, which effectively distributed the funds provided by partner countries to help Ukraine during the war. This became a platform for better implementation of the assistance provided for the reform of the Armed Forces of Ukraine.

In accordance with the tasks assigned by the Center of the moral and psychological support of the Armed Forces of Ukraine the information and propaganda support system selects, processes and disseminates relevant narratives, analytical articles, educational materials and Ukrainian military history, as well as develops appropriate information content to organize the fight against negative information [2].

An important role was assigned to the Strategic Communications Department of the Ministry of Defense of Ukraine, which established cooperation with the NATO Strategic Communications Unit and organized trainings for both public relations units and the leadership of the Armed Forces. In March 2016, together with a non-governmental organization «SPIRIT OF AMERICA» and American institutions launched a new, in our opinion, quite successful project – the first military radio “ARMY FM” [4].

Every year the military Radio “ARMY FM” increases its influence, new projects appear, which systematically inform the Armed Forces of Ukraine and Ukrainian society about the situation in the war zone, about the life of the Ukrainian army and other important events in the security and defense sector of Ukraine. NATO partners have supported Ukraine since the beginning of Russia's aggression against Ukraine.

Journalists of the military radio “ARMY FM” regularly conducted field broadcasts from the territory of the anti-terrorist operation and then the operations of the joint forces. From there, three inclusions were made per hour with the Ukrainian military. During the online video broadcast, the living and service conditions of servicemen are demonstrated. Many new listeners always join such broadcasts, calling on the air and simply thanking our soldiers.

Thus, in order to inform the public about the activities of the Ministry of Defense and the Armed Forces of Ukraine [2], patriotic education of citizens and popularization of military service, the creative team of the military Radio “ARMY FM” of the Ministry of Defense of Ukraine actively promotes its own product on social networks, and on the most effective channels of rapid communication of information directly to the user [3]. Every year the Ukrainian military radio “Army FM” broadcast the following programs:

“Historical calendar” – 26 programs, timing – 5 minutes; “Historical hour” – 5 information-analytical programs, every Wednesday, timing – 2 hours; rubric “This day in history” – 93 programs as part of the morning show, daily, running time – 10 minutes.

Historical issues, apparently, occupy an important place in the work of journalists "Army FM", as it forms a patriotic worldview of servicemen and

promotes modern and past Ukrainian military heroics. This is important for working with staff.

In addition, there were also such programs as “Personal Affairs” – 85 programs, daily, time – 10 minutes, as well as “Morning Coffee” – 14 information and entertainment programs with thematic inclusions, daily, time – 40 minutes. These programs have also gained considerable popularity.

Thus, during this period, the journalists of the Ukrainian military radio “Army FM” did a lot of work to objectively inform the servicemen and civilians of Ukraine about the anti-terrorist operation / environmental protection in eastern Ukraine. Due to comprehensive radio coverage of the situation at the front and other topical issues, servicemen and citizens of Ukraine had a constant opportunity to learn about the state and development of the Armed Forces of Ukraine, the complex process of their reform and combat operations.

Bibliography

1. Law of Ukraine “On Information”: [Electronic resource] / URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

2. Order of the Ministry of Defense of Ukraine № 174 dated 17 Apr 2015 “About organization of coverage of the activities of the Armed Forces of Ukraine”.

3. Order of the Minister of Defense of Ukraine dated 23 Nov 2016 № 623 (as amended) “About approval of the Statutes of military mass media”.

4. Decision of the National Council on television and radio broadcasting № 144 dated 11 Feb 2016 “About state registration of the central television and radio studio of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv, as a subject of information activity”.

XVI–XVII ƏSRLƏRDƏ SƏFƏVİ ORDUSUNDA MÖVCUD OLAN ODLU SİLAHLAR

Rəna Nəcəfova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: rena286286@gmail.com

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, odlu silah, top, balyeməz, şirhacı, zənburək.

Səfəvi əsgərləri döyüşərkən qılınc, ox-yay və nizə kimi yüngül silahlardan istifadə edirdilər. Bununla yanaşı Səfəvilərdə az miqdarda da olsa odlu silahlar

olmuşdur. Belə ki, Şeyx Heydər Gülüstən qalasını mühasirə edərkən topdan istifadə etmişdir. Şah I İsmayıl Bakımı mühasirə edərkən toplardan istifadə etmişdir. Şah I Təhməsib Portuqallardan 20 top almışdı. Bundan başqa Səfəvilərin mühasirədə ələ keçirdikləri silahlar da olmuşdur.

Dövlətin ilk dövrlərindən odlu silah az miqdarda olsa da Səfəvilərdə olmuşdur. Lakin, Şah I Abbas dövründə odlu silahlara marağın artdığını və ondan istifadənin yüksək səviyyədə olduğunu görürük. Şah I Abbasın orduda apardığı islahatlar odlu silahların alınmasına, mahir şəkildə istifadəsinə və cəbbəxanalarda düzəldilməsinə səbəb oldu. Şah I Abbas dövründə Səfəvi ordusunda 10.000–15.000 tüfəngçi, 12.000 topçu əsgərlər olmuşdur [1, s.79].

Səfəvi ordusunun istifadə etdiyi odlu silahlar bunlar idi;

Tüfəng: Səfəvi dövlətinin yarandığı ilk gündən Səfəvi əsgərlərində tüfəng olmuşdur. Lakin, onlar tüfəngə maraq göstərmədiyindən və özləri üçün həqarət saydığından ondan geniş şəkildə istifadə etməmişdilər. Alessandri Şah I Təhməsib dövrü Səfəvi əsgərlərinin silahları haqqında yazarkən tüfənglərin lüləsinin altı qarış, gülləsinin isə ağırlığını 90 qram qeyd etmişdir [2, s.215].

Səfəvilər adətən fitilli adlandırdıqları uzun lüləli tüfənglər istifadə edirdilər. Fitilli tüfənglər 60 və ya 90 santimetr uzunluğunda alıxan çaxmaq mexanizmasıyla işləyən tüfənglərdi. Fitilli tüfənglərdən istifadə edərkən onun xüsusiyyətlərini dəqiq bilmək və ondan sərrast istifadə etmək lazım idi.

Səfəvi ordusunda uzun lüləli tüfənglərlə yanaşı çox geniş yayılmasa da qısa lüləli tüfənglərdən də istifadə etmişdilər. Şah I Abbas İspaniyalı elçilərin gətirdiyi qısa lüləli tüfəngləri çox bəyənmişdir. Bu tüfəngin çox rahat olduğunu, döyüş əsnasında at üzərində daha rahat doldurula biləcəyini söyləmişdir [3, s.197]. Qısa lüləli tüfəngləri isə süvarilər üçün daha əlverişli olsa da Səfəvi əsgərləri qılınç və təbərzin kimi silahlardan istifadə etməyi daha üstün tuturdular. Tüfənglərdən sərrast istifadə edənlərə *tüfəngçiye-qədarəndaz* deyilirdi [4, s.2100].

Top: Top, Ağqoyunlu döyüşçülərinin də istifadə etdiyi bir silah olmuşdur. Döyüşdə təsiredici silah olmasına baxmayaraq Səfəvi əsgərləri geniş şəkildə istifadə etmirdilər. Səfəvilər döyüşdə sürətli hərəkət etməyi sevdikləri üçün bu silah, mühasirə və savaş taktikası olaraq geri çəkilərkən onlara mane olurdu [5, s.143].

Yüngül topları 10 at, ağır topları isə 20 at daşıyardı. Bununla yanaşı digər sursatları isə 8 at daşıyardı. Beləliklə, orduya yük olan bu topları adətən daha yaxın yerlərdə istifadə edirdilər. Şah I İsmayıl zamanından Səfəvi ordusunda Osmanlı toplarına bənzər toplar olsa da, topxanaları yox idi və Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlişinə qədər Səfəvilərdə topxana olmamışdır. Şah I Abbas dövründə Səfəvi dövlətinə gələn Şerli qardaşları özləri ilə toptökmə texnikası yazılan kitablar və top tökməyi bacaran mühəndislər gətirmişdilər [3, s.199].

Top tökmək üçün ilk öncə qəlib hazırlanırdı və daha sonra əridilmiş metal həmin qəlibə tökülürdü. Bir neçə gündən sonra isə top istifadəyə yararlı vəziyyətə gəlirdi. Bir qəlibdən çox sayda top tökməkdə istifadə edilirdi. Plansız şəkil-

də top tökülərkən gec başa gəlirdi. Lakin, planlı şəkildə olardısı 30–45 gün müddətində top hazır formaya gəlirdi. Hətta, 1598-ci ildə 1 ay içində 2 ədəd top düzəldilmişdi [3, s.200].

Top tökmək üçün topxanalar yaradılmasına baxmayaraq, Səfəvilərdə qənimət və hədiyyə olaraq göndərilən toplar da mövcud idi. İsfahandakı bir qalada 50 ədəd top var idi və onların çoxu Təbriz və İrəvan şəhərlərinin fəthində Osmanlılardan qənimət olaraq qalmışdı. Səfəvi ordusu onlardan qalan böyük şahı topunu taparaq İsfahana gətirmişdilər [6, s.162]. Portuqallar Hörmüz adasından qovularkən ələ keçirilən topların çoxu saraylarda bəzək olaraq istifadə edilirdi. Lakin, onlardan bir neçəsi qalalarda müdafiə üçün saxlanılırdı.

Toplar ölçülərinə görə fərqli olurdu. Böyüklü-küçüklü bütün toplar *ərradə* (araba) deyilən təkərli bir vasitə ilə daşınırdı. Zənburək toplar adətən dəvə belinə bağlanırdı. Bu topu istifadə edən və qoruyana *zənburəkçibəşi* deyilirdi. Zənburəklər bəzən səfirlərin qarşılınmasında da istifadə olunurdu [3, s.202]. Bundan başqa Səfəvi ordusunda şirhacı, balyeməz kimi top növləri də olmuşdur [4, s.2108].

Dəbbabə: Adətən qalın və möhkəm ağacdən düzəldilən bir yerdən başqa bir yerə aparıla bilən bir döyüş aləti idi. İçinə mancanaqlar qoyularaq qalaların sururlarını dağıdırdılar. Dəbbabə təkərlər vasitəsi ilə qalalara daha yaxın məsafələrə aparılırdı. Bu da əsgərlərin işini asanlaşdırırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Savory, R., Iran Under The Safavids / R.Savory. Cambridge, –1980. –273 p.
2. طاهری ابولقاسم. تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران: از مرگ تیمور تا شاه عباس. تهران، انتشارات فرانکلین، 1349، 406
3. Erdoğan, E. Safevi devletinin Askeri Teşkilatı / E.Erdoğan. – İstanbul: – 2019. – s.248.
4. Münşi, İ.B. Dünyanı Bəzəyən Abbasın Tarixi. Fars dilindən çevirən / İ.B.Münşi. Fars dilindən çevirən: t. e. d. prof. Şahin Fərzəliyev, II Kitab, – Bakı: – 2014. – 2505 s.
5. سفرنامه سانسون. به اهتمام وترجمه تقی تفضلی، تهران، انتشارات ابن سینا، 1346، 238
6. Küpeli, Ö. Safevi-Osmanlı münasebetleri / Ö.Küpeli. – İstanbul: Yedditepe yayınları, – 2014. –336 s.

ELEKTRON TƏHSİLİN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ HAQQINDA

Nübiyyə Arif qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: a.nubiyya@gmail.com

Açar sözlər: e-təhsil, İKT, mətn tərtibatçıları, təlimatçı, öyrənən, müstəqil öyrənmə.

E-təhsil internet, yaxud intranet şəbəkəsi vasitəsilə şəxsin müstəqil öyrənməsi ilə gerçəkləşən, biliyin əldə olunmasında zaman və məkan həddlərini tanımayan, ömürboyu öyrənməyə imkan verən bir təhsil sistemidir. “Elektron tədris” tərəfindən dəstəklənən təlim sxemlərində məkan və müvəqqəti sərhədlər ənənəvi tədris materiallarına alternativ olaraq davamlı artan CD-ROM, DVD və internetdən istifadə edən rəqəmsal texnologiya ilə həyata keçirilir. Elektron təhsilin əsas istiqaməti müstəqil və ya fərdi şəkildə öyrənmədir. Bu yeni sistem müəllimdən tədris materiallarının sinif xaricində avtonom işləmə üçün uyğun tərtibini tələb edir.

Getdikcə genişlənən e-təhsilin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

- Zaman və məkan məhdudiyyəti yoxdur;
- Təhsilalan (şagird, tələbə) mövzunu öyrənənə qədər onun üzərində çalışa bilər;
- Hər kəs öz qavrama qabiliyyətinə uyğun olaraq öyrənə bilər;
- Təhsilalan biz mövzunu başa düşmədiyi halda kommunikasiya vasitələri ilə müəllim və digər təhsilalanlarla əlaqə saxlaya bilər [1].

Elektron təhsil birbaşa İKT sahəsi ilə bağlıdır. Belə ki, İKT sahəsində yəni, elektron təhsildə birbaşa kompüterlərdən, məlumat daşıyıcı qurğulardan, disklərdən, elektron poçtdan, internetdən, internet resurslarından, simsiz texnologiyalardan, yəni İKT-nin bu kimi komponentlərindən istifadə edirik.

Elektron tədrisin tərkib hissələri aşağıdakılardır:

Sistem menecerləri – elektron təhsil infrastrukturunun istismarı və saxlanılmasından məsuldur;

Təlimatçı idarəçilər – təlimat prosesinin davamlı izlənilməsindən, şagirdlərin qeydiyyatından, təlim proqramlarının tərtib edilməsindən və yeni təlim ehtiyaclarının müəyyənəşdirilməsindən məsuldur;

Təlimatçılar – şagirdlərə aid problemlərin və sualların həllinə, tədris materiallarının məzmununun tərtib edilməsinə və yenilənməsinə məsul şəxslərdir;

Mətn tərtibatçıları – ənənəvi mətnlərin elektron tədris materiallarına çevrilməsindən və müvafiq təmir işlərindən məsul şəxslərdir [2].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Elektron təhsil: [Electronic resource] / – 3 yanvar 2020. URL: <https://kayzen.az/blog/informatika/24601/elektron-t%C9%99hsil.html>.

AZƏRBAYCANLILARIN İLK MİLLİ HƏRBİ HİSSƏLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ (1917-Cİ İLİN FEVRALI – 1918-Cİ İLİN MAYI)

Rəşad Rüstəmov

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*

Açar sözlər: korpus. komissarlıq, seym. məclis, sovet, daşnak, bolşevik.

Çarizmin Rusiyanın qeyri-xristian xalqlarına qarşı tətbiq etdiyi məhdudiyyətlərindən biri də Qafqaz və Orta Asiya müsəlmanlarının hərbi mükəlləfiyyətdən azad edilməsi idi. 1917-ci ilin Fevral inqilabından sonra Rusiyada formalaşan Müvəqqəti hökumət ölkədə qeyri-xristian xalqlara qarşı yönələn bir sıra məhdudiyyətləri ləğv etdi. Lakin Qafqaz və Orta Asiya müsəlmanları orduya çağırılmağa davam edirdi.

Rusiya Ordusunun tərkibinə fəaliyyət göstərən erməni milli hissələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı artan hücumları Azərbaycan milli hissələrinin yaradılmasını aktuallaşdırdı.

Müvəqqəti hökumət ordunun milliləşdirilməsi siyasəti müsəlman xalqlarına Rusiya hərbi qüvvələri tərkibində öz hərbi hissələrini yaratmaq imkanı verdi. Lakin Müvəqqəti hökumət bu hüququ yalnız Rusiyanın xristian xalqlarına və Volqabyu müsəlmanlarına aid edirdi.

Bu həmçinin Qafqaz ordusuna aid idi. Qafqaz ordusu ukrayna, erməni, gürcü korpuslarına bölünməli idi.

Korpusların tərkibində Qafqazın müsəlmanlarından təşkil edilmiş ayrı-ayrı alaylar fəaliyyət göstərməli idilər.

1917-ci il çevrilişi milli korpusların yaradılmasını müvəqqəti olaraq milli korpusların yaradılmasını ləngitdi. 1917-ci ilin noyabr ayının 15-də Zaqafqaziya komissarlığı Türk–Ədəmi–Mərkəziyyət Müsavat, gürcü menşevikləri və erməni daşnakları tərəfindən Cənubi Qafqazda ilk müstəqil hakimiyyət orqanı Zaqafqaziya komissarlığı təşkil edildi.

Zaqafqaziya komissarlığı Müvəqqəti hökumətin ordunun milliləşdirilməsi siyasətini davam etdirdi.

Azərbaycanlıların Zaqafqaziya komissarlığında təmsil edilməsi nəticəsində azərbaycanlıların Qafqaz ordusu tərkibində ayrıca korpus təşkil etməsinə razılıq verməsinə səbəb oldu.

Müsəlman korpusu ilə eyni vaxtda Zaqafqaziya komissarlığı erməni, gürcü və rus korpusu yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

Qafqaz ordusunun əsgərlərinin kütləvi surətdə cəbhəni tərk etməsi rus korpusunun təşkilini qeyri-mümkün edirdi.

Müsəlman korpusunun təşkili bir sıra maneələrlə toqquşdu. Bu hər şeydən əvvəl azərbaycanlıların Rusiya imperiyası tərkibində orduya çağırılmaması ilə bağlı idi.

Rusiya ordusu tərkibində azərbaycanlıların yeganə milli hərbi hissəsi olan Tatar alayı Müsəlman korpusuna daxil oldu.

Azərbaycanlılar arasında həmçinin gürcü və ermənilərə nisbətən milli zabıt kadrları da azlıq təşkil edirdi.

Qafqaz ordusu tərkibində fəaliyyət göstərən erməni batalyonları erməni milli korpusu üçün əsas oldu.

Erməni korpusu Qafqaz ordusunun ən iri hərbi birləşməsinə çevrildi. Zaqafqaziya komissarlığı öz hakimiyyətini həmçinin Türkiyənin işğal edilmiş vilayətlərinə də aid etdi.

Bu vilayətlərdə erməni milli korpusunun hissələri yerləşirdi. Bu hərbi hissələr həmin vilayətlərin əhalisinə qarşı kütləvi terror əməliyyatları həyata keçirirdilər. Bu Türkiyə ordusu ilə toqquşmaları qaçılmaz edirdi.

Gürcü korpusu Batum vilayətində, Tiflis və Kutaisi quberniyaları ərazisində yerləşdirildi.

Zaqafqaziya komissarlığının tərkibinə daxil olan partiyalar Oktyabr çevrilişinə müvəqqəti hadisə kimi baxırdılar. Komissarlığın tərkibinə daxil olan sosialistlər Rusiyada bolşeviklərin də daxil olduqları müxtəlif sosialist partiyalarının nümayəndələrindən ibarət hökumətin formalaşmasını siyasi böhrandan yeganə çıxış yolu hesab edirdilər.

1917-ci ilin yanvarında bolşeviklər tərəfindən Müəssislər Məclisinin buraxılması bolşeviklərin digər sosialist partiyaları ilə ittifaqını qeyri – mümkün etdi.

Müəssislər Məclisi buraxıldıqdan sonra Zaqafqaziya komissarlığı tərkibinə daxil olan siyasi partiyalar Cənubi Qafqazın müstəqil dövlətə çevrilməsi siyasəti yeritməyə başladılar.

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişindən sonra Bakı Soveti Bakı quberniyasını və Dağıstan vilayətini Sovet Rusiyasının bir hissəsi elan etdi.

Bakı şəhər duması Sovet Rusiyasının hakimiyyətin tanımaqdan imtina edərək Cənubi Qafqaz hökumətinin hakimiyyətini tanıdı.

1917-ci ilin oktyabr ayında Müsavat partiyası və bitərəflər bloku Bakı şəhər dumasına keçirilən seçkilərdə üstünlük əldə etdilər.

Bakının erməni və rus əhalisi Bakı fəhlə və əsgər deputatları soveti ətrafında birləşdilər. Bakı duması əsgər və fəhlə soveti arasında qarşıdurma milli xarakter aldı.

1918-ci ilin mart ayında kifayət qədər hərbi qüvvə toplayan Bakı sovetinin tabeliyində olan şəhər qarnizonun əsgərləri və daşnakların tabeliyində olan hərbi qüvvələr azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğın törətdi.

1918-ci il Bakı Sovetinin Stepan Şaumyan başda olmaqla yeni orqanı – Xalq komissarları şurası təşəkkül tapdı.

Xalq komissarları qısa müddət ərzində öz hakimiyyətinin bütün Bakı quberniyasına yaya bildi. Bakı Sovetinin tutduğu ərazilərdə dinc azərbaycanlı əhalinin kütləvi qırğını həyata keçirilirdi.

Zaqafqaziya Seymi 1918-ci ilin aprel ayında Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaradılmasını elan etdi.

Lakin may ayının 27-si Gürcüstan Respublikasının müstəqilliyinin elan edilməsi ilə Zaqafqaziya Federasiyasının varlığına son qoyuldu.

Bakı quberniyasını işğal edən Xalq komissarları şurası öz hakimiyyətini bütün Azərbaycan ərazisinə yaymağa çalışırdı. Bu Azərbaycan xalqının fiziki varlığı üçün təhlükə təşkil edirdi.

Müsəlman (Azərbaycan) milli korpusunun sovet qoşunlarının qarşısını almaq üçün kifayət qədər qüvvəsi yox idi. Bu Azərbaycan siyasi xadimlərinin kömək üçün Osmanlı imperiyasına müraciət etməsinə səbəb oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası DSPİHA 1048-ci fond, Siyahı №1, iş 40. vərəq 39.
2. Бельский, С. Революция 1917 года в Азербайджане. Хроника событий / С.Бельский, А.Манвелов. – Баку: Ист. Парт. Отд, УЦК и БК АКП /б/, – 1927.
3. Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции. – Оксфорд. Общество исследования Средней Азии. 1987, – 120 с.
4. Сеф, С. Революция 1917 года в Закавказье. (Документы и материалы) / С.Сеф. – Тифлис: Закнига, – 1927. – 391 с.
5. Süleymanov, M. Azərbaycan Ordusu / M.Süleymanov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 1998. – 487 s.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN GƏNCLƏRİN HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİ İŞİNDƏKİ ƏHƏMİYYƏTİ

Humay İsayeva

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

E-mail: maya-isayeva@rambler.ru

Açar sözlər: Müzəffər Xalq, Müzəffər Ordu, Müzəffər Ali Baş Komandan, Dəmir yumruq, Qarabağ Azərbaycanıdır!

Müasir cəmiyyətdə bir sıra güclü dövlətlərin ideoloji rəhbərləri tarixi faktları məqsədyönlü olaraq, saxtalaşdıraraq dünyada təhlükəli bir mənzərə yaratmışlar.

Demək olar ki, bu gün bəşəriyyət sonu görünməyən konfliktlər, ziddiyyətlər içində yaşayaraq, humanitar sivilizasiya dəyərlərinin həyat praktikasına yolunu kəsir.

Bunun nəticəsidir ki, dünyada separatizmin, ayrı seçkiliyin, ikili standartların, sosial ədalətsizliyin, dini dözümsüzlüyün, qondarma soyqırımı iddiasının və s. təhlükəli idealogiyaların dağıdıcı nəticələrini yaşamaqdaıyq. Bu baxımdan Azərbaycan dünyanın ən çox əziyyət çəkən ölkələri sırasındaıdır.

Faşizmin bəşəriyyətə vurduğı ölümcül zərbələr hamıya məlumdur. Erməni siyasi və dini “elitası”, yüzillərdir qatı faşist idealogiyasının daşıyıcısıdır. Onlar heç bir beynəlxalq hüquqa məhəl qoymadan, insanlar arasında faşizmi təlqin edirlər. Zori Balayanların, Silva Kaputikyanların, Köçəryanların, Sarkisyanların əməlləri bunun təsdiqidir. Erməni gəncləri “Daşnaksutyun”, “Asala”, “Hınçak”, “Sasna srer” və s. erməni terror təşkilatlarının idealogiyasıyla, habelə Njde, Dro, Androniklərin qaniçən ruhu ilə tərbiyyə edilir. Ermənilər nəyinki İrəvanda, hətta bir sıra qonşu dövlətlərdə öz faşistlərinə abidələr quraşdırıb. Dünyanın bütün bunlara olan münasibəti, yumşaq desək, təəcüb və təsüf yaradır.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, dünyada, o cümlədən Azərbaycanda, baş verən ictimai – siyasi hadisələr dəyişdikcə, gənclər qarşısında duran problemlər və onların həlli yolları da dəyişməyə başladı. Ölkəmizdə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən işlərin nəticəsi olaraq bu gün müasir Azərbaycan gəncliyi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycanın ordu quruculuğunu durmadan inkişaf etdirdi və etdirir. Bunun nəticəsi olaraq, 2020-ci il sentyabrın 27-dən Şanlı Ordumuz qırx dörd gün ərzində Vətən torpaqlarını nasist erməni işğalından azad etmişdir. Prezident İlham Əliyev, 25 sentyabr 2021-ci il tarixində, BMT tribunasında bütün dünyaya qətiyyətlə bəyan etdi ki, erməni faşizmi bir daha baş qaldırmağa cəhd edərsə onun başı, tərəddüd etmədən, qətiyyətlə əziləcək [1]!

Uzun illərdən bəri ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işi sahəsində apardığı siyasətinin gözəl nəticələri göz önündədir. Bu sahədə aparılan islahatlar daima dövlətimizin diqqət mərkəzindədir.

Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işində rəhbərliyin çevik siyasətinə misal olaraq, İkinci Qarabağ müharibəsinin qalibiyyətli nəticələrinin artıq 2021/22-ci tədris ilindən etibarən gənclərimizə tədris ediləcəyini də göstərməliyik.

Məlum olduğı kimi, sosial – siyasi amillər, idealogiya və təhsil, gənclərin dünyagörüşünə təsir edir. Gənclərimizin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işində əsas dəyərlər azadlığa, vətəndaş hüquqlarına, təşəbbüskarlığa, siyasi fəallığa qovuşmaq amalı olmalıdır.

Müasir dövrümüzdə dünyanın və ölkəmizin bütün sahələrinə sirayət edən informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) miqyası və əhəmiyyətini nəzərə almamaq mümkünsüzdür. Belə ki, onun imkanlarından məqsədlərimiz üçün səmərəli istifadə edilməzsə, bədxahlarımız tərəfindən hər zaman əleyhimizə istifadə ediləcəkdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Prezident İlham Əliyev, gənclər siyasətinin bütün sahələrində olduğu kimi, vətənpərvərliyin təbliğində də şəxsi nümunə göstərir. Şəxsi nümunə isə ən effektiv təbiiyə vasitəsi sayılır.

Azərbaycan Ordusunun ildırım sürətli “Dəmir yumruq” əməliyyatı bütün dünyanı heyran qoydu. Bu qalibiyyətli müharibənin təfəsilatları dünyanın ən güclü orduları tərəfindən öyrənilir. Azərbaycan Ordusunun Vətən müharibəsindəki döyüş strategiyası dünyanın hərbi elminə “XXI əsrin müharibə strategiyası” kimi daxil edilir. İnamlı deyə bilərik ki, II-ci Qarabağ müharibəsindəki tarixi qələbəmiz və minlərlə Mübariz İbrahimovların misilsiz igidliyi gənc nəslimizin vətənpərvərlik tərbiyyəsində əvəzsizdir [2].

Müasir mərhələdə gəncliyimizi separatizm, faşizm, şovinizm, nasizm, ekstremizm və s. kimi yad təsirlərdən qorumaq üçün ölkə rəhbərliyi aidiyyətli qurumlarla birgə fəal işlər aparır.

Beləliklə, məqsədyönlü dövlət gənclər siyasəti sayəsində vətənpərvər, tarixi və milli köklərə bağlı yüksək intellektualı, dövlət idarəçiliyində fəal iştirak edən, məsuliyyətli, milli və ümumbəşəri dəyərlərə bağlı Azərbaycan gəncliyi formalaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Prezident İlham Əliyevin rəsmi saytı [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/>.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ İNTONASIYA ÜSLUBİYYƏTİNƏ DAİR DAHA BİR BAXIŞ

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Rəna İsmayılova

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti

E-mail: rena111213@mail.ru

Açar sözlər: intonasiya, tabeli mürəkkəb cümlə, müasir, nitq intonasiyası, kommunikativlik.

Sintaktik vahidlərinin xarakteristikasının öyrənilməsi, intonasiya konturunun diapazon dəyişikliyi müasir linqvistikanın (sintaktik vahidin konstant və variantlılıq) problemlərindən biridir. Son zamanlar dilçilərin elmi yazılarında variantlılıq probleminə böyük diqqət yetirilir. Bununla belə, variantlılıq nəzəriyyəsinin əsas məsələləri olan variantlığın mümkün tiplərinin daha ətraflı təhlilə ehtiyacı var. Buna görə də dilin ayrı-ayrı səviyyələrində variantlılığın istənilən xüsusi aspektinin təhlili tək özü üçün deyil, həmçinin bütövlükdə dilin ümumi variant nəzəriyyəsinin işlənməsi üçün vacibdir.

Mürəkkəb cümlənin müxtəlif tiplərinin intonasiya quruluşunun öyrənilməsinə bir çox elmi işlər həsr olunmuşdur. Bu mənada tanınmış dilçi alimlərdən İ.P. Qriqoryev, A.Torsuyev və başqalarını misal göstərmək olar. Lakin bizcə, mürəkkəb cümlənin intonasiyasının bir çox xüsusiyyətləri hələ tam öyrənilməyib. Bu məqalənin məqsədi müasir İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya variantlarının bəzi cəhətləri haqqında fikir yürütməkdən ibarətdir. Ünsiyyət zamanı, tabeli mürəkkəb cümlələrin kommunikativ əhəmiyyətinin araşdırılmasına, ünsiyyətin bu və ya digər şəraitlərində onun mənasının dəqiqləşdirilməsi vasitəsinə xidmət edən intonasiya strukturu və ya invariantlarının öyrənilməsi əsas məqsəd kimi müəyyən oluna bilər.

İntonasiya invariantı yalnız intonasiyanın hərtərəfli öyrənilməsi – konkret şəraitdə intonasiya parametrlərinin fiziki, eksperimental, melodik, temporal, dinamik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında təyin oluna bilər. Məlum olduğu kimi, intonasiyaya həsr olunmuş əsərlərin əksəriyyətində dil materiallarının təsnifatı zamanı cümlənin sintaktik quruluşu əsas götürülmüş, dilin intonasiya quruluşu, sintaktik uyğunluğu və münasibətləri öyrənilmişdir. Bununla belə, bir çox nəticələrdə birbaşa və vasitəsiz əlaqə – sintaktik və intonasiya quruluşlarının qarşılıqlı əlaqəsi həmişə müşahidə olunmur. Belə ki, intonasiyanın növləri cümlənin sintaktik forması ilə bağlı olarkən ondan tam asılı olmur, onlar müxtəlif və dəyişkən olur. Bu vəziyyət tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya quruluşunun öyrənilməsinin vacibliyini gücləndirir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin müasir ingilis dili materialı əsasında tədqiqi müvafiq eksperimental materialın işə cəlb olunmasından ibarət olmalıdır. İntonasiya təhlili tədqiq olunan konstruksiyaların qrammatik xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı şəkildə aparılmalıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-sintaktik xüsusiyyətlərinin geniş ifadəsinin müəyyən edilməsində bu tipli mürəkkəb cümlələrdə intonasiya quruluşunun tədqiqatının eksperimental təhlili ilə əlaqəli şəkildə verilməlidir.

Hər bir konkret cümlə özünün səs tərkibi və heca strukturu ilə yanaşı müəyyən prosessual, yaxud intonasiya strukturu ilə də xarakterizə olunur. İntonasiya linqvistik bir anlayış kimi dilçilikdə əsasən iki mənada dar və geniş mənada izah edilir. Xarici dilçilikdə intonasiya anlayışı bəzi hallarda melodiya anlayışı ilə eyniləşdirilir. Xarici dilçilərin əksəriyyəti cümlə vurğusu və melodiyanı bir-birindən ayıraraq, onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər. İngilis və amerikan fonetistləri D.Counz, L.Armstrong və A.Uard, K.Payk, R.Kinqdon, A.Qimson və s. intonasiyanı səs tonunun dəyişməsi, başqa sözlə qalxması və yenməsi kimi izah edirlər.

Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə məşğul olmuş alimlərdən A.Axundov, Ə.Dəmirçizadə, S.Babayev, F.Veysəlli intonasiya anlayışını daha geniş mənada izah edirlər. Onlar intonasiya anlayışına yalnız melodiyanı deyil, cümlə vurğusunu, nitqin tempini, tembrini, fasiləni və s. komponentləri də daxil edir və intonasiyanı bu komponentlərin qarşılıqlı birliyi və mürəkkəb dəyişilməsi kimi izah edirlər.

Nitqin intonasiyası mürəkkəb bir anlayışdır. Onun funksiyaları da mürəkkəbdir. İntonasiyanın canlı nitqdəki ən mühüm xidməti onun sintaktik funksiya daşmasıdır. Bu funksiya vasitəsi ilə nitqimiz bütöv cümlələrə və sintaqmlara parçalanır. İntonasiya vasitəsilə müxtəlif xarakterli kommunikativ tipli cümlələr onların emosional çalarlarını ifadə edir. Onun daşdığı məna, ifadə tərz, danışanın mövcud şəraitə, mü sahiblərinə, söhbətin mövzusuna və s. asılı olaraq müxtəlif intonasiya tipləri yaranır. İntonasiyanın fizioloji-akustik xüsusiyyətləri onun qavranılan müxtəlif keyfiyyətlərini yaradır və onlar dildə müxtəlif cümlə tiplərini (nəqli, sual, əmr, nida) və növlərini ayırd etməyə imkan yaradır. Yəni, hər hansı bir xarici dil məzmunca başa düşülməsə də, intonasiyanın qavranılan məlum keyfiyyətlərinə görə həmin dildə tələffüz edilən cümlə tipini və ya növünü təyin etmək mümkündür. Nitq intonasiyasının funksional əlamətləri isə onun dildə ifadə etdiyi kommunikativ, cümlə tiplərini və növlərini, bu cümlələrin ifadə etdikləri modallıq, predikativlik emosionallıq, müəyyənlik və s. ilə təyin edilir. Məhz buna görə də bizcə belə mürəkkəb prosesi ifadə edə bilən intonasiya ilə tonu eyniləşdirmək olmaz. Ton intonasiyanın mürəkkəb konturunu təşkil edən mürəkkəb vasitələrdən yalnız biridir. İntonasiya isə tonun və ya melodiyanın, cümlə vurğusunun, tempin, tembrin və fasilənin mürəkkəb əlaqəsindən və qarşılıqlı təsirindən yaranan bir keyfiyyətdir. Cümlənin bu və ya digər bir kommunikativ tipə aid olması onun məzmunu və funksiyası ilə müəyyənləşir və canlı nitqdə leksik, qrammatik və müxtəlif intonasiya ünsürlərinin müəyyən qarşılıqlı təsiri sayəsində aydınlaşır [2, s.214].

Beləliklə, intonasiya komponentlərini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, şifahi nitqin akustik cəhətdən ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir. Deməli, canlı nitqin mühüm komponenti olan intonasiya melodiyanın (səs tonunun) yüksəlib-enməsindən, səs gücünün artıb-azalmasından, müxtəlif xüsusiyyətlərdə yaranan mürəkkəb bir dil hadisəsidir. Cümlənin və sintaqmın deyilişində bütün bu ünsürlər sıx surətdə qarşılıqlı və mürəkkəb bir əlaqədə çıxış edirlər. “İntonasiya bir ünsiyyət vasitəsi kimi dilin bir sahəsini təşkil edir. O, ünsiyyətin xarakteri ilə gerçəkliyin məzmunu və ya mətni ilə müəyyən edilir, cümlənin leksik tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir vəhdət şəklində təzahür edir” [1, s.10].

Məlumdur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında məna asılılığı daha çoxdur və bu asılılıq da onların aksent-melodik xüsusiyyətlərinə də ciddi təsir göstərir. Tabeli mürəkkəb cümlələri tədqiq edənlər eksperimental-fonetik tədqiqat nəticəsində bağlayıcılı və bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiya xüsusiyyətlərini də aşkar etməyə nail olmuşlar. Hər hansı bir problemin tədqiqi yalnız o halda keyfiyyətli və düzgün ola bilər ki, o müşahidələrə deyil, eksperimentə əsaslansın. Həç şübhəsiz ki, eksperimentin düzgün yerinə yetirilməsi sayəsində alınan nəticələr daha dəqiq və doğru olur.

İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında aparılan eksperimentlərin nəticələri və onların təhlili bizə hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələrin intonasiasında baş verən dəyişiklikləri, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etməyə imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Antipova, A.M. English intonation / A.M.Antipova – Moskva: – 1985. – 224 c.
2. Jones, D. An Outline of English phonetics/D.Jones. – Cambridge: –1957. –378 p.

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN POETİK DİLİNDƏ RƏNGLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Pərvin Abdullabəyova

Azərbaycan Texniki Universiteti

E-mail: pervin.abdullabeyova@mail.ru

Açar sözlər: bədiilik, dil, üslub, rəng, söz.

Təbiət və məişəti rənglərsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, bədii dil də onlarsız estetik gücünü azaldar. İnsan həyatı rənglərsiz mənasız olar. Təbiətdə ən çox və hamı tərəfindən sevilən çiçəklərdir. Bunun əsas səbəbi onların rənglərə malikliyidir. Rənglər insana zövq verən, onların həyat eşqini yüksəldən vasitələrdəndir. Rənglər o qədər böyük təsirə malikdir ki, bədii dilə də təsirsiz qalmayıb. Onlar üslubi keyfiyyət və əhəmiyyəti ilə dilin gözəlliyində əhəmiyyətli rolə malikdir. Bu baxımdan, Aşıq Ələsgərin dil-üslub xüsusiyyətləri diqqəti çəkir. Aşıq rənglər və onların çalarlarından yüksək sənətkarlıqla istifadə edərək bədii üslubun dəyərini artırmışdır. *Ağ, qara, qırmızı, ala, yaşıl, göy* aşığın ən çox müraciət etdiyi rənglərdir. Ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgər rənglərin üslub keyfiyyətlərinə diqqət edərək, onların məcaz anlamlarına üstünlük vermişdir.

Bədii dildə işlənmə aktivliyi ilə seçilən rənglərdən diqqəti daha çox çəkən ağ və qara rənglərdir. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında qara rəngin üslub məqamları çoxdur:

Zalım cəllad nə giribdi qəsdinə,
Xəbər verin övladına, dostuna.
Şahlar şahı sayə salsın üstünə,
Ələsgər tək baxtı qara dolansın [1, s.41].

Qara rəngin məcaz anlamı daha çox bədbəxtlik ifadə etməsi ilə bağlıdır. Bu mənada, aşağıdakı nümunə səciyyəvidir:

Dad sənin əlindən, çarxı-kəcmədar,

Günüm qara keçdi, işim ahu zar [1, s.41].

“Qaranlıq” sözünün kökündə qara rəngin adı dayanır. Bəzən bədii dildə, xüsusilə də klassik üslubda “qara”, “qaranlıq” əvəzinə bəzən fars mənşəli “tar” sözü işlənir. Bu anlamda, Aşıq Ələsgərin də dili xarakteridir:

Gövhər zibil oldu nadan yanında,

Dünya mana tara döndü, nə döndü [1, s.42].

Rövşən yollarımı tar eyləməynən [1, s.46].

Aşığın dilində “qara” sözünün ərəb mənşəli qarşılığı olan “siyah” sözünün işlənməsi məqamları da vardır:

Dar gərdəndə siyah zülfün hörübsən,

İnkar eləməynən, ilqar veribsən [1, s.43].

Aşıq Ələsgərin əsərlərinin dilində işlənən rənglərdən başqa, “Qırmızı”, “Yaşıldı, yaşıl” adlı əsərləri də vardır ki, onlar müəllifin poeziyasının rənglərin üslub çalarlarını göstərən maraqlı və orijinal qaynaqlardan biri olduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 400 s.
2. Mədətoğlu, A. Türklərdə rənglər və rəng anlayışı / Türkünstan, 24 fevral-02 mart. – 2013-cü il, – s. 14.
3. Təhmasib, M.H. Gözəllik nəğməkarı Aşıq Ələsgər / M.H. Təhmasib. – Bakı: Qızıl Şərq, – 1972. – 326 s.

TƏSVİRİ SƏNƏTİMİZDƏ AZƏRBAYCAN–YAPONİYA MULTİKULTURAL ƏNƏNƏLƏRİNİN ƏKSI

Emil Ağayev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində

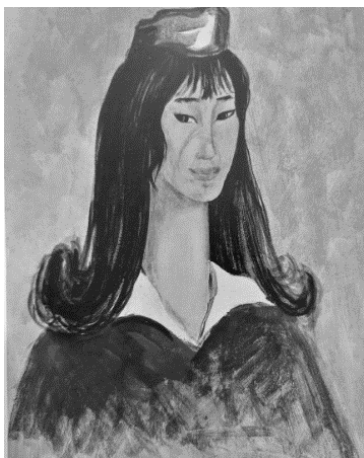
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji kolleci

E-mail: emilaghayev93@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, Yaponiya, multikulturalizm, təsviri sənət, ənənə.

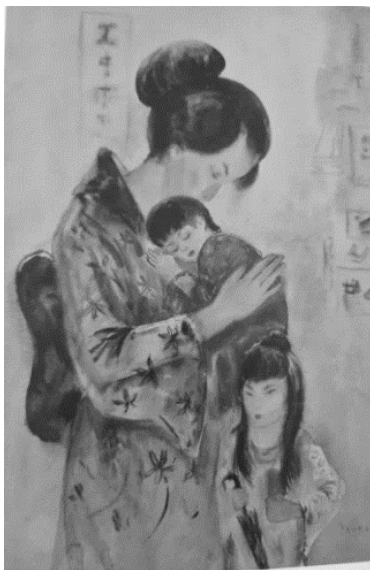
Multikultural ənənələrə daima dəyər verən ölkələrdən biri də Azərbaycandır. Bu dəyərlər bütün sahələrə, xüsusilə incəsənətimizin müxtəlif növlərinə öz təsirini göstərməkdədir. Ölkəmizin tanınmış rəssamları təsviri sənət tariximizin bütün mərhələlərində multikultural ənənələrə sadıq qalmışlar. Rəssamlarımızın xarici ölkələrə ezamiyyətə getməsi, həmin yerlərin adət-ənənəsi, geyim estetikası, tarixini öyrənməsi bütün deyilənlərə bariz nümunədir. Belə ölkələrdən biri öz tarixi mədəniyyəti ilə seçilən gündəyən Yaponiyadır. Multikultural baxışlar kontekstində Azərbaycan–Yaponiya adət-ənənələri, memarlıq, musiqi bir sözlə incəsənət tarixi inkişaf etmiş, digər mədəniyyətlərə də öz təsirini göstərmişdir.

Yaradıcılığında qadın mövzuna geniş yer verən Maral Rəhmanzadə xarici ölkələrə həsr edilən silsilə əsərlərində də yaradıcılıq ənənəsini pozmur. “Yapon qızı” (1970) (Şəkil 1) əsərində uyğunlaşan rəng qamması ilə seçilən gənc bir yapon xanım diqqət mərkəzindədir. Ənənəvi yapon ikonoqrafik tipajına portretdə riayət edilmişdir. Kompozisiyada qızın saçlarında, qara rəngin axıcılığında isə quaş texnikasından istifadə edilmişdir. Yapon qızı lirik baxışları ilə tamaşaçının diqqətini cəlb edir.

Şəkil 1. Maral Rəhmanzadə “Yapon qızı” (1970)
(karton, quaş)

Yaradıcılığında Yaponiya mövzusu ilə xüsusilə seçilən Elbəy Rzaquliyev gündoğan ölkənin rəng kodlarından daha çox istifadə etmişdir (Şəkil 2). 1962-ci ildə Yaponiya silsiləsinə daxil olan “Yağış” əsərində üç yapon gənc xanım milli ruhda işlənmişdir. Sulu boya texnikası yağışın və gündoğan ölkənin estetik baxışlarını açıqlayır. Yaponlar həmişə incəsənətə dəyər vermişlər. Bütün bu fikirləri xalq rəssamı gənc qızların rəsm dərslərinə yiyələnməsini “Emalatxana” adlandırdığı kompozisiyasında təqdim etmişdir. İnteryerdə yapon qızların saç, geyim və baxışları işıq-kölgə ilə eyniləşdirilmişdir. Elbəy Rzaquliyev bu silsiləyə daxil olan əsərlərində milli kimono geyimini üzərindəki rəngarəng ornamentlərlə vurğulayır. Gündoğan ölkənin təbiət simvolunu da sənətkar unutmur. Bu baxımdan perspektiv nəzəriyyənin üstünlük təşkil etdiyi “Fudziyama dağı” əsərini də qeyd etməliyik.

Şəkil 2. Elbəy Rzaquliyev “Yaponiya. Ana” (1962)
(kağız, sulu boya)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əfəndiyev, T. Elbəy Rzaquliyev / T.Əfəndiyev. – Bakı: Sərvət, Şərq-qərb 2013, – 104 s.
2. Ömərov, V. Azərbaycan-Yaponiya mədəni əlaqələri // “Səs” qəzeti. – 2014, 7 mart. – s. 15.

MILITARY MEDICINE / HƏRBİ TƏBABƏT

DÖYÜŞ TRAVMALARININ STRUKTURUNDA KƏLLƏ-BEYİN ZƏDƏLƏNMƏLƏRİNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ: DİAQNOSTİKA VƏ CƏRRAHİ MÜALİCƏ TAKTİKASININ SEÇİLMƏSİ (2016-CI İLİN APREL DÖYÜŞLƏRİ TƏCRÜBƏSİNDƏN)

polkovnik Çingiz Əlləzov

Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi Tibb Fakültəsi

Açar sözlər: kəllə-beyin, travma, cərrahi müalicə, diaqnostika, zədələnmə.

Son 20–30 il ərzində inkişaf etmiş ölkələrin hərbi-səhra cərrahlığı üzrə elmi tədqiqatlarının nəticələrinə görə lokal müharibələrdə döyüşçünün dəbilqə ilə təmi-

natı və istifadəsindən asılı olaraq kəllə-beyin yaralanmalarının 14–24%, ortalama 19%, eyni zamanda müştərək və kombinə olmuş zədələnmələrinin çoxluq təşkil etməsi, ağır yaralıların mütləq üstünlüyü dünya hərbi təbabətinin qarısında yeni vəzifələr qoymuş və müharibə qurbanlarına tibbi yardımın göstərilməsinin təşkilində yeni sistemin işlənilib hazırlanmasını zəruri etmişdir [1-5]. Bütün bunlara əsaslanaraq bizim bu işdəki məqsədimiz döyüş travmalarının strukturunda kəllə-beyin travmalarının yeri və əhəmiyyətinin, onların cərrahi müalicəsinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasının öyrənilməsidir.

2016-cı ilin 1–4 aprel tarixində olan döyüşlərdə döyüş travmaları qeydə alınmış, onlardan 7,5% döyüş travmaları (döyüşün gedişində silahın zədələyici amilinin birbaşa təsirindən yaranan travma), 92,5% odlu silah yaralanmaları olmuşdur. Yaralıların 66,9%-də qəlpə, 23,1%-də odlu silah (güllə) yaralanmaları müəyyən edilmişdir. Baş və boyunun odlu silah yaralanmalarına 23,5%, döş qəfəsi travmalarına 19,6%, qarın travmalarına 13,7%, yuxarı ətrafların travmalarına 23,9%, aşağı ətrafların travmalarına 32,4%, sinir sistemi zədələnmələrinə 14,9%, kəllə-beyin travmalarına 12,1% hallarda rast gəlinmişdir. Tədqiqata daxil olan sinir sistemi yaralanmaları 14,9% təşkil etmişdir: kəllə-beyin travmaları 81,25%, onurğa sütunu və onurğa beyini travmaları 16,7%), periferik sinirin zədələnməsi 2,9%. Sinir sistemi zədələnmələri arasında 54,2% təcrid olunmuş, 45,8% müştərək və kombinə olunmuş travmalar aşkarlanmışdır.

2016-cı ilin aprel döyüşlərində sinir sistemi travmalarına 14,9%, təcrid olunmuş, müştərək kəllə-beyin travmalarına isə 12,1% hadisələrdə rast gəlinmişdir. “Damage control surgery” prinsipinin əsas götürülməsi, yəni ixtisaslaşdırılmış həkim yardımının briqadalar üzrə bilavasitə döyüş əməliyyatları bölgələrinə yaxınlaşdırılması nəticəsində son lokal müharibələrdən fərqli olaraq uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Шавров, Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам // – Санкт-Петербург: Типография редакции периодического издания Министерство финансов, – 1911. – с. 59-61.
2. İbayev, V.Ə. ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi Beynəlxalq Hüquq Müstəvisində // – Bakı: “ELM”, – 2006. – s. 10-11.
3. Swietochowski, T. Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920 / T.Swietochowski – İstanbul: Bağlam, – 1988. – 26 s.
4. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Kitabxanası. – 2005. – 113 s.
5. Quliyeva, S. Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliğində Aprel döyüşlərinin rolu // – Bakı: – 2017. – s. 1-6.

MÜXTƏLİF LOKALİZASIYALI VƏ AĞIRLIQ DƏRƏCƏLİ DÖYÜŞ YARALANMALARİ ZAMANI İNKİŞAF EDƏN ÜRƏK-DAMAR SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİNİN KLİNİKİ GEDİŞ, ERKƏN DİAQNOSTİK VƏ MÜALİCƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

**tibb xidməti polkovnik-leytenantı Vəli Qaziyev¹,
tibb xidməti kapitanı Bəxtiyar Əliyev¹,
tibb üzrə fəlsəfə doktoru Rəna Şirvanova²**

¹Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi Tibb Fakültəsi

²Azərbaycan Tibb Universiteti

E-mail: aliyevb@mail.ru

Açar sözlər: müharibə, travma, yaralı, hipertoniya, ritm pozğunluqları.

Dünya ölkələri arasında ürək-damar xəstəliklərinin getdikcə artması, “cavanlaşması”, ölüm faizinə görə bütün nozoloji xəstəliklər sırasında birinci yerdə durması müasir səhiyyənin aktual problemlərindən biri sayılır. Dinc əhali arasında bu patologiyanın sürətlə artması onu həm də sosial problemə çevirmişdir. Mülki insanlardan fərqli olaraq döyüşən ordunun şəxsi həyati arasında ürək-damar sisteminin üzvi patologiyalarına az rast gəlinir. Bəşəriyyətin yarandığı vaxtdan bu günə qədər onu müşayiət edən müharibələr özləri ilə birlikdə güclü fiziki və psixosomasiyal gərginliklər, stresslər gətirir. Dinc dövrdə ordunun şəxsi həyati arasında ürək-damar sisteminin üzvi və funksional patologiyaları tənəffüs və həzm sistemi xəstəlikləri ilə müqayisədə nisbətən az rast gəlinir. Müharibə şəraitində isə rast gəlinən funksional xarakterli ürək-damar patologiyalar eyni zamanda kütləvi xarakter daşdığı üçün hərbi təbabətin aktual problemlərindən biri hesab edilir. Odlu silah yaralanmalarının lokalizasiyası, travmanın müddəti və ürək-damar sisteminin xəstəliklərinin yaranıb inkişaf etməsi arasında əlaqənin olması hələ keçən əsr müharibələrində müəyyən edilmişdir. Ürək-damar sisteminin funksional dəyişiklikləri yaralılarda müxtəlif dərəcədə ritm pozğunluqları, tranzitor blokadalar, paroksizmal taxikardiya və politop ekstrasistolialar şəklində təzahür edir. Yaralılarda labil nəbz, labil A/T, bradikardiya, hiperhidroz kimi vegetativ pozğunluqlar müşahidə edilir.

Müasir hərbi münaqişələr, lokal-regional müharibələrdə snayper və minatanların təbiiq yaralılarda daha çox kəllə-beyin travmalarının baş verməsinə səbəb olur.

Material və metodlar: yaralılarda ürək-damar sistemi xəstəliklərinin rastgəlmə tezliyinin öyrənilməsi məqsədilə Mərkəzi Hərbi Klinik Hospitalın kardiologiya bölməsində stasionar müalicədə 18–45 yaşında olan 95 yaralı arasında müşahidələr aparılmışdır. Müşahidələr 27.09.2020-ci il tarixdən 29.12.2020-ci il tarixədək olan müddəti əhatə etmişdir. Müşahidə müddəti 2 dövrə ayrılmışdır. 44

günlük müharibə (27.09.2020–08.11.2020) və müharibədən sonrakı dövr (09.11.2020–29.12.2020). Müharibə dövründə kardiologiya ölməsinə 64, müharibədən sonrakı mərhələdə 31 yaralı daxil olmuşdur.

Yaralılara laborator müayinələr, EKQ, ExoKQ, dopler ExoKQ müayinələri aparılmışdır. Müşahidədə olan yaralılardan 55 nəfər “Partlayış travması. Bədənin müxtəlif nahiyələrinin qəlpə yaralanmaları”, 13 nəfər “Barotravma. Qapalı kəllə-beyin travması. Baş beyin silkələnməsi”, 7 nəfər “Odlu silah yaralanması. Güllə yaralanmaları” diaqnozları ilə stasionar müalicədə olmuşlar. 20 nəfərdə isə müharibənin yaratdığı psixosomasiyalı gərginliklə əlaqəli yaranıb somatik xəstəliklər müəyyən edilmişdir.

Nəticə və müzakirələr: Yaralılarda rast gəlinən ürək-damar sisteminin patologiyaları hər bir dövr üçün ayrılıqda araşdırılaraq müqayisəli təhlili aparılmışdır. Qeyd olunan patologiyaların müharibə və ondan sonrakı dövrlər üzrə rast gəlmə tezliyi cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl. patologiyaların müharibə və ondan sonrakı dövrlər üzrə rast gəlmə tezliyi

Xəstələrin sayı	Döyüş patologiyaları							
	Partlayış travması (qəlpə yaralanması) və ondan sonrakı vəziyyət barotravma		Barotravma. Qapalı kəllə-beyin travması. Baş beyin silkələnməsi Barotravmadan sonrakı vəziyyət		Güllə yaralanmaları və ondan sonrakı vəziyyət		Ümumi xəstəliklər (ÜİX, Hipertoniya xəstəliyi, miokardit, ritm pozğunluqları, NSD və s.)	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Müharibə dövrü (n = 64)	44	68,8	6	13,6	5	7,8	9	14
Müharibədən sonrakı dövr (n = 31)	11	35,5	7	22,6	2	6,5	11	35,5

Aparılan təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müharibə dövründə müxtəlif dərəcəli döyüş travmalarının növləri (partlayış, barotravma, açıq və ya qapalı travmalar, güllə yaralanmaları və s) ilə ürək damar patologiyalarının yaranıb inkişaf etməsi arasında sıx əlaqə mövcuddur. Hipertoniya xəstəliyi rast gəlmə tezliyinə görə hər iki dövrdə üstünlük təşkil edərək, müharibə dövründə 7,8%, müharibədən sonrakı dövrdə 38,7% olmuşdur. Arterial təzyiqin yüksəlməsi daha çox barotravmalar zamanı qapalı kəllə beyin travmaları və baş beyin silkələnməsi nəticəsində baş vermişdir. Yaralıların 5,2%-də hipertoniya kriz epizodları qeyd edilmişdir. Müharibə dövrü üçün bu rəqəm 4,6%, müharibədən sonrakı dövrdə

isə 6,4% olmuşdur. Ürəyin işemik xəstəliyi hər iki dövrdə müvafiq olaraq 4,6%–6,5% təşkil etmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə 1 nəfər yaralıda ÜİХ. Keçirilmiş transmural infarktdan sonrakı kardioskleroz. ÜÇ. III mərhələ”, 2 nəfərdə “ÜİХ. Gərginlik stenokardiyası” diaqnozu müəyyən edilmişdir. Eyni diaqnozla 2 nəfər yaralı müharibədən sonrakı dövrdə hospitala daxil olmuşdur. Keçirilmiş infeksiyon – toksiki miokarditdən sonrakı vəziyyət müharibə dövründə yaralılarda müşahidə edilməmişdir. Müharibədən sonrakı dövrdə 4 yaralıda inkişaf edərək 12,9% təşkil etmişdir. Ritm pozğunları daha çox barotravmalar zamanı baş vermişdir. 2 nəfər yaralıda WPW sindromu müəyyən edilmişdir (2,1%). Ürək ritminin mədəcik ekstrasistolası tipli pozulması müharibədən sonrakı dövrdə daxil olan yaralılarda aşkar edilərək 16,1% təşkil etmişdir.

Torpaqlarımızın azadlığı uğrunda gedən II Qarabağ müharibəsində döyüşən hərbiçilərimizdə olan psixi-mənəvi ruh yüksəkliyi ağır funksional pozğunluqların yaranmasına mane olmuşdur. 44 gün davam edən müharibədə hərbi qulluqçularda daha çox snayper, qəlpə yaralanmalarının olması yaralılarda kəllə beyin travmaları ilə əlaqədar ürək-damar sisteminə funksional pozğunluqların inkişafına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, müharibələr, hərbi konfliktlər zamanı ordunun şəxsi heyətinin məruz qaldığı fiziki, psixosomasiyal gərginliklər ürək-damar sisteminin funksional pozğunluqlarına gətirib çıxarır və bu patologiyaların kütləvi xarakter daşması hərbi təbabətin aktual problemlərindən biri hesab edilir.

İkinci Qarabağ döyüşlərində böyük ruh yüksəkliyi ilə döyüşən hərbi qulluqçular arasında rast gəlinən ürək-damar sisteminin funksional pozğunluqlarının əsas səbəbi snayper, minaatanların tətbiqi nəticəsində baş verən kəllə-beyin travmaları olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Опыт Советской медицины в Великой Отечественной Войне 1941-1945 гг. / Москва: Медицина, 1952. Том 21-22. – с. 21-26.
2. Борисенко, А.П. Поражения сердца при травматической болезни / – Москва: Медицина, – 1990. – 192 с.
3. Гайдук, С.В. Диагностика первичных и вторичных повреждений миокарда при травматической болезни: / автореферат. дис. канд. мед. наук. – СПб., 2001. – 28 с.
4. Голиков, А.П., Борисенко, А.П. Травмы сердца. В кн.: Руководство по кардиологии / Под ред. Е.И.Чазова. – Москва: – 1982. – Т.3. – с. 450-465.

GƏNC HƏRBÇİ XƏSTƏLƏRDƏ ARTERIAL HİPERTENZİYANIN YAYILMASI VƏ QEYRİ-SPEŞİFİK İLTİHAB MARKERLƏRİ İLƏ ƏLAQƏSİNİN TƏDQIQI

tibb xidməti mayoru İlahə Abdurahmanova

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

Açar sözlər: ürək-damar xəstəlikləri, miokard infarktı, insult, koronar arter xəstəliyi.

Yetkin və yaşlı əhali arasında qan təzyiqinin tez-tez yüksəlməsi halları müşahidə olunduğuna görə arterial hipertenziya günümüzdə də ürək-damar xəstəliklərinin ən vacib risk faktoru olaraq öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Gənc hərbiçilər arasında arterial hipertenziyanın həm yayılması, həm klinik idarə olunmasına dair kifayət qədər dəlillər yoxdur, çünki, əsasən, koronar arter xəstəliyi, miokard infarktı, insult və ürək çatışmazlığı kimi xəstəliklər daxil olmaqla digər hipertenziya ilə əlaqədar ürək-damar xəstəliklərinin ağırlaşmaları yetkin və yaşlı insanlar arasında daha çox rast gəlinir. Bu səbəbdən gənc hərbiçilərdə yüksək qan təzyiqinin səviyyələrinin klinik təsirlərinin araşdırılması zərurət yaradır. Son dövrlərdə elmi ictimaiyyətin ürək-damar xəstəliklərinin gəncəşməsinə münasibəti xeyli dəyişilmişdir və yüksək qan təzyiqi müşahidə olunan hərbiçilərdə hipertenziyanın əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi və mövcud yarana biləcək risk faktorlarının öncədən aşkarlanması, onların hipertenziyanın inkişafında, ürək-damar xəstəlikləri ağırlaşmalarının yaranmasında prediktor ola biləcəyinin nəzərə alınması ön plana çıxarılmışdır.

Gənc hərbiçilərdə hipertenziyanın dəqiq yayılmasının qiymətləndirilməsi bir qədər çətindir, çünki mövcud məlumatlar yaş sinifləri, etnik mənsubiyyət, arterial təzyiqin (A/T) ölçülmə metodologiyası (auskultativ, manual, elektron və s.), mövcud arterial təzyiqin ölçmə sayı, vaxtı, tədqiqat populyasiyasının ambulatoriyaya müraciət etmələrinin sayı, müntəzəmliyi və s.-dən təsirlənir.

Araşdırmalarımıza görə vəziyyətdən asılı olamaraq (hərbi hissənin yerləşmə ərazisi, iqlimi, qidalanma şərtləri, xidmət növü və s.) hər beş nəfərdən birinin arterial hipertenziyadan əziyyət çəkdiyi təxmin edilir. Bir çox tədqiqatlarda gənc hərbiçilərdə (20–39 yaş) hipertenziya nisbəti 4,4% ilə 14,1% arasında dəyişir.

Mövcud elmi tədqiqat işi üçün 25–45 yaş arasında olan 1300 hərbiçi cəlb etdik. Tədqiqatın məqsədlərindən sayılan bu göstəricilərin dəyərləndirilməsi bizə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində xidmət edən hərbiçilərdə arterial hipertenziyanın yayılma dərəcəsinin qiymətləndirilməsinə zəmin yaratdı. Bu nəticələr onu göstərdi ki, 25–45 yaş arası olan gənc hərbiçilərdə arterial hipertenziyanın yayılma dərəcəsi ortalama 7,8% təşkil edir.

Hipertenziyanın patogenezinə iltihabın rolu müasir dövrümüzdə daha dərin öyrənilir. Əvvəlki tədqiqatlarda hipertenzialı xəstələrdə normal populyasiya ilə müqayisədə qeyri-spesifik iltihab markerlərinin daha yüksək olduğu bildirilmişdir.

İltihabın əsas göstəricisi olan serum CRP və hs-CRP səviyyələrinin hər cür hipertenziyada yüksək olduğu və bu markerlərin α -TNF və İL ailəsinin digər iltihab markerləri ilə əlaqəli olduğu da göstərilmişdir.

Bu tədqiqatların metodologiyasını nəzərə alaraq yetkin və yaşlı populyasiyada iltihab göstəricilərinin artması göstərilərsə də, xüsusilə gənc hərbiçi populyasiyasında rast gəlinən arterial hipertenziyanın patogenezinə qeyri-spesifik iltihab markerlərinin təsiri indiyədək tam öyrənilməyib və araşdırılmayıb. Hazırda davam edən tədqiqat işimizin digər məqsədi gənc hərbiçilərdə qeyri-spesifik iltihab markerləri ilə lipid profil göstəricilərinin arterial hipertenziya ilə arasındakı əlaqənin araşdırılmasıdır. Ehtimallarımıza görə qeyri-spesifik iltihab markerləri və lipid profil göstəriciləri ilə aterosklerozun inkişafı və koronar damar zədələnmələri arasında da sıx əlaqə mövcuddur. Gələcək məqalə və tezislərimizdə bu barədə ətraflı məlumatlar paylaşacağıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Katz, M.L., Guo, Z., Laffel, L.M. Management of Hypertension and High Low-Density Lipoprotein in Pediatric Type 1 Diabetes // J Pediatr. – June 2018 (197). – p. 140-146.
2. Tran, D.M., Zimmerman, L.M. Cardiovascular risk factors in young adults: a literature review // J Cardiovasc Nurs., – Jul-Aug 2015. 30(4). – p. 298-310.

VƏTƏN MÜHƏRİBƏSİNDƏ HƏRBİ QULLUQÇULARDA MÜŞAHİDƏ OLUNAN SÜMÜKLƏRİN ODLU SİLAH SINIQLARI

tibb xidməti mayoru Fariz Məmmədov

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası

E-mail: mammadovfariz@gmail.com

Açar sözlər: odlu silah, partlayış, sümük, sınıq, patologiya

Vətən müharibəsi zamanı odlu silah xəsarətləri almış hərbi qulluqçuların təhlili göstərir ki, əvvəlki müharibələrlə müqayisədə müasir müharibələrdə xəsarət alan və həlak olanların sayı, həmçinin xəsarət alanların zədələrinin ağırlıq dərəcəsi kəskin artmışdır. Çoxqəlpəli odlu silah sınıqlarının yüksək tezliyi müasir döyüş sursatlarının dağıdıcı xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hətta bəzi hallarda gülənin birbaşa təsiri olmadan da sümüklərin sınması müşahidə olunur. Nəzərə al-

maq lazımdır ki, bəzən aşağısürətli silahlardan atəş nəticəsində və ya sürəti azalmış mərmilərin təsirindən sümüklər sınır. Odlu silah zədələnmələrinin 1/3 hissəsindən çoxunda birbaşa və ya dolayı yolla sümük sınıqları müşahidə olunur. Xüsusilə, kəllə və fəqərə sümüklərinin sınıqları həyat üçün təhlükəli hesab edilir, yuxarı və aşağı ətrafların uzun borulu sümüklərinin sınıqları tez-tez əlilliyə səbəb olduğundan döyüş qabiliyyətinin azalmasına təsir edir. Dinc dövrdə güllə zədələnmələrinə daha çox təsadüf edilsə də, müharibə dövründə qəlpə zədələnmələri üstünlük təşkil edir. Həmçinin dinc dövrdə 30–40% müharibələr zamanı isə 60–70% hallarda sümük sınıqlarına təsadüf olunur [1]. Mərminin çəkisindən, çapından, formasından, sürətindən, silahın yivlərindən, atəşin məsafəsindən asılı olaraq müxtəlif zədələnmələr əmələ gəlir. Silahın mərmiyə verdiyi sürət və mərminin xüsusiyyətləri xəsarət üçün əhəmiyyətli olsa da, xəsarətin əlamətlərini həmin silaha əsasən təyin etmək mümkün deyil. Yüksəksürətli mərmii ilə sürəti azalmış mərmii eyni zədə törətmir. Çünki toxumalara ötürülən enerji mərminin çəkisi və sürətli ilə birbaşa əlaqəlidir. Lakin mərminin enerjisinin toxumalara ötürülməsi yara kanalının uzunluğundan da asılı olur. Zədələnmənin həcmi mərminin nüfuz etdiyi toxumanın parçalanma dərəcəsiindən və yara kanalı boyunca yaranan müvəqqəti və ya daimi boşluğun törətdiyi şok dalğalarının toxumalarda əmələ gətirdiyi dəyişikliklərdən asılı olaraq dəyişir. Yüksəksürətli mərminin təsiri zamanı aşağısürətli güllədən fərqli olaraq, sınan və qəlpələnən sümüklərin ikincili təsiri nəticəsində daha çox zədələnmə əmələ gəlir. Həmçinin mərmii steril olmadığından yaraya bir çox mikrob gətirir. Xüsusilə də müvəqqəti pulsasiya edən boşluq, yaratdığı mənfi təzyiq hesabına çirklı paltar hissələrini, tükləri, müxtəlif mikrobları və s. giriş və çıxış dəliyindən yara kanalına çəkir [2]. Xəsarət alanların əsas şikayətləri ağrı, ətraflarda deformasiya, qanaxma, hissiyyat pozğunluğu, yüksəksürətli odlu silahla zədələnmə nəticəsində toxumadaxili ödem və s. olur. Əsas müayinə üsulları hadisə yerində vizual baxış, əllə yoxlama, tibb müəssisələrində isə əlavə olaraq rentgen, KT, dopler USM-dir. Bu müayinələr vasitəsilə, həmçinin kor zədələnmələrdə mərminin yerini, sümüklərdəki sınıqların xarakterini, daxili orqanlardakı zədələri təyin etmək mümkündür. Çanaq və ya onurğanın aşağı seqmentlərinin sınıqlarında bağırsaqların zədələnməsi riski yüksək olduğundan KT müayinəsinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Geniş kontaminasiyaya məruz qalmış yaraların birincili cərrahi işlənməsi gecikdirilmədən aparıldıqda effektiv olur və bu növ yaralara qulluq açıq sınıqların müalicəsi qaydalarına əsasən aparılır. Zədələnməmiş ətrafların müvəqqəti stabilizasiya və ya immobilizasiyası əlavə zədələrin yaranmasının qarşısını alır. Ətrafların odlu silah yaralarında sümüklərlə yanaşı damar, sinir, əzələ zədələnmələri də aşkar olunur. Əsasən də yüksəksürətli mərmilərin təsirindən yaranan şok dalğası və sınan sümük fraqmentləri neyrovaskulyar zədələnmələrə səbəb olur. İki, bəzən üç proyeksiyalı rentgenoloji müayinə sınıqları və mərmii hissələrini təyin etmək

üçün əlverişli vasitədir. Odlu silah sınıqları lokalizasiyasına, qəlpələnmə dərəcəsinə, oynağa yaxınlığına və əlaqəsinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Sınıqlar xüsusiyyətlərinə görə də köndələn, çəp, boylama, spiralvari, ziqzaqvari; sınıq fraqmentlərinin yerini dəyişib-dəyişməməsinə görə yerini dəyişən və ya dəyişməyən; qəlpələrinin sayına görə müxtəlif cür təsnif olunur. Sınığın sümükdəki lokalizasiyadan əlavə sınıq xəttinin uzandığı yerlər də qeyd olunur. Lakin bu təsnifatların heç biri ehtiyaca tam olaraq cavab vermir. Odlu silah zədələnmələrində sümüklərin qəlpələnməsi küt travmalarla müqayisədə daha çox olur. Sınıqlarda yerdəyişmənin olması və qəlpələnmənin həcmindən təyini, müalicə baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin zədələrin sağlamlığında sümüyün lokalizasiyası və şəxsin yaşı böyük rol oynayır. Adətən sümüklərin odlu silah zədələnmələri geniş həcmdə yumşaq toxumaların zədələnməsi ilə müşayiət olunur ki, bu da müalicədə müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Əvvəlki dövrlərdə qan təchizatının pozulmaması və infeksiyaləşmənin olmaması üçün ilkin mərhələdə sınıqlar immobilizasiya olunmurdu. Hazırda isə əvvəlki fikirlərin əksinə olaraq massiv zədələnmə olmayan açıq sınıqların müalicəsində minimal invaziv cərrahi işlənmə ilə yanaşı erkən immobilizasiya tətbiq edilir və yaxşı nəticə verir. Retrospektiv araşdırmalar erkən immobilizasiyanın xəstələrdə ağırlaşmaların əmələ gəlməsinin və xəstəxanada qalma günlərinin azalmasına səbəb olduğunu göstərir, həmçinin ağır dərəcəli sınıqlarda qapalı intramedulyar millərlə müalicəsinin nəticələrinin qapalı sınıq müalicələrindən fərqli olmadığı məlum olur [3]. Gecikmiş müalicə və uzun çəkən hərəkətsizlik oynaqların funksiyalarına mənfi təsir edir. Oynağa qədər uzanan və ya oynaqdaxili sınıqlarda birincili cərrahi işlənmə ilə yanaşı oynaqın anatomik təhlükənin saxlanması xüsusi həssaslıq göstərmək lazımdır. Sınıqların aşkar olunması geciksə belə oynaqların anatomik təhlükəsi erkən müddətdə təmin edilməlidir. Aşağı sürətli odlu silah zədələnmələrində sınan uzun borulu sümüklərdə sadə birincili cərrahi işlənmə və qapalı, intramedulyar osteosintez geniş tətbiq olunur. Lakin yüksək sürətli odlu silah zədələnmələrində standart müalicə hələ də tam dəqiqləşdirilməmişdir. Uzun borulu sümüklərin distal və proksimal sınıqlarında immobilizasiya problemləri, millərin infeksiyaləşməsi, bitişmənin gecikməsi və ya olmaması, oynaq hərəkətlərinin məhdudlaşması kimi səbəblərə görə intramedulyar osteosintezi əvəz edən alternativ müalicə üsulları üzərində araşdırmalar aparılır [4]. Ağır zədələnmələrdə eksternal fiksatorlardan istifadə edilir. Bu uzunmüddətli müalicənin seçiminə qədər məqsədəuyğun üsuldur. Eksternal fiksasiyanın avantajı sadəcə texniki cəhətdən asanlıq deyil, qısa müddət sonra hərəkət etməyə imkan verməsi və yaranan müşahidə edilməsi, yumşaq toxumalardakı defektlərin bağlanma bilməsidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən hospitallarda ekstramedulyar osteositezdən və eksternal fiksatorlardan geniş istifadə edilir ki, bu da cərrahi müdaxilənin minimallaşdırılmasına, sümüklərin qan təchizatının pozulmamasına, sınıq hematomasının boşaldılmasına imkan verir. Çoxqəlpəli sınıqlarda qreft istifadə etməklə müalicə aparılarsa

da bu zaman sağalma müddətində azalma müşahidə edilməməklə yanaşı yumşaq toxumalara əlavə zədənin verilməsi nəticəsində digər ağırlaşmaların ola biləcəyi də məlum olur. Buna baxmayaraq, defekt böyük olan sınıqlarda greft istifadə edilməsi vacib olur.

Bütün sınıqlarda olduğu kimi odlu silah sınıqlarında da ağırlaşmaların olması gözləniləndir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, hələ də bud sümüyünün odlu silah sınıqları 31%, baldır sümüklərin sınıqları isə 41% halda ciddi ağırlaşma olan osteomielit ilə fəsadlaşır [5]. Vaxtında düzgün müayinə və müalicə aparılırsa bunların çoxunun qarşısını almaq mümkündür. Ədəbiyyatlarda odlu silah zədələnmələri zamanı əmələ gələn ağırlaşmalar bioloji və mexaniki olmaqla iki qrupa bölünür. Bioloji ağırlaşmalara damar və sinir zədələnmələri, infeksiyalashma, bitişmənin gecikməsi, yalançı oynaqın əmələ gəlməsi; mexaniki ağırlaşmalara deformasiyalar, hərəkət məhdudluqları, kontrakturalar, ətrafların qısalması aiddir [6]. Təəssüf ki, xəsarət alan şəxslərin adlarına tərtib edilmiş xəstəlik tarixləri öyrənilərkən məlum oldu ki, yaralıların müalicəsi zamanı ən çox rast gəlinən ağırlaşmalar erkən dövrdə artrit və odlu silah osteomielitləri, zəif gedişli konsolidasiya və yalançı oynaq, ətrafların kəskin işemiyası, xroniki osteomielit, anaerob infeksiyanın qoşulması, yara sepsisi və pnevmoniyadır. Ümumilikdə, 4–5% yaralılarda ağırlaşma yaranır. Bu isə müasir odlu silah zədələnmələrinin ağırliq dərəcəsini bir daha təsdiqləyir.

Müharibə şəraitində ətrafların odlu silah sınıqları zamanı zədələnmənin başlanğıc dövründə xüsusən də həkiməqədərki və ilk həkim yardımı mərhələlərində mümkün ağırlaşmaların profilaktikasını təkmilləşdirməklə bu kateqoriya yaralıların müalicəsinin nəticələrini yaxşılaşdırmaq mümkündür. Sümük sınıqlarında sağlamanın əsas amili ətraf yumşaq toxumaların zədələnməsinin həcmidir. Odur ki, müalicədə yumşaq toxumaların zədələnmələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Aşağı sürətli mərmilərin törətdiyi zədələnmələrdə sadə cərrahi işlənmə və minimal invaziv üsullarla erkən immobilizasiya kifayət edir. Massiv yumşaq toxuma zədələnmələri olan xəsarətlərdə yara işləndikdən sonra immobilizasiya üçün cərrahi müdaxilənin gecikdirilməsi tövsiyə olunur. Uzun borulu sümüklərin zədələnmələrində mümkün qədər eksternal fiksatorlardan istifadə edilməlidir. Müasir döyüş zədələnmələri zamanı rast gəlinən irinli ağırlaşmaların çoxluğu bilavasitə müxtəlif mərhələlərdə göstərilən tibbi yardım zamanı yol verilən nöqsanlar və eyni zamanda bəzi sümüklərin anatomik strukturlarının ağır dərəcədə zədələnməsi ilə üzvi surətdə bağlı olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Gugala, Z., Lindsey, R.W. Classification of gunshot injuries in civilians // – Washington: Clinical Orthopedics Journal, – 2013. №408, – p. 65-81.
2. Uzar, A.İ., Ögünç, G.İ., Özer, M.T. Penetrant ateşli silah yaralanmalarında yara balistiği // – Ankara: Güvenlik bilimleri dergisi, – 2019. C.8, Sayı 2, – s. 53-77.

3. Russell, G.V. Complicated femoral shaft fractures / G.V.Russell, P.J.Kregor, C.A.Jarrett [et al.] // – Memphis: Orthopedic Clinics of North America, – 2012. № 33 (1), – p. 127-42.

4. Özer, M.T. Yüksek Kinetik Enerjili Ateşli Silah Yaralanmalarında Yara Balistiği ve Cerrahi Tedaviye Yansımaları // – Ankara: Okmeydanı Tıp Dergisi, – 2017. № 33, – s. 40-47.

5. Long, W.T. Grading system for gunshot injuries to the femoral diaphysis in civilians / W.Chang, E.W.Brien // – Lippincott: Clinical Orthopaedics and Related Research, – 2016. № 408, – p. 92-100.

6. Dickson, K. Outpatient management of low-velocity gunshot-induced fractures / K.T.Dickson, S.Watson, C.Haddad [et al.] // – Schwandorf: Journal of Orthopedics, – 2011. № 24 (10), – p. 951-954.

VƏRƏM XƏSTƏLİYİNİN MÖVSÜMLÜYÜNÜN HƏRBİ XİDMƏT MÜDDƏTLƏRİNDƏ TƏZAHÜRÜNÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arif Atakişiyev, Ziya Vəliyev, tibb xidməti mayoru Saleh Əhmədov

Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi Tibb Fakültəsi

E-mail: saleh603@mail.ru

Açar sözlər: hərbi qulluqçu, hərbi xidmət müddəti, vərəm xəstəliyi, fəsilər, mövsümlilik əmsali.

Hərbi qulluqçular arasında mövsüm amillərinin rolunu düzgün qiymətləndirməklə profilaktik və əkspepidemik tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq mümkündür. Məlum olduğu kimi, müvafiq qanunvericiliyə əsasən həqiqi hərbi xidmətə çağırış ildə dörd dəfə həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər fəsilə uyğun olaraq hərbi kollektivlərin gənc əsgərlər hesabına yenilənməsi baş verir. Daha dəqiq desək, hər fəsildə bir dəfə (qış fəslində – yanvar ayında, yaz fəslində – aprel ayında, yay fəslində – iyul ayında və payız fəslində – oktyabr ayında) həqiqi hərbi xidmətə çağırış olur. Hərbi kollektivlərin yeni çağırışçılar hesabına yenilənməsi ali təhsilli məzunların orduya daxil olması ilə əlaqədar daha çox iyul ayına təsadüf edir. Payız-qış aylarında insanın humoral immunitetinin aşağı olması bu fəsillərdə hava-damcı infeksiyalarının artmasına səbəb olur. Soyuq aylarda hərbi qulluqçuların təlim və tədris məşqlərinin daha çox qapalı məkanlarda keçirilməsi vərəm infeksiyanın ötürülmə riskini artırır. Epidemioloji təhlil göstərir ki, vərəm törədicilərinin coğrafi və iqlim şəraitindən asılı olaraq mövsümlilik təzahürləri dəyişkən xarakter daşıyır.

Mövsümlilik (faizlə) konkret ayda xəstələnlərin sayının bir neçə il müddətində xəstələnlərin ümumi sayına nisbəti kimi müəyyənləşdirilir:

$$M = \frac{B \cdot 100}{U_s} \% . \quad (1)$$

Burada, M – mövsümillik əmsalı, B – mövsüm aylarında xəstələnənlərin sayı, U_s – tədqiqat müddətində xəstələnənlərin sayıdır [1; 2; 3; 4; 5].

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, tədqiqat işində 2009–2018-ci illərdə hərbi qulluqçular arasında vərəmlə xəstələnmə fəsillər və xidmət müddətləri üzrə qruplaşdırılmışdır (Cədvəl) [6].

Cədvəl. 2009–2018-ci illərdə hərbi qulluqçular arasında vərəmlə xəstələnmənin fəsillər və xidmət müddətləri üzrə qruplaşdırılması

Tədqiqat müddəti	Xidmət müddətləri	İlin fəsillərində vərəmlə xəstələnmə sayı				Cəmi
		Yaz	Yay	Payız	Qış	
2009–2018-ci illər	0 – 3 ay	77	127	138	120	462
	3 – 6 ay	72	64	93	103	332
	6 aydan çox	242	241	318	295	1096

Vərəmlə xəstələnməyə yaz fəslində 391, yay fəslində 432, payız fəslində 549, qış fəslində 518 nəfərdə rast gəlinmişdir. Mövsümlilik əmsalından istifadə etməklə hərbi qulluqçular arasında vərəmlə xəstələnmə hallarının payız-qış mövsümünə uyğun rastgəlmə tezliyi aşağıdakı kimi təhlil edilmişdir:

$$\begin{aligned} \text{Payız – qış fəslində mövsümlilik əmsalı} &= \frac{549 + 518}{391 + 432 + 549 + 518} \cdot 100\% \\ &= 56,45 \% \end{aligned}$$

Tədqiqat müddətində hərbi xidmətin ilk 3 ayında vərəm xəstəliyi 462 nəfərdə (yaz fəslində 77, yay fəslində 127, payız fəslində 138, qış fəslində isə 120 nəfər), 3–6 ayında 332 nəfərdə (yaz fəslində 72, yay fəslində 64, payız fəslində 93, qış fəslində 103 nəfərdə), 6 ayından sonrakı müddətdə isə 1096 nəfərdə (yaz fəslində 242, yay fəslində 241, payız fəslində 318, qış fəslində 295 nəfər) aşkarlanmışdır [6].

Beləliklə,

1. Xidmət müddətləri üzrə vərəmlə xəstələnmənin rastgəlmə tezliyi:

6 aydan çox hərbi xidmət edənlər > ilk 3 ay hərbi xidmət edənlər > 3–6 ay hərbi xidmət edənlər

2. Hərbi qulluqçular arasında vərəm xəstəliyinin payız-qış fəsilləri üzrə rastgəlmə tezliyi daha yüksək olmuş və mövsümlilik əmsalı 56,45% təşkil etmişdir.

3. Vərəmlə xəstələnmənin rastgəlmə tezliyi xidmət müddətlərində:

6 aydan çox hərbi xidmət edənlər – payızda, ilk 3 ayda hərbi xidmət edənlər – payızda, 3–6 ay hərbi xidmət edənlər isə qış mövsümündə daha yüksək olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. Azərbaycan Tibb Universiteti. Hərbi terapiyanın əsasları / – Bakı: – 2004, – s.154
2. Kazımov, S.G., Dadaşov, E.İ., Süleymanov, Ş.N. Yoluxucu xəstəliklərdə mövsümlilik // Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində Tibb Fakültəsinin yaradılmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Təbabətin aktual problemləri 2019” beynəlxalq elmi-praktik konfrans, – 18-19 aprel, – 2019, s. 248, 366.
3. Belyakov, V.D. Hərbi gigiyena və epidemiologiyadan dərş vəsaiti / V.D.Belyakov, J.Q.Juk. – Bakı: Maarif, – 1987, –368 s.
4. Azərbaycan Tibb Univesiteti Hərbi Tibb Fakültəsinin Tibbi profilkatika kafedrası.Hərbi epidemiologiya / – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2004.
5. Ağayev, İ.Ə. Epidemiologiya / İ.Ə.Ağayev, X.N.Xələfli, F.Ş.Tağıyeva. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat Evi, – 2012. – 728 s.
6. Mirzəyev, F.B., Əhmədov S.B. Hərbi qulluqçu arasında vərəm epidemik proesinin mövsümliliyi // V.Y.Axundov adına ETTPI elmi əsərləri. – Bakı: – 2019. (12), – s. 157-163.

POSTCONCUSSION SYMPTOMS AND COGNITIVE DISORDERS AMONG MILITARY PERSONNEL AFTER CONCUSSION COMBINED WITH ACUBAROTRAUMA

Andrii Shvets¹, Yuriy Podolyan²

¹*Ukrainian Military Medical Academy*

²*Military Medical Clinical Center of the Western Region*

E-mail: shvetsandro@gmail.com

Keywords: postconcussion syndrome, traumatic brain injury, cognitive functions, acubarotrauma.

The experience of the armed conflict in Eastern Ukraine showed that mine injuries often cause comorbidity of pathology. First of all, these are traumatic brain injuries, which are combined with auditory analyzer damage [1]. A significant number of victims had complex symptoms of psycho-neurological disorders, considered in the framework of post-traumatic encephalopathy [2; 3]. In their structure, great importance is attached on the one hand to cognitive disorders, and on the other – disorders of the auditory analyzer, which significantly contribute to the development of social and domestic maladaptation [4; 5].

Comprehensive research on the comorbidity of mine injuries in NATO countries is being conducted in fragments. They are mostly aimed at isolating pathological symptoms and their diagnosis in case of concussion, or ear

barotrauma, or stress-associated mental health disorders. Therefore, the study of psychophysiological characteristics as integral markers of the functional state of combatants is relevant especially in the acute period of injury.

The purpose of the research is to investigate the restoration features of postconcussion symptoms and cognitive disorders based on the dynamics of the psychophysiological characteristics of combatants who received brain concussion and acubarotrauma in the acute period.

The study was based on examination of 43 members of the armed forces (average total time of stay in combat zone 15.5 ± 2 months) with an average age of 32 ± 1.3 years who received a mild traumatic brain injury (concussion) during 2019 and treated at the military mobile hospital (66.7% of them had acubarotrauma). The manifestations of postconcussion symptoms have been evaluated and analyzed using a modified questionnaire by K. Ciceron [6] and a Hospital anxiety and depression scale (HADS) [7].

The prevalence of acubarotrauma characteristic was determined among the wounded servicemen – participants of ATO (JFO) who had a concussion and were hospitalized in a military mobile hospital, and their structural changes after treatment, characterized by a significant improvement in all studied data – dysfunction of the auditory analyzer, as well as cognitive and affective disorders, anxiety, depression, somatic, sensory disturbances, inherent their faces with a concussion have been assessed.

The presence of a significant correlation (γ -criterion) between of acubarotrauma presence and post-contusion manifestations has been revealed. Thus, the manifestations of anxiety before and after treatment had a negative relationship with the factor of acubarotrauma (respectively $\gamma=-0.38$, $p<0.05$ and -0.86 , $p<0.001$), somatic manifestations after treatment ($\gamma=-0.49$, $p<0.01$), affective reactions after treatment ($\gamma=-0.33$ $p<0.05$). At the same time, the presence of comorbid pathology before treatment had a significant impact on sensory disturbances ($\gamma=0.84$, $p<0.001$), cognitive disorders ($\gamma=0.55$, $p<0.001$), impaired auditory function both before and after treatment (respectively $\gamma=0.98$, $p<0.001$ and 0.71 , $p<0.001$).

A direct effect of the deployment time in combat zone on such characteristics after treatment of both studied groups as: anxiety manifestations ($p<0.01$), somatic manifestations ($p<0.001$), sensory disturbances ($p<0.01$) has been noted. A discriminant model that reliably allows ($p<0.001$) to determine patterns of informative characteristics of patients' functional state with concussion and those who additionally had acubarotrauma before treatment has been created.

The problem of understanding the epidemiology of concussion in combat conditions occurred due to the lack of algorithms for its definition as a pathology with a heterogeneous nature (from dizziness, confusion and loss of consciousness up to 30 minutes).

Frequent combination of cognitive disorders with emotional and behavioral disorders also complicates the correct diagnosis. As a result, it is absolutely justified to create uniform criteria for post-traumatic cognitive disorders observed in the long-term trauma, as well as to develop a classification that can be used in everyday clinical practice in the formation of medical and diagnostic algorithms and expert assessment of patients. Despite the fact that most of the symptoms and disorders disappear within the first days and weeks, in order to form reasonable proposals for assessing the rehabilitation potential of a person, it is necessary to continue the study of comorbidity of the pathology to establish the features of post-concussion symptoms after a head injury, the presence of an acubarotrauma, the time spent in the combat zone, which can provoke fatigue and extreme mental disorders, as well as the development of neurodegenerative processes, etc.

Pathological comorbidity (concussion combined with acubarotrauma) contributes to the predominance of manifestations of sensory and cognitive impairment after trauma, is accompanied by a significantly better recovery dynamics of somatic manifestations, sensory impairment and affective reactions due to the approximation of these characteristics to normative values compared with patients that had only a concussion. It was established that the presence of comorbid pathology before its treatment had a significant effect on sensory and cognitive impairment, dysfunction of the auditory analyzer both before and after treatment and, conversely, anxiety manifestations before and after treatment had a negative relationship with the factor of acubarotrauma, somatic manifestations and affective reactions after treatment. The features of the influence of the deployment time in the combat zone on the manifestations of post-concussion symptoms have been revealed. The most informative characteristics, which made it possible to differentiate patients with concussion and those who had acubarotrauma (feeling anxiety, neuro-emotional stress, changes in taste or smell, vision problems) have been distinguished.

Bibliography

1. Кальниш, В.В. Клініко-функціональні особливості відновлення здоров'я у осіб з наслідками черепно-мозкової травми після перебування в зоні бойових дій за показниками стабілографічного дослідження: [Електронний ресурс] / В.В.Кальниш, А.В.Швець, Д.О.Горюлюк [та ін.] // Український журнал з проблем медицини праці. – 2018. № 3, – с. 22-33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ujpmmp_2018_3_5.

2. Одинак, М.М. Критерии диагностики и классификация посттравматических когнитивных нарушений / М.М.Одинак, С.В.Воробьев, А.Ю.Емелин [та ін.] // Вестник российской Военно-медицинской академии, – 2014. – т.4 (48). – с. 12-17.

3. Шебашева, Е.В. Клинико-нейрофизиологические корреляты адаптационных нарушений у лиц, перенесших легкую боевую черепно-мозговую травму: дис. канд. мед. наук / Е.В.Шебашева – Казань: – 2009. – 127 с.

4. Centers for Disease Control and Prevention. CDC grand rounds: Reducing severe traumatic brain injury in the United States. MMWR Morb Mortal Wkly Rep., – 2013. – vol. 62(27), – p. 549-552.

5. Veterans Benefits Administration annual benefits report fiscal year 2010: [Electronic resource] / – Washington (DC): U.S. Department of Veterans Affairs, 2010. URL: [http:// www.vba.va.gov/REPORTS/abr/index.asp](http://www.vba.va.gov/REPORTS/abr/index.asp)

6. Cicerone, K.D., Kalmar, K. Persistent postconcussion syndrome: The structure of subjective complaints after mild traumatic brain injury // Journal of Head Trauma Rehabilitation, – 1995. – Vol.10, Issue 3. – p. 1-17.

7. Zigmond, A.S., Snaith, R.P. The Hospital Anxiety and Depression scale // Acta Psychiatr. Scand, – 1983. – Vol. 67. – p. 361-370.

INFLUENCE OF ANESTHESIA TYPE ON FORMATION OF POSTOPERATIVE PAIN IN PATIENTS WITH COMBAT TRAUMA OF THE LIMBS

Anastasiia Soroka, Olexandr Raboshchuk

Ukrainian Military Medical Academy

E-mail: anastasia.sorokaaa@icloud.com

Keywords: postoperative pain, anatomical damage, combat trauma, pain syndrome, anesthesia.

There are many factors that cause the development of chronic pain syndrome in patients with limb injuries, among them are anatomical damage of nerve fibers, vascular dysfunction and persistent inflammation, which are accompanied by hyperglycemia and increased levels of proinflammatory mediators [1]. Insufficient postoperative analgesia, disturbed psycho-emotional state of patients and concomitant pathology can also lead to the formation of chronic pain syndrome [2]. Type of anesthesia, implementation of the principles of multimodal analgesia, monitoring and evaluation of pain are factors that determine effectiveness of postoperative analgesia, they can prevent formation of chronic pain syndrome in the future [3].

The objective of the research is to examine the influence of factors which cause the formation of chronic pain syndrome in patients with combat trauma of the upper and lower extremities.

The study is carried out on the basis of the Injury Clinic of the Main Military Clinical Hospital of Armed Forces of Ukraine and the traumatology department of the Central Clinical Hospital of the State Border Guard Service of Ukraine. We examined 25 patients with injuries of the upper and lower extremities, performed the analysis of the dose of used analgesics and the adequacy of analgesia during surgery and in the postoperative period, assessed the effectiveness of analgesia on a Visual Analogue Scale in the first 3 postoperative days. For the subjective characterization of pain, patients were interviewed using the short form of the McGill questionnaire (SF-MPQ), the DN4 questionnaire was used to detect neuropathic pain.

According to the analysis of anesthesia, combined anesthesia with general and regional methods was used in 15 patients (60%), who formed the 2nd group, in 10 patients (40%) only intravenous anesthesia was performed, they formed the 1st group; the average duration of surgery in the first group was $1\text{h}32\text{min}\pm32\text{min}$, in the second group it was $1\text{h}52\text{min}\pm46\text{min}$.

There was a significant difference in the intensity of pain for VAS at 3 hours after surgery – 58.75 ± 10.87 mm in the 1st group and 32.7 ± 8.01 mm in the 2nd group ($p<0.05$) and after 24 hours – 48.95 ± 6.39 mm in the 1st group and 35.85 ± 6.86 mm in the 2nd group ($p<0.05$). According to the general assessment of the intensity of postoperative pain for the first 3 days, the following results were obtained: 3 patients (12%) characterized the pain as minimal, 14 patients (56%) – as moderate, severe pain was felt by 7 patients (28%), 1 patient (4%) experienced very severe pain.

Characteristics of pain in the short form of the McGill questionnaire (SF-MPQ) showed that 13 patients (52%) described the pain as acute, burning and severe, 7 patients (28%) described the pain as acute and severe, 3 patients (12%) experienced burning and sharp pain and only 2 patients (8%) experienced aching, mild pain. The total rank pain index was 12.25 ± 2.89 .

According to the DN4 questionnaire, the total score among the patients was 1.54 ± 0.72 , so neuropathic pain in patients at this stage of the study was absent.

As a conclusion, the main type of anesthesia in patients with limb injuries was combined anesthesia with the simultaneous using of general and regional methods. Peripheral nerve blocks reduce the intensity of postoperative pain for VAS for 3 hours after surgery from 58.75 ± 10.87 mm in the 1st group to 32.7 ± 8.01 mm in the 2nd group ($p<0.05$) and after 24 hours – from 48.95 ± 6.39 mm in the 1st group to 35.85 ± 6.86 mm in the 2nd group ($p<0.05$). The obtained pain descriptors on the short form of the McGill questionnaire are typical for acute postoperative pain at this stage of the study; the survey of DN4 questionnaire also excludes the presence of neuropathic pain. We plan to continue examining patients 3–6 months after discharge from the hospital to

diagnose neuropathic pain and identify factors that cause the development of chronic pain syndrome.

Bibliography

1. Mackey, S. Future directions for pain management: Lessons from the Institute of Medicine Pain Report and the National Pain Strategy // *Hand Clin*, – 2016. 32, – p. 91-98.
2. Mark, H. Prevalence and Profile of High-Impact Chronic Pain in the United States / H.Mark, M.Pitcher, V.Korff [et al.] // *The Journal of Pain*, – February, 2019. Vol. 20, No 2. – p. 146-160.
3. Carroll, I. Perioperative interventions to reduce chronic postsurgical pain / I.Carroll, J.Hah, S.Mackey [et al.] // *Journal of reconstructive microsurgery*, – 2013. 29(4), – p. 213-22.

MODERN PRINCIPLES OF INTENSIVE CARE OF MASSIVE BLOOD LOSS UNDER THE PROTOCOL DAMAGE CONTROL RESUSCITATION (DCR)

Evgen Reshetilov, Volodymyr Moshkivskyi

Ukrainian Military Medical Academy

E-mail: reshetilovevgenii@gmail.com

Keywords: intensive care, massive blood, damage control resuscitation, infusion-transfusion therapy.

Local hostilities and acts of terrorism remain a problematic issue around the world and require a comprehensive approach to solving the problems that lie on the health system when mass sanitary losses occur. The development of massive blood loss and hemorrhagic shock is found in the practice of a military doctor most often. A timely and qualitative assessment of the severity of the patient's condition provides an opportunity to choose the most correct direction of intensive care in this category of patients and accordingly will reduce the number of complications and fatalities during hospitalization and the entire period of treatment. Therefore, discussing the experience of using different intensive care methods of massive blood loss during hostilities is relevant and necessary today.

The objective of the research is to improve the provision of medical care to injured patients with massive blood loss syndrome by introducing the Damage Control Resuscitation protocol into clinical practice.

To date, 20 patients who were injured in the area of Joint Forces Operation in eastern Ukraine have been included in the study. The study is retro-

prospective. Patients are equally divided into two groups. The 1st (n=10) group is a group of persons who received combined mine-explosive injuries during 2014–2015 and received “classical liberal” infusion therapy. The 2nd (n=10) group consists of wounded soldiers in 2019–2021 who were treated for massive blood loss according to the standards of Damage Control Resuscitation. Patients of two groups will be statistically compared by: the type of injury and calculated blood loss, the volume and type of infusion-transfusion therapy, the terms of treatment in ICU, and possible complications. Both groups will be statistically compared by laboratory indicators (hemoglobin, platelets, coagulogram, lactate, acid-base blood balance, arterial blood gas composition, albumin, and other biochemical parameters) and homeostasis system (pulse rate, blood pressure, spO₂, central and peripheral body temperature, central venous pressure, diuretic pressure, etc.).

Discussion and conclusions are too early, because the recruitment of patients and the study is ongoing. Preliminary results are optimistic and coincide with data of foreign literature.

Bibliography

1. Невідкладна військова хірургія / пер. з англ. – Київ: Наш Формат, – 2015. – 568 с.
2. Combat anesthesia: The first 24 hours / – Washington: Senior Editors, — 2016. – 572 p.
3. Cole, E., Weaver, A., Gall, L., West, A., Nevin, D., Tallach, R., O'Neill, B., Lahiri, S., Allard, S., Tai, N., Davenport, R., Green, L., & Brohi, K. A Decade of Damage Control Resuscitation: New Transfusion Practice, New Survivors, New Directions: [Electronic resource] / Annals of surgery, – 2021. 273(6), – p. 1215-1220. URL: <https://doi.org/10.1097/SLA.0000000000003657>.

ÜRƏYİN İŞEMİK XƏSTƏLİYİNİN RİSK AMİLLƏRİNİN YAYILMASI

Aysel Məsimova

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Klinik Hospitalı

E-mail: dr.ayselmasimova@gmail.com

Açar sözlər: ürək-damar xəstəlikləri, ürəyin işemik xəstəliyi, risk amilləri, hərbi qulluqçular, mülki şəxslər.

Hər il dünyada ürək-damar xəstəliklərindən (ÜDX) 17.9 mln. insan həyatını itirir və bu xəstəliklər qrupu ölümün bir nömrəli səbəbi kimi göstərilir. 2015–

2018-ci ildə ABŞ-da ≥ 20 yaş populyasiyada ÜDX-nin 49.2% təşkil etməsi və bu göstəricinin yaşla artması tədqiq olunmuşdur [1].

2015-ci ildə Avropa ölkələrində 11.3 mln-a yaxın yeni ÜDX halı qeydə alınmışdır ki, bununla da pasiyentlərin ümumi sayı 85 mln-a çatmışdır. Avropada bütün səbəblərdən ölümün 45%-ni bu xəstəliklər təşkil edir [2].

Kardiovaskulyar xəstəliklərin (KVV) geniş yayılması həyat tərzı və müxtəlif risk amilləri ilə sıx əlaqədardır. Risk amillərinin modifikasiyası ürək-damar riskinin azalmasına, xəstələnmə və ölüm göstəricilərinə müsbət təsir edir. ÜDX-nin profilaktikası kardiovaskulyar patologiyanın fəsadlarının qarşısının alınması və ya bu fəsadların minimuma endirilməsinə yönəlmiş, populyasiya və fərdi səviyyədə koordinasiya edilmiş bir sistem olaraq təyin edilir [3].

Hərbçilər və mülki şəxslər arasında ÜİΧ-nin əsas risk amillərinin yayılması-nın öyrənilməsidir. Tədqiqatın obyektı Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalı-nın ürək-damar cərrahiyyəsi şöbəsində müşahidədə olan 30–65 yaşlı (orta yaş 55 ± 3.6) II–IV funksional sinif (FS) gərginlik stenokardiya 116 kişı pasiyent ol-muşdur. Xəstələrin 60-nı hərbcilər, 56-sını isə mülki şəxslər təşkil etmişdir.

Tədqiqatın birinci mərhələsində Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) ekspertləri tərəfindən hazırlanmış, klinik və epidemioloji tədqiqatlar üçün nəzər-də tutulmuş anketdən istifadə edilmişdir. Bütün respondentlərə elektrokardiog-rafiya, doppler-exokardiografiya, koronar angiografiya müayinələri, qanda lipid profili, aclıq qlükozası və qlikohemoqlobin səviyyəsinin təhlili həyata keçiril-mişdir.

Alınan nəticələr SAS (Statistical Analysis System) vasitəsilə təhlil olunmuş-dur. PROC SUMMARY, PROC UNIVARIATE, PROC FREQ prosedurlarının is-tifadəsi ilə variasiya sıralarının əsas parametrləri – seçmələrin orta qiymətləri (M), onların standart səhvləri (m), minimal (min) və maksimal (max) hesablan-mışdır. T-Student parametrik meyarı, Uilkoksonun U-meyarı (Mann-Uitni), Pirson – χ^2 meyarı istifadə edilmişdir. Hesablamalar kompüterdə elektron cədvəl-in (EXCEL) köməyi ilə aparılmışdır.

Tədqiqatın önəmli vəzifələrindən biri ÜİΧ-nin əsas risk amillərini səciyyə-ləndirən xüsusiyyətlərin təhlili olmuşdur. Abdominal piylənmə, hətta bədən küt-lə indeksi normal olan şəxslərdə belə kardiovaskulyar səbəblərdən ölümün art-ması ilə assosiasiya olunur. Piy toxumasının artması ümumi, ürək-damar xəstə-lənmə və ölüm riskini artıran amildir [4]. Tərəfimizdən aparılan araşdırmada mülki şəxs qismində olan pasiyentlərin 60%-də, hərbi qulluqçu pasiyentlərin isə 38%-də abdominal piylənmə mövcuddur (Cədvəl 1).

Arterial hipertenziya – ürək – damar xəstəlikləri, insult və əlilliyə səbəb olan mərkəzi risk amilidir. 2018-ci ilin statistikasına əsasən dünyada 1 mlrd-dan çox insan AH-dən əziyyət çəkir; (hər 8 ölümdən birinə AH cavabdehdir) [5; 6]. ÜİΧ, kardiovaskulyar və ümumi ölümün əsas risk amili olan arterial hipertenziyanın

yayılması hər iki qrupda çox yüksək olaraq, hərbi qulluqçuların 78%-i və mülki şəxslərin 68%-də aşkarlanmışdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Hərbi qulluqçular və mülki şəxslər arasında risk amillərinin rastgəlmə tezliyi

Parametrlər	Hərbi qulluqçular	Mülki şəxslər
Abdominal piylənmə	38%	57% *
Hiperqlikemiya	30%	52% *
Hiperxolesterinemiya	77%	84%
Aterogenlik əmsalı	5.2 ± 0.3	6.2 ± 0.2
Arterial hipertenziya	78%	68%

Qeyd: * $p < 0.05$

Məlumdur ki, dislipidemiya və karbohidrat mübadiləsinin pozulmaları kardiovaskulyar xəstəliklərin əsas səbəblərindən biri olmaqla yanaşı, bu xəstəliklərin gedişini ağırlaşdıran amillərdir [7; 8].

Araşdırmanın nəticələri əsasən hərbi qulluqçular arasında hiperxolesterinemiya 77%, mülki şəxslərdə isə 84% hallarda aşkar olunmuşdur ($p < 0.05$). Hiperqlikemiya gəldikdə isə bu risk amilinin rastgəlmə tezliyi hərbi qulluqçular arasında 30%, mülki şəxslərdə isə 52% təşkil etmişdir ($p < 0.05$) (Cədvəl 1).

Aterogenlik əmsalının hesablanması və hər iki qrupda təhlili nəticəsində məlum olmuşdur ki, mülki şəxslər arasında bu göstərici statistik səhih daha yüksək olmuş və müvafiq olaraq 5.2 ± 0.3 və 6.2 ± 0.2 təşkil etmişdir ($p < 0.05$) (Cədvəl 1).

Beləliklə, kardiovaskulyar risk amillərinin periodik skriningi, bu risk amillərinin modifikasiyası kardiovaskulyar xəstələnmə və ölüm riskini azaldaraq proqnoza müsbət təsir edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Virani, S.S. Heart Disease and Stroke Statistics – 2021 Update / S.S. Virani, A.Alonso, H.J.Aparicio [et al.] // A Report From the American Heart Association, Circulation, – 2021. №8, – p. 254-743.
2. Timmis, A. European Heart Network, European Cardiovascular Disease Statistics 2017 / A.Timmis, N.Townsend, C.Gale [et al.] // European Heart Journal, – 2018. 39, – p.508–577.
3. Last, M., Spasoff, R.A., Harris S.A. Dictionary of Epidemiology, Fourth Edition // American Journal of Epidemiology, July, –2001. Vol. 154, Issue 1, –p. 93-94.
4. Kramer, C.K., Zinman, B., Retnakaran, R. Are metabolically healthy overweight and obesity benign conditions?: a systematic review and meta-analysis // Ann Intern Med, – 2013. 159, – p. 758-769.

5. Williams, B., Mancia, G., Spiering, W. 2018 ESC/ESH Guidelines for the management of arterial hypertension // *European Heart Journal*, – 2018. No 39, – p. 3021-3104.

6. Lüscher, T.F. Hypertension is on the move! The new ESC Guidelines and more // *European Heart Journal*, – September 2018. Vol.39, Issue 33, – p. 3003-3006.

7. Nordestgaard, B.G., Chapman, J.M., Humphries, S.E. Familial hypercholesterolaemia is underdiagnosed and undertreated in the general population: guidance for clinicians to prevent coronary heart disease // Consensus statement of the European Atherosclerosis Society. *European Heart Journal*, – 2013. No 34, – p. 3478-3490.

8. Chowdhury, R. Adherence to cardiovascular therapy: a meta-analysis of prevalence and clinical consequences / R.Chowdhury, H.Khan, E.Heydon [et al.] // *European Heart Journal*, – 2013. No 34, – p. 2940-2948.

AEROMOBILE EVACUATION OF THE WOUNDED FROM ANTI-TERRORIST OPERATION ZONE

Eduard Levchenko

Ukrainian Military Medical Academy

E-mail: leveduard1001@ukr.net

Keywords: aeromobile evacuation, evacuation flight, transportation of the wounded, combat surgical pathology.

It is common knowledge that the most effective way to evacuate casualties with severe injuries and trauma is to evacuate by air. Aeromedical evacuation is one of the most important components of the system of medical and evacuation measures, which is designed for faster transportation of the wounded and injured. The scientific literature review on aeromobile evacuation shows that the purpose of aeromobile evacuation is to create conditions for saving the lives and health of servicemen in case of injuries, traumas, and diseases that require immediate surgical intervention [1; 2].

It should be noted that during aeromedical evacuation it is necessary to ensure not only monitoring and maintenance of vital functions in the wounded but also to carry out the necessary set of medical and diagnostic measures, which in turn involves the use of special medical equipment and the presence of qualified medical staff.

Unfortunately, at present in our country medical specialists are not specially trained to provide aeromedical evacuation, which to some extent slows down the

process of effective development and formation of the system of aeromobile evacuation of the wounded during armed conflict.

Therefore, the need for scientific justification for improving the system of aeromobile evacuation of the wounded during armed conflict is extremely important.

We analyzed the structure of combat pathology (wounds), morbidity and non-combat surgical pathology of servicemen who were evacuated by air (helicopter) from the combat zone. In total, an analysis of 544 evacuation flights carried out in the period from October 2015 to May 2017 was conducted.

Among 1628 patients evacuated from the Anti-Terrorist Operation zone, the vast majority were patients with combat surgical trauma (wounds) – 1298 (80%), while 145 (9%) were patients with non-combat surgical pathology (surgical diseases) and 185 (11%) patients with diseases. The data are presented in the table.

Table. Evacuation Data

Nature of pathology	Number of patients, n	Number of patients, %
combat surgical trauma (wound)	1298	80
non-combat surgical pathology (surgical diseases)	145	9
diseases	185	11
Total	1628	100

Among them, the vast majority of patients were patients with gunshot wounds – 875 (67%) cases. 402 (31%) patients with mine blast injuries were evacuated, and 21 (2%) patients – with thermal injuries.

The largest proportion were patients with multiple wounds – 28% (361 patients). A significant proportion were injuries of the lower extremities – 20.3% (264 patients) and injuries of the upper extremities – 14% (183 patients).

Planning and organization of aeromedical evacuation require common methodological approaches. Therefore, the system of aeromobile evacuation of the wounded during armed conflict requires further scientific justification and improvement.

Bibliography

1. Peter, G. Teichman International Aeromedical Evacuation / G.Peter D.Y.Teichman, J.K.Raphael [et al.] // The new England Journal of Medicine, – Jan 2007. 356(3). p.262-70.

2. NATO Logistics Handbook: [Electronic resource] / – 1997. URL: <http://www.nato.int/docu/logi-en/logist97.htm>.

YUXARI ƏTRAFIN YARALANMASINDA VAXTINDA MÜDAXİLƏ

tibb xidməti kapitanı Bəxtiyar Əliyev¹, Cavid İbrahimov²

¹*Azərbaycan Tibb Universitetinin Hərbi Tibb Fakültəsi,*

²*Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Baş Klinik Hospitalı*

E-mail: aliyevb@mail.ru

Açar sözlər: hemorogik şok, yuxarı ətrafın amputasiyası, kardiopulmonar resusitasiya.

Müharibə və terror zamanı yaralanmalarının təqdimatı texnologiyaya baxımından fərqlənir [1; 2]. Günümüzdə texnologiyaların inkişafını nəzərə alsaq, yüksəktəzyiqli qazın partlama nöqtəsindən hər istiqamətdə sürətlə yayılması ilə yaratdığı ballistik təsir nəticəsində yumşaq toxuma zədələnməsi meydana gəlir, bu da sümükdə qırılmaya və parçalanmaya, eyni zamanda damarlarda və sinir sistemində zədələnmələrə yol açır. Yuxarı ətrafların yaralanması ciddi qanaxma ilə nəticələnir və ölüm faizini artırır [3; 4; 5]. Qanaxma sistemik hipoperfuziya simptomlarına görə üç hissəyə bölünür: sadə qanaxma (nəbzi <100 bpm), hipoperfuziya və qanaxma şübhəsi ilə (<4mEq/L və ya >100 bpm-də davamlı nəbz dərəcəsi) və hemorajik şok zamanı şübhəli qanaxma. Hemorajik şok zamanı şübhəli qanaxma ilə aşağıdakı meyarlardan ən azı dördü olmalıdır: 1) Xəstənin görünüşünün və ya psixi vəziyyətinin pisləşməsi; 2) Ürəyin vuruş sayı > 100 vuruş/dəq; 3) Tənəffüs sayı >20/dəq və ya PaCO₂ <32 mmHg; 4) Arterial BD <-4 mEq/L və ya laktat >4 mmol/L; 5) Sidik çıxışı <0.5 ml/kq/dəq; 6) >30 dəq arterial hipotansiyon varsa [6; 7].

Burda əsas vaxtında diaqnozu qoyub reanimasiya tədbirləri gecikdirilməməlidir. Xarici qanaxma şokun səbəbi olarsa, qanaxma nəzarəti və maye / qan məhsullarının köçürülməsi əlavə araşdırma prosedurlarından üstündür [8-12].

Xəstənin təqdimatı. Yaralımız 19 yaşında Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə Tərtər rayonu ərazisində mina partlayışı travması nəticəsində sağ qolundan yaralanmışdır. Yaralıya ilkin yardım göstərilmişdir. Sonra Silahlı Qüvvələrin Baş Klinik Hospitalına (SQBKH) təxliyə məqsədilə təyyarə vasitəsilə Bakıdakı təyyarə meydançasına gətirilmişdir. Xəstə ambulansa yerləşdirilmiş və təxliyə zamanı anidən huşunu itirmişdir. Xəstənin təzyiqi ölçülmür və nəbzi təyin olunmurdu. Xəstəyə ürək xarici qapalı masajı aparılıb və reanimasiya tədbirləri protokol üzrə icra olunmuşdur. 10 dəqiqəlik ürək qapalı masajı aparılıb, reanimasiya tədbirlərindən sonra xəstənin ürək döyünmələri bərpa olunmuş və periferik nəbz təyin olunmağa başlamışdır (nəbzi 180 dəq). Monitorda arterial taxikardiya və SpO₂ 93% (nazal oksigen ilə) müşahidə edilmişdir. Yaralının hemorogik şokda olduğu dəyərləndirilmiş və xəstə

SQBKH-nın reanimasiya şöbəsinə yerləşdirilmişdir. Xəstədə ciddi anemiya aşkar olunmuşdur. Xəstə hemorogik şokda olduğu üçün xəstəyə eritrosit süzpenziyası köçürülmüş və reanimasiyada müalicəsi davam etdirilmişdir. Müdaxilə sonrasında xəstəmizin ritmi sinus ritminə bərpa olunmuş və hemodinamik göstəricilər stabilləşmişdir. Xəstəyə ümumi anesteziya altında sağ bazu sümüyünün distal metadiáfiz, said sümüyünün proksimal metadiáfizləri səviyyəsindən rezeksiyası, bazu və said sümüklərinin eksternal fiksatorla osteosintezi, yaranın cərrahi işlənməsi aparılmışdır. Xəstənin hemodinamik göstəriciləri və intrumental müayinələri stabilləşdikdən sonra stasionar müalicəyə yerləşdirilmişdir. Bir həftə sonra ümumi anesteziya altında sağ dirsək oynaqı nahiyyəsinin sərbəst parçalanmış dəri parçası ilə avtodermoplastikası əməliyyatı icra olunmuşdur.

Yaralımızdan çıxardığımız nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, hemorogik şokda vaxtında diaqnoz qoyulmalıdır və reanimasiya tədbirləri gecikdirilməməlidir. Xarici qanaxma şokun səbəbi olarsa, qanaxma nəzarəti və maye / qan məhsullarının köçürülməsi əlavə araşdırma prosedurlarından üstündür. Çünki müddəti uzadaraq xarici qanaxma səbəbinin aradan qaldırılmasına vaxt qazanmış oluruq. Eyni zamanda xəstənin təxliyəsi zamanı hər mərhələ vacibdir. Təxliyə zamanı istər həkim, istər tibbi personal xəstənin haqqında maksimum məlumatlı olmalıdır və bu göstəriciləri tam şəkildə hər mərhələdə ötürməlidir. Çünki bir sonrakı nöqtəyə təxliyə zamanı xəstənin anamnezindən və göstəricilərindən tam məlumatlı olması onun həyatda qalmasını təmin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Clasper, J., Ramasamy, A. Traumatic Amputations // Br J Pain, – 2013. 7(2), – p. 67-73
2. Garfield, R.M., Neugut, A.I. Epidemiologic analysis of warfare: A historical review: [Electronic resource] / JAMA, – 1991. URL: <https://doi.org/10.1001/jama.1991.03470050088028>.
3. Byerly, G.W., Pendse, D.P. War surgery in a forward surgical hospital in Vietnam: a continuing report // Mil Med, – 1971. 136(3), – p. 221-6.
4. Hunt, C.A., Kingsley, J.R. Vaskular injuries of the upper extremities // South Med, – 2000. No93(5), – p.466-8.
5. Robbins, C.B. A review of the long-term health outcomes associated with war-related amputation / C.B.Robbins, D.J.Vreeman, M.S.Sothmann [et al.] // Mil Med, – 2009. No. 174(6), – p. 588-592.
6. Weaves, F.A., Hood, D.B., Yelkin AE. Vaskular injuries of the extremities. In: Rutefeld R.B, ed. Vascular Surgery // – Philadelphia: Soundres Company, – 2000. – p. 862-872.
7. Bedreag, O.H. New perspectives of volemic resuscitation in polytrauma patients: a review / O.H.Bedreag, M.Papurica, A.F.Rogobete [et al.] // Burns Trauma, 2016. No. 4(1). doi:10.1186/s41038-016-0029-9.

8. Arnemann, P., Seidel, L, Ertmer, C. Haemodynamic coherence – The relevance of fluid therapy // *Best Pract Res Clin Anaesthesiol.* – Dec. – 2016. No. 30(4), – p. 419-427.

9. Guidry, C. Initial assessment on the impact of crystalloids versus colloids during damage control resuscitation / C.Guidry, E.Gleeson, E.R.Simms [et al.] // *Journal of Surgical Research*, – 2013. No185(1), – p. 294-299.

10. Holcomb, J.B., Fox, E.E, Wade, C.E. The prospective, observational, multicenter, major trauma transfusion (PROMMTT) study: comparative effectiveness of a time-varying treatment with competing risks // *JAMA Surgery*, – 01 Feb 2013, 148(2). – p. 127-136.

11. Chang, R., Holcomb, J.B. Optimal Fluid Therapy for Traumatic Hemorrhagic Shock // *Crit Care Clin*, – 2017. No33(1), – p. 15-36.

12. Kasotakis, G. Aggressive early crystalloid resuscitation adversely affects outcomes in adult blunt trauma patients / G.Kasotakis, A.Sideris, Y.Yang [et al.] // *J Trauma Acute Care Surg.*, – 2013. No74(5), – p. 1215-1222.

INTENSIVE THERAPY OF POLYORGANIC INSUFFICIENCY IN MINE-EXPLOSIVE INJURY AT THE STAGE OF QUALIFIED MEDICAL CARE

Dmytro Karnaukh, Olexandr Raboshchuk

Ukrainian Military-Medical Academy

Email: Dimkafcsdon@gmail.com

Keywords: intensive care, mine explosion trauma, multiorgan failure, infusion therapy

Issues of diagnosis, treatment and rehabilitation of victims with severe mine injuries remain debatable and ambiguous in both Ukrainian and foreign sources. To date, the organizational issues of tactics of surgical treatment of polytrauma and intensive care of complications (multiorgan failure, acute renal failure, etc.) have not been finally resolved. The high mortality rate, wound complications, long stays in medical institutions and high level of disability determine the need to improve medical care for this category of victims at the different stages of medical evacuation.

The objective of the research is to optimize the intensive therapy of multiorgan failure in wounded with mine injuries at the stage of qualified medical care (QMC) (Role 4).

Analysis of open scientific sources, which contain information on multiple organ failure as a complication of mine-explosive trauma (MET) in the military

and civilians. Work with archival documents (medical card of patients, other medical documentation) in the archives of National military medical clinical center in Kyiv.

Approximately 60% of victims do not live to the QMC stage. Among hospitalized patients, the highest mortality is observed in the first 48 hours, which is associated with the development of massive blood loss and shock (13.5%), damage to vital organs and severe traumatic brain injury (TBI) (17.9%). In the future, the leading causes of death are infectious complications with the development of sepsis (28.9%) and multiple organ failure (37.5%) [1; 2; 3].

Reducing the volume of infusion to replenish traumatic blood loss does not reduce the anti-shock effect of infusion-transfusion therapy [4; 5].

The reduction in infusion volume can be achieved through early use of vasopressors, while reducing the average duration of vasopressor support. The frequency of mechanical ventilation does not depend on the type of replenishment of blood loss, but with restrictive infusion therapy reduces the duration of mechanical ventilation, reduces the number of pneumonias, rarely the need for tracheostomy [3].

Adherence to the restrictive type of replenishment of blood loss (up to 70 ml / kg), mainly by reducing the proportion of unbalanced crystalloid solutions and hydroxyethyl starch solutions, has obvious advantages. With such a strategy in the remote period, the general condition stabilizes faster, the manifestations of multiorgan failure syndrome (MOFS) in the form of respiratory, cardiovascular and hepatic insufficiency are reduced, the number of complications and mortality are reduced [3; 6].

During the armed conflict in eastern Ukraine, MOFS in the wounded with MET is one of the main causes of death at the stage of QMC. When two vital systems of the body are dysfunctional, the mortality rate is 55%, three – 85–92%, four or more – close to 100%.

According to the analysis of domestic and foreign literature, the question of the most effective tactics of treatment of this category of wounded at the stage of QMC remains debatable, which dictates the need to find ways to optimize MOFS's intensive therapy (IT) victims of MET at the stage of QMC.

The consequences of treating the wounded with MET and MOFS largely depend on the time of onset and strategy of IT measures used in the most acute period of injury. Adherence to modern principles of infusion therapy can prevent the occurrence of pathophysiological changes underlying MOFS.

Bibliography

1. Epidemiology and risk factors of multiple-organ failure after multiple trauma: an analysis of 31,154 patients from the TraumaRegister DGU / Fröhlich

M., Lefering R., Probst C. [et al.] // J Trauma Acute Care Surg, – 2014. №76(4), – p. 921-927.

2. Йовенко, І.О. Інтенсивна терапія синдрому поліорганної недостатності при політравмі: місце екстракорпоральної гемокорекції / І.О.Йовенко, О.О.Марзан, О.В.Царьов [та ін.] // Медицина неотложных состояний, – 2018. № 5, – с. 191-195.

3. Klygunenko, O.M. Influence of qualitative and quantitative changes of blood replacement on manifestations of multiple organ dysfunction syndrome in multiple trauma / O.M. Klygunenko, D.A. Krishtafor, I.O. Yovenko [et al.] // Emergency medicine, – 2017. №5.

4. Vogel, J.A.Validation of the Denver Emergency Department Trauma Organ Failure Score to Predict Post-Injury Multiple Organ Failure / J.A.Vogel, C.D.Newgard, J.F.Holmes [et al.] // J. Am. Coll Surg, – 2016. – No 222(1), – p. 73-82.

5. Lamb, C.M. Damage Control Surgery in the Era of Damage Control Resuscitation / C.M.Lamb, P.MacGoey, A.P.Navarro [et al.] // Br. J. Anaesth, – 2014. No 113(2), – p. 242-249.

6. Duke, M.D. Restrictive fluid resuscitation in combination with damage control resuscitation: time for adaptation / M.D.Duke, C.Guidry, J.Guice [et al.] // J. Trauma Acute Care Surg, – 2012. No 73(3), – p. 674-678.

ANALYSIS OF THE INFLUENCE OF PARTICIPATION IN COMBAT ACTIONS ON THE COURSE OF STOMACH EROSION DAMAGES IN SERVICEMEN

Yurii Kotyk

Ukrainian Military-Medical Academy

E-mail: scarmonk@gmail.com

Keywords. erosive gastritis, risk factors, combat action participants, odds ratio.

Erosive damages of the esophagogastrroduodenal zone are one of the most common diseases of the digestive system in servicemen [1; 2]. The importance of psycho-emotional stress in the development of erosive damages of the stomach is confirmed by their high frequency in persons whose profession is associated with neuropsychiatric stress. Participation in hostilities is an extremely stressful factor, and it is the military's risk of becoming ill that is extremely high. Erosive diseases of the stomach not only reduce the quality of

life, reduce combat effectiveness, but also affect the professional suitability of certain categories of military servicemen [3].

The objective of the research is to assess the impact of participation in hostilities on the severity of erosive lesions of the stomach in servicemen.

82 patients who were hospitalized in the gastroenterology clinic of the National Military Medical Clinical Center “MMKG” with erosive gastric lesions, which were confirmed endoscopically, were under observation. The division into groups was carried out in accordance with participation in hostilities. The main group (n=40 people) consisted of active servicemen who were treated at the National Military Medical Clinical Center “GVKG” for erosive gastritis and took part in hostilities in eastern Ukraine. The comparison group (n=42 patients) consisted of active servicemen with erosive diseases of the stomach and did not take part in hostilities. The study was conducted by retrospective analysis of case histories. To determine the influence of risk factors (participation in hostilities) on the severity of erosive changes in the gastric mucosa, the statistical method of odds ratio (OR) was used.

It was found that among the participants of hostilities were more pronounced changes in the gastric mucosa. Thus, in 26% of combatants (13 people) endoscopically revealed the presence of multiple erosive lesions of the gastric mucosa, while similar lesions among non-combatants were only 14% (7 people) ($p<0.05$). Demonstrated the influence of participation in hostilities on the occurrence of multiple erosions in the stomach with an odds ratio of 2.4 (OR=2.4; 95% CI 1.07-5.16), which confirms the negative impact of risk factors (participation in hostilities) on the occurrence of more pronounced lesions of the mucous membrane.

The analysis of the obtained data shows a statistically significant higher (2.4 times) frequency of multiple erosive lesions of the gastric mucosa in combatants (OR=2.4; 95% CI 1.07-5.16) compared with non-combatants.

Bibliography

1. Badiuk, M., I., The structure of urgent conditions of servicemen of the Armed Forces of Ukraine in modern conditions / M.Badiuk, I., O.O.Mykyta, I.P.Semeniv [et al.] // – Pathologia, – 2018. 15(2), – p.142-147.
2. Osodlo, G.V. Clinical and epidemiological analysis of gastrointestinal pathology in ATO participants / G.V.Osodlo, Ja.P.Goncharov, V.V.Besaga [et al.] // Viiskova medytsyna Ukrainy, – 2015. No 15(1), – p.41-45.
3. Shevchuk, V.I. Social consequences of internal organs pathology of the participants of antiterrorist operation / V.I.Shevchuk, N.M.Belyaeva, O.B.Yavorovenko [et al.] // Collection of scientific works of staff member of P. L. Shupyk NMAPE, – 2016. 25, – p.77-82.

ПАЦИЕНТ-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД КАК КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ КАЧЕСТВА РАБОТЫ ВОЕННЫХ ВРАЧЕЙ ОБЩЕЙ ПРАКТИКИ

Тарас Куц, Галина Мороз, Ирина Ткачук, Анастасия Соколюк

Украинская Военно-Медицинская Академия

E-mail: taraskuts@gmail.com

Ключевые слова: пациент-ориентированная медицинская помощь, обучение пациентов.

Здоровье военнослужащих – важная составляющая обороноспособности государства и национальной безопасности. Поэтому необходимо внедрение новых практических подходов, как на государственном, так и на региональном уровнях, направленных на усовершенствование и улучшение качества оказания медицинской помощи. В данном случае – это переход от традиционной модели лечения отдельных болезней к модели, направленной на помощь в лечении пациентов [1]. Пациент-ориентированный подход признан WONCA важной составляющей и компетенцией при оказании медицинской помощи на уровне первичного звена [2]. ВООЗ считает, что внедрение пациент-ориентированной модели оказания медицинской помощи должно быть одним из приоритетов развития системы охраны здоровья в 21 столетии [3]. В рамочной стратегии «Развитие системы охраны здоровья, ориентированной на потребности людей, в Европейском регионе ВООЗ: рамковая основа для организации интегрированного оказания услуг охраны здоровья» [4] ВООЗ, как стратегическое направление, рассматривает «укрепление системы охраны здоровья, ориентированное на потребности людей: комплексное оказание качественных медицинских услуг на протяжении всей жизни, которые разработаны в соответствии к многоплановым потребностям целых групп населения и отдельных лиц и оказываются скоординированной группой поставщиков, которые работают в разных условиях и на разных уровнях оказания медицинской помощи, чтобы обеспечить оптимальные результаты и использование ресурсов в соответствии с лучшими научными данными, при наличии циклов обратной связи, для постоянного улучшения эффективности работы и влияния на причины плохого состояния здоровья». В Украине реформирование охраны здоровья происходит в данном направлении: первичное звено оказания медицинской помощи переходит на принцип пациент-ориентированного подхода [5], который включает 8 основных принципов [6]: уважение к ценностям и потребностям пациента; информирование пациента для обучения навыкам; эмоциональная поддержка для облегчения чувства страха

и тревоги; привлечение близкого окружения пациента в процесс лечения; физический комфорт, улучшение симптомов; преемственность и взаимодействие с другими организациями охраны здоровья; координация медицинской помощи; доступность медицинской помощи.

Актуальной и не решенной проблемой современной военной медицины остаются высокие показатели заболеваемости, смертности и дисквалификации по медицинским показателям военнослужащих Вооруженных Сил Украины из-за болезней сердечно-сосудистой системы [7], среди которых лидирующие позиции занимает ишемическая болезнь сердца (ИБС). Основными подходами для уменьшения негативных последствий ИБС является ее профилактика и своевременное выявление, а также комплексный поход к лечению с использованием современных препаратов с доказанной эффективностью [8] и усовершенствование медицинской помощи с внедрением пациент-ориентированного подхода.

Внедрение пациент-ориентированного подхода требует соответствующей подготовки врачей для улучшения коммуникации с пациентами, отработки навыков для привлечения пациента к процессу лечения, как партнера. С этой целью на кафедре военной семейной медицины-общей практики Украинской военно-медицинской академии разработана и внедрена программа школы для врачей первичного звена оказания медицинской помощи «Пациент-ориентированный подход в лечении больных с ишемической болезнью сердца и коморбидными состояниями», а также школа здоровья для военнослужащих «Партнерское участие в процессе лечения ишемической болезни сердца и самоконтроль состояния здоровья». Таким образом, создана основа для внедрения пациент-ориентированного подхода на уровне первичной медицинской помощи в войсковом звене.

Список использованной литературы

1. Person Centered Care. A Definition and Essential Elements // J.Am.Geriatr. Soc. – 2016. № 64 (1), – p. 15-18.
2. World Organization of Colleges and Academies and Academic Association of general Practitioners: [Electronic resource] URL: <http://woncaeurope.org>.
3. Priorities for health systems strengthening in the WHO European Region 2015-2020 walking the talk on people centredness: [Electronic resource] / URL: https://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/282963/65wd13e_HealthsystemStrengthening_150494.pdf.
4. Strengthening people-centred health systems in the WHO European region. Framework for action on intergrated health services delivery: [Electronic resource] / – 2016. URL: https://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/004/315787/66wd15e_FFA_IHSD_1605335.pdf

5. Центри передового досвіду первинної медичної допомоги: [Електронний ресурс] / Посібник/Проект USAID «Підтримка реформи охорони здоров'я». – Київ: – 2020. 154 с. URL: http://healthreform.in.ua/wp-content/uploads/2020/02/COEs-manual_for-PHC-web.pdf.

6. Шахов, И.В., Мельников, Ю.Ю., Смышляев, А.В. Ключевые аспекты паиент-ориентированной модели управления медицинской организацией. Научное обозрение: [Электронный ресурс] / Медицинские науки, – 2020. № 3, – с. 34-38. URL: science-medicine.ru/article/view?id=1112.

7. Ткачук, І.М. Хвороби системи кровообігу у військовослужбовців Збройних Сил України: вплив на придатність до військової служби // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України, – 2017. № 4, – с. 18-22.

8. Уніфікований клінічний протокол первинної, вторинної (спеціалізованої) та третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги. Стабільна ішемічна хвороба серця: [Електронний ресурс] / наказ МОЗ України від 02.03.2016. № 153, URL: http://mtd.dec.gov.ua/images/dodatki/2016_152_IHS/2016_152_YKPMI_IHS.pdf.

CLINICAL SIGNIFICANCE OF ULTRASOUND EXAMINATION OF ANTERIOR NECK TISSUES IN PREDICTION OF DIFFICULT AIRWAYS

Inna Timokhina, Volodymyr Moshkivskyi

Ukrainian Military-Medical Academy

E-mail: inna_timokhina@ukr.net

Keywords: difficult laryngoscopy, ultrasound, anesthesiology, intubation, anterior neck tissues.

The main task of the anesthesiologist is to ensure in time airway patency, optimal ventilation and oxygenation of the patient during total intravenous anesthesia for routine surgery [1]. There are many prognostic bed tests that have weak and moderate sensitivity (20–67%) and specificity from moderate to reliable (82–97%). That is why, such discrepancies lead to searching more sensitive and specific methods for predicting complicated laryngoscopy and intubation.

The objective of the research is to study the sonoanatomy of the anterior tissues of the neck and upper respiratory tract.

Materials and methods. Portable ultrasound diagnostic device (ultrasound device), individual registration card of the studied parameters, patients who are preparing for planned surgery. Methods of statistical analysis in Excel and Statistica programs were used for data processing.

In the conditions of the ward, we assessed patients using of a portable ultrasound machine. Patients were divided into 2 groups: 1-with prognostically favorable tracheal intubation (LEMON law was used for assessment) and with prognostically difficult airways. A total of 22 patients were involved in the study. 11-1st group, and 11-2nd group. The contingent of patients from 45 to 87 years, BWI=28±7, the sample was dominated by overweight individuals who have a relatively higher risk of difficult laryngoscopy. Time spent on sonographic evaluation 4±2.2 minutes. The examination assessed the distance from the mandible to the hyoid bone, the distance from the hyoid bone to the skin, the thickness of the anterior tissues of the neck at the level of the vocal folds and preepiglottic tissue [3]. It was found that on average, the thickness of the anterior tissues of the neck at the level of the vocal folds in the first group is 0.18±0.4 mm, in the second 0.49±0.27 mm ($p < 0.05$). The thickness of preepiglottic tissue in the 1st group is 20.3±0.09 mm, in the 2nd 23.67±1.05 mm. Giomental distance in the 1st group is 48.14±3.7 mm, in the 2nd group – 52.6±5.8 mm. The thyroid membrane in the 1st group was 23.9±3.4 mm, while in the 2nd – 28.25±4.43 mm. During the measurements and after statistical processing of the obtained indicators, it was found that there is a relationship between the estimated values and the visualization of the glottis during laryngoscopy (correlation coefficient $r=0.7$).

Thus, the study of sonoanatomy of the neck, in relation to the prediction of severe tracheal intubation is the newest and most promising method of perioperative examination. In processing the data, a relationship was found between the thickness of the anatomical structures of the anterior surface of the neck and complications of laryngoscopy and intubation. In further studies, it is planned to increase the sample size to enhance representativeness in relation to the population.

Bibliography

1. Fulkerson, J.S., Moore, H.M., Anderson, T.S., Lowe, R.F. Ultrasonography in the preoperative difficult airway assessment // J Clin Monit Comput. – June 2017. 31(3), – p. 513-530.

CLINICAL EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF ADMINISTERED AND COMBINED TREATMENT OF NON- PENETRATING CORNEAL DAMAGES IN MILITARY PERSONNEL AFTER THE MINE BLAST-RELATED INJURIES DURING THE PATRIOTIC WAR

**first lieutenant of the medical service Konul Rahimova,
Gulnara Mammadova, Vusala Mammadova**
General Clinical Hospital of the Armed Forces

Keywords: Patriotic War, mine blast related injuries, corneal damages, Combined treatment, Clinical evaluation.

The current stage in the development of visual organ trauma is characterized by an increase in the effectiveness of conservative and combined treatment of non-penetrating corneal damages. Such treatments include low-intensity laser radiation, which has anti-inflammatory and resorption effects on the affected cornea. Another effective treatment for the damaged anterior segment of the eyeball is the use of drug-enriched soft contact lenses (SCL) that act as biological coatings to create optimal conditions for repairing the damaged cornea.

The aim of our study was to investigate the functional effects of deep erosions and burn injuries of non-penetrating corneal wounds as a result of the combined effect of He-Ne Laser (Photo 1) stimulation together with antibiotics and therapeutic (SCL) immersed in Siccasan gel solutions.

Photo 1. He-Ne Laser

The clinical material provided by two groups of patients.

Group I – 30 patients with non-penetrating lesions and deep corneal erosions. This group was divided into subgroup II, where general and local traditional treatment was carried out in subgroup I (14 eyes).

In subgroup II (16 eyes), SCL immersed in antibiotics and Siccasan gel solutions was used under the influence of He-Ne Laser stimulation in combination with traditional treatment.

Group II – 48 patients with corneal burns of varying degrees. In subgroup I (I degree burns – 10 eyes; II degree – 5 eyes; III degree – 4 eyes), traditional general and local treatment was carried out here.

With the combined method and against the background of traditional treatment, which is included in the treatment of patients with corneal burns in subgroup II (burns of the I degree – 15 eyes; II degree – 10 eyes; III degree – 4 eyes), even in burns of II–III degree, stimulation with He-Ne Laser and SCL in the form of antibiotics and immersion in Siccasan gel (Photo 2) solutions were used as an effective method for dystrophic changes in the cornea (on average, 2–3 weeks after injury).

Photo 2. Siccasan gel

According to a comparative analysis of the results obtained in the treatment of combined and traditional methods, in patients of group I, the epithelialization time of the observed cornea was reduced by 1.5–1.7 times, leading to more subtle opaque blurring. In this group of patients, visual acuity increased to 1.8–2.5 with deep erosions. In the II group patients with corneal burns, the combined method of treatment reduces corneal edema, and shortens the epithelialization time:

With burns of the I degree, it decreased by 2.0 times, and with burns of the I–II degree – by 1.7 times. The restoration of visual acuity increased 3 times in case of corneal burns of the I–II degree. With first-degree corneal burns, visual acuity increased to 1.0 (units) at the time closest to the patient's discharge in the main and observation groups. So, the results show that combined treatment using soft contact lenses (SCL) and He-Ne Laser stimulation in combination with pathogenetic drugs helps to activate reparative processes, reduce edema and accelerate corneal epithelialization. Despite the resulting opaque subtle blurring, an increase in functional results is observed

Bibliography

1. Виды офтальмологических лазеров: [Электронный ресурс]. URL: <http://medbuy.ru/articles/dlya-chego-primenyayut-lazery-v-ofthalmologii>.

ОСОБЕННОСТИ КОМОРБИДНОЙ ПАТОЛОГИИ ВНУТРЕННИХ ОРГАНОВ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ – УЧАСТНИКОВ СОВРЕМЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

кандидат медицинских наук, доцент Андрей Воронко, Ольга Селюк

Украинская военно-медицинская академия

E-mail: oknorov@ukr.net, seliuk89@gmail.com

Ключевые слова: коморбидность, кумулятивная шкала заболеваний CIRS, хронические заболевания, военнослужащие, современные вооруженные конфликты.

Коморбидные внутренние заболевания негативно влияют на течение современной боевой травмы, как и сама боевая травма негативно влияет на клиническое течение этих заболеваний, что, в свою очередь, негативно влияет на состояние здоровья военнослужащих с современной боевой травмой, их годность по состоянию здоровья к военной службе – профессиональное долголетие. Однако, в настоящее время окончательно не изучены механизмы и особенности такого взаимногоотягощающего влияния, что является очень актуальным для военной медицины, поскольку существенно влияет на продление профессионального долголетия военнослужащих. В свою очередь продление профессионального долголетия высококвалифицированного (с боевым опытом) военнослужащего даже на 1 год дает существенный экономический эффект.

Целью исследования была оценка коморбидной патологии внутренних органов и систем организма у военнослужащих, принимавших непосредственное участие в боевых действиях на Востоке Украины – участников антитеррористической операции (АТО) / операции Объединенных сил (ООС).

Материалы и методы. Для исследования особенностей коморбидной патологии методом случайной выборки было обследовано 183 военнослужащих – участников АТО/ООС в возрасте 27–59 лет, средний возраст $45,0 \pm 7,0$ лет, лечившихся на клинической базе Украинской военно-медицинской академии – в Национальном военно-медицинском клиническом центре «Главный военный клинический госпиталь» в 2016–2018 годах. Верификацию диагнозов коморбидных заболеваний осуществляли согласно требований медико-технологических документов по стандартизации медицинской

помощи. Для комплексно оценки коморбидности у военнослужащих была использована кумулятивная шкала заболеваний (CIRS).

Результаты исследования. Анализ частоты поражения основных систем организма коморбидной патологией у военнослужащих – участников АТО/ООС показал, что у них наиболее частой коморбидной патологией были болезни системы кровообращения (БСК, 100%) за счет артериальной гипертензии (АГ, 100%), болезни эндокринной системы, расстройства питания и обмена веществ (БЭС, 80%), болезни нервной системы (БНС, 62%), болезни костно-мышечной системы и соединительной ткани (БКМС, 56%) и болезни органов пищеварения (БОП, 50%). Наиболее редко у военнослужащих – участников АТО/ООС были диагностированы болезни органов дыхания (0,5%), а болезни крови, кроветворных органов и отдельные нарушения с вовлечением иммунных механизмов, болезни глаза и его придаткового аппарата и болезни кожи и подкожной клетчатки вообще не были диагностированы.

Наряду с АГ (100%) среди других коморбидных БСК у обследованных были диагностированы ишемическая болезнь сердца (ИБС, 73%), нарушения ритма и проводимости (25%), атеросклероз сосудов нижних конечностей (13%) и варикозная болезнь нижних конечностей (6%).

Результаты нашего исследования выявили значительную частоту диагностирования коморбидных БЭС у военнослужащих – участников АТО/ООС, среди которых наиболее часто диагностировались увеличения массы тела (75%) и нарушения углеводного обмена (23%). В структуре коморбидных БЭС на патологию щитовидной железы приходилось 18,5%, на подагру – 3%.

Результаты нашего исследования также выявили значительную частоту диагностирования коморбидных БНС у военнослужащих – участников АТО/ООС, которые были представлены дисциркуляторной энцефалопатией (ДЭП) и остеохондрозом позвоночника с корешковым синдромом (радикулит, радикулопатия). В структуре коморбидных БНС преобладала ДЭП (50%).

Значительная частота коморбидных БКМС у военнослужащих – участников АТО/ООС была обусловлена остеохондрозом позвоночника (ОП, 56%).

Частота диагностирования коморбидных БОП у военнослужащих – участников АТО/ООС составляла 50%. В ихней структуре преобладали хронический холецистит (ХХ, 25%), неалкогольная жировая болезнь печени (НАЖБП, 25%) и хронический гастродуоденит (ХГД, 17%).

Из отдельных коморбидных заболеваний, имевших довольно высокую частоту диагностирования у военнослужащих – участников АТО/ООС, следует отметить мочекаменную болезнь (МКБ, 33%), закрытую черепно-мозговую травму (ЗЧМТ, 31%), тугоухость (ТУ, 17%) и акубаротравму (9%) – разновидность современной боевой травмы.

У обследованных у военнослужащих – участников АТО/ООС общая оценка коморбидности по кумулятивной шкале заболеваний CIRS колебалась от 3 до 15 баллов, в среднем составляла $7,5 \pm 2,5$ баллов. При этом, общее количество диагнозов у них было от 2 до 14, в среднем $6,2 \pm 2,2$ диагноза, количество диагнозов каузальных заболеваний – от 1 до 4, в среднем $2,5 \pm 0,9$ диагноза, количество диагнозов конкурентных заболеваний – от 0 до 10, в среднем $3,7 \pm 1,9$ диагноза. Интеркуррентных заболеваний выявлено не было.

Для сравнения, у не принимавших участия в АТО/ООС военнослужащих общая оценка коморбидности по CIRS составляла $4,3 \pm 0,1$ балла, в общей популяции – $2,7 \pm 0,3$ баллов. Важно учитывать, что при CIRS ≥ 3 баллов у больных АГ увеличивается риск фатального прогноза SCORE в 1,5-1,8 раза.

Установленные наиболее распространенные коморбидные заболевания у военнослужащих – участников современных вооруженных конфликтов необходимо учитывать для медико-социального обоснования оптимизации функционально-организационной модели вторичной профилактики этих заболеваний с целью продления ихнего профессионального долголетия.

Наиболее частой диагностированной патологией внутренних органов и систем организма у военнослужащих – участников АТО/ООС есть БСК (100%), преимущественно за счет АГ (100%) и ИБС (73%); БЭС (80%), преимущественно за счет увеличения массы тела (75%) и нарушений углеводного обмена (23%); БНС (62%), преимущественно за счет ДЭП (50%); БКМС (56%), преимущественно за счет ОП (56%); ы БОП (50%), преимущественно за счет ХХ (25%), НАЖБП (25%) ы ХГД (17%). Высокую частоту диагностирования имели и другие отдельные коморбидные заболевания: МКБ (33%), ЗЧМТ (31%). Общая оценка коморбидности по кумулятивной шкале заболеваний CIRS составляла $7,5 \pm 2,5$ баллов.

Çapa imzalanıb 05.06.2022. Ofset çap üsulu.

Formatı 60/84 ¹/₁₆. Fiziki ç.v.26. Sifariş 574.

Hərbi Nəşriyyatın mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, akad. Ş.Mehdiyev 144, “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi

